

જરતોસ્ત્રી દીનની જોલ કરનારી મંડળીના

સને ૧૨૭૭ થી ૧૨૮૭ યજ્ઞદજર્દી,

સને ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૭ ઇસ્વી સુધીના

૪૫ થી ૫૪ સુધીનાં વર્ષોના એહવાલ

છપાવી પ્રગટ કરનાર

જરતોસ્ત્રી દીનની જોલ કરનારી મંડળી,

કે. આર. કામા ઓરિએન્ટલ પન્સ્ટીટ્યુટ બીલ્ડીંગ,

૧૩૪-૩૬, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ

મુખ્ય

સને ૧૩૧૦ યજ્ઞદજર્દી—સને ૧૯૪૧ ઇસ્વી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગૂજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અત્ક્રમાંક ૨૨૭૪૩ કિમત

ગ્રંથનામ જ્ઞાત્યોક્તિ દેવના ખોલ ૩૨૭૨
અંગ્રાજી અભિપ્રાય

વર્ગાંક પૃ ૮૪૪૭૭૪૬૪૭૭

જરતોશ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડળીના

સને ૧૨૭૭ થી ૧૨૮૭ યજ્ઞદજ્ઞદી,

સને ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૭ ધરવી મુધીના

૪૫ થી ૫૪ મુધીનાં વર્ષોના એહવાલ

છપાવી પ્રગટ કરનાર

જરતોશ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડળી,

કે. આર. કામા ઓરિએન્ટલ પ્રિન્ટીટયુટ બીલ્ડીંગ,

૧૩૪-૩૬, એપોલો સીટ, કોટ

મુખ્ય

સને ૧૩૧૦ યજ્ઞદજ્ઞદી—સને ૧૯૪૧ ધરવી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૭૪૩

ધી ફાટ' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ૨૩, ગોવા સ્ટ્રીટ, બેલાડ' એસ્ટેટ, કોટ, મુંબઈ મધે
એ. એફ. ડી'સુઝાએ છાપ્યું છે અને હોશંગ તેહમુરસ અંકલેસરીઆએ
'જરથોસ્તી દીનતી ખોલ કરનારી મંડળી' માટે ઉપલેજ ઠેકાણેથી એડીટ
અને પ્રગટ કયું" છે.

REPORT
OF THE PROCEEDINGS
OF THE 45TH TO THE 54TH YEAR
OF THE SOCIETY
FOR
THE PROMOTION OF RESEARCH
INTO
THE ZOROASTRIAN RELIGION

K. R. Cama Oriental Institute Building,
134-36 Apollo Street, Fort

1277 to 1287 A.Y.—1908 to 1917 A.C.

THE FORT PRINTING PRESS

Goa Street, Fort, Bombay

1310 A.Y.—1941 A.C.

જરથોસ્તી દીનની ખોલ કરનારી મહાળી

સભાસદોનાં નામ

(તા. ૨૦-૩-૧૮ સુધી)

શેઠ મંચેરજી પેસ્તનજી ખરેલા, I.C.S.—સરનશીન.

એવંદ જમશેદજી દાદાભાઈ નાદીરજી,
L.C.E.

શ્વમ્સ-ઉલ-ઓલમા એવંદ જીવનજી જમશેદજી
મોદી, B.A.

એવંદ રસ્તમજી કેઆશજી મોદી-ખનનચી

„ મેહરનોશજી બર્જોજી દસ્તુર મેહરજીરાજી

„ નોશોરવાન બર્જોજી દેશાઈ-માનદ મુન્શી

„ માણેકજી રસ્તમજી ઉનવાલા

„ મેહરજીભાઈ પાહલનજી માદન

શેઠ ધનજીભાઈ નવરોજજી કુરલેવાલા

એવંદ બર્જોજી બીખાજી મલવા

શેઠ મેહરામજીર તેહમુરસ અંકલેસરીઆ,
M.A.

„ જમશેદજી હોરમસજી યારીયા

„ દીનજીજી દોરાબજી કાપડીયા, M.A.,
B. Sc.

„ રતનજીજી દોરાબજી કાપડીયા, B.A.

„ પેસ્તનજી કુંવરજી મોતીવાલા, M.A.,
LL.B.

એવંદ ફરામરોજ પેસ્તનજી માદન

શેઠ ડોસાભાઈ ફરામજી વહાડયા, B.A.,
સોલીસીટર

એવંદ મીનોચેહર કાવસજી કામદીન

„ બહમનજી નોશોરવાનજી ધાબર, M.A.

શેઠ રતનજી ફરફુનજી જોરવાલા, M.A.—
માનદ મુન્શી

શેઠ રસ્તમજી બેબનજી વામ્બા, M.A.

એવંદ હોરમસજી તેહમુલજી દાદાચાનજી

„ નોશોરવાનજી દોરાબજી આદર્શનવાલા

શેઠ જેહાંગીર નોશોરવાનજી પાલીસવાલા

શેઠ ધનજીભાઈ માણેકજી વામ્બા
ડૉ. માણેકજી બહમનજી દાવર, M.A., Ph.D.

એવંદ રસ્તમજી ફરફુનજી બીલીમોરીયા

„ અદેશજી ઓરચજી સહીયાર

„ પાહલનજી દોરાબજી પાવરી, B.A.

„ જોદાયાર દસ્તુર શેહરીયાર

શેઠ મનચેરજી ધનજીભાઈ મેહરવાનજી
જીજીભાઈ

„ બર્જોજી ફરામજી મેહતા, B.A., LL.B.

એવંદ દોરાબજી બર્જોજી કાંગા

„ રસ્તમજી મેહરનોશજી મસાની

શેઠ સોહરાબજી નવરોજ કાંગા, B.A.

શ્વમ્સ-ઉલ-ઓલમા દસ્તુર દોરાબ પેશોતન
સંજીયા, B.A.

એવંદ બર્જોજી ઓરચજી બર્જ

નાયબ દસ્તુર મીનોચેહર જામારપજી જામારપ-
આજા

શેઠ મેરવાનજી માણેકજી ગણુદેવીઆ

એવંદ બહમનજી શાપુરજી ઇન્જીપોરીયા

શેઠ અદેશજી ખુશેદજી વેસાવેવાલા, B.A.

„ ડોસાભાઈ રસ્તમજી શેઠના, B.A.

„ સોહરાબ જમશેદજી બલસારા, M.A.

શેઠ ધનજીજીજી મેહરજીભાઈ માદન, M.A.,
LL.B.

એવંદ હોરમસજી દીનજીજીજી ધરદા, M.A.

બાઈ બીખાઈજી અદેશજી ઓન્નર, M.A.,
LL.B.

શેઠ શીરોજજીજી બહમનજી ચોક્સી, M.A.

એવંદ ફરામજી નોશોરવાનજી આદર્શનવાલા, B.A.

શેઠ જોદાબજી એલજી પુનેઝર, B.A.

એવંદ જમશેદજી નવરોજી દસ્તુર જમા-
સ્પઆશા, B.A., LL.B.

એવંદ માણેકશાહ નવરોજી દસ્તુર જમા-
સ્પઆશા, M.A.

એવંદ જમશેદજી નશ્ચરવાનજી દસ્તુર મેહરજી-
રાથા, M.A.

એવંદ રતનજી પાહલનજી ઉમરીગર, M.A.

શેઠ બેહરામજી દીનશાહજી અસલી, M.A.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલા, B.A.

એવંદ કાવસજી પેસ્તાનજી માડન

એવંદ કએપુસો માબાર કુતાર, B.A.

શેઠ પાહલનજી બરજેરજી દેશાધ

„ જમશેદ કાવસજી તારાપોર

„ બરજેર ફરામરોજ બેશી

„ બેહરામજી બીમજીભાઇ ઇન્જીપોરીઆ

ઑનારરી સભાસદો

સરદાર ખાનખાદુર શમ્સ-ઉલ-ઓલમ ડૉક્ટર
દસ્તુર હોશંગજી જમાસ્પજી જમાસ્પઆશા
M.A., Ph.D.

રેવરંડ ડૉક્ટર ઍલ ઍચ. મીલ્સ, D.D.,
Ph.D.

પ્રોફેસર યૂજેન વિલ્હેલ્મ, યેના યૂનિવર્સિટી,
(Yena)

ડૉક્ટર કાલ્ એફ. જેહનર, Ph.D.

„ ફ્રીડ રીંગલ (ગુજરી ગયા.)

શેઠ ઇ. દબ્લ્યુ. વેસ્ટ (ગુજરી ગયા.)

શેઠ ખુરશેદજી રસ્તમજી કામાજી (ગુજરી ગયા.)

પ્રોફેસર યુસ્તી (ગુજરી ગયા.)

ખતપત્રી મજલસીઓ

(Corresponding Members)

દસ્તુર દોરાબજી રસ્તમજી કલ્યાણીવાલા

એવંદ રસ્તમજી જમાસ્પજી દસ્તુર મેહરજીરાથા

„ એદલજી માણેકજી દફતરી

„ ખુરશેદજી એરચજી પાવરી

વધારાના સભાસદો

(Extra Members)

શેઠ જહાંગીર બહમનજી પીટીટ

„ એદલજી દોરાબજી તલાટી

જીંદગી સુધીના વધારાના સભાસદો

(Extra Life Members)

શેઠ મનચેરશાહ ફરામજી ખાં

„ હોરમસજી કાવસજી દીનશાહજી એદનવાલા

„ દીનશાહ મેરવાન ઇરાની

„ બરજેરજી ફરામરોજ બેશી

જરતોસ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડળીના કામદા

મંડળીનું નામ અને કામ

૧. આ મંડળીનું નામ 'જરતોસ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડળી' રાખવું; અને તેનું વર્ષ જમશેદી નોરોજના દિવસથી શરૂ થવું ગણવું.

૨. આ મંડળીનું કામ જરતોસ્તી ધર્મ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, રસમ, રેવાજ, વગેરે બાબતો વિષે શોધખોલ કરવાનું, એવી બાબતો ઉપર લખાયેલાં પુસ્તકો, રેસાલાઓ, વિષયો, વગેરે ઉપર તકરાર અને વાદવિવાદ ચલાવવાનું, એવી બાબતો ઉપર જુસ્તેજુષ કરવાનું, તેમજ ધરાની સાહિત્યનાં પુસ્તકો લખાવવાનું અને છપાવવાનું તથા અવસ્તા પહલવી વગેરે ભાષામાં લખાયેલાં ધરાની સાહિત્યને લગતાં પુસ્તકોનો શુદ્ધ તજ્જી મોકલ કરવાનું, કરાવવાનું તથા છપાવવાનું છે.

મંડળી અને લવાજમ

૩. જેઓએ અવસ્તા અથવા પહલવી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેઓ આ મંડળીના 'સાધારણ સભાસદ' તરીકે ચુંટી કહાડવાને યોગ્ય ગણાશે.

૪. આ મંડળી નીચલા પ્રકારના સભાસદોની અનેલી ગણાશે:—૧) સ્થાનિક, ૨) દેશાવર ખાતે વસનારા, ૩) વધારાના સભાસદ (Extra Members), ૪) જીંદગી સુધીના વધારાના સભાસદ (Extra Life Members) અને ૫) જીંદગી સુધીના સભાસદ (Life Members).

૫. સૂચિપત્રકમાં જાહેર કર્યા પછી એક સભાસદે નવા સભાસદોને દાખલ કરવા માટે દરખાસ્ત કરવી પડશે અને તેને એક બીજા સભાસદ તરફથી ટેકો મળવો જોઈશે. એવી દરખાસ્તની ખબર જે સભામાં દરખાસ્ત મેલવામાં આવી હોય તેની પછીની સભાના સૂચિપત્રકમાં દાખલ કરવામાં આવશે, અને તે સભામાં તે દરખાસ્ત ઉપર હુકામ મતો લેવામાં આવશે.

૬. સધલા 'સાધારણ સભાસદો'એ વર્ષ દહાડે રૂપા ત્રણનો લવાજમ આપવો પડશે, અને તે દર છ માસે અંગ ઉપર વસુલ કરવામાં આવશે.

૭. જેઓ 'સાધારણ સભાસદો' તરીકે ચુંટી કહાડવાને યોગ્ય હોય, પણ જેઓ ધણુંખણ મુંઝમમાં વસ્તા નહીં હોય તેઓને મંડળીના 'દેશાવર ખાતેના સભાસદો' તરીકે દાખલ કરવામાં આવશે. તે માટે 'સાધારણ સભાસદ'ની ચુંટણી કરવાના જેવી રીતે દરખાસ્ત મેલવી પડશે, અને તે દરખાસ્તની ઉપર 'સાધારણ સભાસદો' માટેની દરખાસ્તની મુવાફેક મત લેવામાં આવશે.

૮. 'દેશાવર ખાતેના સભાસદો' પાસેથી કાંઈ પણ લવાજમ લેવામાં આવશે નહીં.

૯. જ્યારે કોઈ 'દેશાવર ખાતેના સભાસદ' મુંઝમમાં આવે ત્યારે તેને 'સાધારણ સભાસદ' તરીકે લેખવામાં આવશે, અને જો તે મુંઝમમાં એકી વેલા ત્રણ માસ રહે તો તેને એક 'સાધારણ સભાસદ'ની મુવાફેક મંડળીનો તે અર્ધા વર્ષનો લવાજમ આપવો પડશે.

૧૦. બ્યારે કોઇ 'સાધારણ સભાસદ' મુંબઇની બાહર જાય ત્યારે તેને 'દેશાવર ખાતેના સભાસદ' તરીકે લેખવામાં આવશે; અને જો તે એકી વેલાએ લવાજમ આપવાના છ માસ મુંબઈથી ગેરહાજર રહે તો તેને તે ગેરહાજરીની મુદતના લવાજમમાંથી મુકત કરવામાં આવશે.

૧૧. જેઓએ અવસ્તા અથવા પહલવી બાષાનો અભ્યાસ કર્યો નહી હોય, પણ જરતોસ્તી ધર્મના અભ્યાસ માટે ઉલટ ધરાવતા હોય તેઓને મંડળીના સભાસદોની દરખાસ્ત અને ટેકાથી 'વધારાના સભાસદો' (Extra Members) તરીકે દાખલ કરવામાં આવશે. તે માટેની દરખાસ્ત ઉપર 'સાધારણ સભાસદો' માટેની દરખાસ્તની મુવાફિક મત લેવામાં આવશે.

૧૨. દરેક 'વધારાના સભાસદ' પાસેથી વર્ષ દહાડે રૂપ્યા છ નો લવાજમ લેવામાં આવશે અને તે દર છ માસે અંગપર વસુલ કરવામાં આવશે.

૧૩. એક 'સાધારણ સભાસદ' એકી વખતે રૂપ્યા પચાસની રકમ ભરી 'જીંદગી સુધીના સભાસદ' (Life Member) થઇ શકશે.

૧૪. એક 'વધારાના સભાસદ' એકી વખતે રૂપ્યા સોની રકમ ભરી 'જીંદગી સુધીના વધારાના સભાસદ' (Extra Life Member) થઇ શકશે.

૧૫. જેઓએ જરતોસ્તી ધર્મ અને તેનાં સાહિત્યમાં ખાસ નામના મેલવી હોય તેઓને મંડળીના સભાસદોની દરખાસ્તથી 'ઑનરરી સભાસદ' તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવશે. એવી દરખાસ્ત ઉપર 'સાધારણ સભાસદ' માટેની દરખાસ્તની મુવાફિક મત લેવામાં આવશે.

૧૬. મંડળીના 'વધારાના સભાસદો' સરનશીનની રજાથી પોતાના વિચારો દર્શાવી શકશે.

૧૭. જે સભાસદો રાજીનામું આપવા માંગતા હોય તેઓએ મંડળીના જોડયા ઑનરરી સેક્રેટરીઓને લેખીત ખબર આપી, તેઓની ઉપર ચહડેલાં સધલાં લવાજમો ભરવાં પડશે; અને જો તેઓ કોઇ છ માસની અધવચમાં રાજીનામું આપે તો તેઓએ તે છ માસનો લવાજમ પણ ભરવો પડશે.

૧૮. કલમ ત્રિજથી સત્તરમી સુધીમાં જે જણાવવામાં આવ્યું છે તે મંડળીમાં દાખલ થઇ ચુકેલા સભાસદોના હકોની સામે જઇ શકશે નહીં.

મંડળીના આધિકારીઓ

૧૯. દર વર્ષે જમશેદી નોરોજ પછીના નવમીકના દિવસે મંડળીની એક વાર્ષિક સભા નીચલાં કામ માટે ભેગી મલશે :—

(ક) ગુજસ્તેહ સાલનાં કામકાજના એહવાલની નોંધ લેવા,

(ખ) ગુજસ્તેહ સાલની મંડળીની ઉપજ-નિપજના હિસાબની નોંધ લેવા,

(ગ) ચાલુ વર્ષ માટે મંડળીના સરનશીન, એક ખજાનચી અને એ જોડયા ઑનરરી મુન્શીઓની નેમજુક કરવા.

૨૦. મંડળીના અધિકારીઓની ચુંટણી હુપા મતથી વધુ મતે કરવી.

૨૧. મંડળીની વાર્ષિક સભામાં ત્રણ વર્ષના સરનશીન પ્રમુખપદ લેશે.

૨૨. મંડળીના જોડ્યા ઑનરરી મુન્શીઓ મંડળીમાં થયેલાં કામકાજની નોંધ રાખશે, તેઓ મંડળીના સભાસદોની ટીપ બનાવતા રહેશે, તેઓ દર વેલાની વાર્ષિક સભામાં રજુ કરવા માટેનો એહવાલ ધડી કહાડશે, અને તેઓ મંડળી તરફથી જે બીજી કામ તેઓને સોંપવામાં આવે તે બજા લાવશે.

૨૩. ઑનરરી ખજાનચી મંડળીના સભાસદો પાસેથી તેઓનું લવાજમ વસુલ કરશે અને મંડળીને કાંઈ પણ નાણાંની ભેટ થાય તે સ્વિકારશે. મંડળી તરફથી બહાલી આપવામાં આવે તેવાં કામ માટે ઑનરરી મુન્શીની સહી સાથનાં પત્રથી નાણાં પમાર કરશે. તેણે વખતો વખત પોતાનો હિસાબ રાખવો પડશે, અને યોગ્ય વખતમાં જ્યારે પણ માંગવામાં આવે ત્યારે તેણે પોતા પાસેની અનામતનો હિસાબ આપવો પડશે. તેણે દર વર્ષની આખરીએ મંડળીની ઉપજ-નિપજનો એહવાલ તૈયાર કરવો પડશે, અને તેણે દર વર્ષની વાર્ષિક બેઠક વેલાએ ઑનરરી હિસાબ તપાસનારાઓ (ઑડીટર)ની સહી મેલવીને તે એહવાલ બહાલી માટે તથા દફતર ઉપર લેવા માટે મંડળી આગલ મેલવો જોઈશે.

૨૪. ઑનરરી હિસાબ તપાસનારાઓ (ઑડીટર) દર વર્ષે ઓછામાં ઓછું એકવાર ઑનરરી ખજાનચીનો હિસાબ તપાસશે, અને વાર્ષિક સભાની આગમજ તે તપાસીને તે વિષેનું પોતાનું મત તેઓ ખજાનચીએ તૈયાર કરેલા ઉપજ-નિપજના એહવાલ ઉપર નોંધશે.

મંડળીની સભામાં કામકાજ ચલાવવાની રૂઠી

૨૫. બીજી કલમમાં દર્શાવવામાં આવેલાં કામકાજ માટે દર મહીનામાં ઓછામાં ઓછું બે વાર મંડળીની સભા મેલશે.

૨૬. સભા મેલવાના દિવસ, વખત અને ઠેકાણાની ખજર ચુંબમાં વસતા દરેક સભાસદ ઉપર છત્રીસ કલાક આગમજથી મોકલવી જોઈશે. સભામાં મેલવામાં આવનારી દરેક દરખાસ્તનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવશે તેમજ તેમાં સભામાં ચલાવવામાં આવનારાં કામકાજની ટીપ ટુંકમાં આપવી જોઈશે.

૨૭. મંડળીની દરેક સભામાં મંડળીના સરનશીન પ્રમુખપદે ગિરાજશે.

૨૮. મંડળીના સરનશીનની ગેરહાજરીમાં પ્રમુખ તરીકે બીજા કોઈ સભાસદની ચુંટણી કરવામાં આવશે.

૨૯. મંડળીનો 'કારમ' પાંચ 'સાધારણ સભાસદો'થી બની શકશે.

૩૦. જો સભા મેલવાના દરેક વખત પછી અર્ધ કલાકના અસામાં 'કારમ' નહી થઈ શકે તો કાંઈ પણ કામકાજ બજાવ્યા વિના સભા બરખાસ્ત થશે.

૩૧. તે પછીની બેલાવવામાં આવેલી સભામાં પણ સભા મેલવાના દરેક વખત

પછી વીસ મીનીટમાં 'કોરમ' નહીં થાય તો હાજર રહેલા સભાસદો મંડળીનાં સૂચિપત્રકમાં જણાવવામાં આવેલી બાબત ઉપર વાદવિવાદ ચલાવી શકશે.

૩૨. દરેક સભાની શરૂઆતમાં આગલી સભામાં ચાલેલાં કામકાજની નોંધ જોડ્યા ઓનરરી મુન્શી વાંચી સંબંધાવશે અને નોંધ બહાલ રહ્યા પછી તે ઉપર પ્રમુખ પોતાની સહી કરશે.

૩૩. સંઘલી દરખાસ્તો અને તે ઉપર મુકવામાં આવેલાં સુધારાઓ ઉપર તકરાર થવા બાદ મત લેવામાં આવશે.

૩૪. બ્યાંસુધી ખાસ બીજી રીતે જણાવવામાં આવ્યું નહીં હોય ત્યાંસુધી સંઘલી દરખાસ્તો અને સંઘલા સુધારાઓ વધુ મતથી પસાર થયલા જાહેર કરવામાં આવશે.

૩૫. પ્રમુખ કોષ્ટ પશુ દરખાસ્ત ઉપર પોતાનું મત આપશે નહીં, પણ જ્યારે એક દરખાસ્ત અથવા સુધારાની તરફેણ અને વિરૂધ્ધમાં સરખાં મત પડે ત્યારે પ્રમુખે પોતાનું મત એકે યા બીજી બાજુએ આપવું પડશે.

૩૬. એ અથવા વધુ સભાસદોની માંગણીથી 'પોલ' આપવામાં આવશે.

૩૭. મંડળી તરફથી કરવામાં આવેલો કોષ્ટ ઠરાવ ફેરવવા, સુધારવા અથવા રદ કરવાને લગતી કોષ્ટ પશુ દરખાસ્ત એવા ઠરાવ ક્યાં પછી ત્રણ મહીનાની આગમજ લાવી શકશે નહીં, અને મંડળીની સભાએ રદ કરેલી કોષ્ટ દરખાસ્ત તે રીતે રદ ક્યાં પછી ત્રણ માસની અંદર ફરીથી તેજ યા બીજા આકારમાં લાવી શકશે નહીં. મંડળીની સંમતિથી ખેંચી લેવામાં આવેલી દરખાસ્તને રદ કરવામાં આવેલી તરીકે લેવામાં આવશે નહીં.

૩૮. સભાનાં સૂચિપત્રકમાં દાખલ કરવાને ઓનરરી મુન્શીઓને આગમજથી ખાતર આપ્યા બાદ, અથવા મંડળીની પર્વાગીથી એવી ખાતર આપ્યા વિના, કોષ્ટ પશુ સાધારણ, જીંદગી સુધીનો, અથવા ઓનરરી સભાસદ કલમ બીજામાં દર્શાવવામાં આવેલી કોષ્ટ પશુ બાબત સભામાં તકરાર અથવા વિવેચન માટે રજુ કરી શકશે.

૩૯. એવી બાબતો ઉપર દર્શાવવામાં આવેલાં મતો અથવા અભિપ્રાયોના સંબંધમાં કાંઈ પણ મત લેવામાં આવશે નહીં.

પરોણાઓ

૪૦. સભાસદો મંડળીની સભામાં પોતાની તરફથી 'પરોણાઓ'ને લાવી શકશે.

૪૧. સભામાં રજુ કરવામાં આવેલી કોષ્ટ દરખાસ્ત ઉપર વાદવિવાદ ચાલતો હોય તે વેલાએ જરૂર પડે ત્યારે 'પરોણાઓ'ને પ્રમુખની અજાંથી સભા છોડી જવી પડશે.

૪૨. સભામાં ચાલતી કોષ્ટ પશુ બાબત ઉપર તકરાર ચાલતી હોય તે વેલા 'પરોણાઓ' બોલવા માંગે તો તેઓને પ્રમુખની પર્વાગીથી બોલવા દેવામાં આવશે.

૪૩. 'પરોણાઓ'ને અથવા 'વધારાના સભાસદોને' કોષ્ટ પશુ 'સાધારણ', 'જીંદગી

સુધીના' અથવા 'ઑનરરી' સભાસદની ભલામણથી ખીજ કલમમાં દર્શાવવામાં આવેલી આયતોમાંની કોઇ આયત તકરાર માટે મંડળીની સભામાં રજુ કરવા દેવામાં આવશે.

૪૪. ઉપલી છેલ્લી કલમ પ્રમાણે રજુ કરવામાં આવેલી આયતો ઉપર જ્યાંસુધી સભામાં તકરાર યા વાદવિવાદ ચાલે ત્યાંસુધી તેવી આયતના સંબંધમાં એવા એક 'પરોણા' અથવા 'વધારાના સભાસદને' એક 'સાધારણ સભાસદ'ના જેટલો બોલવાનો હક આપવામાં આવશે.

મંડળીનાં નાણાં

૪૫. જ્યારે પણ ખીજ કલમમાં દર્શાવેલી મંડળીની નેમો અને ધારણાને અનુસરતાં કોઇ કામ માટે મંડળીને બાહરેથી કાંઇ નાણાંની ભેટ માટે માંગણી થાય ત્યારે તે મંડળીની બહાલીથી રિવકારવામાં આવશે.

૪૬. જ્યાંસુધી બની શકે ત્યાંસુધી મંડળીને હસ્તકની રૂપ્યા પાંચસોની ઉપરની નાણાંની રકમો હિંદી ત્રસ્ટોને લગતા કાયદાની વીસમી કલમમાં દર્શાવવામાં આવેલી એક યા વધુ જમીનગીરીઓમાં રોકવી.

મંડળી તરફનાં પુસ્તકો

૪૭. મંડળી તરફથી બનવવામાં આવતાં કામકાજના એકવાલો મંડળીને ખરચે વખતોવખત છપાવવામાં આવશે.

૪૮. છ મહીના અથવા તેથી વધુ મુદતના સંધલા સભાસદોને દરેક એકવાલની એક નકલ કાંઈ પણ દામ લીધા વગર આપવામાં આવશે.

૪૯. ખીજ કલમમાં દર્શાવવામાં આવેલી આયતો ઉપર નવું અજવાળું નાખે એવી આયતો માટે રેસાલાઓ અથવા પુસ્તકો લખવા માટે ઇનામની હરીફાઈ કરાવવાની જાહેર ખર્ચ આપવાને મંડળીને સત્તા રહેશે, અને તેવી હરીફાઈના સંબંધમાં મંડળી પોતાનાં ખ્યાતમાં આવે એવી શરતો કરશે.

૫૦. ખીજ કલમમાં દર્શાવવામાં આવેલી આયતો ઉપર નવું અજવાળું ફેંકે એવી આયતો ઉપર મંડળી પોતાને ખરચે અને જોખમે પુસ્તકો છપાવી પ્રગટ કરી શકશે.

૫૧. આવાં પુસ્તકોની એક નકલ મંડળીના સભાસદોને કાંઇપણ દામ લીધા વિના અથવા આગમચથી ઠેરવેલી કામ કીમતે આપવામાં આવશે.

૫૨. મંડળી તરફથી છપાવવામાં આવેલાં પુસ્તકો, ચોપાન્યાં વગેરે ઠેરવેલી કીમતે અથવા વગર લવાજમે મંડળીની બાહરનાં લોકોને પણ આપવામાં આવશે.

પરચુટણ

૫૩. મંડળીના સભાસદો નહીં હોય એવા પુરૂષો તરફથી કરવામાં આવેલા સવાલો અથવા પુછપરછનો જવાબ વાલવાને મંડળી માથે લઈ શકશે નહીં, અને તેવી પુછપરછ ખીજ કલમની રૂહે જે સવાલો મંડળી હાથ ધરી શકે તેવી આયતને લગતી હોય તો પણ તેનો જવાબ વાલવાને મંડળી બંધાશે નહીં.

૫૪. મંડળીનાં ધ્યાનમાં આવે ત્યારે મંડળી પોતાની સભાની બેઠકો જાહેરને માટે ખુલ્લી મુકી શકશે.

૫૫. જરૂર પડે ત્યારે મંડળી પોતાને લગતું કામ પોતા તરફથી એક કમિટી નેમીને તેવી કમિટીને સોંપી શકશે.

૫૬. મંડળીના કાયદાની કલમોમાં સુધારો કરવાને, અથવા તેમાં ફેરફાર કરવાને અથવા તે રદ કરવાને લગતી દરખાસ્ત કોઇ પણ 'સાધારણ' અથવા 'જીંદગી સુધીનો' અથવા 'ઑનરરી' સભાસદ દ્વારા શકશે. જે સભામાં એવી દરખાસ્ત દાવવામાં આવી હોય તેની પછીની તુરતની સભામાં તે દરખાસ્ત ઉપર મત લેવામાં આવશે.

સૂચિ પત્ર

૪૫, ૪૬, ૪૭ તથા ૪૮ મા વર્ષો

વિષય	રજુ કરનાર	એકક	તારીખ	સફે
ધરાની પંચાગ	મી. મેહરજીભાઈ નોશેરવાન કુકા	૧-૩૩
શેઠ ખુ. ર. કામાનાં મરણ બાબે ઠરાવ	મંડળી	...	૨૮-૮-૦૯	૩૩
History of the Dinkar MS.	મી. એ. તે. અંકલે-સરીઆ	૩૪

૪૯ સું વર્ષ

વિષય	રજુ કરનાર	એકક	તારીખ	સફે
પારસી પંચાગની બેબીલોનિયન સહાદત	મી. શાપુરજી કા. હોડીવાલા	૬	૨૨-૬-૧૨	૩૭
ખોહવાયલી મીનીટ બુકના સંબંધમાં ખુલાસો	મંડળી	૭	૬-૭-૧૨	૩૭
ધસ્વી સને ૧૯૧૧ નો મંડળીની પુંજનો આવક બવકનો હીસાબ	"	૭	"	૩૭
સાસાન્યાન જમાનાનું ધરાની પંચાગ	મી. મેહરજીભાઈ નોશેરવાન કુકા	૭	"	૩૭
		૮	૧૩-૭-૧૨	૪૧
		૧૧	૧૭-૮-૧૨	૪૩
		૧૩	૨૧-૯-૧૨	૫૧
		૧૫	૫-૧૦-૧૨	૫૨
		૧૭	૧૯-૧૦-૧૨	૫૪
		૧૮	૨૬-૧૦-૧૨	૫૭

વિષય	રજુ કરનાર	એકક	તારીખ	સફે
		૧૯	૨-૧૧-૧૨	૬૦
		૨૬	૧૮-૧-૧૩	૬૪
		૨૭	૨૫-૧-૧૩	૬૮
		૩૦	૨૨-૨-૧૩	૭૭
The comparison of Ardvi Sûra with a lady is contained only in the homonymous adjuncts common to them	મી. શાપુરજી કાવ-સજી હોડીવાલા	૯ ૧૦ ૧૧	૨૭-૭-૧૨ ૯-૮-૧૨ ૧૭-૮-૧૨	૭૦ ૭૧ ૭૧
હીસામ અને દરનુર ખોદાયાર શેહરીયાર ખરાની ફરીથી સભાસદ	મંડળી	૧૦	૯-૮-૧૨	૭૦
બાબ પેશોતન એદલજી કેર-શારપજી આટયાના મરજી આમે ઠરાવ	મંડળી	૧૦	,,	૭૦
‘કેતામે એહમદ’ અને ‘ખુરહાને કાતેહ’માં પારસી પંચાંગનાં ઉતારાઓ	એવંદ હો. તે. દાદાયાનજી	૧૨	૨૪-૮-૧૨	૭૨
‘હુશેન ગેહ કમીટી’	એવંદ જી. જી. મોદી	૧૨	,,	૭૨
ખેહરામ ચસ્તમાં દસ ‘કુહપ’ એ constellations છે	મી. શા. કા. હોડીવાલા	૧૪	૨૮-૯-૧૨	૭૨
‘જરથોસ્ત્રી કાન્દરન્સ’માં પ્રતી-નીધીઓ	મંડળી	૧૬	૧૨-૧૦-૧૨	૭૩
કખીસાની આખદ ઉપર રોસ્ત્રી ફેકતા પેહલવી ફકરાઓ	ડૉ. મા. ખ. દાવર	૨૦	૧૬-૧૧-૧૨	૭૩

વિષય	રજુ કરનાર	એકક	તારીખ	સફ
Origin of the Fires Âdar Frôbâ, Âdar Gushnasp and Âdar Bârzin-Meher ex- plained from the astronomical stand- point	મી. શા. કા. હોડીવાલા	૨૦ ૨૧	૧૬-૧૧-૧૨ ૩૦-૧૧-૧૨	૭૪ ૭૪
History of our Religion recorded in the Z e n d - i - B a h m a n Yasht	મી. શા. કા. હોડીવાલા	૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫	૭-૧૨-૧૨ ૧૪-૧૨-૧૨ ૨૧-૧૨-૧૨ ૧૧-૧-૧૩	૭૪ ૭૪ ૭૪ ૭૪
૪૪ માં વર્ષનો રીપોર્ટ જાપવાનું બીલ	મંડળી	૨૩	૧૪-૧૨-૧૨	૭૪
દીનકર્ત પુસ્તકના દીખાયા બાબે ચર્ચા	મંડળી	૨૮ ૨૯	૧-૨-૧૩ ૮-૨-૧૩	૭૫ ૭૬
મંડળીના એહવાલ બાબે ખુલાસો, એવંક જી. જી. મોદી	મંડળી	૩૦	૨૨-૨-૧૩	૭૬
પેશોતન એહરામજી સંજ્ઞા તથા મંચેરશાહ એહરામજી સંજ્ઞા નવા સભાસદો	મંડળી	૩૦	૨૨-૨-૧૩	૭૬
વાર્ષિક એહવાલોની છપાઇમાં અવસ્તા પેહલવી લેવા કે નહી	,,	૩૧	૮-૩-૧૩	૭૭
The apparent contra- diction in the Geush Urvan's complaint in the Gathas and in the Bundahishna with a reference to Plato's doctrine of the World Soul	મી. સો. ન. કાંગા	૩૧	૮-૩-૧૩	૭૭

૫૦ ઝું વર્ષ

વિષય	રજુ કરનાર	એકક	તારીખ	સફે
મંડળીનો યુજસ્તેહ સાલનો એહવાલ તથા નવી કમીટી	મંડળી	૧	૨૯-૩-૧૩	૭૮
Jamshed in the Avesta and the Vedas	મી. શા. કા. હોડીવાલા	૧ ૨	૨૯-૩-૧૩ ૫-૪-૧૩	૭૮ ૭૮
Aurunâ Khrafstrâ (=the wicked Varu- nas) in Yasna Ha 34 § 9	„ „	૩	૧૨-૪-૧૩	૭૮
The Religion of the Parthians	મી. જમશેદ માણેકજી ઉનવાલા	૪	૧૯-૪-૧૩	૭૮
The derivations of Daena and Ahura	મી. શા. કા. હોડીવાલા	૫	૨૬-૪-૧૩	૭૮
Dyu and Agni in the Avesta	„ „	૬	૩-૫-૧૩	૭૯
“The five kinds of fires in the Avesta and the Atharvaveda”	„ „	૭	૧૪-૬-૧૩	૭૯
ચોથી જરતોશ્ત્રી કાન્દર-સમાં મંડળીના ડેલીગેટ	મંડળી	૮	૨૧-૬-૧૩	૭૯
કુકાદાણું કેતાયખાનું મંડળીને સોંપવાની અરજ	„	૮ ૯ ૧૩	૨૧-૬-૧૩ ૧૨-૭-૧૩ ૩૦-૮-૧૩	૭૯ ૮૦ ૮૨
Revelation in the Gathas	મી. અ. ખ. વેસાવેવાલા	૮	૨૧-૬-૧૩	૭૯
સાસાન્ય જમાનાનું પંચાંગ	મી. મેહરજીભાઈ નોશરવાન કુકા	૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨	૧૨-૭-૧૩ ૨૬-૭-૧૩ ૨-૮-૧૩ ૯-૮-૧૩	૮૦ ૮૦ ૮૦ ૮૦

વિષય	રજુ કરનાર	એકક	તારીખ	સફે
મંડળીની મીટીંગ	મંડળી	૧૩	૩૦-૮-૧૩	૮૨
The Ashavins in the Avesta and the Rig Veda	મી. શા. કા. હોડીવાલા	૧૩	૩૦-૮-૧૩	૮૩
આપણા મહિનાઓનો અનુક્રમ ગ્રહો ઉપરથી નીકલેલો છે તે દેખાડવા મી. કુકાએ પોતાના વિષયમાં જે diagram રજુ કરીયા હતા તેના ઉપર સુધારો	„ „	૧૪	૨૭-૯-૧૩	૮૩
“Azhi Dahaka (Zohak) of the Avesta and Satan of Dante”	એવર્ડ જી. જી. મોદી	૧૭	૮-૧૧-૧૩	૮૩
“The Tibetan mode of the disposal of the dead and some side-light thrown by it upon the Anscient Zoroastrian mode”	„	૧૭	„	૮૩
“મહમુદ એગડાએ સંગન ઉપર કરેલી ચઢાઇના સંબંધમાં નવી શાહદતો”	પ્રો. શાપુરશાહ હોરમસજી હોડીવાલા	૧૫	૧૧-૧૦-૧૩	૮૩
“The Traditional Dates of Parsi History”	પ્રો. શાહપુરશાહ હોરમસજી હોડીવાલા	૧૬	૨૫-૧૦-૧૩	૮૬
“સવંત ૧૪૭૫ માં ‘ધરાંન શાહ’ આતશબેહરામ સાહેબને નવસારી લેઇ જવાના કેહવાતા સને વિષેની નવી હકીકત”	પ્રો. શાપુરશાહ હોરમસજી હોડીવાલા	૧૮	૧૫-૧૧-૧૩	૮૧
મંડળીના જ્યુબિલી અવસરની યોજના	મંડળી	૧૮ ૨૧	૧૫-૧૧-૧૩ ૭-૩-૧૪	૮૯ ૧૦૨

વિષય	રજુ કરનાર	ખેટક	તારીખ	સફે
એવંદ એદલજી કેરશાસ્પજી આટયાનું મરણ-હરાવ	મંડળી	૧૯	૧૦-૧-૧૪	૧૦૦
નવા ખગ્ગનચી તરીકેની નેમણુંક	,,	૧૯	,,	૧૦૧
“જરથોસ્ત્રીઓમાં હારડીનો ઉપયોગ”	એવંદ જી. જી. મોદી	૨૦	૧૪-૨-૧૪	૧૦૧
શેઠ રસ્તમજી કા. પારેખનું રાજીનામું	મંડળી	૨૧	૭-૩-૧૮	૧૦૨
એવંદ દાએખુશરો માહયાર કુતાર નવા સભાસદ	મંડળી	૨૧	૭-૩-૧૮	૧૦૨
મહુમ એવંદ એ. કે. આટયાના મરણના દેલાસા પત્રના જવાબની નોંધ	મંડળી	૨૧	૭-૩-૧૮	૧૦૨
મંડળીના જુઓલીલીના મેલાવ- ડાનો ટુંક એહવાલ	,,		૫-૪-૧૪	૧૦૩

૫૧ મું વર્ષ

વિષય	રજુ કરનાર	ખેટક	તારીખ	સફે
“કયાન્યાન વંશના પાદશાહોના સને”	એવંદ જી. જી. મોદી	૧	૨૮-૩-૧૪	૧૦૯
મંડળીનો યુજસ્તેહ સાલનો એહવાલ અને નવી કમીડી	મંડળી	૨	૧૮-૪-૧૪	૧૦૮
શેઠ પાલનજી બરબેરજી દેશાખ સભાસદ	મંડળી	૩	૯-૫-૧૪	૧૦૯

વિષય	રજુ કરનાર	એકક	તારીખ	સફે
મંડળીની જ્યુઝીલીની ઉજવણી	મંડળી	૨	૧૮-૪-૧૪	૧૦૮
The Zoroastrian Doctrine of Dualism in Aristotle	મી. સો. ન. કાંગા	૨	૧૮-૪-૧૪	૧૦૮
"A principle of justice among the Ancient Persians referred to by Herodotus"	એવર્ડ જી. જી. મોદી	૩	૬-૫-૧૪	૧૦૯
ટીએટનોની કેટલી રીતો અને ક્રિયાઓ	"	૪	૨૭-૬-૧૪	૧૧૦
'૧૫૦ વર્ષ' ઉપર ગેહસારણાની રીતી'	"	૪	"	૧૧૧
'વંદીદાદની ક્રિયામાં સંગરીજે'	"	૪	૨૭-૬-૧૪	૧૧૧
"Was it enjoined by our religion to reserve the bones of the dead"	મી. શા. કા. હોડીવાલા	૫	૧૧-૭-૧૪	૧૧૨
Dr. Justi on Crematorium	મી. શા. કા. હોડીવાલા	૬	૧-૮-૧૪	૧૧૨
Disposal of the dead among ancient Hindus	"	૬	૧-૮-૧૪	૧૧૩
"આતશ કહેલોને તખ્તનશીન કરતાં તેમજ તેની દરેક સાલગીરેહનાં જશનનાં આક્રીનગાનના કર્દા"	એવર્ડ નો. ય. દેશાઈ	૭	૨૪-૧૦-૧૪	૧૧૩
"મેહર વૈદ કુટુંબની પુરાંણી પ્રો. શાપુરશાહ હોર-મજા હોડીવાલા	પ્રો. શાપુરશાહ હોર-મજા હોડીવાલા	૮	૩૧-૧૦-૧૪	૧૧૬
પારસી સને અને યજ્ઞદગદી સને	" "	૮	"	૧૧૮

વિષય	રજી કરનાર	બેઠક	તારીખ	સફે
શેઠ પેશોતન કાવચી કાટવાલનું રાજનામું	મંડળી	૯	૭-૧૧-૧૪	૧૧૯
‘ફરોહર’ વિષેનાં બાષાણુ આમે માંગણી	મી. પાહલનજી બ. દેસાઈ	૯	૭-૧૧-૧૪	૧૧૯
“પ્ર. સ. ૧૬ મી સદીના નામીયા પાસીઓને લગતા અસલ દસ્તાવેજો”	પ્રો. શા. હો. હોડીવાલા	૯ ૧૦	૭-૧૧-૧૪ ૧૪-૧૧-૧૪	૧૧૯ ૧૨૦
“પારસી સને અને યજ્ઞદગદી સને”	મી. જ. નાદરશાહની નુકતેચીની	૧૦	૧૪-૧૧-૧૪	૧૧૯
મંડળીની જ્યુબીલીનું મેમોરિયલ વૉલ્યુમ બાહર પાડવાનું માંડી વાળ્યું	મંડળી	૧૧	૫-૧૨-૧૪	૧૨૦
“The Greek Philosopher said to have been converted by Zoroaster”	પ્રો. શાપુરશાહ હોર-મસજી હોડીવાલા	૧૧	૫-૧૨-૧૪	૧૨૦
દીનપનાહ તથા M. K. ના કોઓફેન	પ્રો. શાપુરશાહ હોર-મસજી હોડીવાલા	૧૨ ૧૩	૧૨-૧૨-૧૪ ૧૯-૧૨-૧૪	૧૨૨ ૧૨૬
મી. જમશેદજી કાવચી તારા-પોરવાલા, નવા સભાસદ	મંડળી	૧૪	૧૬-૧-૧૫	૧૩૧
Good and Evil and that which is neither good nor evil in Plato and in the Gāthās. Interdependence of good and evil”	મી. સોરાબજી ન. કાંગા	૧૪	૧૬-૧-૧૫	૧૩૧
The six Divine attributes in the Gāthās to be found in Plato—A comparison	”	૧૪	”	૧૩૪

વિષય	રજુ કરનાર	બેઠક	તારીખ	સફે
"Pleasure and Pain the two inseparables in Plato and in Zoroastrianism."	મી. સોરાબજી ન. કાંગા	૧૫	૧૨-૨-૧૫	૧૩૯
જરથોસ્તી કોન્ફરન્સની પાંચમા વર્ષની બેઠક માટે ડેલી-ગ્રેટાની ચુન્ટણી	મંડળી	૧૫	૧૩-૨-૧૫	૧૪૦
Heaven and Hell—in Plato and in Zoroastrianism	મી. સોરાબજી ન. કાંગા	૧૬ ૧૭	૨૦-૨-૧૫ ૧૩-૩-૧૫	૧૪૧ ૧૪૧

૫૨ મું વર્ષ

વિષય	રજુ કરનાર	બેઠક	તારીખ	સફે
મંડળીનો ગ્રુન્સટેહ સાલનો એહવાલ તથા નવી કમીટી	મંડળી	૧	૧૭-૪-૧૫	૧૪૨
શેઠ દીનશાહ મેરવાન ઇરાની જેવથુ Extra-Member હતા તેને બદલે Life-Member બનાવ્યા	મંડળી	૧ ૨	૧૭-૪-૧૫ ૧-૫-૧૫	૧૪૨ ૧૪૩
જી. કાશ્મીર ૫૬ = ચેમ એ કુસ્તીક અસ્તન	મી. શાહપુરજી કા. હોડીવાલા	૧ ૪	૧૭-૪-૧૫ ૧૦-૭-૧૫	૧૪૨ ૧૪૮
Prof. A. Carnoy ને પુસ્તકોની બેટ	મંડળી	૨	૧-૫-૧૫	૧૪૩
M.K (તથા JJ) ના કોલો-ફોનમાં દીનપનાહ બાબે વાદવિવાદ	એવર્ડ જમ. દાદા. નાદરશાહ	૨ ૩ ૪	૧-૫-૧૫ ૨૯-૫-૧૫ ૧૦-૭-૧૫	૧૪૪ ૧૪૬ ૧૪૯
શેર અરબોર ફરામરોજ બેશી નવા સભાસદ	મંડળી	૪	૧૦-૭-૧૫	૧૪૮

વિષય	રજુ કરનાર	ખેઠક	તારીખ	સંજ્ઞે
“પાંચસો વર્ષ ઉપર એક હિંદુએ પાસી અધ્વયુના બેટાના લાભારે લખેલું સંસ્કૃત પુસ્તક”	મી. શા. કા. હોડીવાલા	૫	૨૧-૮-૧૫	૧૫૪
“Rulers of Constellations”	”	૫	”	૧૫૫
એર્વંદ શેહરયારજી દાદાભાઈ ભરૂચાનાં મરણુ આખે ઠરાવ	મંડળી	૬	૨૫-૯-૧૫	૧૫૬
એર્વંદ માણેકજી દોરાયજી આદર્શનવાલાનાં મરણુ આખે ઠરાવ	”	૬	”	૧૫૭
એર્વંદ શેહરયારજી ભરૂચા તથા એર્વંદ માણેકજી દોરાયજી આદર્શનવાલા આખે ઠરાવનાં જવાબો	”	૭	૧૬-૧૦-૧૫	૧૫૮
આવક જીવકનો હિસાબ ઉપર વીચાર ચલાવવાનું મુલતવી રાખ્યું	”	૭	”	૧૫૮
A Note on two Pahlavi Mss.	Mr. G. K. Nariman	૭	”	૧૫૮

૫૩ મું વર્ષ

વિષય	રજુ કરનાર	ખેઠક	તારીખ	સંજ્ઞે
મંડળીનો ગુજરતે સાલનો એહવાલ તથા નવી કમીટી	મંડળી	૧	૧૫-૪-૧૬	૧૫૯
ખતપત્રી મજલસીઓ દસ્તુર રૂસ્તમજી જમશેદજી સુરતવાલા તથા એર્વંદ નેયોસિંગ શાપુરજી દસ્તુર મેહરજી રાણુનાં મરણુ આખે ઠરાવો	”	૧	”	૧૫૯

વિષય	રજુ કરનાર	ખેટક	તારીખ	સફે
દસ્તુર કએપુશરી જામારપજી દસ્તુર જામારપઆશાનાના મરજી બાએ ઠરાવ	મંડળી	૨	૨૨-૭-૧૬	૧૬૦
બેહરામજી બીમજીભાઈ ધમ્જા- પોરીઆ (તારાપોરવાલા) M.A નવા સભાસદ	„	૨	„	૧૬૧
રૂપીગલ મેમોરિયલ વોલ્યુમની ૮૦ માંથી ૫) ચોપડી આંધી વેચવાનો ઠરાવ	„	૨	„	૧૬૧
“The date equation in the colophons of Mihirāpan Kai- khusro and the calendar followed by him”	શ્રી. મેહરજીભાઈ નો. કુડા	૨	„	૧૬૧
મંડળીના પુસ્તકખાના તથા બેહરા Cama Oriental In- stitute માં કરવા બાએ	મંડળી	૩	૧૯-૮-૧૬	૧૬૬
શ્રી. જ. ત. કોન્સ્ટેન્ટીનના કપીસા વિષેના એક ટુંક નીચાંબ બાએ વાદવિવાદ	„	૩	„	૧૬૬
આવક જવકનો હીસાબ	„	૩	„	૧૬૭
દીનકદના પુસ્તકો શેઠ ધ. મે. માદન પાસે મંગાવવા બાબદ	„	૩	„	૧૬૭
કામા પ્રિન્ટીટ્યુટના ત્રસ્ટ દીદ અને બીજી બાબદો ઉપર વાદવિવાદ	„	૪	૨૦-૯-૧૬	૧૬૭

વિષય	રજુ કરનાર	ખેલક	તારીખ	સફ
મી. મનચેરશાહ ફ. ખાન અને મી. દી. મ. ધરાની તરફથી બે અને ત્રણ કપાટોની ભેટ	મંડળી	૪	૩૦-૯-૧૬	૧૬૮
મંડળીની જ્યુબીલી પ્રસંગે એવંદ જી. જી. મોદીએ વાંચેલી તવારીખનો નિબંધ	"	૪	"	૧૬૮
જરથોસ્તી કોનફરન્સના ડેલીગેટો	"	૫	૪-૧૧-૧૬	૧૬૮
બાપ બીખાઈજી શાપુરજી બંગાલી, કોટની શાલાના કારોબારીઓનો ઉપકાર અને તેનો જવાબ	"	૯ ૧૦	૧૩-૧-૧૭ ૩-૨-૧૭	૧૬૯ ૧૭૦
પારસી પંચાયત તરફથી મંડળીને મહેલું વ્યાજ	"	૧૩	૧૦-૩-૧૭	૧૭૦
અવસ્તા પેહલવી પુસ્તકોમાં મહત્તી હન તાયફાની હકીકત	એવંદ જી. જી. મોદી	૧૪	૧૭-૩-૧૭	૧૭૧
જુદીન વિષેના ફકરાઓની થોડીક નોંધ	મી. શા. કા. હોડીવાલા	૩	૧૯-૮-૧૬	૧૭૨
		૪	૩૦-૮-૧૬	૧૭૨
		૫	૪-૧૧-૧૬	૧૭૩
		૬	૧૧-૧૧-૧૬	૧૭૪
		૭	૧૮-૧૧-૧૬	૧૭૬
		૮	૨૫-૧૧-૧૬	૧૭૮
		૯	૧૩-૧-૧૭	૧૮૦
		૧૦	૩-૨-૧૭	૧૮૨
		૧૧	૧૭-૨-૧૭	૧૮૪
યજ્ઞસ્ન હા. પૃથ ફ. ૨ નો તજ્જીમો	મી. જમશેદજી નાદરશાહ	૧૨ ૧૩ ૧૪	૨૪-૨-૧૭ ૧૦-૩-૧૭ ૧૭-૩-૧૭	૧૮૬ ૧૮૭ ૧૯૦

૫૪ મું વર્ષ

વિષય	રજી કરનાર	ખેટક	તારીખ	સફે
અધિકારીઓની ચુંટણી-મોએદ ફરામરોજ ઉત્તવાલાનું રાજ-નામું-એવંદ ડોસાભાઇ હોર-મસજી પાવરીની નેમણ્ક, ઓડીટરોની નેમણ્ક-મંડ-ળાની પુંજ	મંડળી	૧	૧૪-૪-૧૭	૧૯૧
શેઠ બરજોરજ ફરામરોજ જોશી રથાનીક સભાસદ બદલે Life Member થયા	"	૧	"	૧૯૨
યજ્ઞસ્તે હા. ૫૨ ૧-૭ ને તજુમો નોટો સાથે	મી. જમશેદજી નાદરશાહ	૨	૨૧-૪-૧૭	૧૯૨
A passage of Bundahishn Chap. XIX containing a reference to the spiritual effect of the fat and flesh of the pig	મીં. બે. તે. અંકુલેસરીઆ	૩	૫-૫-૧૭	૧૯૭
		૪	૧૬-૫-૧૭	૧૯૭
		૫	૨૬-૫-૧૭	૧૯૮
		૬	૨-૬-૧૭	૧૯૮
શમ્સુલ-અલમા ડૉ. એવંદ જીવનજી જ. મોદી C.I.E. થયા તે બાબે મુબારકબાદી	મંડળી	૮	૧૬-૬-૧૭	૨૧૮
The Parsis of Ancient India, Excavations at Patliputra, Dr. Spooner's arguments criticised	મીં. શા. કા. હોડીવાલા	૭	૯-૬-૧૭	૨૧૩
		૮	૧૬-૬-૧૭	૨૧૯
		૯	૨૩-૬-૧૭	૨૨૭
		૧૦	૩૦-૬-૧૭	૨૩૧
"Parsis of Ancient India, Sanskrit passages, Inscriptions etc."	મીં. શા. કા. હોડીવાલા	૧૧	૭-૭-૧૭	૨૩૬
		૧૨	૨૮-૭-૧૭	૨૩૯

વિષય	રજુ કરનાર	એકક	તારીખ	સંદે
"Parsis of Ancient India — Bhavishya Pûrana and the Magas"	મી૦ શા. કા. હોડીવાલા	૧૩	૧૦-૧૧-૧૭	૨૪૪
પાર્સી પંચાયત તરફથી શુદ્ધ-હસ્તનો તજુમો કરવા માટે રૂ. ૫૦૦)નું ઓનરેયમ	મંડળી	૧૩	૧૦-૧૧-૧૭	૨૪૪
મંડળીની એકકો શુક્રવારે મેળવવા બાબે	મંડળી	૧૪	૧૭-૧૧-૧૭	૨૪૮
"The Parsis of Ancient India, Kisseh-i Sanjan and Sanskrit Inscriptions"	મી૦ શા. કા. હોડીવાલા	૧૪ ૧૫	૧૭-૧૧-૧૭ ૨૪-૧૧-૧૭	૨૪૮ ૨૫૪

ખુલાસો

જૂરતોશ્વી દીનની ખોળ કરનારી મંડળીનાં ૪૧, ૪૨, તથા ૪૩ નાં વર્ષોં યાને તા૦ ૨૧ મી માર્ચ ૧૯૦૪ થી તા૦ ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૦૭ સુધીનાં ત્રણ વર્ષોંમાં થયલાં કામકાજોનો અહેવાલ મંડળી તરફથી ૧૯૩૫ માં છપાવી બાહેર પાડવામાં આવ્યો હતો. મંડળીના ૪૪ માં વર્ષનો યાને તા૦ ૨૧ મી માર્ચ ૧૯૦૭ થી તા૦ ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૦૮ સુધીનો અહેવાલ ૧૯૧૨ માં મંડળી તરફથી છપાવી પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો.

તા૦ ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫ ને દીને મળેલી મંડળીની સભામાં નીચેલા ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો :—

“એવો ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે ડૉ૦ સર જીવનજી જમશેદજી મોદીએ મંડળીના ૪૪) માં વર્ષ સુધીનો અહેવાલ જાપ્યો છે, ત્યાર પછીની ૧૯૦૮ થી ૧૯૧૧ સુધીની મીનીટસો ખોવાઇ જવાથી તેમાંથી મલતી શેઠ મહેરજીભાઇ કુકાની ધરાની પંચાગની બાબત તેમજ મળી શકતી બીજી બાબતો અને નોંધો છાપવી અને ૧૯૧૨ થી ૧૯૧૮ સુધીના સર્વ રીપોર્ટો મીનીટસમાં છે તેમ, અને તેમ જલદીથી, છાપી કાઢવા.”

ઉપલા ઠરાવ અનુસાર મંડળીના ૪૫ થી ૪૮ તેમજ ૪૯ થી ૫૪ માં વર્ષોં યાને તા૦ ૨૧ મી માર્ચ ૧૯૦૮ થી તા૦ ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૧ સુધી તેમજ તા૦ ૨૧ મી માર્ચ ૧૯૧૨ થી તા૦ ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૮ સુધીના મળી ૧૦ વર્ષોંમાં થયલાં કામકાજોના અહેવાલ મંડળીની નોંધ-પોઠી (Minutes Book) ઉપરથી ઉપજાવી કાઢી તે પ્રગટ કરવાનું કામ મંડળીના એક સભાસદ મી. હોશંગ તેહમુરસ અંકલેસરીઆને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

કમનસીધે મંડળીની તા૦ ૨૧ મી માર્ચ ૧૯૦૮ થી તા૦ ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૨ સુધીના ચાર વર્ષોંની કામકાજની નોંધ-પોઠી (Minutes Book) ગુમાઇ ગયલી હોવાથી તેમાં નોંધ થયેલા બધા વિષયો આ રીપોર્ટમાં છાપવાને કુદરતી રીતે બની શક્યું નથી, તે છતાં મી. હોશંગ અંકલેસરીઆએ એ મુદત દરમિયાન વંચાએલા બે વિષયોની નોંધ બીજી ગમથી શોધી કાઢી, બની શકતા શ્રમથી તે અત્રે છાપવામાં આવી છે. મી. હોશંગ અંકલેસરીઆએ એ દીશામાં મંડળીની બજાવેલી સેવા માટે તેમજ બીજા વર્ષોંમાં વંચાયેલા વિષયો તારવી કાઢી જુદી જુદી સભાઓમાં તેમની નોંધ ન લેતાં, એક સંગાતે તેવા વિષયો છાપવાની જે જેહમત ઉઠાવી છે તે માટે મંડળી તેમનો આભાર માને છે.

રિપોર્ટમાં સમાયલાં વર્ષો દરમ્યાન મંડળીની બેઠકો નીચે મુજબ મળી હતી :—

૪૫ થી ૪૮ માં વર્ષોની મીનીટ નહી હોવાથી કેટલી સભાઓ મળી હતી તે જાણી શકાતું નથી.

૪૯ માં વર્ષમાં (તા. ૨૧-૩-૧૨ થી તા. ૨૦-૩-૧૩ સુધી) ૩૧ બેઠક
 ૫૦ માં વર્ષમાં (તા. ૨૧-૩-૧૨ થી તા. ૨૦-૩-૧૪ સુધી) ૨૧ બેઠક
 ૫૧ માં વર્ષમાં (તા. ૨૧-૩-૧૪ થી તા. ૨૦-૩-૧૫ સુધી) ૧૭ બેઠક
 ૫૨ માં વર્ષમાં (તા. ૨૧-૩-૧૫ થી તા. ૨૦-૩-૧૬ સુધી) ૭ બેઠક
 ૫૩ માં વર્ષમાં (તા. ૨૧-૩-૧૬ થી તા. ૨૦-૩-૧૭ સુધી) ૧૪ બેઠક
 ૫૪ માં વર્ષમાં (તા. ૨૧-૩-૧૭ થી તા. ૨૪-૧૧-૧૭ સુધી) ૧૫ બેઠક

આ વર્ષો દરમ્યાન નીચલા સાહેબોએ પોતાના વિષયો રજૂ કર્યા હતા :—

નામ	બેઠકો	વિષયો
શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલા	૪૪	૨૩
શેઠ મેહરજીભાઈ નોશરવાનજી કુકા	૧૯	૩
પ્રોફેસર શાપુરશાહ હોરમસજી હોડીવાલા	૯	૬
શમ્સુલ-ઓલમાં એવર્ડ જીવનજી જમશેદજી મોદી (ગિહ કમીટી સાથે)	૭	૧૦
શેઠ સોહરાયજી નવરોજી કાંગા	૬	૬
એવર્ડ જમશેદજી દાદાભાઈ નાડીરશાહ	૬	૩
શેઠ બેહરામજીર તેહમુરસ અંકલેસરીઆ	૫	૨
એવર્ડ હોરમસજી તેમુલજી દાદાયાનજી	૧	૧
ડૉ. માણેકજી બહમનજી દાવર	૧	૧
ડૉ. જમશેદ માણેકજી ઉનવાલા	૧	૧
શેઠ અરદેશર ખરશેદજી વેસાવેવાલા	૧	૧
એવર્ડ નોશરવાન અન્નેરજી દેશાઈ	૧	૧
શેઠ જી. કે. નરીમાન	૧	૧

મજકુર વર્ષોમાં મંડળીના ઓધેદારો તરીકે નીચલા સાહેબોએ કામ કર્યું હતું :—

સરનરીની : શેઠ મનચેરજી પેસ્તનજી ખરેલાત, આઇ. સી. એસ. (રિટાયડ).

ખજાનચી : { એવર્ડ એદલજી કે. આંત્યા અને પાછળથી
 { એવર્ડ રતનજી કેઆશજી મોદી.

બેડયા માનદ મુનરીઓ : { એવર્ડ નોશરવાન અન્નેરજી દેશાઈ.
 { શેઠ રતનજી ફરેદુનજી ગોરવાલા, એમ. એ.

બેડયા માનદ હીસાબ તપાસનારાઓ : { એવર્ડ રૂ. મે. મસાણી (માસ્તર).
 { એવર્ડ પાલનજી દો. પાવરી.

એ વર્ષો દરમ્યાન નીચલા સાહેબોને મંડળીના સભાસદો તરીકે, કાયદા સુજળ બેલટથી ચુંટણી કરી, ચુંટી કાઢ્યા હતા, જેઓની ચુંટણીના દિવસોની નોંધ તેઓનાં નામ સામે કરવામાં આવી છે:—

એરવદ ખુરશેદજી શાપુરજી દાબુ	૧૯૧૨.
એરવદ કાવસજી પેસ્તનજી માઝન	૧૯૧૨.
દસ્તુર ખોદાયાર શેહરીયાર	૯-૮-૧૨.
શેઠ પેશોતન બેહરામજી સંજળણા, M. A.	૮-૨-૧૩.
શેઠ મનચેરશાહ બેહરામજી સંજળણા, B. A.	૮-૨-૧૩.
એવંદ કએખુસો ભાભાર કુટાર, B. A.	૭-૩-૧૪.
શેઠ પાહલનજી અરજેરજી દેશાઈ	૯-૫-૧૪.
શેઠ જમશેદ કાવસજી તારાપોર	૧૬-૧-૧૫.
શેઠ અરજેર ફરામરોજી જોશી (પાછલથી લાઇફ મેમ્બર)	૧૦-૭-૧૫.
શેઠ બેહરામજી બીમજીભાઈ ધંધાપોરીઆ	૨૨-૭-૧૬.

મજકુર વર્ષો દરમ્યાન મંડળીએ ચોતાના નીચલા સભાસદો મરણના કારણે ગુમાવ્યા હતા:—

શેઠ ખુરશેદજી રસ્તમજી કામા	મરણ ૨૦-૮-૧૯૦૯.
એવંદ એદલજી કેશરિપજી અઘીઆ	,, ૨૭-૧૨-૧૯૧૩.
એવંદ માણેકજી દોરાબજી આદરીયાનવાલા	,, ૨૮-૮-૧૯૧૫.
એવંદ શેહરીયારજી દાદાભાઈ બર્યા	,, ૧-૯-૧૯૧૫.
દસ્તુર રસ્તમજી જમશેદજી સુરતવાલા	,, ૬-૧૧-૧૯૧૫.
એવંદ નેરોસિંગ શાહપુરજી દસ્તુર મેહરજીરાણા	,, ૧૧-૧૧-૧૯૧૫.
દસ્તુર કએખુસો જામારપજી દસ્તુર જામારપઆશાના	,, ૨૩-૬-૧૯૧૬.
ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજી, LL. D.	,, ૩૦-૬-૧૯૧૭.

મજકુર વર્ષો દરમ્યાન નીચલા સભાસદોએ રાજીનામું આપ્યું હતું:—

એરવદ દીનશાહ ફરામજી દસ્તુર	૧૯૧૩.
શેઠ રસ્તમજી કાવસજી પારખ	૧૯૧૪.
શેઠ પેશોતન કાવસજી ફાટવાલ	૧૯૧૪.
એરવદ ખુરશેદ શાપુરજી દાબુ	૧૯૧૪.
શેઠ માણેકજી બેજનજી પીઠાંવાલા	૧૯૧૬.
શેઠ પેશોતન બેહરામજી સંજળણા	૧૯૧૬.
શેઠ મનચેરશાહ બેહરામજી સંજળણા	૧૯૧૬.
એરવદ રસ્તમજી કેકેઆદજી પંચડી	૧૯૧૭.
એરવદ અરદેશર નવરોજી તાતા	૧૯૧૭.
શેઠ કયખુસર કાવસજી મુલ્લાં	૧૯૧૭.

એ વર્ષો દરમ્યાનનો મંડળીનો આવક જાવકનો કોઠો નીચે સુજખ છે:—

આવક

તાં ૧-૧-૧૯૧૨ ને દીને મંડળીના

ખાતામાં જમે:—

પારસી પંચાએતના ખાતા નંબર	
૧૦૧ માં ૫૧૯૨—૮—૩	
પોસ્ટ ઓફીસ સેવીંગ્સ બેન્કમાં પ્રમુખ તથા	
ખજાનચીને નામે ૩૮૧-૧૪—૦	
	૫૫૭૪—૫—૩
૫ વર્ષો દરમ્યાન થયેલો વધારો:—	
મંડળીના સભાસદોનાં લવાજમના આંખા...	૯૧૫—૦—૦
બેન્કનાં ખાતાના વ્યાજના ૧૦૭-૧૧—૭	
જમીનગીરીઓ ઉપરના વ્યાજના થયા ૯૧૨—૮—૦	
	૧૦૨૦—૩—૭
પંચાએતના તનદરસ્તીના આંખા ૨૨—૦—૦	
	૭૫૩૧—૮—૧૦
કુલે રૂ.	

જાવક

૫ વર્ષો દરમ્યાન થયેલો ખર્ચ:—

પંચાએતના વહીવત ખર્ચ વગેરેના ...	૫૭—૭—૯
ખીલ વસુલ કરનારના તથા સભાઓ	
માટેના સુચીપત્રની છાપમણ, તપાલ વગેરેના...	૬૮૯—૨—૦
તાં ૩૧-૧૨-૧૯૧૬ ના દીને બાકી:—	
સેવીંગ્સ બેન્કના ખાતામાં ૧૬૧૩—૬—૭	
પારસી પંચાએતના ખાતા નં. ૧૦૧ માં... ૫૧૭૧—૮—૬	
	૬૭૮૪-૧૫-૧
કુલે રૂ.	૭૫૩૧—૮—૧૦

આ અહેવાલના પ્રગટ થવા સાથે મંડળીના પેહેલા પંચ વર્ષોના અહેવાલો છપાઈ બહાર પડી ચુક્યા છે. મંડળીને હાલમાં ૭૭ મું વર્ષ ચાલે છે અને બાકીના વર્ષોના અહેવાલો છાપવાનું કામ તુરતજ હાથ ધરવામાં આવશે.

જે સાહેબોએ આ અહેવાલ છપાવવાના કામમાં મદદ કીધી છે તે સર્વેનો અતરે આભાર માનવામાં આવે છે.

મ. પે. ખરેઘાત,

તાં ૨૪ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૧.

સરનશીન.

જરથોશ્તી દીનની ખોળ કરનારી મંડળી

૪૫, ૪૬, ૪૭ તથા ૪૮ માં વર્ષોનો એકવાલ*

ધરાની પંચાંગ.

શેઠ મેહરજીભાઈ નોશેરવાનજી કુકાએ પોતાની ખાખઢ રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે :—

ધરાની પંચાંગનો ખારીકીથી અભ્યાસ કરતાં માલૂમ પડે છે કે એ પંચાંગ બધા જમાનાઓમાં એકસરખું રહેલું નથી, પણ શરૂઆતનો ખોલાસો. ચોકસ જમાનાઓમાં ચોકસ ફેરફાર સાથે નજરે પડે છે. અવસ્તા ભાષા ખોલાતી હતી તે વખતનાં પંચાંગમાં, સાસાની જમાનાનાં જરથોશ્તી પંચાંગમાં, અને હાલના વખતનાં પંચાંગમાં, વરસની શરૂઆત, કખીસાની રીત, પહેલા મહિના, વગેરેમાં ચોકસ જુઠાપણું જોવામાં આવે છે, જે બધાંનો વિગતવાર ખોલાસો કરવાની, તથા અસલતું શું છે અને પાછળતું શું છે, ખરૂં શું છે અને ભૂલભરેલું શું છે, અને જે ફેરફારો થવા પામ્યા છે તે કેવી રીતે થવા પામ્યા, તથા સાસાની જમાનાનાં પંચાંગ વિષે જે હેરફેર શરૂાદતો મળે છે તેમાંથી ખરો સાર કેવી રીતે ઉપજાવી શકાય, એ સઘળું દેખાડવાની આ વિષયની નેમ રાખવામાં આવી છે.

આ વિષય લાંબો થવાને લીધે તેને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવાની જરૂર પડી છે. પહેલા ભાગમાં અવસ્તા ભાષાના જમાનાનાં પંચાંગની ખાખઢતું વિવેચન કરવામાં આવશે, અને ખીજામાં પહેલવી પુસ્તકોના જમાનાની અથવા સાસાની અમલની શરૂઆતથી તે આશરે ૬૦૦ સં ની દશમી સદીની આખેરી સુધીના જમાનાની તપાસ હાથ ધરવામાં આવશે.

પહેલા ભાગમાં મહિનાઓનાં નામ કેમ પડ્યાં તે વિષે નવી તકરૂં રજૂ કરવામાં આવશે, અને તેને આધારે અમેશારપદોનો જુદી જુદી પેઢાયશો ઉપરનો અધિકાર કેમ ચુકરૂર થયો તે રજૂ કરવામાં આવશે.

વિષય શરૂ કરવા આગમચ ખોલાસાડખી થોડાક સખુનો કહેવાના છે.

જરથોશ્તી ધર્મક્રિયાઓને લગતું વરસ રૂતુઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે,

* એક મીનીટ ચુક જેમાં ઈ. સ. તા. ૧૭ મી ઑગસ્ટ સને ૧૬૦૭ થી તે તારીખ ૧૫ મી જુન સને ૧૬૧૨ સુધીની બેકોના હેવાલ હતા તે તા. ૨૩ મી જુન ૧૬૧૨ ના દીવસે ઓનરરી મુનશી એવર્ડ નોશેરવાન બનેજી કેશાઈને હાથે ગ્રંથ ચઈ ગઈ હતી. એમ મલી આવેલી એક નોંધ ઉપરથી જણાય છે. ગ્રંથ સંભોગે મંડળીએ કરાવ કરી શમ્સકલ-ઓલમાં એવર્ડ જવનજી જમશેદજી મોહીને ૪૪ માં વરસનો હેવાલ પહેલાં પ્રગટ કરી લેવાનું સોખ્યું હતું, જે હેવાલ તા. ૨૩ મી ઑક્ટોબર ૧૬૧૨ ના દિવસે તૈયાર થયો હતો, અને એ રીતે તા. ૭ મી માર્ચ સને ૧૬૦૮ સુધીના હેવાલ છપાઈ શકયા છે. ઈ. સ. ૧૬૦૮ ના એપ્રિલથી તે ૧૫ મી જુન સને ૧૬૧૨ ની બેકોમાં ચાલેલી ખાખઢો માટે બનતી દરૈક જુસ્તેબેંધ ચલાવતાં તે વખત દરમ્યાન ચાલેલી ખાખઢોમાંની ફક્ત બે ખાખઢો (૧) શેઠ મે. ન. કુકાની “ધરાની પંચાંગ” વિષયી, (૨) શેઠ બેહરામગર તે. અકલેસરીઆની “History of the Dinkart MS. of the Mullan Firoz Kitabkhana મલી શકી છે, તે આ રીપોર્ટની શરૂઆતમાં છાપી છે, ગ્રંથ ચલેલી “મીનીટ ચુક”ને લખી ખાખઢો બે હવે પછી મલવા પામશે તો તે આ રીપોર્ટને છેડે “વધારા” તરીકે છાપવામાં આવશે.

કારણ કે ગાહાન્ધારો ફસલોને લગતાં જશનો છે, અને સાત મહિના સુધી 'રપિચવન' અને પાંચ મહિના સુધી 'હાવન' લાણુવામાં આવે છે તેનેખી રૂઢ સાથે સંબંધ છે; ચાને દીની વરસ ફસલી વરસ છે, જે એક પ્રકારનું સૂર્યમાન વરસ છે.

સૂર્યમાન વરસ બે જાતનાં છે. એક નક્ષત્રી વરસ, જેની લંબાઈ ૩૬૫ દહાડા, ૬ કલાક, ૯ મિનિટ અને ૯ સેકન્ડની છે. સૂર્ય કોઈ રાશિના ચોક્કસ અંશથી નિકળીને પોતાનો ફેરો પૂરો કરીને પાછો તેજ રાશિના તેજ અંશમાં આવી લાગે તે આ વરસ છે. ખીલું ખરૂં ફસલી વરસ, જેની લંબાઈ ૩૬૫ દહાડા, ૫ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૪૬ સેકન્ડની છે; અને નક્ષત્રી વરસ કરતાં આ વરસ ટુંકું હોવાનો સખખ આ છે કે પૃથ્વીની ધરીની એક ચોક્કસ જાતની ગતિને લીધે સૂર્ય ભૂમધ્ય રેખા ઉપર દર સાલ આશરે ૨૦ મિનિટ વહેલો આવે છે. આ ફેરને Precession of the Equinoxes કહે છે. ફસલોનું વખતસર આવવું આ સાલ ઉપર આધાર રાખે છે. Precession of the Equinoxes નું જ્ઞાન ઘણીક પ્રાચિન પ્રજાઓને હુડું નહિ, તેથી તે લોકો, નક્ષત્રી વરસનેજ ફસલી વરસ તરીકે ગણીને કામ લેતા હતા, અને તેઓને આ ફેર માલુમ ન પડે તેની નવાઈ નહિ, કારણકે આ બે જાતનાં વરસોમાં લગભગ ૭૨ વરસે માત્ર એક દહાડાનો ફેર પડે છે, અને એક તો શું પણ આઠ દશ દહાડાનો ફેરખી રૂઢનાં અવલોકન ઉપરથી જાણવો કઠણ છે.

અવસ્તા ભાષાના જમાનાનાં ધરાની પંચાંગને લગતી નવી સમજણ, તથા તેને આધારે અમેશાસ્પદાના બુદ્ધી બુદ્ધી પેદાયશો ઉપરના અધિકારનો મળતો ખોલાસો.

અશો જરથોસ્તના ગાથા પછીના અવસ્તામાંથી પંચાંગના વિભાગોનાં જે નામે મળે છે તેમાં દહાડો, રાત, અને મહિના ઉપરાંત પંચાંગના વિભાગો. નીચલાં નામે હુમેશા આ અનુક્રમે મળે છે :—

- (૧) અયર, ચાને દહાડાનો ભાગ, તેમજ દહાડો.
- (૨) અસ્ત્ય, ચાને ગોહ.
- (૩) માહ્ય, ચાને મહિનાના ભાગ, ચાને પખવાડીઆં.
- (૪) યાઘર્ય, ચાને વરસના ભાગો, એટલે ફસલ તથા ગાહાન્ધારો.
- (૫) સરેધ, ચાને સાલ.

એમાં છેલ્લાં ચાર નામે એકએકથી વધતા જતા વખતના ભુમ્લાનાં નામે છે, તે ઉપરથી અનુમાન કરવાને ખની શકે છે કે ખાસ કરીને ઉપલા ગુરુખામાં 'અયર' તે 'અસ્ત્ય' અથવા ગોહનાં કરતાં નાનો ભાગ હોવો જોઈયે, જોકે અવસ્તામાં ખીજે બધે ઠેકાણે 'અયર' શબ્દ દહાડાને માટે વપરાયલો છે. ગ્રીક ભાષામાં એને મળતો hora શબ્દ છે, જે પાછળથી કલાકને અર્થે વપરાયલો છે, પણ અસલમાં તેનો અર્થ વખતનો એક ભાગ અથવા મુદત થતો હતો, તેમજ તે શબ્દ મોસમને માટે પણ વપરાતો હતો.

અવસ્તામાં ખીજે ઠેકાણેખી જ્યારે નાની મોટી ચીજોનાં સાથે સાથે નામ આવે છે, ત્યારે નાનાંથી શરૂ કરી મોટાંથી ખતમ કરવામાં આવે છે, જેમકે ‘સ્તારામ્ માઝાઘો હૂરો’ યાને ‘સેતારાઓનું’, ચંદ્રનું અને સૂર્યનું;’ ‘ન્માન્યાઓ વીસ્યાઓ જન્તુમાઓ દ્વયુમાઓ’, એટલે ‘ધરને લગતાં, મોહુલાને લગતાં, કસખાને લગતાં, દેશને લગતાં.’

ત્યારે ‘અચર’ તે ‘અસ્ન્ય’ એટલે ગેહુનો એક ભાગ હશે, પણ તેની લખાઈ કેટલી હતી તે કહેવાને આપણી પાસે સાધન નથી. માત્ર એટલું જ ખ્યાન ખેંચી શકાય કે ‘અચર’ અને ગ્રીક શબ્દ hora લગભગ એકમળતા ઉચ્ચારના છે.

‘અસ્ન્ય’ તે જેને આપણે ગેહુ કહીએ છીએ તે છે. આપણે પાંચ ગેહુ ગણીએ છીએ અને તેમાં ઉષહિન ગેહુને છેલ્લી મુકીએ છીએ, પણ અસલમાં ઉષહિન પહેલી હતી. વળી ઉષહિન અને હાવન મળીને એકજ ગેહુ હતી જે પાછળથી

જુદી પાડવામાં આવી, યાને ઉષહિન હાવનનો પહેલો ભાગ હતો. એની સાથેતી ખુદ ગેહોનાં ભણતરમાંથી મળે છે.

ઉષહિન તે આમદાદ અથવા dāna નો વખત. આપણી આમદાદની ખંદગી ‘હુશઆમ’ નામની છે તે શબ્દ ‘ઉષ-આમિ’ એટલે ‘ચળકતી આમદાદ’ છે. ‘ઉષા’ તે સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાંનો ઝળખલાંનો વખત, અને તે કુદરતી રીતે ગેહોમાં પહેલો હોવાજ નેધયે.

આપણે જેને ‘ચેહારમની આમદાદ’ કહીએ છીએ તે ત્રીજા દહાડાની રાત પછીની આમદાદ ગણીએ છીએ; અગરજે આમદાદ અથવા ઉષહિન છેલ્લી ગેહુ હતે તો ચોથા દહાડાની રાત પછીનો વખત લેવામાં આવતે.

વળી અવસ્તામાં સરદારોનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે આવે છે:—ધરનો, મહોલાનો, કસખાનો, દેશનો અને ધર્મશુર; અને એજ સરદારોને ગેહોમાં નીચે મુજબ યાદ કરેલા છે:—

ઉષહિનમાં ધરનો સરદાર, હાવનમાં મહોલાનો, રપિથવનમાં કસખાનો, ઉજ્જરનમાં દેશનો, અને અધવિજુથેમમાં ધર્મશુર.

વળી ઉષહિન ગેહુના પાંચમાં ફકરામાં અમેશાસ્પદોમાંના પહેલા પાંચને નીચે મુજબ યાદ કરેલા છે:—

“અહુરેમ્ મજ્દાંમ્ અપવનેમ્ અપહે રતૂમ્ યજ્મધદે, વોહુ મનો યજ્મધદે, અપેમ્ વહિસ્તેમ્ યજ્મધદે, ક્ષધેમ્ વધરીમ્ યજ્મધદે, રષેન્તામ્ વંધુહીમ્ આર્મધતીમ્ યજ્મધદે.”

ખાદીના બે અમેશાસ્પદોની યાદ નથી કીધી. પણ હાવન ગેહુના પાંચમાં ફકરામાં એ ખાદી રહેલા બેને યાદ કરેલા છે :

“હુઉર્વતાતેમ્ અપવનેમ્ અપહે રતૂમ્ યજ્મધદે, અમેરેતાતેમ્ અપવનેમ્ અપહે રતૂમ્ યજ્મધદે.”

ખીજા અમેશાસ્પદાને નામ આ ગેહમાં નથી, તેમજ ખીજા ગેહમાં અમેશાસ્પદાને નામ હકને ચાહ કરવામાં આવેલા નથી. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ઉપહિન અને હાવન એ બે ગેહ મળીને એક ગેહ પહેલે હતી.

અધવિશ્વમે ગેહમાં ખાસ જરથુષ્ટ્રોતેમોની અને ફસલોની આખાદીની ('આધર્થ્યોસ્થ હુષિતોધશ') ચાહ છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે જરથોષ્ટ્રી ધર્મશુદ્ધોની ખાસ ક્રિયાકામનો તથા સેતારાઓના અવલોકનનો એ વખત હતો, જે અવલોકન ઉપરથી તેઓ વરસની ગણતરી કરી શકતા હતા. ક્રિયાકામમાં તો માત્ર વંદીદાહ રાત્રે કરવામાં આવે છે, અને હાલમાં તે રાત્રે ખાર વાગા પછી શરૂ કરવામાં આવે છે, ચાને હાલમાં કહેવાતી ઉપહિન ગેહમાં પણ અસલમાં રાત્રે ખાર વાગા પછીનો વખતખી અધવિશ્વમેનોજ ગણાતો હોવો જોઈએ; અને ઉપહિન તો સહુવારનાં ઝઝખલાંથી શરૂ થતી હતી, નહિ કે રાત્રે ખાર વાગે.

વળી હાલમાં આપણે પાંચમા ગાથાના દહાડાને 'નોરોજ' કહીએ છીએ તે ભૂલનું કારણ શોધતાં આપણને ઉપહિન ગેહને માટે નવું જાણવાનું મળે છે. વહિરોધસ્ત ગાથા અને નોરોજ અથવા હોરમજ્દ રોજની વચ્ચેની મધ્ય રાત્રે 'નોરોજની ખાજ' ધરવાનો આપણમાં રેવાજ છે, જે દેખાડે છે કે અસલમાં 'નોરોજ' ચાને નવાં સાલનો દહાડો ઉપહિન ગેહથી શરૂ થતો હતો. લાંબા કાળે જ્યારે ઉપહિન ગેહ છેલ્લી ગણવામાં આવી ત્યારે આ 'નોરોજ'ની ખાજનો વખત આગળા દહાડો વહિરોધસ્ત ગાથાને લાગુ પડતો ગણાયો અને તેથી હાલમાં આપણે તે ગાથાના દહાડાને 'નોરોજ' કહીએ છીએ.

સાલને માટે 'સરેધ' બોલ આપણે જોયો. 'સરેધ'નો અસલ અર્થ સદીની રૂઢ એટલે વરસાદની રૂઢનો થાય છે. એ બોલ ઉપરાંત સાલ. ખીજાખી બોલો સાલને માટે અવસ્તામાં વપરાયલા છે, જેવા કે 'ઝરેમય,' 'ચારે,' 'અધવિગામ' અને 'ઝિમ.' છેલ્લા બે સપ્તોનો અર્થ શિયાળો થાય છે. હવે વરસને માટે એ ચાર શબ્દો વાપરવામાં કાંઈ ફરક રાખવામાં આવ્યો છે કે કેમ તે આપણે તપાસીએ.

'ઝિમ' શબ્દ વરસને અર્થે વંદીદાહની ખીજા પરગઠમાં, જ્યાં જમશેદ પાદશાહનું યજ્ઞાન આવે છે ત્યાં, ૩૦૦ ઝિમ, ૬૦૦ ઝિમ, ૯૦૦ ઝિમ અને ૧૦૦૦ ઝિમ, એ રૂપે નજરે પડે છે. ત્યાં આપણને એટલાં વરસો સમજવાનું છે. 'અધવિગામ' શબ્દ જોનો અસલ અર્થ 'આવી પહોંચવું' એવો થાય છે.* તે શિયાળાને અર્થે ઘણું ઠેકાણું વપરાયલો છે, પણ વરસને અર્થે નીચલા ફકરાઓમાં મળે છે:—

* ગાય દોરનાં ટોળાંઓને ચરવાને માટે દૂર મોકલ્યા હોય તેઓનાં પાછાં આવી લાગવા વિષેના એ એશારો લાગે છે.

વંદીદાહની બીજી પરગઢમાં જમશેદે ખનાવેલા ગોફાના ઇચાનમાં '૪૦ અધવિગામ' શબ્દો છે.

રામ ચરતમાં જમશેદ કુઆ ચાહે છે કે "કુન્યામાંથી કુઃખદરહ ૧૦૦૦ અધવિગામ સુધી હું દૂર કરું."

તેજ ચરતમાં તેહમુરરુપ કુઆ ચાહે છે કે "અંગ્રેમધન્યુને ઘોડા ખનાવીને તેની ઉપર ૩૦ અધવિગામ હું સ્વારી કરું."

જમ્યાદ ચરતમાં જણાવેલું છે કે તેહમુરરુપે ૩૦ અધવિગામ સુધી અંગ્રેમધન્યુની ઉપર સ્વારી કરીધી.

ઉપર મુજબ પેશદાદી વંશના પાદશાહોના ઇચાનમાંજ 'ઝિમ' અને 'અધવિગામ' શબ્દો આવેલા છે. ત્યાર પછીના જમાનાઓનાં વર્ણનમાં એ શબ્દો નથી. આ ઉપરથી અનુમાન કાઢી શકાય છે કે જેમ અસલી હિંદુઓમાં એક વખતે શિયાળાથી (Winter Solstice) થી વરસ શરૂ થતું હતું, જેની સામેતી 'વેદાંગ' જ્યોતિષમાંથી મળે છે, તેજ મુજબ પેશદાદી વંશના અમલ વખતે ધરાનીઓ શિયાળાથી વરસ ગણતા હતા.

'ઝરેમચ' શબ્દ માત્ર એકજ વખત અવસ્તામાં વપરાયલો મળે છે. અને તે વંદીદાહની ૧૮ મી પરગઢમાં આવે છે. જ્યાં "ઘિ-ઝરેમચ"=ત્રણ વસંત રૂઠ સુધી, યાને ત્રણ વરસ સુધી એવો અર્થ થાય છે. આ શબ્દ વરસની શરૂઆત વસંત રૂઠથી કરવાનો જે છેલ્લો ફેરફાર થયો તેની ઇલાજી છે. તેની આગમચ 'સરેધ' વપરાસમાં હતું.

સરેધ તે સર્દીની અથવા વરસાદની રૂઠથી શરૂ થતું વરસ હતું. એનો વધુ ખેલાસો ખોરદાદ અમેશાસ્પદ જે 'સરેધ'નો સરદાર સરેધ. ગણાયલો છે તેનાં વિવેચનમાં આવશે. ઘણીક મળ્યો જ્યોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીવાડીનો હોય છે તેઓના

ખાખમાં જોવામાં આવે છે કે તેઓ વરસાદની રૂઠને ચાતો કાપણીના વખતને બધારે અગત્યના ગણે છે. લટકતી લરવાડની જાંઘળી ગુજારનાર મળ્યોને શિયાળામાં ઠરીઠામ થઇને રહેવું પડતું હોવાથી તેઓ શિયાળાને અગત્યનો ગણે, ખેતીવાડી કરનારી મળ વરસાદ-પાણીની મેસમને અગત્યની ગણે. અસલી ઇજીપ્શીયન લોકો નાઇલ નદીનાં પાણી ઉભાવા માટે અને ખેતરોમાં પાણીની રેલછેલ થાય ત્યારથી વરસ ગણતા હતા. ચાહુદીઓ અસલમાં 'તિશ્રિ' મહિનાથી (આશરે સપ્ટેમ્બરની અધવચથી) વરસ ગણતા હતા, જે મહિનો ફળના પાક ઉતરવા પછીનો અને વરસાદની શરૂઆતનો મહિનો હતો. મૂસા પેગમ્બરના જમાના પછી ધર્મના વરસની શરૂઆત તેઓએ 'નિસન'થી યાને વસંત રૂઠના મેસવાથી કરવા માંડી, પણ તેઓએ વેહવાર વરસ 'તિશ્રિ'થીજ હજી સુધી ગણાય છે. સીરીયા અને એશયા માધનરમાં જ્યાં સિકંદરી સને ચાહુ હતો ત્યાંથી 'તિશ્રિ'થીજ વરસની શરૂઆત થતી હતી.

ધરાનીઓમાં 'સરેધ'ની રૂઢી ખેડુતોનું વરસ ગણાતું હતું એમ કહે છે, અને અવસ્તા જમાનાના ધરાનીઓ સુખ્ય ખેડુતની જિંદગી ગુજારનારા હોવાથી, 'સરેધ' તેમનાં વેહવાડ વરસ તરીકે એટલી હદ સુધી ચાલુ થઈ ગયલું હતું કે 'સરેધ' શબ્દ સાધારણ રીતે વરસને માટે વપરાવા લાગે, અને હાલમાં આપણે જે 'સાલ' બોલ વાપર્યે છીએ તે પણ 'સરેધ' શબ્દ ઉપરથી જ નિકળેલો છે.

સંજ્યા વાચક વિશેષણ સાથે 'સરેધ' શબ્દ અવસ્તામાં આ પ્રમાણે મળે છે:—

વંદીદાહની પરગઢે ૧૪ મી અને ૧૮ મી માં, 'પસ્ય પંચ દસીમ સરેધેમ્'=૧૫ માં વરસ પછી.

વંદીદાહની પરગઢે ૧૫ મીમાં 'હુપ્ત સરેધ'=સાત વરસ. વંદીદાહની ૭ મી પરગઢેમાં 'પસ્ય પંચાસતેમ સરેધામ્'=વરસોમાંના પચાસમાં (વરસ) પછી.

'ચારે' શબ્દથી અવસ્તામાં વરસને માટે વપરાયેલો છે. અંગ્રેજી Year, જર્મન Jahr, એ સર્વ એકજ ધાતુ 'ચા'=જવું, ફરવું—
ચારે. તે ઉપરથી છે, અને 'ચારે' શબ્દ સૂર્યના એક ચક્રાવાને માટે લાગુ પાડેલો હું ધારું છું.

કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું એ છે કે 'ચારે' તે સાધારણ ૩૬૫ દહાડાનું વરસ અને 'સરેધ' તે ૩૬૫ દહાડાનું સંપૂર્ણ વરસ
ચારે અને સરેધ. છે, કારણકે 'સરેધ' શબ્દ જ્યારે ચારની ઉપરના આંકડાઓ સાથે વપરાયેલો મળે છે, ત્યારે 'ચારે' માત્ર એક

કે બે વરસને માટે, ચાને ચાર વરસથી ઓછાં વરસને માટે વપરાયેલો મળે છે. પણ તેમ નથી.

'ચારે' શબ્દ સંજ્યા વાચક વિશેષણની સાથે નીચે સુજળ વપરાયેલો મળે છે:—

ચારે-દ્રાણે=એક વરસની મુદત સુધી.

તરો-ચારે=એક વરસની મુદતથી વધુ વખત.

નએમેમ-ચારે-દ્રાણે=અરધાં વરસ સુધી.

બચારે-દ્રાણે=બે વરસની લખાઈ સુધી.

હુઅંધ્રેમ ચારેમ=એક હજાર વરસ.

સત ચારે=સો વરસ.

હવે ધારો કે એક વરસની અથવા અરધાં વરસની મુદતને માટે 'ચારે' શબ્દને બદલે 'સરેધ' બોલ વાપરવામાં આવ્યો હોતે, તો લખાણની મતલબ સમજવામાં ગુચવણ પડતે, કારણ કે એક સરેધ અથવા અરધાં સરેધની મુદત જેમ એક વરસ અથવા અરધાં વરસને લાગુ પડે, તેમજ સરદીની એક મોસમ તથા સરદીની મોસમના અરધા ભાગનેથી લાગુ પાડી શકાય. માટે અસલી ધરાનીઓએ આવા પ્રકારની ગુચવણ મટાડવાને માટે એક બીજે શબ્દ

મોજીલ રાખેલા હોતો, અને તે 'ચારે' હોતો જેનો અર્થ રૂઢને લાગુ પાડી શકાતો હોતો નહિ.

હવે કહીમ જમાનાના ઇરાનીઓ ફસલી વરસ વાપરવા લાગ્યા તેની આગમ્ય તેઓનું વરસ કેવા પ્રકારનું હતું તે જોઈએ. વરસની ગણતરી. તેઓનું વરસ હાલમાં હિંદુઓનું છે તેમ ચંદ્રમાન વરસ હતું, અને અધિક માસ ઉમેરીને તેને સૂર્યમાન વરસ સાથે વખતો વખત મેળવી દેવામાં આવતું હતું, જે સૂર્યમાન વરસ ખરૂં ફસલી એટલે Tropical નહિ પણ નક્ષત્રી એટલે Sidereal હતું. ખરાં ફસલી અને નક્ષત્ર વરસો વચ્ચેનો ફેર, જે વરસ હહાડે માત્ર ૨૦ મિનિટ જેટલો છે, તે ઘણા નાનો હોવાથી તે કહીમ જમાનામાં આ ફેર જણાયેલો હોતો નહિ, અને નક્ષત્રી વરસને ફસલી વરસ સમજવામાં આવતું હતું.

ઇરાની મહિનાઓ અસલમાં ચંદ્રની ચાલ ઉપર આધાર રાખતા હતા તેની સામેતી વંદીદાદમાં હમેલના દશ મહિના લખેલા છે તે ઉપરથી મળે છે. જ્યારે ચંદ્રમાન વરસને સૂર્યમાન વરસ સાથે મેળવવામાં આવતું હતું ત્યારે કયા સેતારાના ઉગવા સાથે તેનો સંબંધ રાખવામાં આવતો હોતો તે આપણે જોઈએ.

એને લગતા અગત્યના બે ફકરા તીર યશ્તમાંથી આપણને મળે છે. કમ-લાગ્યે એ ફકરા અશુદ્ધ હોવાથી તેઓનો ખોલાસો મનમાનતો થયો નથી. સુચનારૂં નીચે મુજબ તરજુમો રજૂ કરવામાં આવે છે:—

તીર યશ્તનો ફકરો ૧ લો:—

“પ્રઓત અહુરે મજ્દાઓ સ્પિતમાઈ જરથુશ્ત્રાઈ, પાઝાંધે અંધુધેચ્ય રતુધેચ્ય માઝાંધેચ્ય મએથનેમ્ય ચ્યજદેચ્ય ફાયઝમઈદે; યત્ મે સ્તારો ખરેનંજુહંતો હુયાઓનતે, પરચ માઓ નેરેબ્યો ખરેનો ખસેનિત.”

તજુમો:—અહુરમઝદે જરથુશ્ત્રને કહ્યું કે “હુ-ચાઈ અધિકાર અને ધર્મસંબંધી અધિકારને ખંચાવા માટે, (યાને માણસોના વેહવાર અને ધર્મસંબંધી કામો ખર વખતે થાય તેને માટે), ચંદ્રને, (તેનાં) રહેઠાણોને અને ચ્યજદ (યાને ક્રિયાના સામાન)ને આપણે ધણ્યે; જેથી કરીને મારા અળકતા સેતારાઓ ચાલે, (યાને વખતસર દેખાવ દે), અને વળી ચંદ્ર (ખરાખર ચાલે). માણસને માટે તેઓ (યાને ચંદ્ર અને સેતારાઓ) નૂર બખશે છે.”

આ ફકરામાં માહતાખની ચાલ ખરાખર ગણવાથી સેતારાઓ વખતસર ઉગતા માણસ પડે છે તેનો એશારો છે. સેતારાઓ ઉગે છે તો દરરોજ પણ દરેક સેતારો દરેક હહાડે આશરે ચાર મિનિટ વહેલો ઉગવાથી તેનું ચોક્કસ કલાકે ઉગતું વરસમાં માત્ર એકજ પ્રસંગે થાય છે. કોઈ તારો સંધ્યા

કાળે ઉગીને મધ્ય રાત્રે મધ્યાન રેખા (meridian) ઉપર આવતો જણાતો હોય, તો થોડાક ઠંડાડામાં તેના ઉગવાના વખતમાં ફેર પડતો જણાશે, અને ઊરાખર એક વરસે તેનું ઉગવું પાછું આગળની મુઆફેક દેખાશે.

તીર ચશ્તનો ફકરો ૩૬ મો:—

“તિશ્ત્રીમ્ સ્તારેમ ખરેનંશુહ-તેમ્ ચજમધદે, ચિમ, ચારે-ચરેષો મધ્યદે, અહુરચ પ્રત્યુતો અઉરનય ગધરિષાયો સિજદ્રય રવચ્ચરાતો ઉજયોરેન્તેમ્ હિસ્પોસેન્તે,^૧ હુયાધર્ચાય દધ'ધવે ઉજજસેન્તેમ્ ફુજ્યાધર્ચાય.”

તજ્જીમો:—“ચળકતા તેશ્તર સેતારાને હમે ધજીએ છીએ, જેને માણસોના વરસ ચલાવનારાઓ^૨ ઉંડી અફલવાળા સરદારો, પહાડો ઉપર બટકતા જંગલીઓ, મરજી મુજબ ભમતા હથિયારખંડ ટાળાઓ ઉગતો ધ'તેજરીથી^૩ જીએ છે, દેશને સાડું સુકાળ માટે અને ફુકાળ માટે ઉંચે આવતો (જીએ છે)”

ત્યારે આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે એક ઘણા કઠીમ કાળમાં વરસને ખર હિંગામનું કરવાને માટે તેશ્તર સેતારાના ઉગવાનું અવલોકન કરવામાં આવતું હતું, યાને એમ ધારીએ કે ચોક્કસ મહિનામાં સૂર્ય આથમવા પછી ચોક્કસ વખતે તેશ્તર ઉગવો જોઈએ એવું તે લોકોએ ઠરાવેલું હોય, અને અગરજો કોઈ સાલમાં તે મહિનો આવી લાગેલો હોવા છતાં તેશ્તરનું ઉગવું વખતસર ન થયેલું હોય તો કોઈ પ્રકારનો કળીસો કરીને તે મહિનાને અને તેથી વરસને, તેની ઊરાખર જગા ઉપર પાછાં લાવવામાં આવતાં હતાં.

વળી તારાઓ ફરેજ આશરે ચાર મિનિટ વહેલા ઉગતા હોવાને લીધે, તેશ્તર સેતારો જે એક ચોક્કસ મોસમમાં ચોક્કસ કલાકે ઉગતો દેખાયો હોય તે એકાદ બે મહિના ગુજરવા બાદ તેજ કલાકે આકાશ ઉપર વધારે ઉંચો ચઢેલો નજરે પડે, અને એટલા મહિનાની મુદતમાં વરસાદ કેટલો પડી ચૂક્યો અને કેટલો પડવાનો રહ્યો તેની ગણતરી કરીને લોકો અનુમાન કરતા હતા કે આ સાલ આબાદ નિવડવાનું કે ફુકાનું નિવડવાનું.

૧ આ ફકરામાં ‘હિસ્પોસેન્તેમ’ બોલતે ‘હિસ્પોસેન્તે’ વાંચ્યો છે. હરેલો ‘મ’ rhythm ને લીધે બૂલથી ધુસી ગયેલો લાગે છે.

૨ ચારે-ચરેષો=વરસ ચલાવનાર=વરસને ખર વખતનું કરનાર=year-regulator. અથવા ચારે-ચરેષો બીજી વિભક્તિમાં લખ્યે તો “જેને (યાને) માણસોનાં વરસ ચલાવનાર (year regulator)ને (યાને તિશ્ત્રને)” એમ અર્થ થઈ શકે.

૩ ઉજયોરેન્તેમ અને ઉજજસેન્તેમ એ બે શબ્દો ‘ચિમ’ની સાથે એકજ વિભક્તિના લીધા છે.

સેતારાઓનું અવલોકન તેમનાં સૂર્યની પહેલાં ઉગવાની સાથે (heliacal rising ની સાથે) સંબંધ ધરાવતું નહિ હોય. કદીમ મિત્રી અને ચૂનાની પ્રજાઓ તારાઓનાં heliacal rising સાથે પોતાનાં વરસને અને રૂતુઓને સંબંધ રાખતા હતા. પણ ધરાનીઓ તે સેતારાઓનાં સાંજ પછી ઉગવાનું અવલોકન કરતા હતા, યાને અધવિસ્ત્રાંશ ગોળમાં; તે એ ગોળના ભણતરમાંનાં શબ્દો “ચાઇર્યાઓસ્ય હુષિતોઇશ” ઉપરથી આપણે જાણીએ.

ત્યારે આ તપાસ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે અસલમાં માહુતાબી મહિનાઓ વપરાતા હતા, અને તે વેળા તેશ્વર સેતારાના અવલોકન ઉપરથી વરસને ફસલોની સાથે ઝરાઝર મળતું કરવામાં આવતું હતું.

પાછળથી પણ તેખી અવસ્તા જમાનામાંજ, ધરાની વરસમાંથી માહુતાબી સંબંધ નિકળી જઇને વરસ ફસલી બનેલું છે, જે સાત મહિનાની ગરમી (હામિન) અને પાંચ મહિનાની ઠંડી (હિમિસ્ટાન) ઉપરથી, તથા ગાહાઝખારે ફસલનાં જશનો છે તે ઉપરથી, આપણે જાણી શકીએ છીએ, અને વરસની શરૂઆત વસંત રૂતુના વિષુવકાળથી નક્કી થયેલી છે.

હવે આપણે ધરાની મહિનાઓ ઉપર આવ્યે. પણ તે પહેલાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જોકે વરસની શરૂઆત એક મહિનાઓ વેળા શિયાળામાં અને એક વેળા સર્દ રૂતુથી હોતી અને પાછળથી (પણ અવસ્તા જમાનામાંજ) વસંત રૂતુથી થઇ, તોપણ મહિનાઓને પોતાની જગા ઉપરથી ખસેડવામાં આવતા હતા નહિ એમ લાગે છે.

હિંદુઓમાં વેપારી વરસ કાત્રક માસથી, અને જ્યોતિષી વરસ ચૈત્ર માસથી શરૂ થાય છે, પણ મહિનાઓ તે તેમને ઠેકાણેથી ખસતા નથી, તેમજ ચાહુદીઓનું ધર્મનું વરસ ‘નિસન’થી શરૂ થાય છે અને વેહવાર વરસ ‘તિશ્રિ’થી શરૂ થાય છે, પણ બન્ને પંચાંગોમાં ‘નિસન’ તે વસંતનો મહિનો અને ‘તિશ્રિ’ તે પાનખર રૂતુનો મહિનો છે.

ધરાનીઓમાં મહિનાનાં નામ કેમ અપાયાં તે બાબત ઉપર આવવા પહેલાં ખીજ પ્રજાઓમાં મહિનાનાં નામો શા ઉપરથી અને કેવી રીતે અપાયાં છે તે આપણે જાણીએ.

મહિનાઓને નામ આપવાનું સઉથી પહેલું અને સહેલું પગલું મહિનાઓને માત્ર આંકડાઓથી જણાવવાને લગતું છે, યાને પહેલો મહિનાઓનાં નામો મહિનો, ખીજો મહિનો, વગેરે. એનો દાખલો આપણને કરીને કેમ અપાય છે. કદીમ રોમન પ્રજા ઉપરથી મળે છે.

એઓમાં સપ્ટેમ્બરથી ફીસેમ્બર સુધીના મહિનાઓનો અર્થ ૭ મો, ૮ મો, ૯ મો, ૧૦ મો એ પ્રમાણે થાય છે. જુલાઈ અને

ઑગસ્ટ મહિનાઓનાં નામોખી પહેલે Quintilis=પાંચમે, અને Sextilis=છઠ્ઠા, એ મુજબ હતાં પણ પાછળથી Julius Caesar અને Augustus Caesar નાં નામે ઉપરથી નામે ખદલવામાં આવ્યાં. તેઓમાં માર્ચ મહિનો પહેલો હતો.

મહિનાઓનાં નામે આપવામાં પ્રજાઓ એક તખ્તો આગળ વધે છે ત્યારે તેઓ રૂઠ્ઠો સાથે તેમનો સંબંધ રાખે છે, અને રૂઠ્ઠના ફેરફાર ઉપરથી તથા તે લોકનાં મુજરાણનાં મુખ્ય સાધન જે ભરવાડી અને ખેડૂતી ધંધા તેને લગતા મુખ્ય ખનાવો જે રૂઠ સાથે તાલુકો રાખે તેની ઉપરથી મહિનાઓનાં નામ રાખવામાં આવે છે.

આગળ ચાલતાં પ્રજાઓ ચોક્કસ તારાઓનો સૂર્ય સાથે ચા ચંદ્ર સાથે યોગ થાય ત્યાં સનમુખ આવવું થાય તે ઉપરથી નામ રાખે છે.

આપણે હવે કેટલીક પ્રાચિન પ્રજાઓના મહિનાઓ તપાસીએ, અને તે તપાસમાં ખારે મહિનાનાં નામે નહિ લેતાં માત્ર થોડાં ઘણાં લખશું.

વેદના જમાનાના હિંદુઓમાં વપરાતા મહિનાઓમાં નીચે મુજબનાં નામે હિંદુઓના મહિના મળે છે:—

૧ લો	મહિનો (વસંતથી શરૂ થતો),	મધુ=મધ.
૩ જો	"	શુક્ર=ચળકતો.
૪ થો	"	શુચિ=ખળતો.
૫ મો	"	નભસ=વરસાદનો.
૬ થો	"	નભસ્ય=વરાળનો.
૭ મો	"	ઈષ=ફળદ્રુપ.

હાલના હિંદુઓના નામ તારાઓના મુમખા (નક્ષત્ર) ઉપરથી રાખવામાં આવેલાં છે. જે નક્ષત્રમાં પુનેમનો ચંદ્ર આવે તે નક્ષત્રનું નામ તે મહિનાને આપવામાં આવેલું હતું, જેમકે, જે મહિનામાં પુનેમનો ચંદ્ર ‘કૃતિકા’ નક્ષત્રમાં આવે તે મહિનો ‘કાર્તિક.’

બાબીલોન દેશની અસ્ત્રી પ્રજા જે અક્રેદીયન ને નામે ઓળખાતી હતી તેમના મહિનાઓનાં નામ નીચે મુજબ છે. તેમનું વરસ વસંતથી શરૂ થતું હતું:—

૪ થો	મહિનો	સુ-કુલ-ના	= ખીજને ધરનાર.
૫ મો	"	અખ્-અખ્-ગર	= આતશ ખનાવનાર આતશ,
૬ મો	"	ગન-ગન	= વાંદળાંથી ભરાયલો.
૧૦ મો	"	અબ-ખ-ઉદ્દુ	= રોશનીનો પિતા.
૧૧ મો	"	અસૂ-અ-અન	= વરસાદની ખિસ્ચારી.
૧૨ મો	"	સે-કિ-સિલ્	= ખીજનું વાવવું.

અફ્રેઝીયન લોક પછીની ખાખીલોની સેમિટિક પ્રજાના મહિનાઓમાં નીચે મુજબ નામો મળે છે:—

વસંતથી ગણતાં ખીજે મહિનો ‘અધરૂ’=ગાય ઢોરના વધારાનો.

” ” પાંચમો મહિનો ‘અખ્’=ગરમી. (ઉપર જણાવેલા અખ-અખ-ગરતુ’ દુ’કુ’ ૩૫.)

ચાહુદી લોકના ખાખીલોન દેશમાંના વસવાટ પછીના મહિના તે ખાખીલોની મહિનાજ છે, અને તે હજી સુધી ચાલુ છે. પણ એ લોકની ચાહુદીઓના મહિના. કેતાખ Old Testament માંથી એ લોકના આગળ વપરાતા મહિનાઓમાંના ચાર નામ નીચે મુજબ મળે છે:—

અખિખ્ = અનાજનાં કણસલાંનો મહિનો.

ઝિવ્ = કુલનો મહિનો.

એતાનિમ = પાણીઓની નેહરનો મહિનો.

ખુલ = વરસાદનો મહિનો.

એમાં રખીઅ્ = વસંત રૂતુ, અને જુમાદા = ખરફતું ખંધાવું, એ નામો આરણોના મહિના. મળે છે.

દાર્યવુશ વિશ્વાસ્પના પહાડ ઉપરના લેખોમાંના બે મહિનાનાં નામ નીચે મુજબ છે:—

હખામની વંશના ખીલા-થૂરવાહર = ચળકતી ખહારની મોસમ
રોજી લેખોમાંના મહિના. ગર્મપદ = ગરમીનો માર્ગ.

વસંત રૂતુથી મહિના ગણતાં નીચે મુજબ નામ આવે છે:—

૧ લો મહિનો ગ્રાસ માઅન્દ = લીલાં ઘાસનો મહિનો.

કદીમ ૮૫ લોકોના ૩ જો ” ઝોમેર = ઉનાળાનો મહિનો
મહિના.

૪ થો ” હુધ = સુકાં ઘાસનો ”

૫ મો ” ઉસ્ત = પાક ઉતારવાનો ,,

૭ મો ” વીન = શરાખ ખનાવવાનો મહિનો

૯ મો ” વીનતેર = શિયાળાનો ”

૧૦ મો ” લાઉવ = ઝાકળનો ”

સરખામણી માટે એમાંખી વસંતથી શરૂ થતા, ચાને April ની મુકાબેલના મહિનાને પહેલા લીધો છે. નામો નીચે મુજબ મળે છે:—

સેક્સન લોકના મહિના ૨ જો મહિનો ત્રિ-મિલખી = ત્રણ વખત દુધ દોહવાનો.

૪ થો ” મીડ મોનાથ = ખીડનો મહિનો.

૬ થો ” હરફેસ્ત મોનાથ = પાક ઉતારવાનો મહિનો.

૭ મો ” વિન મોનાથ = શરાખ ખનાવવાનો ,,

૬ મો મહિનો વિન્ટર મોનાથ = શિયાળાનો મહિનો.
 ૧૨ મો ,, હરેથ મોનાથ = તોફાની મહિનો.
 અઠારમી સદીની આખેરીએ ફ્રેન્ચ લોકે જે તદ્દન નવું પંચાંગ દાખલ કીધું
 હવું તેમાં મહિનાઓનાં નામો નીચે મુજબ હતાં:—
 પહેલી ફ્રેન્ચ રીપબ્લિકના એએનાનું વરસ સપ્ટેમ્બરની ૨૨ મીથી શરૂ થવું હવું:—
 મહિનાઓ.
 પણ મુકાબલાને માટે વસંત રૂઢીએ શરૂ થતા મહિનાને
 અઘ્યાં પહેલો ગણ્યો છે.

- ૧ લો જર્મિનાળ = કળી કુટવાનો.
- ૨ નો ફ્લોરેઆલ = ફુલોને લગતો.
- ૩ નો પ્રેરિઆલ = બીડને લગતો.
- ૪ થો મેસ્ત્રિદોર = અનાજનો પાક ઉતારવાનો.
- ૫ મો તેર્મિદોર = ગરમીનો.
- ૬ ટો ફ્રુક્તિદોર = મેવાનો.
- ૭ મો વાંદેમિએર = શરાબ ખનાવવાનો, દરાખના પાકનો.
- ૮ મો પ્રિયુમેઇર = ધુમસનો.
- ૯ મો ફ્રિમેઇર = ઝાકળનો.
- ૧૦ મો નિવોઝ = ખરફનો.
- ૧૧ મો પ્લિયુવિઓઝ = વરસાદનો.
- ૧૨ મો વાંતોઝ = પવન ફુંકવાનો.

એની એક ટીપ Dr. Paul Carus ની બનાવેલી Chinese Thought
 નામની ચોપડીમાં આપી છે, અને તેમાં મહિનાઓનાં
 ચીનાઈ મહિનાઓ. નામોમાં સમાયતી મતલબ નીચે મુજબ મળે છે:—
 એ મહિનાઓમાં પહેલો મહિનો વસંત રૂઢી એક માસ
 આગમચર્ચી શરૂ થાય છે, પણ આપણા મુકાબલાને માટે વસંતની શરૂઆતના
 મહિનાને પહેલો લીધો છે.

- ૩ નો મહિનો—ભાંચમાંથી છોડવાઓનું કુટવું.
- ૪ થો ,, —પહેલી વનસ્પતિ.
- ૫ મો ,, —ગરમીનું ઘણું જોર.
- ૭ મો ,, —ફળોનો સ્વાદ.
- ૮ મો ,, —સર્દીનું વધવું.

ફ્રેન્ચે જહાંગીરીમાં ‘સાલે મલિકી’ યાને સુલતાની સાલના મહિનાઓના
 નામો મળે છે. Dr. Hyde ના ધારવા પ્રમાણે એ મહિનાઓ
 સાલે મલિકીના મહિ- ચઝફેગર્ડ શેહરીયારના વખતમાં વપરાતા હતા, પણ તે
 શા આધારે એમ કહે છે તે માલુમ પડતું નથી.

- ૧ લો મહિનો માહે નઓ. = નવો મહિનો.
- ૨ ભે " નઓ યહાર = તાજી વસંત.
- ૩ ભે " ગર્મા અફઝાય = ગરમી વધારનાર.
- ૪ થો " રોઝ અફઝાય = ફહાટો લંબાવનાર.
- ૫ મો " જેહાં તાખ = ફુન્યાને ગરમ કરનાર.
- ૬ દો " જેહાં આરાય = ફુન્યાને શણગારનાર.
- ૮ મો " ખેઝાન = પાનખર રૂઢ.
- ૯ મો " સર્મા અફઝાય = થંડી વધારનાર.
- ૧૦ મો " શખ અફઝુન = રાતનો વધારો.
- ૧૨ મો " સાલ " = સાલનો વધારો.

હવે ધરાની મહિનાઓ ઉપર આવતાં આપણને જોવાનું છે કે એ મહિનાઓનાં નામ જે ઇઝ્ઝ અમેશાસ્પંદો ઉપરથી પૂર્વ ધરાનની આખા રાખવામાં આવેલાં છે તેઓ પણ ચોક્કસ રૂઢ ઉપર, આ હવા, રૂઢ, વગેરે. કુદરતના દેખાવ ઉપર, આ ખેતી વગેરેનાં ચોક્કસ કાર્યો ઉપર મવક્રલ છે કે ? અને આ રીત પ્રમાણે મહિનાઓનાં નામોની ઉત્પત્તિ શોધતાં, મહિનાઓ રૂઢ વગેરેને યંધમેસ્તા આવે છે કે ?

પણ આ તપાસ આપણે હાથમાં લઈએ તે પહેલાં ધરાનની—સુખ્ય કરીને પૂર્વ ધરાન જે અવસ્તાનાં લખાણોવાલી અસલ જૂમિ—ત્યાંની આબોહવા, રૂઢઓ વગેરે કેવા પ્રકારનાં છે તે આપણે જોવું જોઈએ. આ તપાસમાં આપણને થોડી ઘણી મદદ ખુદ અવસ્તામાંથીજ મળશે, અને થોડીઘણી જૂગોળનાં તથા મુસાફરીનાં પુસ્તકો ઉપરથી મળશે.

અવસ્તાનાં લખાણોની ગવાહી ગાહાખારોનાં વર્ણન ઉપરથી મળે છે. મેદીયાઝરેમ ગાહુખાર જે વિષુવકાળથી એટલે નૌરોઝથી અવસ્તાની ગવાહી. ૪૫ મે ફહાડિ આવે છે, યાને ખીજ મહિનાની અધવચમાં, તેને વીસ્પરદમાં “પયધો” એટલે દૂધનો કહ્યો છે, યાને એ વખતે ગાયદારમાં દૂધનો જશ વધુ હોય છે. સંકસન લોકોનો ‘ત્રિ-મિદ્ધિ’ (યાને ત્રણ વખત દૂધ દોહવાનો) મહિનોખી વસંત રૂઢનો ખીજે મહિનો હતો, અને Encyclopedias Britannica, Article Agriculture [edition 1882 page 344] ઉપરથી માલમ પડે છે કે વસંત રૂઢમાંજ વાછરડાંઓ જન્મે તેની સંભાળ ખેડુતો રાખે છે, કે જેથી તે વેળા ગાયદારને માટે ધાસ-ચારાની સગવડ વધારે હોય.

મધ્યેશોહમ, યાને મધ્ય ઉનાળાનો ગાહાખાર ચોથા મહિનામાં આવે છે. એ વેળા અનાજની કાપણી થતી હતી તેનો પુરાવો વીસ્પરદમાંથી મળે છે, જ્યાં આ ગાહાખારને “વાસ્ત્રો દાતએ-યે” યાને ખેતરની પેદાશની કાપણી-વાલો કહ્યો છે. આગલ ચાલતાં અલ-એરૂની નામના આરખ ગ્રંથકારનાં,

લખાણમાંથી આપણે જોઈશું કે વસંત યેઠા પછીના ચોથા મહિનાની શરૂઆતે અનાજના તૈયાર થયેલા પાક ઉપર મેહસૂલ ઉધરાવવામાં આવતું હતું, અને મેહસૂલ ભરાયા પછી કાપણીનું કામ ચાલુ થાય.

પર્વતિશેહુમ ચાને ફોનોના પાકનો ગાહાખ્યાર છટ્ટા મહિનામાં આવે છે વીરપરદમાં એને માટે “હુલ” એટલે “ફળ” એ શબ્દ વાપરેલો છે.

અચાથ્રેમ ગાહાખ્યાર જે સાતમા મહિનાની આખેરીએ આવે છે તે ગરમી ખલાસ થવાને હિંગામ છે, અને એને માટે વીરપરદમાં વપરાયેલા “વર્ષાનિ હર્ષત” શબ્દો ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ગોરપદોને, ગાયદોને ઉછેરવાની ક્રિયાને એ ગાહાખ્યાર હતો. ૩૦ ગાંધગર (જુઓ દસ્તુર દારાખને તજીમે, વોલ્યુમ પહેલું પાનું ૧૮૭) આ ખાખદ વિષે આ પ્રમાણે લખે છે:—

“કઠીમ ધરાની ખેડુતો પોતાના ગાયદો અને ગોરપદોને ઉનાળામાં નજીકના પહાડો ઉપર ચરાગાહમાં લઈ જતા હતા, પાનખર રૂતુમાં તેઓને ખીણોમાં પાછાં લાવવામાં આવતાં હતાં, અને અહિયાં તેમને આખા શિયાળામાં ખરફ અને ઝાકળ સામે હુન્ફવાલા ઝાંપાઓમાં રક્ષણ મળતું હતું. આ પ્રમાણે પશુઓને સપ્ટેમ્બરને છેડે પાછાં લાવવા પછી નર માદાને સાથે થવા દેવામાં આવતાં હતાં, જેથી ઘેંટાંઓનો જન્મ માર્ચ માસમાં થતો. એઓ ચરાગાહમાં એક ઉનાળો પસાર કરીને વધુ જોરાવર ખન્યા પછી સપ્ત શિયાળાની થંડી ખમવા માટે, જે ઘેંટાં જુલાઈ ઓગસ્ટમાં જન્મેલાં હોય તેમના કરતાં, વધારે શક્તિમાન થતાં.”

મીં જમશેદજી નાદરશાહ “વર્ષાનિ હર્ષત”નો અર્થ “Left by the rains” કરે છે તેખી અનુકુળ ગણાય કારણ કે આગળ જોઈશું તેમ વસંતના વિષુવકાળથી ગણતાં સાતમો મહિનો વરસાદનો મહિનો પુર્વ ધરાનમાં છે, અને ત્યાં વરસાદ પાનખર રૂતુના વિષુવકાળ (autumnal equinox) થી શરૂ થઈ ત્રણ ચાર અઠવાડિયાં રહે છે.

મધ્યધારેમ ગાહાખ્યાર* દશમા મહિનામાં આવે છે તે વીરપરદ પ્રમાણે થંડીની ખોસમનો ગાહાખ્યાર છે.

* મધ્યધારેમ અને મધ્યધારેમ ગાહાખ્યારોની સાલચક્રમાં જગા ધરાની વરસના બે મુખ્ય ભાગો હામીન અને ઝમેસ્તાન ઉપર આધાર રાખે છે. હામીન રૂતુ ૭ મહિનાની ચાને ૪૨ પંચવાડીયાંની છે. તેનો અરધો ભાગ જે ૨૧ મું પંચવાડીઈ તે મધ્યધારેમ ગાહાખ્યાર. ઝમેસ્તાનની રૂતુ આઠીના પાંચ મહિના અને માથાના પાંચ દહાડા મળીને ૩૧ પંચવાડીયાંની છે. તેનો મધ્ય ભાગ તે ૧૬ મું પંચવાડીઈ, ચાને વરસની શરૂઆતથી ૫૮ મું પંચવાડીઈ, અને તે મધ્યધારેમ ગાહાખ્યાર.

હમરપથમએદેમ ગાહામ્પાર* વરસને છેડે આવે છે. તે દિવસ અને રાત એકસરખાં થવાને વખત છે. બીજી કેતાબોને આધારે બીજી કેતાબોની ગવાહી. પુર્વ ધરાનની રૂતુ વગેરેની વિગતો નીચે મુજબ મળે છે:—
Schulyer's Turkestan કેતાબ ઉપરથી જણાય છે કે ઘઉં અને જવની વાવણી આસરે સપ્ટેમ્બરની અધવચમાં થતી હતી અને આસરે 'મે' મહિનાની આખેરીએ અનાજ પાકે ઉપર આવતો હતો. (Vol. 1, p. 290).

M'cullooh's Geographical Dictionary, વિષય Bokhara (જે સુલ્કમાં આપણું કઠીમ પાચતખ્સ 'ખદખ' આવેલું છે તે):—

“શિયાળામાં Oxus નદી ખંધાઈ જાય છે અને ત્રણ મહિના સુધી બોખારામાં ખરફ રહે છે. માર્ચ માસની શરૂઆતે વસંત રૂતુનો પહેલો દેખાવ થાય છે. ઉનાળામાં ગરમી વધતી જઈને નહિ ખમાય તેવી થાય છે. કઠ્ઠાચજ વરસાદનાં ઝાપટાં પડે છે, અને ચાર માસ સુધી કોહિક નદી સુકાઈ જાય છે, અને બોખારાના શેહરમાં તથા સુલ્કમાં પાણીની તાણના રોડરા હોય છે. ઉનાળો ઓકટોખર સુધી લંબાય છે, જ્યારે પખવાડી-આંનો અથવા ત્રણ અઠવાડીઆંનો ચાલુ વરસાદ પડે છે. વરસાદ અવાર-નવાર ફેબ્રુઆરીની આખેરી સુધી આવે છે.....ખદખમાં ઉનાળાની ગરમી ઘણી આકળી હોય છે. ઘઉંની વાવેતર પાનખર રૂતુમાં થાય છે અને કાપણી જુલાઈમાં.”

* હમરપથમએદેમ' શબ્દનો ચોક્કસ ખાતરીપુર્વક અર્થ થયો નથી. 'હમ' એટલે 'સરખું' લખ્યે તો રાત અને દિવસ સરખાં થવાનો પ્રશારો માલૂમ પડે છે. 'હમ'નો અર્થ 'ઉનાળો, ગરમી'બી થઇ શકે છે, તે લખ્યે તો મારા મિત્ર મીં બેહરામ-ગોર અંકલેસરીયાની સૂચના પ્રમાણે 'પથ'નો અર્થ 'માર્ગ' લખ શકાય, અને હમરપથ-મએદેમનો અર્થ 'ગરમીના 'માર્ગ'નું જશન' યાને 'હામીન બેસવાની તૈયારીનું જશન' થઇ શકે છે. 'હમ' અને 'પથ'ની વચ્ચે જે 'સ' આવ્યો છે તે માત્ર euphony ને માટે છે, જેમ કે 'ઉપ' અને 'પુધીમ'નો 'ઉપરપુધીમ' શબ્દ થાય છે.

હમરપથમએદેમના મૂળ અર્થ વિષે મને બીજું એમ સૂજે છે કે એ શબ્દ સંસ્કૃત “સમ્પાત-મેધ”ને મળતો આવે છે. “સમ્પાત” = એકસરખો રસ્તો અને તે Equinoctial Circle ને લાગુ પાડવામાં આવેલો છે. 'મેધ' એટલે 'ભોગ, ક્રિયા.' અવસ્તા શબ્દનો અર્થ ત્યારે એમ થઇ શકે કે સૂર્ય Vernal Equinox ઉપર આવે તે ગ્રંથિ કરવાની ક્રિયાઓ. વીરપરદમાં એની સિદ્ધત 'અરેતો કર્થન'નો અર્થ 'સરખું કરવું' લખ્યે તો Equinox નો ખ્યાલ આપે છે.

Charles knight's English Cyclopedia, Article 'Geography'—

“ખલખ—જૂન મહિનામાં પારો ૮૦° થી ઉપર જતો નથી. ઘઉં આ માસમાં પાકે છે.”

“બોખારા—ઉનાળો માર્ચથી શરૂ થાય છે અને ઑક્ટોબર સુધી રહે છે. આ માસમાં વરસાદ પડતો નથી. વરસાદ પહેલ વહેલો ઑક્ટોબરમાં પડે છે જ્યારે તે બેથી ત્રણ અઠવાડીયાં ચાલુ રહે છે. નવેમ્બર અને ડિસેમ્બરમાં થાકું થાકું ખરફ ખંધાવા માંડે છે. સૌથી વધારે થંડીનો મહિનો જાનેવારી છે. ફેબ્રુઆરીમાં વરસાદ પાછો શરૂ થાય છે, અને તે માસની આખેરી સુધી રહે છે. ઘઉંની વાવેતર પાનખર રૂઢમાં થાય છે અને કાપણી જુલાઈમાં.”

Fraser's Journey to Khorasan—Appendix p. 96.

“ખરીફનો પાક ઘઉં અને જવ, (જે અનાજની આ મુખ્ય માસમ છે તે) અને જુવારીનો અનેલો હોય છે. એની વાવેતર પાનખર રૂઢમાં થાય છે, અને કાપણી જૂન માસની શરૂઆતે.”

Wood's Journey to Oxus. Ch. XXII:—

“વાખાનમાં મુખ્ય પાક વટણા અને જવનો છે. ઘઉંખી ઉગાડવામાં આવે છે, પણ એછા પ્રમાણમાં.....જુલાઈમાં પાકની કાપણી થાય છે.”

અલ-બેરૂનીના કહેવા પ્રમાણે:—

હસિણાયન (summer solstice) ને વખતે અનાજ પાકેલો રહેતો હતો જેથી એ પ્રસંગે પાઠશાહો મેહસૂલ ઉધરાવતા હતા. શિયાળાના છેલ્લા મહિનામાં સખ્ત પવન કુકવાથી તથા ખરફના પિગળવાથી થંડી સખ્ત લાગતી હોવાને લીધે આતશ ચાલુ બળતો રાખવો પડતો હતો.

દાર્યવુશ વિશ્વાસ્થના કોતરેલા લેખોમાં ઘણી ગરમીનો મહિનો ‘ગમપહ’ નામનો છે અને તે વસંતના બેસવાથી પાંચમો મહિનો હતો.

આ સઘળી વિગતો ઉપરથી પૂર્વ ધરાની રૂઢ અને કુદરતી અનાવો

વગેરેનું પંચાંગ નીચે પ્રમાણે આપણે ઉપજાવી શકીએ

હવેના સપ્તાહના છાંયે:—

એનો સાર.

માહુ પહેલો—વસંત રૂઢનું બેસવું.

,, બીજો—અવસ્તા પ્રમાણે તેમજ બીજી શહાદતો

પ્રમાણે ગોસ્પંદોમાં ક્રમનો જોશ.

માહુ ત્રીજો—અનાજનું તૈયાર થવું.

,, ચોથો—અવસ્તા અને બીજી શહાદતો પ્રમાણે અનાજની કાપણી.

,, પાંચમો—ઘણી ગરમી,

મહુ છૂટો—અવસ્તા પ્રમાણે ફૂળોના પાક ઉતારવાનો વખત.

„ સાતમે—વરસાદની ખરી મોસમની શરૂઆત, મહિનાના પહેલાં ભાગથી. મહિનાની આખેરીએ ગોરપ'દોને ઉછેરવાનો અ'દોખસ્ત, અવસ્તા પ્રમાણે.

„ આઠમે—ગોરપ'દો ઉછેરવાનું ચાલુ.

„ નવમે—વાવેતર.

„ દશમે—થ'ડીનો ગાહાખાર.

„ અગિયારમે—શિયાળોનો વરસાદ.

„ બારમે—પવન અને સર્દીનો મહિનો.

હવે આપણે એ મહિનાઓ સાથે ઇઝદ અમેશાસ્પ'દોનો સંબંધ કેવી રીતે રાખવામાં આવ્યો છે તે જોઈએ.

મહિનાઓ સાથે ઇઝ- વસંતની શરૂઆતે કુદરતમાં જે ફેરફાર થાય છે હોનો સંબંધ. અને કુદરત ગોચા નવો જન્મ લે છે તે વખતે બેસતા મહિનાને દરે અથવા દશુશો એટલે “કિર્તારને લગતો” એ નામ ઘણું બંધબેસતું આવે છે.

ત્યારપછીનો મહિનો, જે ગાયઠાર અને ગોરપ'દમાં ફૂધના જોશનો, તેને ગોરપ'દો ઉપરના મવક્કલ અમેશાસ્પ'દ બેહુમનનું નામ બંધબેસતું આવે છે. આપણે જોઈ ગયા કે Saxon લોકોનો “ત્રિ-મિદિખ” અને બાબીલો-ચનોનો ‘અધરૂ’ બી ગોરપ'દોને લગતા મહિના હતા, અને એજ વખત ઉપર આવતા હતા.

આપણે જોયું કે ચોથો મહિનો અનાજની કાપણીનો છે, તો ત્રીજા મહિનામાં અનાજનાં કણ્ડલાં પાકીને તૈયાર થયલાં હોવાં જોઈએ, અને તેથી કરીને ફળદ્રુપ ધર્તીના અમેશાસ્પ'દ અસ્પ'દારમદનું નામ ત્રીજા મહિનાને ઘણું અનુકૂળ છે.

ચોથો મહિનો ફરવરદીન તે ફવધીઓને લગતો છે. એને રૂતુઓની પેદા-યશ સાથે લાગતું વળગતું નથી. પણ એ મહિનામાં Summer Solstice (દક્ષિણાચન) થાય છે અને બીજીબી કેટલીક પ્રજાઓનાં ગુજરેલાંઓની ક્રિયા-ઓનો સંબંધ Summer Solstice સાથે રાખેલો મળે છે, જેમકે બાબીલો-ચન લોકોનો “તમુઝ” અને કર્દામ ઇજીપ્શીયન લોકોનો “થોથ”* મહિનો એ બન્ને ગુજરેલાંઓની યાદના મહિના હતા અને તે Summer Solstice સાથે તાલુકો રાખતા હતા. હિંદુઓનાં શ્રાધનો મહિનો જે ભાદ્રવદ તે પણ વેદોના જમાનામાં Summer Solstice સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો, પણ પાછળથી

* નબોનસરના સને પછીથી ઇજીપ્શીયન બિન-કબીસાદ વરસમાં “થોથ”ની જગા બદલાતી રહેતી હતી.

નક્ષત્રી અને ફસલી વરસ વચ્ચેના ફેરને લીધે, ધીરે ધીરે જગા બદલતો હાલમાં સપ્ટેમ્બરમાં આવે છે. એ વિષે જુઓ મીંઠ તીલકની 'Orion.'

પાંચમો મહિનો ઘણો ગરમીના, તેને ગરમી ઉપરના મવક્રલ અમેશાસ્પંદ અદીબેહુશતુ' નામ ઘણું અનુકુળ છે. આખીલાન્યન પંચાંગમાં French Republic ના પંચાગમાં, દાર્યવુશ વિસ્તારપના કોતરેલા લેખોમાં, એ સઘળાંમાં પાંચમો મહિનો ગરમીના મહિના તરીકે ઓળખાયો છે.

છઠ્ઠો મહિનો મેવાના પાકનો છે. હવે તેને ખોરદાદ સાથે શું સંબંધ તે પહેલી નજરે માલૂમ પડી શકતું નથી. આપણે ખોરદાદ અમેશાસ્પંદને પાણી ઉપર મવક્રલ ગોળીએ છીએ, પણ તે પાછળનું રૂપ છે. તેની આગમ્ય તેનો અધિકાર શું હતો ? ખોરદાદનો અવસ્તા બોલ "હઉર્વતાત" છે, જેનો અર્થ "તનદસ્તી, પુષ્કળપણ", આખાદી (abundance)" થાય છે. વળી ભણતરોમાં હઉર્વતાતની સાથે નીચડી ચીજોને હંમેશા યાદ કરેલી જોવામાં આવે છે:—“યાધર્થમ હુષિતીમ્,” યાને ફસલોની આખાદીને, અને “સરેધમ” યાને સાલને. હવે ફળફળાદીનો પાક સારો ઉતરે તે ઉપર ફસલોની આખાદીનો આધાર છે, માટે ‘પદતિશહમ’ ગાહાખારના મહિનાનું આ રીતે ખોરદાદ સાથે જોડાણ થયલું આપણે જોઈએ છીએ. વળી આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ‘સરેધ’ તે અસલમાં સર્દ રૂપથી યાને વરસાદની રૂપથી બેસતું વરસ હતું. વળી આપણે જોયું કે પુર્વ ઇરાનમાં વરસાદની રૂપ autumnal equinox થી યાને વસંત બેસવા પછીના સાતમા મહિનાથી શરૂ થતી હતી. ત્યારે ‘સરેધ’ તે સાતમા મહિના ‘તીર’થી શરૂ થઈ છઠ્ઠા મહિના ખોરદાદમાં પૂરું થતું બેહુતોનું વરસ હતું, અને ‘ખોરદાદ’ તે ‘સરેધ’નો આખેરીનો મહિનો અને છેલ્લા પાકને ઉતારવાનો મહિનો હોવાથી, તેને ‘સરેધ’ની સરદારી આપવામાં આવી હતી.*

ઇરાની સાતમો મહિનો વરસાદનો હતો અને વરસાદનો ઇજ્દ તે તીર ઇજ્દ છે, માટે સાતમા મહિનાને તિશ્ત અથવા તીરનું નામ મળ્યું.†

* કદાચ એમની હોય કે કબીસો કરતી વેળાએ ‘સરેધ’ વરસના છેલ્લા મહિના ખોરદાદની પછવાડે કબીસાનો મહિનો મુકાતો હોય, અને તેથીથી ખોરદાદને ‘સરેધ’ની સરદારી મળી હોય. ખોરદાદને મુકાબેલ આખીલાન્યન લોકોનો ‘એલુલ’ મહિનો હતો, તેથી અધિક માસ તરીકે વપરાતો હતો, જોકે કોઇ વેળા ‘નિસન’ અને કોઇ વેળા આદરથી અધિક તરીકે લેવાતો હતો.

† તીર મહિનો વરસાદનો મહિનો હોવાની સાબેતી ‘તીરંગાન’નાં જશનનાં બીજા નામ ઉપરથી મળે છે, જે નામ છે “આશ-રીઝગાન” યાને પાણીના રેણવાનું અથવા વરસાદ પડવાનું જશન. અલ-મેરૂનીએ જૂઝથી એ નામ બહમન મહિનાના અનેરાન રોજને લાગુ પાડેલું છે, પણ બીજા ગ્રંથકારો તથા ફારસી ફરહંગો તેને વાજબી રીતે ‘તીરંગાન’નું જશન કહે છે. એ જશનની ઉત્પત્તિ વિષે અલ-મેરૂની અને બીજા ગ્રંથકારો જે કથા લખી જાય છે તે પાછળી ખનાવટ છે. (જુઓ Dr. Hyde નું પુસ્તક, પાનું ૨૪૨).

સાતમા મહિનાની આખેરીએ ‘અચાત્રેમ’ ગાહ્યાખ્યાર જે ગોસ્પંદો ઉછેરવાનો હિગમ તે શરૂ થાય છે અને અલખત તે કાર્ય આઠમા મહિનામાં ચાલુ રહેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ૮ મો મહિનો ગોસ્પંદોનાં ટોળાના વધારાને લગતો છે, અને તેને અમરદાદ અમેશાસ્પંદ સાથે આ કારણથી સંબંધ છે કે અમરદાદની સિદ્ધતામાં ‘દ્રુષ્યોનિ વાંઢવ’ યાને ‘ટોળાંઓનો વધારો’ એ શબ્દો શીરોજ્ઞ તથા હસન ચક્ત વગેરેમાં ઘણી વેળા આવે છે. કોઈ અવસ્થાના અભ્યાસીઓ ‘દ્રુષ્યોનિ વાંઢવ’નો અર્થ (ગોસ્પંદોના) “ટોળાંનું ફરભેપણું” કરે છે, તેમ જોઈએ તોખી અમરદાદ આઠમા મહિનાને માટે અનુકુળ નામ ઠરે છે, કારણ કે ગાયદોરનું ફરભેપણું ઘાસચારા ઉપર આધાર રાખે છે, જેનો નેગેહખાન અમરદાદ છે, અને સાતમા મહિનાના વરસાદથી આઠમા મહિનામાં ઘાસચારો પુરકળ ઉગી નિકળવાથી ગોસ્પંદોને પુરતો ખેરાક મળી શકે છે.

નવમો મહિનો વાવેતરનો. એને નામ શેહરેવરનું મળ્યું છે તે વિષે આગળ વિવેચન આવશે.

દશમો મહિનો ઉત્તરાયન (Winter Solstice) ના સૂર્યનો, જ્યારથી દિવસ વધવા માંડે છે. દિવસની રેશની ઉપર મેહુર ઇજદ મવક્કલ છે તેથી એ મહિનાને મેહુરનું નામ મળ્યું. આગળ આપણે જોઈશું કે રોમન લોકોમાં જ્યારે મેહુર ઇજદની પરસ્તેશ દાખલ થઈ ત્યારે તેઓ મેહુર ઇજદનો તેહવાર પાળવાનો દહાડો (Winter Solstice) નો ઠરાવ્યો હતો. ખાખીલોન દેશની અસલી પ્રજા (અફ્રેડીયન) ના દશમાં મહિનાનું નામખી “રેશનીનો પિતા” એવાં અર્થવાલું હુતું તે આપણે જોઈ ગયા.

અગિયારમો મહિનો શિયાળાના વરસાદનો. વરસાદની મુખ્ય મોસમ તો સાતમા મહિનામાં શરૂ થઈ ચુકેલી, અને સાતમા મહિનાને વરસાદના ઇજદ તીરનું નામ મળ્યું. ત્યારે આ મહિનાને પાણીના ઇજદ આવાંનું નામ અનુકુળ આવે છે. અફ્રેડીયન લોકોનો અગિયારમો મહિનોખી “વરસાદની ખિસ્ચારી” ને નામે જણાયલો હતો.

બારમો મહિનો તે શિયાળાની આખેરીની સખ્ત થંડી, સર્દી અને પવનનો. અલખેરની કહે છે કે આ કારણથી આ મહિનામાં ઘરના બધા ઓરડાઓમાં આખો વખત આતશ સળગાવી રાખવો પડતો હતો, અને તે કારણથી આ મહિનાને આદરનું નામ મળ્યું.*

આ પ્રમાણે આપણે જોઈ ગયા કે આપણા મહિનાઓનાં નામોને રૂઠ વગેરે સાથે સંબંધ છે.

* અથવા એમ પણ હોય કે જેમ જેમ આ મહિનો પુરો થવા પર આવે તેમ ગરમી પોતાનો પહેલો દેખાવ સહેજ સહેજ દેવા માંડે, તેથી આ મહિનાને ગરમીના ઇજદ આદરનું નામ અપાયલું હોય.

વધુ તપાસ કરતાં એક બીજી નવી બીના જાહેર થાય છે, અને તે એ કે મહિનાઓમાં છ અમેશાસ્પંદો (બિહુમનથી અમરદાદ) ના નામો પાછળથી મુકાયેલાં છે, અને અવસ્તામાં અમેશાસ્પંદોને ચોકસ પેદાયશો વગેરે ઉપર જે અધિકાર બક્ષવામાં આવ્યો છે તે તેમનાં નામ સાસ-ચક્રમાં ગણવાયા પછીથી થયેલું છે. દરેક અમેશાસ્પંદના નામવાલા મહિનો ચોકસ રૂઢ, પેદાયશો, વગેરે સાથે સંબંધ ધરાવતો લાંબા વખત સુધી જીવામાં આવ્યા પછી તે અમેશાસ્પંદને તેના નામવાલા મહિના સાથના ખનાવો વગેરે ઉપર મવકલ ઠરાવવામાં આવેલો છે.

અવસ્તામાં અમેશાસ્પંદોના અધિકાર વિષે નીચે મુજબ લખાણ મળે છે:-
હુસન યશ્તના દીખાયામાં તથા સીરોજા યશ્તમાં
અમેશાસ્પંદોના અધિકાર અમેશાસ્પંદોનાં નામો સાથે ચોકસ સંક્રાંતો આવે છે.

બેહુમનની સાથે :-

“આક્ષતીમ્ હામ્ વધન્તીમ્” = મહોબત ભરેલી સુલેહ.

“આસ્નેમ્ પ્રતુમ્” = જાતી અક્ષલ.

“ગઓષો-હુતેમ્ પ્રતુમ્” = કાને સાંભળીને મેળવેલી અક્ષલ.

અરદીબેહુશ્તની સાથે :-

“અધર્થમન” = શાન્તિ.

“સઓક” = સુખ.

શહુરેવરની સાથે :-

“અયોહુસ્ત” = ધાતુ.

“મરેજ્ઞિક” = રેહુમદ્દી (mercy).

“આયોદ્રિગૂ” = ગરીબોનું પોષણ (charity).

અસ્પંદાદની સાથે :-

“રાતામ્ વંધુહીમ વોઉર-દોષધ્રાંમ” = ભલી મોટી આંખવાત્રી
(compassionate) સખાવત.

ખોરદાદની સાથે :-

“આધર્થામ્ હુષિતીમ્” = ફસલોની આખાદી.

“સરેધ” = વરસ.

અમરદાદની સાથે :-

“કૂષઓનીમ વાંધવાંમ” = (ગોસ્પંદોનાં) ટાળાંનો વધારો.

“અસ્પીનાય થેવીના” = અનાજનો વધારો.

“ગઓ કેરેન” = એકજાતનો પાલો.

વળી વંદીદાદમાં આમંધિતિ (અસ્પંદાદ) જમીન તરીકે, અને ક્ષધવધર્થ (શહુરેવર) ધાતુના હુધિયાર તરીકે વપરાયેલા નજરે પડે છે.

પણ બેહુમનથી અમરહાદ સુધીનાં નામોને આ પ્રમાણે અમેશાસ્પંદો તરીકે, યાને ચોક્કસ (function) અધિકારવાદા ઉચ્ચ અમેશાસ્પંદો જેમ પાછ-દરજ્જેના ઇજ્જો તરીકે અશો જરથોશ્ત સાહેબની વણાં લથી કલ્પવામાં આવેલા પછીના કોઈએક જમાનામાં સુકરર કરવામાં આવ્યા છે તેમ ગાથામાં નથી. છે. ખુદ ગાથાઓમાં એ નામો માત્ર ચોક્કસ ગુણોનાં આ સિફાતી નામો છે, અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે કવિતાઈ કલ્પનાના કાયદાએ એમને ચોક્કસ ગુણોનાં જીવતાં રૂપ (Personification) તરીકે ગણેલાં છે. પણ તેમાં અને ચોક્કસ પંદાયશો ઉપર અધિકાર ધરાવનાર ફેદીયત (individuality) વચ્ચે ઘણા ફેર છે.

બેહુમનનો ગોસ્પંદો ઉપરનો અધિકાર, અદીંઈહેશ્તનો ગરમી ઉપરનો, શેહેરેવરનો ધાતુઓ ઉપરનો, અસ્પંદાદનો જમીન ઉપરનો, ખોરહાદનો પાણી, વરસ તથા ફસલો ઉપરનો, અને અમરહાદનો ઝાડપાન તથા ગોસ્પંદોનાં ટોળાંના વધારા ઉપરનો અધિકાર, એમાંનું કશું ગાથાઓમાંથી મળતું નથી. પણ તે છતાં ચોક્કસ ફકરાઓમાંથી એવાં અધિકારનો એશારો મળી શકે છે એમ કેટલાંક અભ્યાસીઓ માને છે. માટે તે ફકરાઓ આપણે તપાસીયે.

બેહુમન વિષે : ‘ઉસ્-મેઈ ઉજ્જરેવા અહુરા’ વાલા ફકરામાં (યસ્ન-૩૩, ૧૨) આ શબ્દો આવે છે:—

“આપ મને ભલાં-મનને લીધે ગાયહોરની સરદારી (વાહૂ મનફહા ફેસેરતૂમ).” પણ તે ઉપરથી બેહુમન કાંઈ પશુઓનો રક્ષક ઠરતો નથી, કારણ કે તેજ ફકરામાં આર્મઈતિ યાને ઉહાપણુને લીધે કૌવત અને અશોધને લીધે શુરાતન માગવામાં આવેલાં છે; પણ આર્મઈતિ (અસ્પંદાદ) કૌવત ઉપર, અને અપ (અદીંઈહેશ્ત) શુરાતન ઉપર મવક્કલ નથી.

અસ્પંદાદ વિષે : (યસ્ન, હા ૪૭-૩):—

“અહ્યા મ-યેઉશ તવેમ્ અહિ તા સ્પેંતો,
યે અહમાઈ ગામ્ રા-યો-સ્કેરેતીમ્ હેમ-તપત
અત્ હોઈ વાસ્ત્રાઈ રામા-દાઓ આર્મઈતીમ્
હ્યત હેમ્ વૌહૂ મજ્જહા હેમ-ફરતા મનફહા.”

અર્થ—“એ મજ્જહા આમિનેનો તું આ પ્રમાણે મદદગાર છે (તું કે) જે રામશની અક્ષનારો તેણે હુમારે માટે ખુશાલી પેદા કરનારી ગાયને બનાવી અને તેને સાડ પોપણુ થકી ભલાં-મન મારફતે સલાહ પામેલું (wisdom counselled by good mind) (બનાવ્યું)”. [કાંગા]

Harlez પ્રમાણે છેલ્લા ભાગનો અર્થ એમ છે કે ગાયને ઘાસ-ચારાને માટે આર્મઈતિ યાને જમીન આપેલી છે, તેણીએ (યાને આર્મઈતીએ) બેહુમન સાથે મસ્લહત કર્યા પછી.

પણ આર્મઈતિ તે જમીન એમ ગાથાના ફકરામાં તો નથી.

ખોરદાદ અને અમરદાદ વિષે—મહૂમ દાર્મસ્તેતેએ ‘હુઉર્વાતાત અને અમરેતાત’ નામના પોતાના એક રેસાલામાં પુરવાર કરવાની કોશિશ કીધી છે કે એ બે નામોનો ખોરાક પાણી તરીકે તથા ખોરાક પાણી ઉપરના ભવકલ ફરેસ્તાઓ તરીકેનો અર્થ ખુદ ગાથામાંથી મળી આવે છે. પણ જે ફકરાઓ એણે આપેલા છે તે એની તકરારને ટેકો આપનારા લાગતા નથી.

“દાધદી મોધ ચે ગાંમ્ તષો અપસ્યા ઉર્વાઓસ્યા

અમરેતાતા હુઉર્વાતા ર્યેનિશ્તા મધન્યુ મજ્જહા

તે વીધી ઉતયૂધતી મનજ્ઞહા વોહૂ સેહૂહ.”

(ચસ્ન ૫૧, ૭.)

અર્થ:—“અએ વૃદ્ધિ કરનાર મિનો હોરમજ્જહા (તું) કે જેણે યનાવ્યાં ગાય પાણી અને ઝાડપાનને, આપ મને અમરપણું અને તંનહરોસ્તી, શક્તિ અને ટકાઉપણું અને લલાં મન વડે ધર્મબોધ.” [કાંગા]

અહિયાં ખાદી (material) ચીજો, ખોરાક પાણીની નહિ પણ મિનોષ (abstract and spiritual) ચીજોની માગણી છે.

“અત તોધ ઉમે હુઉર્વાઓસ્યા ખરંથાધ આ અમરેતાતઓસ્યા વજ્જહેઉશ

ક્ષયા મનજ્ઞહો અથા મત્ આમધંધતિશ વક્ષત

ઉતયૂધતિ તેવીધી તાધંથ આ મજ્જહા વીદ્યએપામ્ ધવોધ અહિ.” (ચસ્ન ૩૪, ૧૧.)

ઉપલો ફકરા ધણો ગુચવણુસરેલો છે. દાર્મસ્તેતે પ્રમાણે પહેલી લીટીનો અર્થ, “હુઉર્વાતાત અને અમરેતાતનો ખોરાક તું આપે છે” પણ, “તું આપે છે” શબ્દો અસલમાં નથી.

મહૂમ એવંદ કાંગા પ્રમાણે “હુઉર્વાતાત અને અમરેતાત ત્હારા ખોરાકને માટે છે.” પણ ‘ત્હારા’ શબ્દ ખોરાકની સાથેનો નથી, અને ‘છે’ શબ્દ અસલમાં નથી. હાલેનો તજુમો વધારે સારો લાગે છે:—

“અન્ને હુઉર્વાતાત અને અમરેતાત, તથા આમધંધતિ, તેમજ વોહુમનોની સત્તા ત્હારી કીર્તિને માટે જુલંદ થયલાં છે. એ મજ્જહા તેમને લીધે સુખ અને શક્તિ છે. એ મજ્જહા! તું ત્હારી પોતાની મેળે લલાધ છે.”

પણ નીચલો તજુમો મને વધારે દરસ્ત લાગે છે:—“ત્હારા અન્ને (જે) તનહરોસ્તી અને અમરપણું (તેમ)ના ખોરાક (યાને ખિલવણી અને વધારા) ને માટે, લલાં-મનની સત્તા વડે, અને સાથે અશોધ વડે, ઠહાપણુ વધારે છે ટકાઉપણુ અને શક્તિને. તેઓ વડે એ મજ્જહા ત્હારી લલાધ તરફ તું છે.”

ખોલાસો:—તનહરોસ્તી અને અમરપણુની ખિલવણીને માટે શક્તિ અને ટકાઉપણું અવશ્યનાં છે. છેલ્લાં બેને માણસ પોતાનાં ડહાપણથી વધારી શકે છે, અને તેમાં તેને અશોધની છંદગીની અને લલાં મનની સત્તાની મદદ મળે છે. એ સઘળાંમાં મજ્જહાની લલાધ મગટ થાય છે.

“દાતા વે અમરેતાઓસ્યા ઉતયૂધતિ હુઉર્વાતાસ દ્રઓનો.” (ચસ્ન ૩૩, ૮.)

અર્થ:—“ઓ હુઉવ તાત અને અમરતાત તમે આપો (તે) ભેટ (જે) ટકાઉપણુ.”

“મજ્જદાઓ દહાત અહુરો હુઉર્વતો અમરતાતસ્યા
ખૂરોઈશ્ આ અપજ્યાયા ખાપઈથ્યાન્ ક્ષયઈયા સરો,
વહ્નૈઉશ્ વજ્જરે મનહ્સો યે હોધ મધન્યુ ધ્યઓધનાઈશ્યા ઉર્વથિા.”

(યસ્ન ૩૧, ૨૧.)

અર્થ:—“અહુરમઝદ જે શખ્સ તેનો મનથી અને કામથી દોસ્ત છે તેને
પોતાની મેળે ખખશશે તનદરોસ્તી, અમગી, અને આખાદીની તરફ
(લઈ જનારી) અશોધની અને હુકુમતની સરદારી.”

“કથા અથા તત્ માજ્જદેમ હુનાની
દસા અસ્પાઓ અર્પનવઈતીશ્ ઉરેરેમ્યા
હુયત મોઈ મજ્જદા અપિવઈતિ હુઉર્વાતા
અમરતાતા યથા હી તએઈવયો દાઓહ્હા.” (યસ્ન ૪૪, ૧૮.)

અર્થ:—“ઓ મઝદ, અશોધ વડે હું મેળવીશ કે તે ધનામ ?—દશ હુમેલદાર
ઘોડી અને એક ઉંટનું, જેને માટે મને કબુલાત અપાયલી છે, જે
મુજબ ત્હારા તરફથી ખખશે, તનદરોસ્તી અને અમગીની કબુલાત
(અપાયલી છે).

ઉપલો તળુમો ખાર્થેલ્લમી પ્રમાણે છે. તે “યથા હી”નો અર્થ “જે
મુજબ” અને “દાઓહ્હા”નો અર્થ “ખખશે” કરે છે.

ઉપલા ફકરાઓ ઉપર દાર્મસ્તેતેની દલીલનો મુખ્ય આધાર છે, પણ
આપણે જોઈએ છીએ કે ખીજાઓના કરેલા તળુમો મુજબ તેમાંથી એના
કહેવા મુજબનો સાર નિકળતો નથી. ત્યારે હુત્તન યસ્તના દીખાયા અને
સીરોજામાં આવેલા અમેશાસ્પદોના અધિકાર વિષેનો તથા ખીજા અધિકાર જે
તેમને પાછળથી અપાયા તે વિષેનો એશારો આપણને ગાથામાંથી મળતો નથી.

મેહુમનનો સુલહ અને અક્રલ સાથનો સંખંધ તો એ શબ્દના અર્થ
ઉપરથીજ મળે છે, પણ ગોસ્પંદ સાથનો નહિ. તેમજ અર્દીખહેશ્તનો સુખ
અને શાંતિ સાથનો સંખંધ ‘અપ’ના અર્થ ‘અશોધ’ ઉપરથી મળે છે, પણ
ગરમી સાથનો નહિ. “ક્ષય” એટલે સત્તાને mercy તથા charity સાથે
સંખંધ છે, પણ ધાતુ સાથે નહિ. ‘સ્પેન્ત આમઈતિ’ યાને વૃદ્ધિ કરનાર
ડહાપણનો સંખંધ સંખાવત સાથે હોઈ શકે, અને તે ઉપરથી જમીનનેખી
લાગુ પાડી શકાય. *

* મહુમ શેઠ ખ. ૩. કામા પ્રમાણે ‘આમઈતિ’મનો ધાતુ ‘અર’નો અર્થ
‘મેહેનત કરવી’ ‘ખેડવું’ થાય છે, અને મેહનતમાં ખરી મોટાઈ સમાયલી હોવાને લીધે,
તેનો ખીજો અર્થ ‘મોટાઈ (nobility)’ થાય છે. ત્યારે આમઈતિ તે મેહેનત કરવાની
મતિ અથવા ઉમદા વિચાર.

હૃદયતાત યાને તનહરોસ્તી તથા સંપુર્ણતા (wholeness) એનો સંબંધ ફક્તસોની આબાદી સાથે, કે સાલની સાથે, કે પાણીની સાથે, ખુદ નામના અર્થ ઉપરથી મળતો નથી. તેમજ અમરેતાત યાને અમર્ગીનો સંબંધ ટોળાંઓના વધારા સાથેનો કે ઝાડપાન સાથેનો ઉપજી શકતો નથી.

ત્યારે અમેશાસ્પંદોના ચોક્કસ પેદાયશો વગેરે ઉપરના અધિકાર શા ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવ્યા તે તપાસવાની જરૂર રહે છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તેઓનાં નામ વરસ ચક્રમાં મહિનાઓ તરીકે ગોઠવાયા પછી, જુદા જુદા મહિનાઓમાંના કુદરતી બનાવો તથા પેદાયશોના ફેરફાર વગેરે ઉપરથી તે પેદાયશો વગેરે સાથેનો તેમનો સંબંધ નક્કી કરવામાં આવેલો છે.

ત્યારે પહેલે કેવી રીતે તે નામો વરસ-ચક્રમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં ?

મહિનાઓનાં નામ તપાસતાં આપણને ‘અહુરમજ્દ’ શબ્દની ગેરહાજરી વરસ-ચક્રમાં અમેશા-તુરત દેખાઈ આવે છે. એ શબ્દને બદલે અહુરમજ્દનું સ્પંદોનાં નામો કેમ ગોઠવાયાં? સંસ્કૃતી નામ, ‘દ્યુશો’ તરીકે, છટ્ટી વિભક્તિમાં છે, એનું હાલનું રૂપ ‘દ્યૌ’ છે.

ખીજું એ કે છ અમેશાસ્પંદો બધેના યુગ્મમાં ‘દ્યૌ’થી ‘મેહુર’ સુધીમાં ગોઠવાયેલા છે. ‘દ્યૌ’ પછી બે અમેશાસ્પંદો અને ‘ફરવરદીન’; પછી વળી બે અમેશાસ્પંદો અને ‘તીર’; પછી વળી બે અમેશાસ્પંદો અને ‘મેહુર’. આ પ્રમાણે તરકીબી (artificial) ગોઠવણ નજરે પડે છે. આ ઉપરથી અનુમાન કરાય છે કે અસલ બાર મહિનાનાં નામોમાંથી છ નામો કાઢી નાખીને નવાં મુક્યાં છે, અને છ નામો જુનાં રહેવા દીધાં છે. ‘દ્યુશો’ નામખી જુના નામોમાંનું છે. પહેલાં (pre-Zoroastrian) સાલ ચક્રમાં અમેશાસ્પંદોનાં નામો હોઈ શકે નહિ કારણ કે તે ગાથાના જમાના પછી હસ્તીમાં આવ્યાં. તેમને બદલે અસલમાં કયા ઇજ્ઞોનાં નામો સાલ-ચક્રમાં હશે તે આપણે જાણતા નથી. આપણે જે જોઈ શકીએ છીએ તે એટલું કે વરસની ચાર ફસલો જે મહિનાનાં નામોથી શરૂ થાય છે તે નામોને એમનાં એમ રહેવા દીધામાં આવ્યાં છે--યાને દ્યૌ, ફરવરદીન, તીર અને મેહુર, અને ‘મેહુર’ પછીના બે મહિનાનાં નામોખી અસલવારેનાજ, રૂઢને બંધબેસતાં, કાયમ રાખેલાં છે; કારણ કે માત્ર છ નામોને માટે જગા કરવાની હુતી, અને તે પહેલા નવ મહિનામાં આવી ગયાં એટલે બાકીના મહિનાઓને છોડવાની જરૂર રહી નહિ.

રોજના નામોમાં અમેશાસ્પંદોની જે જગા છે તેના આંકડા લઈને આપણે જોઈએ છીએ તેા આ પ્રમાણે આંકડાઓની તરકીબ નજરે પડે છે: -

બેહુમન અને અસ્પંદાદ = ૨ + ૫ = ૭

અદ્દીઅહેશ્ત અને ખોરદાદ = ૩ + ૬ = ૯

અમરદાદ અને શેહરેવર = ૭ + ૪ = ૧૧

ચાને, સરવાળા ૭, ૯, ૧૧ એમ ચઢતી series માં આવે છે. પણ આ પ્રમાણેની series ની મકસદ રાખવામાં આવેલી નથી તે આપણે આ ઉપ-રથી કહી શકીએ કે અમરદાદ અને શેહરેવરને બદલે શેહરેવર અને અમરદાદ કાં નહિ હેવામાં આવ્યા, તેનો ખોલાસો મળતો નથી, અને વળી એવીજ series બીજી રીતેબી ગોઠવી શકાય, જેમ કે:—

$$૩ + ૪ = ૭; ૨ + ૭ = ૯; ૫ + ૬ = ૧૧$$

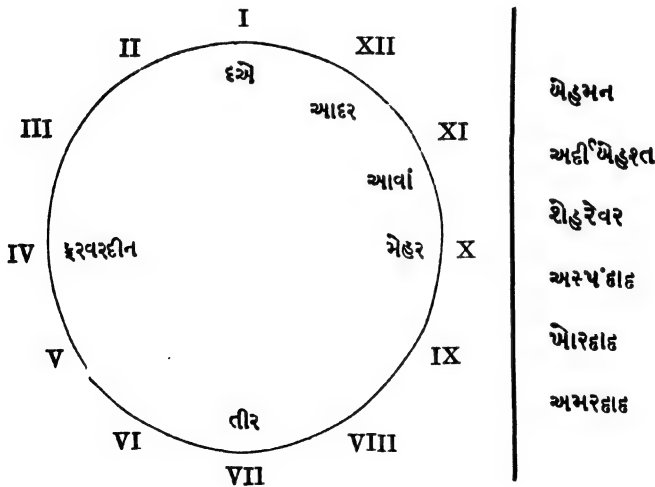
બીજું વળી સરવાળાની ચઢતી series ૮, ૯, ૧૦ આવે તેમબી એ નામો ગોઠવી શકાય છે, જેમ કે:—

$$૩ + ૫ = ૮; ૨ + ૭ = ૯; ૪ + ૬ = ૧૦; વગેરે.$$

ત્યારે ઉપલી રીતથી આપણને ખરો મેઢનો ખોલાસો મળતો નથી.

પણ 'સાત'ના પવિત્ર ગણાયલા આંકડામાંથી એ મેઢની ચાવી આપણને મળતી હોય એમ લાગે છે. સાતનો આંકડો માત્ર ધરનીઓમાંજ નહિ પણ સ્ત્રીએક પ્રાચિન પ્રજાઓમાં પવિત્ર ગણાયેલા છે, જેવી કે હિંદુ, આબીસિ-ન્યન, મિસરી, માહુદી, યુનાની, ચીનાઇ.

હવે એ સાતના આંકડાની ભેઠી ગણતરી કેમ કરવી તે આપણે જોઇએ:—

આ આકૃતિમાં મહિનાનાં નામ એક કુંડાળાંમાં ઘડીયાળના કાંટાથી ઉલટી રીતે ફરતા અનુક્રમે લખેલાં છે, પણ છ અમેશાસ્પ'દોની જગા હાલ દુરત ખાલી રાખી છે. દેવે આગળ I નો આંકડો છે, ફરવરદીન આગળ IV

વગેરે. પાસેના કાલમમાં બેહુમનથી અમરદાદ સુધીનાં નામો જે અનુક્રમે રોજોમા આવે છે તેમ લખ્યાં છે.

હવે કુંડાળાંમાં 'દ્વયે'ની પાસેની ખાલી જગા જ્યાં II નો આંકડો છે ત્યાંથી ખાલી જગાઓ ઉપર એક, બે, ત્રણ એમ સાત સુધી આંગળી મુકીને ગણતા જાવો (ધડીયાળતા કાંટાની ગતિથી ઉંધી ગતિ પ્રમાણે), અને જ્યાં સાતની સંખ્યા ખતમ થાય ત્યાં કાલમમાંનું 'પહેલું' નામ મુકો:—

ખાલી જગાઓ:—	II	III	V	VI	VIII	IX		II
ગણતરી	૧	૨	૩	૪	૫	૬		૭

એટલે II ના આંકડા આગળ ૭ ની સંખ્યા પુરી થઈ માટે અહિંયાં કાલમમાંનું 'પહેલું' નામ બેહુમન મુકીએ.

જે જગા આપણે ભરી તેની પાસેની ખાલી જગાથી હવે શરૂ કરવું જોઈએ, યાને III થી અને વળી ખાલી જગાઓ ઉપર આંગળી મુકતા જઈ ૭ સુધી ગણો.

ખાલી જગાઓ:—	III	V	VI	VIII	IX		III	V
ગણતરી:—	૧	૨	૩	૪	૫		૬	૭

તો હવે ૭ ની સંખ્યા નંબર V આગળ પૂરી થાય છે. ત્યાં મુકો કાલમમાંનું 'બીજું' નામ અહીં બહેત.

છેલ્લી ભરેલી જગા નંબર V પાસેની ખાલી જગાથી પાછી ઉપર પ્રમાણે ગણતરી કરો:—

ખાલી જગાઓ:—	VI	VIII	IX	III		VI	VIII	IX
ગણતરી:—	૧	૨	૩	૪		૫	૬	૭

હવે સાતની સંખ્યા નંબર IX આગળ પુરી થાય છે, ત્યાં મુકો કાલમમાંનું 'ત્રીજું' નામ શેહરેવર.

જે જગા આપણે છેલ્લી ભરી તેની પાસે પાંચ ભરેલી જગાઓ આવે છે, અને પહેલી ખાલી જગા નંબર III વાલી છે. ત્યાંથી પાછી ઉપર મુજબ ગણતરી કરો:—

ખાલી જગાઓ:—	III	VI	VIII		III	VI	VIII		III
ગણતરી:—	૧	૨	૩		૪	૫	૬		૭

હવે સાતની સંખ્યા નંબર III આગળ પૂરી થાય છે. ત્યાં મુકો કાલમમાંનું '૪ થું' નામ અસ્પંદાદ.

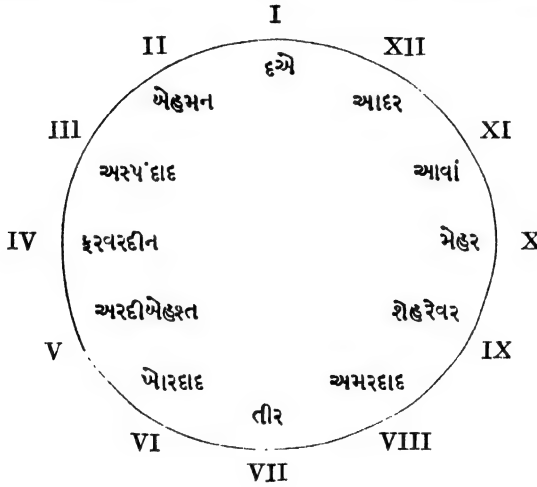
નંબર III પછી બે ભરેલી જગા આવે છે અને ત્યારપછી પહેલી ખાલી જગા નંબર VI છે. ત્યાંથી ઉપર મુજબ ગણતરી કરો:—

ખાલી જગાઓ:— VI VIII | VI VIII | VI VIII | VI
ગણતરી:— ૧ ૨ | ૩ ૪ | ૫ ૬ | ૭

હવે સાતની સંખ્યા નંબર VI આગળ પૂરી થાય છે માટે ત્યાં મુકે કાલમમાંનું પાંચમું નામ ખેરદાદ.

હવે માત્ર એક જ ખાલી જગા રહેલી છે, નંબર VIII. એને માટે ગણતરીની જરૂર નથી. ત્યાં ખાલી રહેલું નામ અમરદાદ મુકીએ.

હવે કુકાળું તપાસીશું તો નીચે મુજબ નામે ગોઠવાયલાં જણાશે:—

યાને અમેશાસ્પંદોનાં તથા ઇજદોનાં નામે સાલ-ચક્રમાં, જે અનુક્રમે જોઈએ તે અનુક્રમે, ધરાખર આવી રહ્યાં.

અહિયાં જણાવવું જોઈએ કે ઉપર મુજબની ગણતરી 'દેએ' માહ પાસેની ખાલી જગાથી શરૂ કરતાં જ ધરાખર પરિણામ આવશે. ખીજે કોઈ ઠેકાણેથી શરૂ કરીએ, જેમ કે ફરવરદીન પાસેની ખાલી જગા આગળથી, તો તે મેહનત ફેાકટ જશે.

આ પ્રમાણે, ત્યારે, સાલ-ચક્રમાં અમેશાસ્પંદોનાં નામોની ગોઠવણની આવી આપણને મળે છે.

રાજોના અનુક્રમ, ખેહમન, અદીખેહસ્ત, શેહરેવર વગેરેના ઉપયોગ કાં નહિ કરવામાં આવ્યો, અને ઉપર મુજબની બેઠી ગણતરી કાં કરવામાં આવી હશે તે કહી શકાઈ નથી. એટલું આપણે જાણીએ છીએ કે અસલી ધરાની ધર્મશુદ્ધિએ જે 'મગવ' અથવા 'મણુસ'ને નામે ઓળખાતા હતા તેઓ

અમ વિદ્યામાં (Magic and Mysteries માં) કુશળ હતા અને ઉપર પ્રમાણુની '૭' ની ગણતરીમાં તેમની કાંધ મતલબ સમાયલી હશે.

એને મળતો દાખલો અઠવાડિયાના સાત 'વાર'ને લગતો છે. એ સાત ગ્રહો (ખરી રીતે સૂર્ય અને છ ગ્રહો)નાં નામો છે. તેમની ગતિને અનુક્રમે તેમને અનુક્રમ નીચે બુજા છે:—

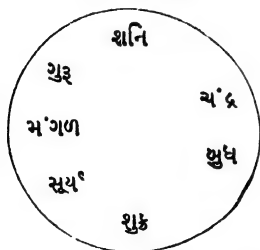
ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, રવિ, મંગળ, ગુરુ અને શનિ. વારોનાં નામમાં જુદો અનુક્રમ આવે છે તેનો ખોલાસો બે રીતનો મળે છે. એક એ કે દહાડાની ૬૦ ઘડીઓમાંની દરેક ઘડી ઉપર એક ગ્રહને વારાફરતી સરહારી આપવામાં આવેલી હતી અને તે પ્રમાણુ પહેલી ઘડીની સરહારી જે ગ્રહની હોય તેણું નામ તે દહાડાને મળે.

દાખલા તરીકે સોમવારે પહેલી ઘડી ઉપર ચંદ્રની સરહારી, બીજી ઉપર બુધની, ત્રીજી ઉપર શુક્રની, વગેરે એમ અનુક્રમે હેતાં ૬૦ મી ઘડી ઉપર સૂર્યની સરહારી, અને તે પછીની ઘડી જે બીજા દહાડાની પહેલી ઘડી તેની ઉપર મંગળની સરહારી આવે. આ બુજા બધા વારોને નામ મળ્યાં.

એજ પ્રમાણુ બાબીલોનિયનો દહાડાના ૨૪ કલાક લઈને દરેક કલાક ઉપર એક ગ્રહને સરહારી આપતા હતા, પણ તેઓ ઉંઘા અનુક્રમ હેતા હતા. સઉથી દૂરના અને સઉથી ધીમી ચાલના ગ્રહને પહેલો, ચાને :—

શનિ, ગુરુ, મંગળ, સૂર્ય, શુક્ર, બુધ અને ચંદ્ર. શનિવારે પહેલા કલાક ઉપર શનિની સરહારી, બીજા ઉપર ગુરુની એમ હેતાં ૨૪ મા કલાક ઉપર મંગળની સરહારી, અને ત્યાર પછીનો કલાક જે બીજા દહાડાનો પહેલો કલાક તે ઉપર રવિની સરહારી હોવાથી તેણું નામ રવિવાર.

હવે એ ગ્રહોના નામોને આપણે કુંડળામાં ગોઠવીએ.

← આવી રીતે બાબીલોનિયન અને →
આવી રીતે હિંદુઓનો અનુક્રમ.

અગરજો આપણે કોઈબી નામ આગળથી શરૂ કર્યું અને ← આવી રીતે ગણતાં તે નામ આગળથી ચોથું નામ તેની પછીના વારણું નામ આવશે. દાખલા તરીકે મંગળથી ચોથું નામ બુધ એટલે મંગળ પછી બુધવાર.

હવે આ ૪ નો આંકડો વારોના અનુક્રમની ખરી ચાવી નથી તે તો ખરી ચાવીનું એક પરિણામ છે.

તેમજ ઉપલી મહિનાઓની ગણતરીમાં '૭' ના આંકડાની ગણતરી કોઈ ચોક્કસ બીજી ગણતરીનું પરિણામ છે, પણ તે બીજી ગણતરી શું તે શોધી કાઢવાનું રહ્યું છે.

હવે આ સુજળ અમેશાસ્પંદોનાં નામો સાલ-ચક્રમાં ગોઠવાયા પછી ઘણાં લાંબા કાળના અનુભવથી જ્યારે જોવામાં આવ્યું કે અમેશાસ્પંદોના અધિ-વસંતથી શરૂ થતાં વરસના બીજા મહિના બેહુમનમાં કાર કેમ નક્કી થયા ? ગાયત્રીમાં અવ્યયો જન્મવાનો અને માઠાઓમાં દૂધના જોશનો વખત છે, તે ઉપરથી બેહુમન અમેશાસ્પંદ મોક્ષપંદ ઉપર મવક્રલ ગણાયો.

ત્રીજા મહિના અસ્પંદાદમાં ધાન્ય પાકવું હોવાથી, અને એ યજ્ઞશિષ્યા આપણને જમીનની તરફથી મળે છે તેથી, તેમજ નામ ‘સ્વેન્ત આર્મધિતિ’માં શબ્દ ‘સ્વેન્ત’ = વૃદ્ધિ કરનાર, હોવાથી અસ્પંદાદ અમેશાસ્પંદ જમીન ઉપર અને સખાવત ઉપર અધિકાર ધરાવે છે. પણ યનવાજોગ છે કે ‘આર્મધિતિ’ શબ્દના ધાતુ અર (=ખેડવું) ઉપરથીબી એ શબ્દ જમીનને લાગુ પાડવામાં આવ્યો હોય કારણ કે વેદમાંબી ‘આર્મિતિ’ શબ્દ ડહાપણ તેમજ જમીનને માટે કેટલેક ટેકાણું વપરાય છે.

પાંચમા મહિના અહીંબિહસ્તમાં સખત ગરમી પડતી હોવાને લીધે અહીં-બહેસ્ત અમેશાસ્પંદ ગરમી ઉપર મવક્રલ ગણાયો.

છઠ્ઠા મહિનો ખોરદાદ, ફળ ફળાઈના પાક ઉતારવાના ‘પર્ધતિશેહુમ’ ગાહ્યાખારનો છે, તેથી ખોરદાદ અમેશાસ્પંદ ફસલોની આખાદી ઉપર મવક્રલ થયો. વળી સહીની રૂઢથી (Autumnal Equinox થી) શરૂ થતા ખેડુતી સાલનો ખોરદાદ છેલ્લો મહિનો હોવાથી, અને પાક ઉતારવાના હિંગામે આ મહિનો યરાયર આવી લાગે તેથી ખેડુતી વરસમાં આ મહિનાને છેટે કબીસો થતો હોવાથી ખોરદાદ અમેશાસ્પંદ ‘સરેધ’ યાને સાલનો સરદાર થયો.

Autumnal Equinox થી યાને તીર મહિનામાં વરસાદની મોસમ બેસે છે, પણ તેની શરૂઆત વાદળોના ધેરાવા રૂપે, તથા હવામાં ભિનાશ રૂપે આગમ્યથી, યાને ખોરદાદ મહિનામાં થતી હોવાથી, ખોરદાદ અમેશાસ્પંદને પાણી ઉપરનો અધિકાર મળ્યો.

સાતમા મહિના ‘તીર’માં સારો વરસાદ પડ્યા પછી આઠમા મહિના ‘અમરદાદ’માં ધાસચારો, વનસ્પતિ, ગચ્છો-કેરેન નામનો હોમનો પાલો, એ સર્વ મોટા જથ્થામાં કુટી નિકળે, તે ઉપરથી અમરદાદ અમેશાસ્પંદ વનસ્પતિનો સરદાર થયો. તેમજ આપણે આગળ જોયું કે ‘અયાગ્રમ’ ગાહ્યાખારથી શરૂ થયેલી ગોસ્પંદો ઉછેરવાની ક્રિયા, આ માહમાં ચાલુ રહેતી હતી, તે ઉપરથી અમરદાદ અમેશાસ્પંદને ‘યેળોના વધારા’ ઉપર નેગેહુયાન ગણવામાં આવ્યો.

નવમા મહિના શેહુરેવરમાં ખેતી, યાને હળ વડે જમીન ખેડવાનું અને વાવણીનું કામ ચાલવું હવું, અને તેમાં ધાતુના ઓગ્ગરોનું કામ પડવું હોવાથી શેહુરેવર (શ્રવધર્મ) ધાતુઓ ઉપર મવક્રલ ગણાયો. હળ ખેંચવાથી

જે નિખ પડે છે તેવી નિખ પાડવા માટે ('કૃષ્' * ખેંચવા માટે) 'ક્ષત્રવધર્થ' વાપરવાનું આપણને વંદીદાહમાં જણાય છે. (જુઓ પરગર્હ ૯-૧૦, ૧૭-૬, ૧૭-૮)

આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે 'ક્ષત્રવધર્થ' શબ્દ ધાતુનાં ઓજારોમાં પહેલો હળ, અથવા દાંતાળા (harrow), જેવા હથિયારને લાગુ પાડેલો હોવો જોઈએ, અને પાછળથી કોઈની ધાતુને માટે વપરાસમાં આવ્યો, જે 'મેહુર ચરત'ના ૧૨૫ મા ફકરા ઉપરથી તથા વંદીદાહની ૧૬ મી પરગર્હના ૬ ફા ફકરા ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

સાર.

હવે આપણે આ વિવેચનનો સાર ખેંચીએ.

કદીમ કાળમાં, કદાચ અશો જરથોસ્તના જમાનાનીથી આગળ, જ્યારે મહિનાઓનાં નામો ઇજુદો ઉપરથી આપવામાં આવ્યાં ત્યારે તે નામો ઇતુઓ તથા ઇતુઓની પેદાયશ, બનાવો, વગેરેને આધારે આપવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં બેહમનથી અમરદાહ સુધીના છ અમેશાસ્પદોનાં નામ હતાં નહિ. દાહાર અહુરમજ્દનું નામ 'હથુશો' તરીકે મહિનામાં હતું. 'હથુશો' અથવા 'દઝે' તે વસંત ઇતુ શરૂ થવાનો મહિનો હતો.

પાછળથી, ચાને જરથોસ્ત સાહેબના જમાના પછી જ્યારે વોહુમન, અષ, ક્ષત્ર, વગેરે અમેશાસ્પદો તરીકે ગણાવા લાગ્યા ત્યારે તેમની જગા સાલ-ચક્રમાં કરવામાં આવી. ચાર ઇતુઓની શરૂઆત દેખાડનારા મુખ્ય મહિનાઓને તેમની જગા ઉપરજ કાયમ રાખવામાં આવ્યા, અને વચમાં વચમાં અમેશાસ્પદોની જગા ઉપર જણાવેલી ચોકસ બેહલારેલી ગણતરીથી કરવામાં આવી.

વધુ એક જમાનો ગુજર્થા પછી, જ્યારે અમેશાસ્પદોનાં નામવાલા મહિનાઓમાં ઇતુના ચોકસ દેખાવ, પેદાયશ, વગેરેની સાથે તે મહિનાઓ નિયમીત આવતા જણાયા ત્યારે તે પેદાયશો વગેરેની ઉપર અમેશાસ્પદોને જુદો જુદો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. એ જમાનાઓમાં વસંત ઇતુથી ગણતાં પહેલો માહ તે 'દઝે' હતો, ચોથો 'ફરવરદીન,' સાતમો 'તીર,' આરમો 'આદર,' વગેરે.

બાબીલોનમાં જ્યારે, ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦ થી ૨૨૦૦ સુધી આશરે, ધરાનીઓનો અમલ હતો ત્યારે, (Borossus પ્રમાણે Median જરથોસ્તીઓનો અમલ હતો ત્યારે) બાબીલોનિયન લોકના મહિનાઓમાં આપણા મહિનાઓનાં નામ થોડાં ઘણાંક દાખલ થયાં. તેમાંનાં બે નામો તો ઘણા પાછળા જમાનાઓ

* 'કૃષ્' તે હળથી પડેલી નિખનેજ લાગુ પાડી શકાય, કારણ કે એ શબ્દ ઉપરથી નિકળેલા બીજા શબ્દો ખેતીને લગતાજ છે, જેમકે 'કૃષ્વ' = ખેડી શકાય તેવી, 'કૃષિવંત' = ખેડુત વગેરે.

સુધી લગભગ અસલ રૂપેજ જળવાઈ રહ્યાં, અને ખીજાંઓમાં ફેરફાર થયો. જે નામે જળવાઈ રહ્યાં તે સાતમા મહિનાનું નામ ‘તિશ્રિ’ (આપણા તિશ્રિત્રય = તીર) અને આરમા મહિનાનું નામ ‘આદર’. ચાહુદીઓના મહિનાઓનાં નામે ખાખીલોન્યન નામેજ છે.

ચાહુદી અને ખાખીલોન્યન મહિનાઓનાં નામે અવસ્તામાંનાં નામે છે એમ ફેખાડવાની જર્મન વિદ્વાન યેન્ડ્રીએ Monats Namen નામની ચોપડીમાં ઘણાંક વરસો ઉપર કોશેશ કીધી હતી. તેમાંનાં કેટલાંક નામે અવસ્તા ઉપરથી નિકળેલાં હોય તે વિષે હાલના વિદ્વાનોને શક છે, પણ ઉપલાં યે નામ, ‘તિશ્રિ’ અને ‘આદર’ તે ખાસ ધરાની નામેજ છે એમ ઘણા વિદ્વાનો હજીખી માને છે. ગાથાઓનો તજીમો કરનાર Rev. Dr. Mills પોતાનાં એક પુસ્તકમાં જણાવે છે કે ખાખીલોન્યન નામે ‘તિશ્રિ’ અને ‘આદર’ ધરાની તિશ્રિત્રય’ અને ‘આતર’નાંજ રૂપ છે. (જુઓ “Zarathushtra, The Achaemenids and Israel પાના ૪૪૬, ૪૪૭”)

ત્યારે ઘણા આગળા જમાનામાં, ઇ. સ. ૦ ની પૂર્વે ખાવીસ સદીઓ આગમચખી આપણા સાતમે મહિનો ‘તીર,’ અને આરમે ‘આદર’ હતો, યાને વસંત રૂઠથી ગણત. ‘દ્યો’ પહેલો હતો, તેની આ અચુક ગવાહી છે.

ત્યારપછી ઘણે લાંબે કાળે—૧૭ સદીઓ પછી—હખામની અમલના વખતમાં, હાર્થકુશ વિશ્વારૂપના કોતરેલા લેખોમાં તદન જુઠાજ મહિનાઓનાં નામે નજરે પડે છે. યનવાજેગ છે કે તે વખતમાં હીની અને વેહવારૂ પંચાંગો જુઠાં હોય. વળી એમ પણ હોય કે આપણા મહિનાઓ ધરાનના આખા મુલકમાં ચાલુ ન હોય, અને મુખ્ય ખાખીયા અને મીડિઆના મુલકોમાં ચાલુ હોય. મીડિઅન ધર્મગુરૂઓ, જેઓ ‘મગવ’ અથવા ‘મજુસ’ તરીકે જણાયલા હતા, તેઓનો કૌર હાર્થકુશ વિશ્વારૂપના વખતમાં હતો નહિ. પણ તેની પછીના શેહનશાહોના વખતમાં તેમનું ચલણ વધતું ગયું, અને હખામનીઓએ ઘણીક મીડિઅન રાહરસમે અખત્યાર કીધી. તે વેળા ‘ફરવરહેગાન’ના હહાડા વસંત-રૂઠ બેસવાની તુરત આગમચ આવતા હતા, એટલુંજ આપણે જાણી શકીએ છીએ. ચાહુદીઓએ આપણા Xerxes પાદશાહના અમલમાં પોતાના તહેવારોમાં ‘પુરિમ’ નામનો તહેવાર દાખલ કીધો, જે ચાહુદી ધર્મપુસ્તકોના અલ્યાસીઓના મત પ્રમાણે, આપણા ‘ફરવરહેગાન’ના હહાડા ઉપરથી લીધેલો છે. (જુઓ Encyclopedia Britannica, Vol. XX, page 115, Article ‘Purim’)

ચાહુદીઓનો ‘પુરિમ’નો તહેવાર એ લોકોના ‘આદર’ મહિનામાં પડે છે, જે વસંત રૂઠ બેસવાની આગમચનો મહિનો છે. ત્યારે ધરાનીઓનો ‘ફરવર-હેગાન’નો તેહવારખી વસંત રૂઠ બેસવાની આગમચ આવતો હોવો જોઈએ. પણ તે હહાડા ધરાની આદર માહુને છેડેજ હતા એમ પુરવાર કરવાને માટે આ હલીક પુરતી નથી.

ઈસ્કન્દર પછીના ચૂનાની રાજ્યના વખતમાં સીરિઅન-ગ્રીક મહિના જે આખીસાન્યતઃ મહિનાઓ ઉપરથી સેહુજસાજ ફેરફાર સીરિઅન-ગ્રીક મહિના. સાથે સેવામાં આવ્યા છે તેમાંથી 'તિઅિન' મહિના Autumnal Equinox નો હતો, અને 'આહર' મહિના વસંત રૂઢ બેસવાની આગમ્યનો મહિનો હતો.

હાર્યવુશ વિસ્તારપના વખતથી તે ઈસ્કન્દરના જમાના સુધી 'ફૂંપ્પેશિયા'ના મુલક ધરાનીઓના હાથમાં હતો, અને તે લોકોએ એ ફેપેદોશિયન મહિના. એવામમાં આપણા મહિનાઓ પોતાનાં પંચાંગમાં દાખલ કીધેલા હતા. તે મહિનાઓનાં નામ 'Florentine Hemerology' ઉપરથી બેન્ડ્રીએ પોતાના 'Monats Namen' નામના ગ્રંથમાં ઉતારી લીધા છે, અને તે આ પ્રમાણે છે:—

અર્તન્ય	= ફેરવરહીન.
અર્તએસ્તિન	= અઢીંબેહુરત.
અરોતાત	= ખેરહાઠ.
તીરી	= તીર.
અમર્તાત	= અમરહાઠ.
શુન્નિઅોરી	= શેહુરેવર.
મિથિ	= મેહુર.
અપોનેમામી	= આવાં.
અર્મ	= આહર.
હથુસ	= હથે.
ઓસ્મન	= બેહુમન.
સોન્દર	= અસ્પંદારમઠ.

અમાં મળીને ૧૦ હિસ્ત છે, જેમાં નામોના ઉચ્ચારમાં સેહુજસાજ ફેર છે. એમાંનાં હિસ્તો નંબર ૧, ૬, ૮, અને ૧૦ માં મહિનાઓ 'તીરી'થી શરૂ થતા આપેલા છે, અને બીજાંઓમાં ફેરવરહીન (અર્તન્ય) થી. પણ વરસની શરૂઆત કંઈ રૂઢથી હતી તે જાણી શકાયું નહિ હોવાથી, આપણે કંઠી શકીએ નહિ કે કંઈ રૂઢ સાથે કયા મહિનાને સંબંધ હતો.

આપણે જ્યેષ્ઠ કે સીરીયા અને એશ્યા માઈનરના લાગોમાં વરસની શરૂઆત 'તિઅિન' યાને તીર માહુથી થતી હતી અને તે માસ Autumnal Equinox સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો. તેમજ જે હિસ્તોમાં ફૂંપ્પેશિયનોનો તીરી' મહિનો* પહેલા છે તે autumnal equinox ને ટાંકણે

* અસલનું અવસ્તા રૂપ 'તિઅિન' બદલાઈને 'તીરી' થયું છે તે દેખાડે છે કે એ જમાનો અવસ્તા જમાનાની પછીનો છે. હામાનીયન જમાનાથી 'તીરી' રૂપ માણસોના નામમાં મળે છે.

શરૂ થતાં વરસનો પહેલો મહિનો હોવો જોઈએ, અને 'તીરી' જો પાનખર રૂઢોનો છે તો અર્તન્ય (યાને ફરવરદીન) Summer Solstice ને ટાંકણે શરૂ થતો મહિનો હોવો જોઈએ.

આ વિવેચનનો પહેલો ભાગ અહિં ખતમ થાય છે, અને એ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યારે ધરાની પંચાંગ હસ્તીમાં આવ્યું અને મહિનાઓનાં નામ અપાયાં ત્યારે, યાને અવસ્તા ભાષાના જમાનામાં જ્યે, ફરવરદીન, તીર અને મેહર મહિનાઓ ચાર મોસમો (વસંત, ઉનાળો, પાનખર અને શિયાળો) ની શરૂઆતના મહિના હતા અને Vernal equinox, Summer solstice, Autumnal equinox અને Winter solstice ની સાથે તાલુકો રાખતા હતા.

સાસાની અમલમાં મહિનાઓ કંઈ મોસમ ઉપર આવતા હતા તેનું વિવેચન ખીજા ભાગમાં આવશે.

મરહુમ શેઠ જુરશેદજી રસ્તમજી કામાનાં મરણ બાબે ઠરાવ

જુરતોશ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડળીની એક સભા તા. ૨૮ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૦૬, અને વાર શનીને દીને ખાઈ ભીખાઈજી અંગાળી કન્યા-શાળાનાં દિવાનખાનાંમાં એવંદ શેહરિયારજી દાદાભાઈ ભરણનાં પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી. જે વેળા મી. કામાજીનાં મરણ માટે નીચલો દિલગીરીનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો :—

“જુરતોશ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડળીના પિતા, સ્થાપક અને ખાહોશ બોલમા તથા પ્રમુખ મી. જુરશેદજી રસ્તમજી કામાજીનાં મરણની નોંધ આ સભા દુઃખ સાથે લે છે. તેમનાં મરણથી મંડળીએ એક ખરો રાહુખર, એક દિલસોજ મુરખી બોલો છે કે જેથી મંડળીને ન પુરાય એવી ખોટ ગઈ છે. જખાનશનાસી અને વ્યાકરણને નિયમે અવસ્તા ભાષાની તાલીમ આપવાની શરૂઆત તેઓથી થઈ હતી, અને હાલના વિદ્યાર્થીઓનો વર્ગ તેમનાથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેઓ હાલના શાગેદોના ઉસ્તાદના ઉસ્તાદ હતા.”

આ ઠરાવ રજુ થતાં એવંદો શેહરિયારજી, એદલજી આંટયા અને નોશોરવાન દેશાઈએ મહુમના સંબંધમાં કેટલુંક વિવેચન કીધું હતું, જે પછી કાંઈપણ વધુ કામ બજાવ્યા વિના મંડળી ખરખાસ્ત થઈ હતી.

[રાસ્ત ગોફતાર, ૨૯ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૦૬.]

HISTORY OF THE DINKARĪ MS. OF THE MULLA FIRŪZ KITĀB-KHANĀH

From what Mullā Firūz says on pp. 138-141 of his *Awṭṣāl Dīn* (1830), it appears that Mullā Bahman son of Mullā Bahrām of Yazd had come to India in 1152 A. Y. (1783 A. C.) and presented the original Dīnkārĭ MS. now in the Mullā Firūz Kitāb-khāna to Aspandiyārjisāh Ratanjisāh of Surat. Copies were made of this MS. in 1156 A. Y. ; but before the copies were made Dastūr Kāusji bin Rūstamji of Surat had taken the original from Mullā Bahman and would not return it to the latter until he promised to give Dastūr Kāusji a copy of it; Mobad Sapūrji Nādarsāh-nā copied the original for Dastūr Kāusji, but Dastūr Kāusji had removed certain folios of the original MS. before it was copied for himself and returned the original MS. to Mullā Bahman in an imperfect state, not returning the folios removed before the copy for himself was made. A copy of the original after it became imperfect was presented by Aspandiyārjisāh Ratanjisāh to Bahmanji Wādīaji of Bombay, which copy was lent by Ratanji Wādīā to Edalji Dārābji Sanjānā, in whose hands it seems to have remained. See Dr. West, S. B. E., Vol. XXXVII, Int., p. xxxvi.

The MS. in its defective state, now lying in the Mullā Firūz Kitāb-khānah, contains 322 folios with 70 folios missing from seven different points. The whole MS. must have contained 392 folios. Fourteen folios are lying loose in the volume, forty-three seem to be in Dastūr Pesōtanji Sanjānā's library, who is said to have got them from Dastūr Rustamji Kaikōbādji of Navsari; seven folios lie in Dastūr Hōshangji's library at Poona; six are supposed to be missing. Of these six, the first folio, one folio in Book VII, two in Book IX, and the last two containing a colophon and notes of approval, must have been lost before the MS. arrived in India.

The MS. was written and completed by Dastūr Satrīyār Ertēstīr-i Aīrīj-i Rōstahm-i Aīrīj-i Kobāt Aīrān-sā in the Pārsīk year 865 (=1516 A.C.) and finished on the day *Athrmard* of the month *Spendarmat*. He edited his *daftar* from that of Dastūr Vīzan-i Yazt-ayīyār Vīzan, consulting Gav Spendyāt Gav Māh-ayīyār, and he copied it from that of Marzpan-i Spendyāt-i Marzpan Mitr-āwān Spendyāt Mitr-āwān-i Marzpan-i Dahisn-ayīyār-i Rōz-vēh-i Sāh-marpan-i Sātān Kosāh. It is worthy of note that this Marzpan-i Spendyāt, copyist of the *Dinkart*, fifth descendent of Mitr-āwān-i Marzpan-i Dahisn-ayīyār, is the great-great-grand-nephew of Rōstahm-i Mitr-āwān-i Marzpan-i Dahisn-ayīyār, writer of the 'Yōst-i Fryān' and 'Arta Vīrāf' in the Pārsīk year 618 (= A. C. 1269). His copy of the *Dinkart* must have been written in about A. C. 1402.

K₄₃

The Copenhagen MS. of the Dinkart was written by Mitr-
awân Anôsa-rûbân Rôstahm Satriyâr Mâhvindât Vahâram
Gusisniyâr Mitr-awân and finished on the day Gôs of the month
Mitr in the Pârsik year 943 (=1594 A.C.). It must be descended
from the same original as that of Dastûr Satriyâr, the writer of
the Mullâ Fîrûz Kitâb-khâna MS.

Dr. Andreas has published the Facsimile of 'Mînôê-i Khrat' written by the same scribe. See Introduction to Ervad Tahmuras's Facsimile of the *Iranian Bundahišn*, pp. xii, xvi.

The portions of the text contained in the MS. K₄₃ :

Dk. III, CLX, CCLXXXIII,

Seven-eighth of Dk. VI written by the scribe himself,

Dk. III, last two chapters.

Dk, V,

Three-tenth of Dk. IX.

For a description of the portion of the Dinkart, found in Dastâr Hôshangjî's MS. DH, see Introduction to Ervad Tahmurâs's Facsimile of the *Iranian Bundahîšn*, p. XII.

૪૯ મા વર્ષમાં ચાલેલી બાબતો.

૪૯ માં વર્ષમાં સઘળી મલી મંડળીની ૩૧) બેઠકો મલી હતી.

બેઠક ૬ ઠી, તા. ૨૨ મી જુન ૧૯૧૨.

શેઠ શા. કા. હોડીવાલાએ ગઈ વેલાથી અધુરી રહેલી પારસી પંચાંગ વિષેની બાબત ઉપરનું વિવેચન આગલ ચલાવી પુરું કર્યું હતું.

બેઠક ૭ મી, તા. ૬ ઠી જુલાઈ ૧૯૧૨.

સૂચીપત્રમાં જણાવેલી બાબતમાં, ખોડવાયત્રી મીનાટ જુકના સંબંધમાં આંતરરી મુનશીએ સર્વે ખોલાસો વીસ્તારીને કરવા બાદ, શેઠ મેહરજીભાઈ કુકાની ઢરખાસ્તને એવંદ જ. દા. નાદેરશાહે ટેકો આપવાથી એવો ઠરાવ થયો હતો કે, મુખ્ય સમાચાર તથા ગૂજરાતીમાં રૂપ્યા દશના ઇનામની એકવાર બહાર ખબર આપી સર્વેને જાણીતા કરવા.

મંડલીની પુજની આવક જવકને ગુજરતેહ ઇસ્વી સને ૧૯૧૧ નાં વર્ષનો ખજાનચી સાહેબે તૈયાર કરી, આંતરરી આડીટરોએ તપાસી સહી કરી પસાર કરેલા હિસાબ રજુ કરવામાં આવતાં એવંદ જ. દા. નાદેરશાહની સૂચણથી તે બહાલ રાખવાનું બીજી બેઠક સુધી મુલતવી રાખ્યું હતું.

શેઠ મેહરજીભાઈ નોશરવાન કુકાએ સાસાન્યાન જમાનાનાં ઇરાની પંચાંગની બાબત રજુ કરતાં જણાવ્યું કે :—

જ્યારે આપણે સાસાની જમાના ઉપર આવ્યે છીએ ત્યારે એ જમાનામાં જે રોજ-માહ વપરાતા હતા તેની શહાદતો આપણને જે કે સાસાન્યાન જમાં ઘણીએક મલે છે, તેપણ તે ઘણા હેરફેર મલે છે; અને નાના ઇરાની રોજ-માહ. તેમાંથી ખરો સાર ઉપજાવવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે; પણ આપણે આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખીને કામ લઈશું કે જે જે લખાણો તવારીખી શહાદતથી યા હિસાબી ગણતરીથી ઉલટા જતા માલૂમ પડે તે બહુલરેલા લેખવાં, અને વળી એટલાંથીજ સંતોષ નહિ પકડતાં આપણે શોધી કાઢવાની તજવાજ કરીશું કે, ચોક્કસ બૂલા કેવી રીતે દાખલ થવા પામી. સાસાની જમાનાના રોજ-માહને લગતી શહાદતો મૂખ્ય ત્રણ વર્ગોમાં વેંદુર્યા શકાય છે :—

(૧) તવારીખી શહાદતો.

(૨) મહમદયાંન ગ્રંથકારોનાં પંચાંગને લગતા લખાણો.

(૩) પહેલવી અને પાઝંદ લખાણો.

આ ત્રણ વર્ગોમાં પહેલવી-પાજુંદ લખાણોનો વર્ગ છેલ્લે સુકયો છે, કારણ કે તે લખાણોની તપાસ કરવા આગમજ પેહલા બે વર્ગોની શહાદતોની સમજણ લેવી જરૂરની છે.

તવારીખ ઉપરથી આપણે જાણ્યે છીએ કે, યજ્ઞગર્હિ સનેનાં પહેલાં વર્ષનો પહેલો ઢહાડો રોજ અહુરમજ્દ, માહ ફર્વર્દિન જે તવારીખી શહાદતો. હતો તેની સુકાબેલ નીચડી તારીખો હતી :—
 યજ્ઞગર્હિ સને. તારીખ ૧૬મી હજીરાન સને ૯૪૩ ઇસ્કંદરી (સીલ્યુકીદી.)
 તારીખ ૧૬મી જીન (Old style) સને ૬૩૨ ઇસ્વી.
 તા. ૧૯ મી જીન (New style) સને ૬૩૨ ઇસ્વી.

યજ્ઞગર્હ શેહર્યાર તખ્તે આવ્યા પછીથી યજ્ઞગર્હિ સનેમાં કયો કળીસો થયો નથી, એમ કંઠમીઓનું મત છે, અને મુસલમાન લખનારાઓની તેજ કહે છે; તે આધારે આપણે ગણતરી કર્યે તો કદીમીઓનો ફર્વર્દિન માહ, અહુરમજ્દ રોજ, ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં તા. ૧૩ મી ઓગસ્ટે આવવો જોઈએ, અને તેમ આવે છે. શાહાનશાહીઓ માને છે કે તેઓએ એક મહિનાનો કળીસો કીધેલો છે, અને તે આધારે ગણતાં તેમનો ફર્વર્દિન માહ અહુરમજ્દ રોજ, તા. ૧૨ મી સપ્ટેમ્બરે આવવો જોઈએ અને તેમ આવે છે.

આપણા આ રોજ-માહ ધર્મક્રિયામાં વપડાતા મહિના છે, કાંઈ વેહવાડ વર્ષનાં નથી, ત્યારે આપણે એટલું ચોક્કસ કહી શક્યે કે યજ્ઞગર્હ શેહર્યારના વખતમાં ફર્વર્દિન માહ જીન મહિનામાં આવતો હતો, અને તે આપણા મજહુબનાં વર્ષનો ફર્વર્દિન હતો.

ઇ. સ. ૧૦૭૯ ના માર્ચ માસની તા. ૧૫ મી (Old style) ને ઢહાડે Vernal Equinox થયો હતો, અને તે દિને યજ્ઞગર્હિ સનેનો માહ ફર્વર્દિન અને રોજ અહુરમજ્દ હતો, ત્યારથી જલાલી સને ચાલુ થયો છે. એ સનેમાં ફર્વર્દિન માહ અને અહુરમજ્દ રોજને Vernal Equinox નો ઠડાવેલો છે. જલાલુદ્દીન મલેક-શાહ સલ્જુકીએ જ્યારે પંચાંગમાં એ સુધારો દાખેલ કાંધો ત્યારે તેના નજીમી-ઓએ તેને કહ્યું હતું કે, ફર્વર્દિન મહિનો તેની અસલ જગાએથી ખસીને મલેક-શાહના વખતમાં ૧૧૨ ઢહાડા વહેલો આવ્યો હતો, કારણ કે કળીસો કરવામાં આવેલો હતો નહીં. મલેક-શાહે આ સુધારેલું વર્ષ દાખેલ કીધું. તે વેલા Vernal Equinox ફર્વર્દિન મહિમાં પડતો હતો, તેથી તે માહનેજ આ સનેમાં Vernal Equinox નો ઠડાવવામાં આવ્યો, કે જેથી ૧૧૨ ઢહાડાનો કળીસો કરવો પડે નહીં, અને માત્ર ૧૮ ઢહાડાનોજ કળીસો કરવો પડે.

પાઠશાહ કોબાદ શીરોએ તખ્તે આવ્યો તે દહાડા ૩૦ તવારીખનવેશો પ્રમાણે ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી ૬૦ સં ૬૨૮ નો હતો, અને કોબાદ શીરોએ તારીખે તખ્તી તથા શાહનામા પ્રમાણે એ દહાડા આદર માહુનો દેપાદર રોજ હતો. એ દહાડા ઉપરથી ગણતરી કરતાં ૬૦ સં ૬૩૨ માં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જીન મહિનાની ૧૬ મી તારીખે ફર્વદ્દિન માહ અને અહુરમઝ્દ રોજ આવી રહે છે, પણ સાથે સાથે આપણને બે ચીજો માલૂમ પડે છે. એક તો એ કે, ગાથાના દહાડા આદરથી અસ્પંદાર્મદ સુધીના કોઇખી મહિનાની પછવાડે હતા નહિ, અને બીજી એ કે ૬૦ સં ૬૨૮ થી ૬૩૨ સુધીના ૪ વર્ષમાં ઇરાની સાલમાં એક દહાડાનો કખીસો થયો હતો નહીં.

એ રાજાના ૨૫ માં વર્ષમાં બનેલા એક બનાવની સીચન તારીખ અને ઇરાની રોજ-માહ એક સીચની ગ્રંથ જેનો ફ્રેંચ ખુસ્તો પર્વાજ, લાષામાં તજીમો “Histoire de Mar-Jabalaha et trois autres patriarches” નામના પુસ્તકમાં થયો છે તેમાં નીચે સુજબ આપેલાં છે :—

મેહુર માહ અને જમ્યાદ રોજ તારીખ ૧૪ મી કાનુન બીજાની, અને ૬૨૬ યુનાની, યાને તા. ૧૪ મી જાન્યુઆરી ૬૦ સં ૬૧૫.

હવે આપણે એને આગલા ફકરાની તારીખ અને રોજ માહ સાથે મેલવી જોઇએ. ૧૪ મી જાન્યુઆરી ૬૧૫ ને દિને રોજ ૨૮ માહ મેહુર.

૬૦ સં ૬૨૮ ની જાન્યુઆરી સુધી ત્રણ leap years ખ્રિસ્તી સનેમાં આવ્યાં, માટે રોજ ૨૮, માહ મેહુર ૬૦ સં ૬૨૮ માં તા. ૧૧ મી જાન્યુઆરીએ આવ્યો. ત્યાંથી ૨૫ મી ફેબ્રુઆરી ૬૨૮ સુધી ૪૫ દહાડા છે. રોજ ૨૮, માહ મેહુરમાં ૪૫ દહાડા ઉમેરે તો રોજ ૧૩, માહ આદર આવે. પણ આપણે આગલ જોઇ ગયા કે એ દિને રોજ ૮, માહ આદર હતો, ત્યારે વચમાં ગાથાના દહાડા આવેલા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ ગાથાના દહાડા યાતો મેહુર માહ, યાતો આવાં માહની પાછલજ હોઇ શકે. વળી એટલુંખી સાબિત થાય છે કે, ૬૦ સં ૬૧૫ થી ૬૨૮ સુધી ઇરાની સાલમાં કખીસો હતો નહીં.

આર્મીન્યન લોકોનાં પહેલા મહિનાનું નામ “નવ સદી” = ‘નવું સાલ’ છે. એજ નામ આપણે આગલ જોઇશું કે, ખવારેજ્મી આર્મીન્યન સને. જરથોસ્તીઓના પહેલા મહિનાનું હુતું, જે મહિનો ઇરાનીઓના રોજ ખોર્દાદ, માહ ફર્વદ્દિનને દહાડે શરૂ થતો હતો. આર્મીન્યન સને ૬૦ સં ૫૫૨ ની ૧૧ મી જુલાઇથી શરૂ થયો હતો, અને તે દહાડે ખવારેજ્મીઓના રોજ ૧, માહ નવસદી હતો. એમ આપણે ૬૦ સં ૬૩૨ થી પાછલ ગણતરી કરીને જોઇ શક્યે છીએ. અને એ દેખાડે છે

કે, ઇં સં ૫૫૨ થી ૬૩૨ સુધી ખ્વારેજીમી જરથોશ્તીઓનાં સાલમાં કળીસો હતો નહીં.

સાસાની જમાનાના સિક્રાઓ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, દરેક પાદશાહનો જીવો સને ચાલતો હતો. તેના ગાદીએ આવવાથી પાદશાહ કોખાદ. ફર્વર્દિન માહના અહુરમજ્દ રોજ સુધી પહેલું વર્ષ, અને ત્યાર પછીનાં દરેક વર્ષ ફર્વર્દિન માહના અહુરમજ્દ રોજથી ગણાતાં હતાં. Johanes Malala નામના એક કદીમ ગ્રંથકાર મખાણે, પાદશાહ કોખાદ તારીખ ૧૨ મી સપ્ટેમ્બર ઇં સં ૫૩૧ ને દિને મરણ પામ્યો હતો, અને તેણે ૪૩ વર્ષ અને ૩ મહિના રાજ્ય કર્યું હતું. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે, ફર્વર્દિન માહ તાં ૧૨ મી સપ્ટેમ્બરની આસરે બે મહિના આગલ શરૂ થયેલો હોવો જોઈએ. અને ઇં સં ૬૩૨ થી પાછલ ગણતરી કરતા માલૂમ પડે છે કે, ઇં સં ૫૩૧ માં ફર્વર્દિન માહ તાં ૧૨ મી જુલાઈએ શરૂ થયો હતો, જે ઉપત્રી વિગત સાથે મલતું આવે છે; ત્યારે આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, ઇં સં ૫૩૧ થી તે ઇં સં ૬૩૨ સુધી કળીસો થયો હતો નહીં.

સ્પીગલ મેમોરિયલ વૉલ્યુમમાં Kentok Hori નામના જાપાની વિદ્વાને Wei Shu નામના ચીનાઈ ગ્રંથમાંના ચોક્કસ ફકરાઓના ચીનાઈ લખાણ તજીબો આપ્યો છે. એ ગ્રંથ ઇં સં ૫૨ માં લખાયેલો હતો. તેમાં લખે છે કે, ધરાનીઓનું નવું વર્ષ ચીનાઓના છઠ્ઠા મહિનામાં એટલે જુલાઈમાં પડતું હતું. પાદશાહ કોખાદના વખતમાં ચીનાઈ એલગીએ ધરાનની સુલાકાત ત્રીપ્રી, તે દેશની એ હકીકત લેખે તો, આગલ આપણે જોયું કે, કોખાદના વખતમાં ફર્વર્દિન માહ જુલાઈમાં હતો તેને મલતું આવે છે.

ઉપલાં સંસ્કૃત પુસ્તક ઉપરના પોતાના રેસાલામાં શેઠ મીનોચેહુરજી પેશ્તાનજી ખરેઘાતે દેખાડી આપ્યું છે કે, ઇં સં ૫૦૫ ના માર્ચ મહિનાની ૨૦ મી તારીખે ધરાનીઓના રોજ અહુરમજ્દ હતો. ૫૩૧ માં ફર્વર્દિન જુલાઈની ૧૨મીથી શરૂ થયો હતો. તે ઉપરથી પણ માલૂમ પડે છે કે, ઇં સં ૫૦૫ માં માર્ચની તારીખ ૨૦ મીએ આદર માહ બેઠો હતો.

ઇં સં ૫૦૫ થી ૬૩૨ સુધીનાં વર્ષોની તારીખો સાથે રોજ-માહ વગર કળીસે ગણતરી કરતાં જ મલતા આવે છે, જે દેખાડે છે કે, ૫૦૫ થી ૬૩૨ સુધી ધરાની સાલમાં કળીસો નહીં હતો.

આપણે આગલ જોયું કે, આદરથી અસ્પંદામંદ સુધીના મહિનાઓની પાછલ ગાથાના ઠહાડા આવતા હતા નહિં, પણ મેહુર કે આવાંની પછવાડે હોઈ શકે. આવાં માહની પાછલ ગાથા હોવાની આપણને ખીજખી શકાઈતો

મલે છે માટે, જે જમાનો આપણે ઉપર તપાસ્યો તેમાં ગાથાના દહાડા માસ આવાંની પછવાડે હતા.

એ ઉપર વાદવિવાદ થતાં એર્વિંદ જ૦ દા૦ નાદેરશાહે જણાવ્યું કે, સાસાની જમાનાની શહાદતોની જે તારીખ મલે છે તે ઘણું કરીને ધર્મનાં વર્ષોની નહીં પણ રાજદારી વર્ષોની શહાદતો છે. આગળ ચાલતાં તેવણે કબીસા વિષે વધુ જણાવ્યું કે, આપણું રાજ્ય ગયા પછી પશ્ચિમ તરફનાઓએ ધર્મનાં વર્ષમાં ત્રણ કબીસા કીધા હોય, અને પૂર્વનાઓએ (ખોરાસાન તરફનાઓએ) ચાર કબીસા કીધા હોય તો હાલમાં જે આપણી હાલત છે તે ખની શકે તેવું છે, અને એમ થયું છે એવો મારો વિચાર છે. જલાલી વર્ષ વિષે મી૦ કુકા જે કહે છે તે પાઠશાહી વર્ષની ખાખત છે.

બેઠક ૮ મી, તા૦ ૧૩ મી જુલાઈ ૧૯૨૨.

એર્વિંદ જ૦ દા૦ નાદેરશાહ—પાર્સીઓમાં કબીસો કરી, ફર્વિંદન માહુ ને અહુરમજ્દ રોજ ધર્મનાં વર્ષમાં જમશેદી નોરોજ પર, અને વ્યવહારૂ વર્ષમાં તેની ચાર મહીના પછી લાવી મુકવાની રસમ હતી, એવી મારી દેવીલનાં આધારમાં મેં મી૦ કુકાની તકરારના જવાબમાં ગઈ બેઠક વેલાએ ખોલાસાઓ નોંધાવ્યા, તે વખતે કેટલાક સલાસદો તરફથી મજકુર રસમની સામેલીમાં મલતાં લખાણો જાણવા માગ્યાં હતાં. એ વખતે મેં જણાવ્યું હતું કે, મજકુર એ જાતનાં વર્ષ પાર્સીઓનાં વપડાસમાં હતાં, તે ખીના અલ્ખીઝનીનાં લખાણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે; જો કે અલ્ખીઝની ખોલ્લી તે તો એવુંજ જણાવી જાય છે કે, “પાર્સીઓનાં વર્ષમાં શરૂઆત તરીકે Summer solstice નાં વખતને ખાસ કરી કરવામાં આવ્યો છે,” એટલે કે, તેઓના વર્ષની શરૂઆત Summer solstice નાં વખતપર ખાસ કરી થતી હતી. તેપણ એમનાં વર્ષને લગતી કેટલીક ખીનાઓની તેણે જે નોંધ લીધી છે તે દેખાડી આવે છે કે, તેઓમાં જમશેદી નોરોજ પર ફર્વિંદન માહુને અહુરમજ્દ રોજથી શરૂ થતું ખીણું વર્ષખી વપડાસમાં હતું. એજ પ્રમાણે “ફીગલ મેમોરિયલ બોલ્યુમમાં” એર્વિંદ મા૦ ૩૦ ઉનવાલાએ આપેલી ખાખતમાંખી એ બે તરેહનાં વર્ષોની વીગતો છુટી પાડયા વગર આપેલી છે. વગી, આગળી કબીસાની તકરાર વખતે જે એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે, શાહાનશાહીઓએ સાસાન્યન સલતનતની આખેરીમાં એક કબીસો કોહીસ્તાનમાં કરી, ફર્વિંદન માહુને અહુરમજ્દ રોજ જમશેદી નોરોજ પર પાછો લાવી મેલ્યો હતો, તે વાત મહીમ મુલ્લાં પ્રોરોજજી તથા મહીમ શેઠ ખુરોઈજી કામા જણાવી ગયા છે તે પ્રમાણે ગણતરી કરતા ખોટી ઠકે છે તેમાં શક નથી એ ઉપરથી એટલુંજ સામેત થાય છે કે, મહિનાના તફાવત વિષે રજુ કીધેલા મજકુર ખોલાસો તકલીફી છે, પણ એથી કાંઈ એમ સામેત થતું નથી કે, શાહાનશાહીઓએ મહિનો ગણવામાં ભુલ કીધી છે.

તે વાર પછી, જમશેદી નોરોજ પર ફર્વદ્દિન માહના અહુરમજ્દ રોજથી શરૂ થતાં પાર્સીઓનાં વર્ષની જે કેટલીક નોંધ અલ્પીરૂનીમાં મળે છે અને જે ૪૦ સં ૧૯૦૬ માં આપણી મંડલીના પ્રગટ થયેલા એહવાલના સફે ૮૩-૮૫ અને ૧૦૩ ઉપર છપાઈ ગઈ છે તેમાથી વાંચી સંભલાવી હતી.

એ પછી ઈસ્તુર ઈસ્તમ ચુરતાર્ષે લખેલો પાર્સી જશનોનો જે એહવાલ “સ્પીગલ ઓર્થોગ્રાફી”ના સફે ૨૦૧-૨૧૦ સુધીમાં એર્વિંદ માં ૩૦ ઉન-વાલાએ આપેલો છે તે રજુ કરી જણાવ્યું કે, એમાં સામાન્ય રીતે મેષ રાશીનાં ફર્વદ્દિન માહવાલા વર્ષની વીગતો આપેલી છે, પણ સફે ૨૦૮ માં “જશને ખજને-દીગર” તથા “રૂકુલ-અલ-કઓસજ”નો જે રોજ માહ આપ્યો છે તે ખીજાં બધાં લખાણથી જુદાં, એટલે કે, Summer solstice પર આવતા ફર્વદ્દિન માહવાલાં વર્ષના છે. આ જગાએ “જશને-ખજને-દીગર”ને માટે કહે છે કે, “તે મેહુર માહના અહુરમજ્દ રોજે પડે છે. એ જશન એટલા માટે કરવામાં આવતું હતું કે, તે ઠંડાટ ખી રોપવાનું અને ખેતી કરવાનું કામ સંપૂર્ણ થતું હતું.” પણ એની આગમજ (સફે ૨૦૩ માં) જણાવ્યું છે કે, “આઠમાં મહિનાને આવાં કહે છે, કારણ કે એ મહિનામાં ભારે વર્ષાદ વર્ષે છે, અને એ રોપણી તથા ખેતી કરવાનો વખત છે. આ મહિનો પાનખરની મધ્યનો છે.” આ ઉપરથી જણાય છે કે, “જશને-ખજને-દીગર”નો મજકુર મેહુર માહનો અહુરમજ્દ રોજ મધ્ય પાનખરની પછી હોવો જોઈએ ; અને Summer solstice આગલથી શરૂ થતાં વર્ષનો મેહુર માહ એમજ થાય, એટલે કે શ્યાલાની શરૂઆતમાં કે મધ્યમાં તે આવે. “કઓસજ”ના જશન વિષે એમાં કહેલું છે કે, તે આઠ માહના પેહુલા રોજે આવે છે, અને એ “કઓસજ”ની ક્રિયાથી શ્યાલાનું પસાર થવું દેખાડવામાં આવતું હતું. એને મલતું બ્યાંન આઠર માહનાં વર્ષનાં અલ્પીરૂની પણ આપી જાય છે. આખી Summer solstice પર શરૂ થતાં વર્ષનો રોજ-માહ છે.

આ સઘળા દાખલાઓ ઉપરથી એવું માલૂમ પડે છે કે, સાસાન્યન જમાનાનાં પાર્સીઓમાં વપરાતાં ફર્વદ્દિન માહના અહુરમજ્દ રોજે મહા વિષુવ તેમજ Summer solstice પર શરૂ થતાં વર્ષની રોજ-માહને લગતી નોંધો અલ્પીરૂની તેમજ ઈસ્તુર અઈશીરને મલી હતી; પણ એમના ફરક પર તેમનું બ્યાંન ખેંચાયલું લાગતું નથી.

સેવટે, એર્વિંદ નાદરશાહે જણાવ્યું કે, કદીમી અને શાહાનશાહીઓની ગણતરીમાં પડેલા એક મહિનાના ફરક વિષે આગલા વખતમાં આપવામાં આવેલો ખોલાસો, જે કે ભુલસરેલો છે તેો પણ એ ફરક શાહાનશાહીઓએ એક કખીસો વધુ કરવાને લીધેજ પડેલો લાગે છે. આપણું રાજ્ય ગયા પછી ઇરાની તથા હિંદુસ્થાની જરથોસ્તીઓનાં વહીલોએ કખીસાની ત્રણ નોખત સુધી, એટલે કે, ૪૦ સં ૧૦૦૪ માં ત્રીજો કખીસો કરી, ફર્વદ્દિન માહનો અહુરમજ્દ

રોજ તા. ૨૧ મી માચ ઉપર લાવી મુકયો હોય, અને ત્યાર પછી ૪૦ સં ૧૮૨૮ માં એકલા હિંદુસ્થાનનાં જરથોસ્તીઓના વહીલાએ કબીસો કીધો હોય તો, હાલ જે એ બે ટોલા વચ્ચે ફરક છે તેજ ફરક થાય, અને એમજ બન્યું છે એવું કેટલાક સંજોગો ઉપરથી માફ માનવું છે. ૪૦ સં ૧૦૦૪ ના કબીસા વખતે ચજદગર્દિ સનેનો નવરોજી ૨૧ મી માચે પડયો હતો, જેથી ત્યાર પછી ધરાનીઓએ કબીસો નહી કરવાથી તેઓનો રોજ-માહ ચજદગર્દિ સનેનો રોજ-માહ સાથ આજ સુધી મલતો રહ્યો છે.

એક ૧૧ મી, તા. ૧૭ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૨.

મી. કુકાએ “ચીનાઈ ગ્રંથકાર Wei-Shu ના લખાણમાં મલતા” ધરાની તેહવારો” ઉપર એક પેપર વાંચીયું હતું.

આગલ એશારો કરવામાં આવ્યો છે કે, એ લખનારના જમાનામાં ફર્વર્દિન માહનો અહુરમજ્દ રોજ જુલાઈ મહિનામાં પડતો હતો. ચીનાઈ ગ્રંથકાર Wei એનાં લખાણમાં ખીજા ધરાની તેહવારો વિષેની એશારો Shu ના લખાણમાં છે, તેની તપાસ હવે લેખ્યું. મજકુર ફકરાનો તબ્દી મો મલતા ધરાની તેહવારો. Spiegel Memorial Volume માં Kentok Hori આ રીતે આપે છે:—

“In this country (Persia) New Year's day is kept in the sixth moon (July). Their greatest festivals are the seventh day of the seventh moon and the first day of the twelfth moon. On these days the common people are invited at the King's orders to a great banquet, when music is played and all join in gay amusement. Furthermore on the twelfth day of the first moon every one brings sacrifice to the departed soul of his ancestors.”

કમનસીબે ધરાની તેહવારોનાં નામ આપેલાં નથી, અને વહી ચીનાઈ વર્ષ luni solar હોવાથી, તેહવારો નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. પણ તેહવારોને ચીનાઈ મહિનાઓ ૬ ઠા, ૭ માં, ૧૨ માં અને ૧ લામાં આવતા હેખાડેલા છે અને નહી કે ૧ લા, ૬ ઠા, ૭ માં અને ૧૨ મામાં, તે અર્થ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે માહતાખી વર્ષની લખાઈ ૩૬૫ હજાડાની નહી હોવાથી, એક વર્ષના પેહલા માસમાં અને તેની પછીનાં વર્ષનાં પેહલા માસમાં ધરાની રોજ મલતા આવે નહી.

નવરોજ એટલે ફર્વર્દિન માહનો અહુરમજ્દ રોજ છઠા માસમાં કહ્યો છે, માટે ૧૨ માં માસમાં મેહુર અને પછીના પેહલા માસમાં આવાં મહિનો આવે. ૧૨ મો માસ ૨૮ હજાડાનો લેતાં તે માસની ૧ લી તિથિ અને ૧ લા માસની ૧૨ મી તિથિ વચ્ચે ૪૦ હજાડાનો ફેર આવે છે. આ છેલ્લા હજાડા ઉપર ફેરો-

હરોનો તહેવાર કહેલો છે, તેને આવાં માહુનો આસ્તાદ રોજ લેતાં તેની આગમજ ૪૦ દહાડે ધરાધર મહેરગાનનું મ્હોટું જશન-મેહર માહુને મેહર રોજ આવે છે.

૭ માં માસની ૭ મી તિથિ અને ૧૨ માં માસની ૧ લી તિથિ વચ્ચે ચાર માહુતાખી મહિના અને ૨૩ દહાડાનો ફેર છે, જેના કુદલે દહાડા ૧૪૦ લેતાં, અને તેટલા દહાડા રોજ ૧૬, માહુ મેહરમાંથી બાદ કરતાં, રોજ ૨૬ માહુ અર્ધિઅહેરત, ચાને પધતીશહેમ ગાહાખારોનો દહાડો આવે છે.

[ચાર માહુતાખી મહિનાઓના દહાડાઓનો સરવાલો એછામાં એછો ૧૧૭ અને વધુમાં વધુ ૧૧૯ થાય છે, જે છેલ્લા ચાર વર્ષના હિંદુ પંચાંગો ઉપરથી જોઈ શકાશે.]

ગાહાખારોમાં પધતીશહેમને ખાસ અગત્યતા ધરાનીઓ આપતા હતા, કારણ કે તે Harvest Festival હોવાથી, ધરાનીઓ જેવી ખેતીમાં પડેલી પ્રજાનો મ્હોટો હિંગામ હોતો.

સાતમાં માસની ૭ મી તિથિએ રોજ ૨૬ માહુ અર્ધિઅહેરત હોતો, તે ચીનાઈ છઠા માસમાં ક્રોધખી તિથિએ ફર્વર્દિન માહુનો અહુરમજ્દ રોજ આવી શકતો નથી. પણ ગ્રંથકારે નૌરોજને છઠા માસમાં આવતો કહ્યો છે, ત્યારે છઠા અને ૭ માં માસની વચ્ચે એક અધિક માસ હોવો જોઈએ એમ આપણા ખાતરી થાય છે.

રોજ ૧, માહુ ફર્વર્દિન અને રોજ ૨૬, માહુ અર્ધિઅહેરત વચ્ચે પપ દહાડાનો ફેર છે ત્યારે ૭ માં માસની ૭ મી તિથિમાંથી પપ દહાડા બાદ કરતાં અને વચ્ચે અધિક માસના ૩૦ દહાડા આવેલા છે તે ગણતરીમાં લેતાં, માસ છઠાની ૧૨ મી તિથિએ નૌરોજ પડે છે.

ત્યારે જે ચાર તેહવારોનો એશારો આવેલો છે તે અનુક્રમે લેતાં આ પ્રમાણે છે:—

૧. નૌરોજ અને ફર્વર્દિન માહુનો અહુરમજ્દ રોજ.
૨. પધતીશહેમ ગાહાખાર ચાને રોજ ૨૬, માહુ અર્ધિઅહેરત.
૩. મેહરગાનનું જશન.
૪. ફર્વર્દિગાનનો ૧ લો દિવસ, ચાને રોજ ૨૬, માહુ આવાં.

હવે ચોક્કસ કરવાનું રહ્યું કે, કયા સાલનો આ ખનાવ છે. ચીનાઈ અને ધરાની પંચાંગો જુદી જુદી system નાં હોવાથી માત્ર એકજ સાલમાં ઉપર મુજબનાં રોજ-માહુ અને તિથિ મલી શકે. તપાસ કરતા માલમ પડે છે કે, જે ધરાની સાલ ઇ. સ. ૫૭૦ નાં જુલાઈ મહિનાની ૨ જી તારીખે (old style) શરૂ થયું તે સાલના મજ્જુર હિંગામો છે. ચીનાઈ ગ્રંથ ઇ. સ. ૫૭૨ માં લખવામાં આવ્યો હતો, અને તે સાલની નજ્દીકનું જ આ સાલ છે. અને મુકાબેલનું ચીનાઈ સાલ ૫૪ માં Cycle નું ૨૭-૨૮ મું વર્ષ છે. Cowasji

Patel's Chronology પ્રમાણે એ ચીનાઈ ૨૭ મું વર્ષ ૬૦ સં ૫૭૦ ના જાન્યુઆરી માસની ૨૩ મી તારીખે શરૂ થયું હતું, અને તે અધિક માસવાળું હતું, અને તેની પછીનું ૨૮ મું સાલ ૬૦ સં ૫૭૧ નાં ફેબ્રુઆરીની ૧૦ મીએ શરૂ થયું હતું. અહીં બન્ને તારીખોમાં એક દહાડાની ચૂક થયેલી લાગે છે. ૨૪ મી જાન્યુઆરી અને ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી લેતાં ઉપર મુજબ રોજ-માંડ અને તિથિઓનો તાળા અસાધ્ય મલે છે. માહતાષી વર્ષનાં પંચાંગના કોઠા, ખાસ કરીને ઘણાં આગલા સાલોનાં કોઠા, બનાવવામાં ચૂક થવાનો સંભવ ઘણો રહે છે, અને એ મુજબ એક દહાડાના ફેરની ચૂક મજૂર કેતાબમાં હિંદુ પંચાંગને લગતા કોઠાઓમાં કુડીયાં ઠેકાણે છે, જે Sewell & Dikshit નાં પંચાંગ સાથે તપાસતાં માલૂમ પડી આવે છે.

ચજ્ઞગર્હિ સનેનાં પહેલા સાલથી પાછલ ગણતરી કરતાં માલૂમ પડે છે કે, તાં ૨૪ મી જાન્યુઆરી ૬૦ સં ૫૭૦ ને દિને ઇરાની રોજ ૨૭, માહ મેહર હતો, અને તાં ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી ૫૭૧ ને દિને રોજ ૧૫, માહ આવાં હતો. હવે આપણે આ રોજ-માહને આધારે લખાણ પાછું તપાસી જઇએ.

ચીનાઈ ૧ લા માસની ૧ લી તિથિ = ૧ = રોજ ૨૭, માહ મેહર—
વર્ષનો દહાડો ૨૦૭.

પાંચ મહિનાની આખેરી સુધીના દહાડા ૧૪૮.

ચીનાઈ ૬ઠા માસની	૧ લી તિથિ = ૧૪૮ =	રોજ ૨૦, માહ અસ્પંદાદ	દ. = ૩૫૫
” ” ”	૧૨ મી ” = ૧૬૦ =	” ૧, ” ફર્વર્દિન	” = ૧.
” ” ”	૩૦ મી ” = ૧૭૮ =	” ૧૯, ” ”	” = ૧૯.
” અધિક ”	૩૦ મી ” = ૨૦૮ =	” ૧૯, ” અર્દિબહેસ્ત,	” = ૪૯.
” ૭ માં ”	૭ મી ” = ૨૧૫ =	” ૨૬ ” ”	” = ૫૬.
” ” ”	૨૬ મી ” = ૨૩૭ =	” ૧૮ ” ખોર્દાદ	” = ૭૮.
” ૧૧ માં ”	આખેરી ” = ૩૫૪ =	” ૧૫ ” મેહર	” = ૧૯૫.
” ૧૨ માં ”	૧ લી ” = ૩૫૫ =	” ૧૬ ” મેહર	” = ૧૯૬.
” ” ”	આખેરી ” = ૩૮૩ =	” ૧૪ ” આવાં	” = ૨૨૪.
” ૧ લા ”	૧૨ મી ” = ૩૯૫ =	” ૨૬ ” આવાં	” = ૨૩૬.

ઉપલી ગણતરીમાં ચીનાઈ મહિનાઓની લંબાઈ નીચે મુજબ લેવામાં આવી છે :—

માસ ૧ થી માસ પાંચની આખેરી સુધીના દહાડા	૧૪૮.
” છઠાના	” ૩૦.
” અધિકના	” ૩૦.
” ૭ માંના	” ૨૯.
” આઠથી માસ ૧૧ ની આખેરી સુધીના	” ૧૧૭.
” ૧૨ માના	” ૨૯.

ઉપલાં જશનોમાં માત્ર એક સિવાય બીજાંઓને મહિનાનાં નામ સાથે તાલુકો નથી. નૌરોજ, ગાહાગ્યારો અને ફર્વદ્ગાંનના હહાડાઓને ઋતુ સાથે સંબંધ હોવાથી તે ઋતુઓ ઉપર આવે, પછી તે ઠેકાંણું મહિનો ગમેતેમ હોય. પણ મેહુર'ગાંનનું જશન તો મેહુર મહિનામાં જ થાય. નૌરોજ દીની વર્ષનોબી હોય તેમ મેહસુલી વર્ષનોબી હોય, પણ મેહુર'ગાંનનું જશન દીની સાલનું જ હોઈ શકે. આ દેખાડે છે કે, દીની વર્ષનો મેહુર મહિનો ૬૦ સં ૫૭૦-૭૧ માં દીસેગ્યર-ગાન્યુઆરીમાં આવતો હતો, અને નહીં કે સપ્ટેગ્યર-ઓક્ટોબરમાં.

શેઠ કુકાના મજકુર વિષય ઉપર એવંદ જ. ડા. નાદેરશાહની ટીકા નીચે મુજબ છે:—

“ચીનાઈ અંકાર Wei Shu નાં લખાણમાં મલતા ધરાની તેહવારો” ઉપરનું મીં કુકાનું વિવેચન ઘણી મેહનત અને હાર્યારીનું પરિણામ હોવા છતાં પુરતી સાવચેતીની ગેરહાજરીને લીધે એમાં ઘણીક ભૂલો થયલી છે, અને મજકુર લખાણપરથી એવણે કહાડેહું અનુમાન વાજબી નથી.

આ વિષય તપાસવા માટે ચીનાઈ વર્ષને લગતાં કેટલાંક જ્ઞાનની જરૂર છે, જે કા. પટેલની “કોનોલોજી” ઉપરથી હું ચેહલાં જણાવીશ. હિંદુઓનાં વર્ષની સુઆફેક ચીનાઓનું વર્ષબી સૂર્ય-ચંદ્રની ભેગી ચાલનું (Luni Solar) છે. એક અમાસથી બિજા અમાસ સુધી તેઓ એક માસ ગણે છે. એવા બાર માસનું તેમનું એક સાધારણ વર્ષ બને છે, પણ જ્યારે એક રાશિમાં બે અમાસ થાય ત્યારે તેમનાં તે વર્ષના ૧૨ ને બદલે ૧૩ માસ ગણાય છે, કુલ રાશિની ૧૫ મી રેખાંશની સૌથી નજીકના અમાસથી એ વર્ષ શરૂ થાય છે (સ. ૩૫). એમાં એક્રીનાં અનુક્રમના માસ, એટલે ૧ લો, ૩ જો, ૫ મો ઇત્યાદિ ૨૯ હહાડાના અને બેક્રીના, એટલે ૨ જો, ૪ થો, છઠ્ઠો ઇત્યાદિ ૩૦ હહાડાના છે. (સ. ૬૨). એક રાશિમાં જ્યારે બે અમાસ પડે છે તે વારે બિજા અમાસથી શરૂ થતો માસ અધિક ગણાય છે. (સ. ૬૩).

હવે મીં કુકાની ચેહલી તકરાર એ છે કે, ચીનાઈ વર્ષનો “૧૨ મો માસ ૨૯ હહાડાનો હોતાં તે માસની ૧ લી તિથિ અને ૧ લા માસની ૧૨ મા તિથિ વચ્ચે ૪૦ હહાડાનો ફેર આવે છે. આ છેલ્લા હહાડા ઉપર ફરોહરોનો તેહવાર કહેલો છે તેને આવાં માહનો આશતાહ રોજ હોતાં તેની આગમજ ૪૦ હહાડે બરાબર મેહુર'ગાંનનું મહાદ્દ જશન, મેહુર માહ ને મેહુર રોજ, આવે છે.” અત્રે મીં કુકા ચીનાઈ ૧૨ માં માસના ૨૯ હહાડા લે છે, પણ તે તો ૩૦ હહાડાનો છે. (જુઓ સ. ૬૨); તેથી ૧૨ માં માસની ૧ લી તિથિથી ૧ લા માસની ૧૨ મી તિથિ વચ્ચે ૪૧ હહાડાનો ફેરક છે, વાસ્તે ૧૨ માં માસની ૧ લી તિથિએ મેહુર'ગાંન હોતાં આપણને આંચકી લાગે છે.

આગલ ચાલતાં એવણુ બિજી તકરાર એમ કરે છે કે, “૭ માં માસની ૭ મી તિથિ અને ૧૨ માં માસની ૧ લી તિથિ વચ્ચે ૧૪૦ ઠંડાડાનો તફાવત છે,” પણ તે તો ૧૪૧ ઠંડાડાનો છે; અને ૭ માં માસની ૭ મી તિથિ અને તેની પછીના ૧ લા માસની ૧૨ મી તિથિ વચ્ચે ૧૮૨ ઠંડાડાનો ફરક છે (સ. ૬૨). અને તેથી એ સુદતમાં આધિક માસ નહીં આવ્યો હોય તેમ ગણ્યે તો; કે જેમ હવ્વં એમ એ પણ દેખાડી શક્યા નથી. જો એ સુદતમાં અધિક માસ આવી ગયો હોય તો એ તફાવત ઓછામાં ઓછો ૨૧૧ ઠંડાડાનો થાય. માટે કોઈખી રીતે લેતાં, ૭ માં માસની ૭ મી તારીખે જેમ મીં કુકા રોજ ૨૬, માહુ અર્દિંખદેશત એટલે પછતીશદેમ ગાહાખારનો તેહવાર લેવા માગે છે તેમ તે આવતો નથી. ઉચાઈ-શોઉ (Wei Shou) જેને મીં કુકા નજરચૂકથી ઉચાઈ-શુ (Wei Shu) સાથે બેલી નાખે છે તે જણાવે છે કે, “તેઓ (પાસીંઓ) ના સૌથી મ્હોટા તેહવારો તે ૭ માં ચંદ્ર માસની ૭ મી તિથિ અને ૧૨ માંની ૧ લી તિથિ છે. એ ઠંડાડાઓ ઉપર પાઠશાહના હોકમથી આમ લોકોને મ્હોટાં ખાણું ઉપર બોલાવવામાં આવે છે, જ્યારે રંગરાગ તથા રમત ગમત કરવામાં આવે છે, અને બધાંઓ ખુશ ગમતમાં સામેલ થાય છે.” આ ઉપરથી મીં કુકા બિજી તકરાર એ કરે છે કે, “ગાહાખારોમાં પછતીશદેમને ખાસ અગત્યતા ધરાંનીઓ આપતા હતા.” અત્રે એવણુની મતલબ એમ કેહવાની છે કે, ઉચાઈ-શોઉના કહેલા પાસીંઓના સૌથી મ્હોટા બે તેહવારોમાંનો એક પછતીશદેમ ગાહાખારનો પેહલો ઠંડાડો હતો કે જે ઠંડાડે સાસાન્યન પાઠશાહો પોતાની રૈયતને ખાણું આપીને બિજી રમતગમતથી ખુશ કરતા હતા. ચીનાઈ ૭ માં માસની ૭ મી તિથિથી ૧૨ માં માસની ૧ લી તિથિ સુધી ૧૪૦ ઠંડાડાનો તફાવત અટકલવાથી મીં કુકા આ ભુલભરેલા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે. પેહલાં તો ઉપર કહ્યું તેમ, એ તફાવત ૧૪૦ ઠંડાડાનો નહીં પણ ૧૪૧ ઠંડાડાનો છે, જેથી ચીનાઈ ૧૨ માં ચંદ્ર માસની ૧ લી તિથિએ મેહરગાનનો દિવસ લેતાંખી ૭ માં ચંદ્ર માસની ૭ મી તિથિએ પાસીંઓના વ્યવહારૂ વર્ષનો અર્દિંખદેશત માહનો ૨૬ મો નહીં પણ ૨૫ મો રોજ આવે કે જે પછતીશદેમ ગાહાખારનો નહીં પણ તેની આગમજનો રોજ થાય.

આ એક ઠંડાડાનાં ફરકની વાતતો બાબુએ રહી, પણ ચીનાઈ ગ્રંથકાર જ્યારે કહે છે કે, તેમના સૌથી બે મ્હોટા તેહવારોમાંનો એક ૭ માં ચંદ્ર માસની ૭ મી તિથિ છે ત્યારે મી. કુકા એક અટકલ કરે છે કે, પછતીશદેમ ગાહાખારને ધરાંનીઓ ખાસ અગત્યતા આપતા હતા. એવણુ એમ નથી દેખાડી શકતા કે, જેમ મજકુર ગ્રંથકાર કહે છે તેમ, એમના બે મ્હોટા તેહવારોમાંનો એક એ હતો. જાણીતી વાત તો એ છે કે, પાસીંઓ નૌરોજ અને મેહરગાનને સૌથી બે મ્હોટા તેહવારો ગણતા હતા. અલખીડની લખી જાય છે કે, “સલમાન-અલ-ફારેસીએ કહેલું કે, “પાસીંઓના વખતમાં અમે કેહતા કે,

ખોદાએ પોતાના બંદાઓને માટે નવરોજ પર માણિકોનો અને મેહુરંગાન પર લીલમોનો શુગાર પેદા કરીધો છે; તેથી જન્મ એ બે ગોહુરો બિજાં ગોહુરો પર સરસાઈ ભોગવે છે તેમ એ બે દહાડાઓ બીજા દહાડાઓ ઉપર સરસાઈ ભોગવે છે” (સાખાઉ, સં. ૨૦૮). વત્રી “બુદ્ધિ-કાતેઅ”માંથી મેહુરંગાન બોલમાં જણાવે છે કે, નવરોજના જશન પછી મેહુરંગાનનાં કરતાં વધારે મોટા બિજાં કોઈ જશન નથી, માટે પંચતિશહેમ ગાહાગ્યારનો પહેલો દહાડો પાસીઓના સૌથી બે મોટા તેહવારોમાંનો એક છે એવું મી. કુકાનું સમજાવવું બુલભરેલું છે. તેમજ આ બુલભરેલાં અનુમાન પરથી એવણુ જે સાર કહાડે છે કે, “છઠ્ઠા અને ૭ માં માસની વચ્ચે એક અધિક માસ હોવો જોઈએ” તેખી કલ્પિત ઠરે છે.

આપણુ જોયું કે, પાસીઓમાં સૌથી મોટા બે તેહવારો તે નવરોજ અને મેહુરંગાનના હતા. એ તેહવારો વિષે અઝમીરનીએ વધુ એમ લખ્યું છે કે, એ બન્ને તેહવારો એકેક મહિના સુધી પાલવાનો રેવાજ પાસી શાહાનશાહોએ હાથેલ કરીધો હતો. (સાખાઉ સ. ૨૦૩ તથા ૨૦૬). હવે ફર્વદ્દિન માહનાં અનેરાંન રોજ અને મહેરનાં મહેર રોજ વચ્ચે ૧૬૬ દહાડાનો ફરક છે, અને ચીનાઈ ૭ માં માસ પછી અધિક માસ લેતાં ૭ માં માસની ૭ મી તિથિ અને ૧૨ માં માસની ૧ લી તિથિ વચ્ચે ૨૯ કે ૩૦ દહાડાનો અધિક માસ હોય તે પ્રમાણુ ૧૭૦ કે ૧૭૧ દહાડાનો તફાવત આવે. તેથી ૧૨ માં ચંદ્ર માસની ૧ લી તિથિએ મેહુરંગાન લેખએ તો ૭ માં ચંદ્ર માસની ૭ મી તિથિએ નવરોજના મહિના ફર્વદ્દિનનો અશીર્વાગ કે આશ્તાદ રોજ આવે. જન્મ મજકુર ચીનાઈ ગ્રંથકાર કહે છે તેમ, એ બે દહાડાને આમ લોકો પોતાના સૌથી મોટા બે તેહવારોના સૌથી મોટા દહાડા ગણતા હોવા જોઈએ, કારણ કે એ દહાડાઓ પર પાદશાહ તરફથી તેમને મેજબાની મળતી હતી.

આ પછી મી. કુકા જે એવું અનુમાન કહાડે છે કે, મજકુર પાસી તેહવારો “જે ધરાની સાલ ધં સં ૫૭૦ ના બુલબાઈ મહિનાની ૨ જી તારીખે (old style) શરૂ થયું તે સાલના” છે; તથા ધં સં ૫૭૧ માં શરૂ થયું ચીનાઈ ૨૮ મું વર્ષ પટેલની “કોનોલોજી”માં જુની તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીએ બેસે છે એમ જણાવેલું છે તેમ તે નથી પણ તે તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરીએ બેસે છે. જો ચીનાઈ ગ્રંથકરતાં ઉચાધ-શોઉએ આપેલી મજકુર તિથિઓ સહી હોય તો ઉપર જણાવવા પ્રમાણુ ચીનાઈ ૧૨ માં માસની ૧ લી તિથિએ મહેરંગાન લેતાં મી. કુકાના આ બે અનુમાનો વાજુખી ઠરે છે. જો કે મી. કેન્ટોક હોરીનાં જણાવવા મુજબ ઉચાધ-શોઉની લખેલી આ ચીનાઈ તવારીખ (Wei Shu) જેમાં પાસીઓને લગતાં હુંક એહવાત આવી જાય છે તેમાં ધં સં ૩૮૬-૫૩૫ સુધીનોજ એહવાત આપેલો છે, અને વત્રી પાસીઓને લગતા આ એહવાલની આખેરીમાં કોખાદ, જેણે ધં સં ૪૮૯-૫૩૧ સુધી

રાજ્ય કીધું હૃદય, તેણે ચીનના ખાકાંન પર લખેલાં કાગળનો તથા તે ખાકાં-
નને આપેલી ખંડનીનો ટુક એશારો આપેલો છે (સ્પીગલ ઝંભાચંદ્ર વાલ્યૂમ
સં ૨૪૬ તાં ૨૫૦). જ્યારે ઇ. સં ૫૩૧-૫૭૫ માંતો ખલવાન નોશરવાન
આદેલનો અમલ હતો, જેનો સહજ પણ એશારો એ એહવાલમાં મલતો નથી.

મીં ૫૮૬ ઇ. સં ૫૭૦ તથા ૫૭૧ ના ચીનાઈ નવાં વર્ષની તારીખ
અનુક્રમે ૨૩ મી જાન્યુઆરી તથા ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી આપી છે તે મીં કુકા
ખોટી માની લે છે, પણ તે એટલાજ ઉપરથી કે, ચીનાઈ ગ્રંથકાર ઉચાઈ-શોઉએ
પાર્સીઓના મેહરગાનનાં તેહવારની તિથિ ચીનાઈ ૧૨ માં માસની ૧ લી
આપી છે તે પ્રમાણે ઇ. સં ૫૭૦ તથા ૫૭૧ ના પાર્સી રોજ-માહમાં એક
દહાડાનો ફરક આવે છે. પણ જે પાયા ઉપર એવણે આધાર લીધો છે તેમાંજ
ભૂલ થયેલી માલૂમ પડે છે. જે એ મેહરગાનનાં તેહવારની ૧ લી તિથિને
ખરેકે ૩ જી સેક્ટરે અને મીં ૫૮૬ના જણાવવા મુજબ ઇ. સં ૫૭૧ માં
ચીનાઈ નવાં વર્ષની જુની તાં ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી હતી તેા ઉપલી ૩ જી
તિથિએ જુની તાં ૧૩ મી જાન્યુઆરી આવે, અને જુની તાં ૨૧ મી
ફેબ્રુઆરીએ ૧ લા માસની ૧૨ મી તિથિ કે જે દહાડાને આવાં મહિનાનો ૨૬ મો
આરતાઈ રોજવાલો સુકતાદનો ૧ લો દહાડો મીં કુકાએ ગણ્યો છે તે નહી, પણ
હાલ જેમ થાય છે તેમ તેની આગમજની તૈયારીના દહાડો અક્ષિસ્વંગ રોજ આવે,
કે જે દહાડે ઉચાઈ-શોઉના કહેવા મુજબ ફરેક જણ પોતાનાં ગુજરેલાંઓને
માટે લોગ લેધ આવે છે. એ પછી ૧૧ મે દહાડે એટલે કે જુની તાં ૪ થી
માર્ચે ગાથા-ગાહાખખાર ખલાસ થઈ દીની વર્ષનો નવરોજ પડે છે. જેમ ઇ.
સં ૫૭૧ માં એજ તારીખે ખન્યું હતું. એ દહાડે વ્યવહાર વર્ષનો આદર
માહનો અહુરમજ્દ રોજ હતો. મીં કુકાનો વિષય તેા એ દીની વર્ષના પેહલા
દહાડે દએ માહનો અહુરમજ્દ હતો એવું દેખાડવાનો છે જેથી આ તેા જુદુંજ
છે, અને એ તેા અલ્ખીડનીનાં લખાણોને ટકેા આપે છે કે, કસરાઓના વખતમાં
ગાથા-ગાહાખખારોના દહાડા પછી તેમનાં (કસરાઓનાં) વર્ષનો આદર માહ શરૂ
થતો હતો.

સેવટે મીં કુકા પોતાના વિષયના મૂલ્ય હેતુ પર આવે છે, પણ ત્યાં એવણે
જેઈ શક્યા નથી કે, જે ચીજ એવણે સાબિત કરવાની છે તે તેા સાબિત થઈ
ચુકી હોય તેમ એવણે તકરાર કરે છે. એવણે કહે છે કે, “નોરોજ-ગાહાખખારો
અને ફર્વદગાનના દહાડાઓને ઋતુ સાથે સંબંધ હોવાથી તે ઋતુઓ પર આવે,
પછી તે ઠેકાણે મહિનો ગમે તેમ હોય; પણ મેહરગાનનું જશન તેા મેહર
મહિનામાંજ થાય. નોરોજ દીની વર્ષનોખી હોય તેમ મેહરસુલી વર્ષનોખી હોય,
પણ મેહરગાનનું જશન દીની સાલનુંજ હોઈ શકે. આ દેખાડે છે કે, દીની
વર્ષનો મેહર મહિનો ઇ. સં ૫૭૦-૫૭૧ માં દીસેખર-જાન્યુઆરીમાં આવતો
હતો અને નહીં કે સપ્તેખર-ઑક્ટોબરમાં.”

જે દીની વર્ષનો મહેર મહિનો ૪૦ સં ૫૭૦-૭૧ માં દીક્ષાખર-જાન્યુઆરીમાં આવતો હતો એવો મીં કુકાનો કહાડેલો સાર ખરો હોય તો, આપણે એ સાર સંપૂર્ણ કરી આપ્યે કે, દીની વર્ષનો ૧ લો મહિનો જે એ વખતે માર્ચ માસમાં પડતો હતો તે આઠર હતો અને જેમ મીં કુકા માને છે અને આપણને મનાવવા માગે છે કે દીની વર્ષનો પેહલો દિવસ હતો તેમ તો તે નહીજ હતો.

મજકુર ચીનાઈ એહવાલ ઉપરથી આપણે એટલુંજ જાણી શક્યે છે કે, પાઠશાહી નવરોજ પર તેમજ આ પાઠશાહી સાલના મેહરગાન પર પાઠશાહ તરફથી પોતાની રૈયતને મોટી મેજબાની આપવામાં આવતી હતી, અને એ દહાડે લોકો રંગરાગ તથા રમતગમતમાં ગુજરતાં હતાં. અલ્પીરૂની જે ખોલ્ટી રીતે ઉત્તરાયણ (Summer Solstice) થી શરૂ થતાં પાઠશાહી વર્ષનું વર્ણન આપે છે તમાં તેખી કહે છે કે, મેહરગાન આગલા વખતમાં શ્યાલાની શરૂઆતમાં આવતો હતો. (સાખાઉ સં ૨૦૬). એ એક અગત્યનો તહેવાર હતો. એ દહાડે કસરાઓમાં એક તાજ પેહડવાનો રેવાજ હતો; જેની ઉપર સૂર્યની અને જે ચક્રમાં તે જહડપથી ફરે છે તેની સુરત પાડેલી હતી. આ દહાડે ધરાનીઓ એક મેલો ભરતા હતા. (સાખાઉ સં ૨૦૭). આ સઘલાં ઉપરથી આપણે એટલોજ સાર કહાડી શક્યે કે, પાઠશાહી વર્ષમાં આવતો મેહરગાન પાઠશાહી નવરોજના જેવોજ એક ખિન્ને તેહવારો હતો. એ તેહવારોમાં ધર્મનું તત્વ કાંઈ પણ જણાવું નથી.

મીં કુકાએ મજકુર મેહરગાનના તેહવારને પોતા તરફથી મેહરગાનનું ‘જશન’ કહ્યું છે તે લોકોને ભુલ ખવાડનારું છે; કારણ કે લોકો તો એ ‘જશન’ બોલને ‘આરાધના, ધર્મ ક્રિયાનાં’ તેના અસલ અર્થોજ સમજે છે. મજકુર ચીનાઈ ગ્રંથકાર તથા અલ્પીરૂનીએ વણવેલા ખાંણી-પીણી, રમત-ગમત, તાજ પોશી તથા મેલાના એક તેહવારને આપણા લોકો જશન કહેતા નથી. એ ‘જશન’ બોલ વાપડવાથી ઘણાંખરાં લોકો એને એક ધર્મક્રિયાનો અવસર સમજવાની ભુલ કરે તેમાં તેમનો કસુર નહી ગણાય. પણ મજકુર તેહવારનાં વર્ણનમાં ધર્મ ક્રિયાનું સહેજ પણ તત્વ આમેજ થયલું નથી.

ખિજી, મીં કુકા કહે છે કે, “મેહરગાનનું જશન તો મેહર મહિનામાંજ થાય.” આપણુ તે ના પાડતા નથી. પણ મજકુર એહવાલોમાં આપણે જોયું કે, નવરોજ ઉત્તરાયણ (Summer Solstice) આગલનો, એટલે કે પાઠશાહી અથવા વેહવાર વર્ષ (Civil year) નો છે. અને તેમજ તેજ વર્ષનો મેહરગાનખી છે. અત્રે મીં કુકાએ સાબિત કરવાનું હવું કે, વ્યવહાર વર્ષનો અને દીની વર્ષનો-ખજનો મેહરગાન એકજ હતો. ખિજા બોલોમાં બોલ્યે તો એવણે કેખાડવું હવું કે, જેમ ગાહાખારનાં આફ્રીંગાન તથા આફ્રીનમાં તેમજ ‘બ્રન્ડેઈન’માં મલે છે કે, મેષ વિપુવથી શરૂ થતા ધર્મનાં વર્ષમાં પેહલો મહિનો ફર્વદ્દિન છે; અને જેમ આજેખી શું ધરાંનમાં કે શું હિંદુસ્તાનના

જરથોસ્ત્રીઓ ગણે છે તેમ તે નહીં હોતો; પણ એ એવણુ સાથેત કરી શકતા નથી. એવણુ એ સાથેત કરવાને બદલે તે સાથેત થયલી વાત હોય તેમ આપણી પાસે મનાવવા માંગે છે કે, “મેહુર’ગાનનું” જશન” (તેહવાર) દીની સાલનું જ હોઈ શકે.” પાર્સીઓમાં મેહુર’ગાન એક જ હોતો એવું મીં કુકા દેખાડી શક્યા નથી; પણ એઓમાં જેમ શ્યાલામાં મેહુર’ગાન આવતો હતો તેમ તે પાનખરમાંથી આવતો હતો એવું જે લખાણ આપણને અલખીરૂનીમાં મળે છે તેજ ફક્ત ટાંકી અત્રે આ ટીકા ખતમ કર્યે.”

“પાર્સી ઇશ્વર-જ્ઞાનીઓ મેહુર’ગાનને કયામત અને કુન્યાની આખેરીની નિશાની તરીકે ગણે છે, કારણ કે એ વખતે ઢરેક વનસ્પતિ સંપૂર્ણ થાય છે અને તેને વધુ ઉગવાને માટે કાંઈ પણ વધુ ખોરાક મલતો નથી.” વલી આગલ ચાલતાં તે કહે છે કે :— “કેટલાંક લોકો વસંતઋતુ કરતાં પાનખરને જેટલો વધારે પસંદ કરે છે તેટલો નવરોજ કરતાં મેહુર’ગાનનેથી કરે છે.” પોતાના આ વિચારના ટેકામાં તેઓ મૂખ્ય કરી આ દલીલ ઉપર આધાર રાખે છે કે, જ્યારે એ ઋતુઓ વિષે એરિસ્ટોટલને પુછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે સીકંદરને એવો જવાબ દીધો હતો કે, “ઓ પાદશાહ! વસંતમાં ખરફસ્તરો ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે પાનખરમાં તેઓ મરવા માંડે છે.” એ ઉપરથી હ્યાં જણાવેલો મેહુર’ગાન પાનખરનો ઠટે છે.

જ્યારે પાર્સીઓમાં મહિનાનો કબજો થતો હતો ત્યારે જેમ વસંતઋતુની શરૂઆત ઉપર આવતો દીની નવરોજ મેષ-વિષુવ (Vernal Equinox) નો ઠંડાડો હતો તેમ તેની સાંમેનો પાનખર ઋતુની શરૂઆત ઉપર આવતો દીની મેહુર’ગાન, જેમ આપણી મંડલીની એક આગલી બેઠકમાં મે’ દેખાડ્યું હતું તેમ, પાર્સી ગણતરી પ્રમાણેનો ટુલા વિષુવ (Autumnal Equinox) નો મધ્ય દિવસ હતો. પાદશાહી વર્ષનો મેહુર’ગાન તો દીની મેહુર’ગાનની ફક્ત એક નકલ લાગે છે.

બેઠક ૧૩ મી, તા. ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨.

એર્વિંડ જ. દા. નાદરશાહે લખાણથી પોતા તરફની ટીકા રજુ કીધી હતી તે વિષે શેઠ કુકાએ ખોલાસો કરતાં જણાવ્યું કે, મીં નાદરશાહ Cowasji Patell’s Chronology નાં જે કોઠાને આધારે કહે છે કે, ચીનાઈ મહિનાઓ અવારનવાર ૨૯ અને ૩૦ ઠંડાડાના આવતા હતા તે કોઠો શુદ્ધ ગણતરીને માટે તદ્દન નકામો છે. એ કોઠો તો માત્ર approximate ગણતરીને માટે આપેલો છે. માહુતાબી મહિનાઓની લખાઈ એ પ્રમાણેની, ચાને ૨૯ના ઠંડાડાની Uniform હોતીજ નથી. કાવસજી પટેલની ચોપડામાં હિંદુ મહિનાઓ માટે જે કોઠો આપ્યો છે તેમાંથી ૩૦ અને ૨૯ ઠંડાડાની લખાઈ alternately લીધી છે; પણ કોઈથી પંચાંગમાં બેવાથી ખાતેરી થાશે કે,

હિંદુ પંચાંગમાં એ સુજેળની લંબાઈ આવતીજ નથી, માટે કાવસજી પટેલના એવા કોઠાને આધારે મારી ગણતરીમાં ભૂલ કાઢી શકાશે નહીં. ખીજું મીઠા નાદેરશાહ પોતાની કોઈ જુદી ગણતરીને આધારે કહે છે કે, ચીનાઈ સાતમાં માસની સાતમી તિથિએ ધરાનીઓનાં ફર્વહિન માહનો ૨૫ મે રોજ હતો, અને તે ઢહાડેખી નૌરોજનો તેહવાર હતો, કારણ કે નૌરોજના તેહવાર આખો મહિનો સુધી પલાતા હતા; પણ એવી કશી શકાઈતો મારા જોવામાં આવી નથી કે નૌરોજના તેહવારે ૩૦ ઢહાડા સુધી પલાતા હતા, અને એક ખારગી તેમ હોયખી તો ખોદાઈ રોજને છોડીને ખાસ ૨૫ માં રોજનેજ કાં અગત્યતા આપવામાં આવે !

ખેઠક ૧૫ મી, તાઠ ૫ મી ઓકટોબર ૧૯૧૨.

એવંઈ જમશેદજી ઢા. નાદેરશાહે જણાવ્યું કે, મહિનાઓ વિષેની મારી theory જુ' છે તે વિષે હજુર કેટલીક ગેરસમજીતી હોવાથી, થોડાક ખોલાસો કરવા આહું છું. તેવજી ત્રણ Concentric dials રજી કર્યા જેમાં એકમાં રાશિઓનાં નામ તથા ખીજા બેમાં ધરાની મહિનાઓનાં નામ હતાં. એક dial માંની મેષ રાશિ, ખીજાં dial માંનો ફર્વહિન માહ, અને ત્રીજાં dial માંનો આદર માહ એકસરખે ઢેકાજી લાવીને તેવજી ઢેખાડ્યું કે, મેષ રાશિની શરૂઆતે જ્યારે દીની ફર્વહિન માહ હતો ત્યારે Civil આદર માહ હતો. આશરે ૧૨૦ વર્ષે જ્યારે મેષ રાશિ ઉપર દીની અદીઅદેશ આવે ત્યારે Civil દખે આવે. હવે કખીસો કરવામાં આવે તો મેષ રાશિ ઉપર પાછો ફર્વહિન આવે અને Civil આદર આવે. ચજ્ઞગર્દ ખીન શાહુપુરનાં વખતમાં એમ બનેલું દીસે છે કે, ધર્મમાં દીની વર્ષમાં તો એકજ માહનો કખીસો કીધોતો પણ Civil વર્ષમાં બે મહિનાનો કખીસો કીધો, જેનાં પરિણામમાં જ્યારે મેષને સુકામેલનો દીની ફર્વહિન થયો ત્યારે Civil આવાં થયો. એનો એશારો વંદીદાદની પેહલવી શરેહમાં મલે છે, જેમાં દીની બહમનને સુકામેલ Civil શેહરેવર આપ્યો છે, યાને દીની ફર્વહિનની સુકામેલ Civil આવાં.

ત્યાર બાદ શેઠ મેહરજીભાઈ નોશેરવાન ક્રકાએ, પોતાની સાસાન્યાંન પંચાંગ વિષેની અધુરી રહેલી બાબત આગલ ચલાવતાં જણાવ્યું કે:—મિથની પરસ્તેશ ધર્સ્વી સનેની આગમજની પેહલી સદીમાં ધરાની તરફથી રોમન શાહાનશાહાતના મુલકોમાં દાખેલ થઈ હતી; પણ ૬૦ સઠ ૨૭૩ થી જ્યારે રોમન શાહાનશાહ Aurelian પૂર્વ તરફની ચઢાઈ ઉપરથી પાછો ફર્યો, ત્યારે તેજી આ પરસ્તેશમાં એક નવો અંશ આમેજ કીધો અને તે એ કે મિથપૂજનો ખાસ ઢહાડો તેજી ૨૫ મી દીસંબરનો, જે તે વેલા Winter Solstice નો ઢહાડો ગણાતો હતો તે સુકરર કીધો. એ વિષે Tyler's Primitive Culture માં આ સુજેળ લખાણ મલે છે:—

"The Roman Winter Solstice festival as celebrated on December

25th in connection with the worship of the Sun God Mithra appears to have been instituted in this special form after the Eastern campaign of Aurelian A. D. 273."

આ દેખાડે છે કે, ધરાનીઓ અને પૂર્વ તરફની પ્રજાઓમાં મેહુરંગાનનો તેહવાર December માં પડતો હતો. ઇ. સ. ૨૭૨ થી ઇ. સ. ૬૩૨ સુધી ૩૬૦ વર્ષ છે, એટલે ધરાધર ત્રણ મહિનાનાં કળીસાની મુદત છે; માટે ઇ. સ. ૬૩૨ માં ૨૫ મી દીસેમ્બરે જે રોજ હતો તેજ રોજ ઇ. સ. ૨૭૨ માં ખી આવે, અને તે રોજ તીર હતો; માટે ૨૭૨ માં મેહુરંગાનનો તેહવાર તા. ૨૮ મી દીસેમ્બરે પડ્યો હતો. ધરાંની મેહુરંગાન જે કે Winter Solstice નો તેહવાર હતો તો પણ ૨૫ મી દીસેમ્બરે તો તે જવલેજ આવી શકે, કારણ કે વિષુવકાલ યાને નૌરોજથી Winter Solstice સુધી ૨૭૫ દહાડા થાય છે, અને ધરાની મહિના ધરાધર ત્રીસ ત્રીસ દહાડાના હોવાથી, તથા ધરાંની રેવાજ ફસલનાં જશનોને તે મહિનાના નામવાલા રોજે યાતો તે હિંગામ ઉપરના મવકકેલ ફરેસ્તાના રોજે પાલવાનો હોવાથી થાડા દહાડા હેરફેર આવે.

ઇ. સ. ૨૭૨ માં ૨૫ મી દીસેમ્બરે મેહુર માહને તીર રોજ, તો ૧૮ મી માર્ચે દરે માહ બેસે છે. હવે સવાલ એ ઉઠે છે કે, જે ૨૭૨ માં વિષુવ કાલે દરે માહુશર થતો હતો, અને આપણે આગલ જોઈ ગયા કે, ઇ. સ. ૫૦૫ માં તેજ ટાંકણે આદર શરૂ થતો હતો, તો એ બે ચીજ કેમ બની શકે? કળીસો નહીં કર્યાથી દરેની જગાએ બહુમન આવે પણ આદર નહીં આવે. એનો ખોલાસો આ છે કે, પાછલનાં વખતમાં યજુર્ગર્દ નામના એક શાહનશાહ કળીસો ઠીધો ત્યારે જ્યાં એક મહિનો ઉમેરવો જોઈતો હતો તેને બદલે બે મહિના ઉમેર્યા, જે વિષે અલ્ખીરની કહી જાય છે. વગર કળીસો દરેની જગા બહુમને લીધી હતી. એક મહિનાનો કળીસો કરતે તો પાછો દરે મેષવિષુવ પર આવતે, પણ બે મહિના ઉમેરવાથી આદર તે જગાએ આવ્યો.

મહોમદન ગ્રંથકર્તાઓ વિષે બોલતાં શેઠ કુકાએ જણાવ્યું કે, પ્રીર્ટોસીએ બે ત્રણ ઠેકાણે ફર્વર્દિન માહને "સરે-સાલે-ના" એટલે વર્ષનો પેહલો મહિનો કહેલો છે, પણ ફસલ કે રાશિનો એશારો સાથે સાથે ન હોવાથી, ફર્વર્દિન કંઈ મોસમમાં આવતો હતો તે નક્કી કરી શકાતું નથી.

"જીએ ઇલખાની"માં કહેલું છે કે, કળીસો થતો હતો ત્યારે જે મહિનો બે વખત લેવાતો હતો તેમાંના પેહલો મહિનાને 'અસત્રી' કહેતા હતા અને બીજાને 'ફરેહ' કહેતા હતા.

એર્વર્થ જ. નાહેરશાહે ટિકા કર્યા કે, શાહનશાહ Aurelian પૂર્વ તરફ જે ચઢાઈ લેઈ ગયો હતો તે Syria દેશમાં અને નહીં કે ધરાન તરફ. તેણે Palmyra તાબે ઠીકું હવું, માટે એમ કહી શકાય નહીં કે, મિથ્રનો તેહવાર

Winter Solstice ઉપર પાલવાનું તે ધરાની પાસથી શિખ્યો. વહી રોમન લોકો જે રીતે મિથ્રની પૂજા કરતા હતા તેવું આપણામાં કશું નથી.

શેઠ કુકાએ કહ્યું કે, Franz Cumont ની ખનાવેલી Mysteries of Mithra માં આવેલાં લખાંશ પ્રમાણે, મિથ્રની પૂજા Asia Minor અને Syria માં યથે પ્રસરેલી હતી, અને તેહવારના ઢહાડાને “મિથ્રકાંન” નામ આપવામાં આવ્યું હતું, જે પેહલવી નામ છે, અને “મિથ્રકાંન”નાં તેહવારને Winter Solstice સાથે સંબંધ હતો.

એવડા કબીસા ખાખે એર્વઠ નાહેરશહે કહ્યું કે, યજ્ઞગર્હ ખીન શાહુકુરે એ મહિનાનો કબીસો કીધો. ત્યારે Civil ખાવાં માહુ મેષ વિષુવનો થયો હતો, અને ત્યાર પછી Civil વર્ષમાં ખીલકુલ કબીસો નહીં થવાથી ૪૦ સં ૬૩૨ માં ઢયે માહુ વિષુવ કાલ ઉપર શરૂ થતો હતો, એમ ગણતરીથી દેખાડી શકાય છે.

એઠકે ૧૭ મી, તા. ૧૯ મી અક્ટોબર ૧૯૧૨.

શેઠ મેહુરજીભાઈ નોશિરવાન કુકાએ ગઈ વેલાથી અધુરી રહેલી સાસાન્યન વખતનાં જરથોશ્ટી પંચાંગની ખાખત આગલ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, અલખી-રૂનીનાં લખાંશ ઘણી વેલા મંડલીમાં ચરવાયલા હોવાથી અત્રે તેનો માત્ર સારજ રજુ કરવામાં આવે છે : — અલખીરૂનીએ ધરાનીઓનાં જે ગાહાખાસો આપેલા છે તે ઉપરથી આઠર માહુ વસંતનો પેહલો મહિનો હોય એમ ઠરે છે. ખીજે કેટલેક ઠેકાણે તે ભાર સુઠી કહી જાય છે કે, ફર્વર્દિન માહુ Summer Solstice ઉપર શરૂ થતો હતો, જે ઉપરથી વસંતની શરૂઆતનો મહિનો ઢયે માહુ લેધ શકાય.

ખીજા મહિનાઓ વિષેનાં અલખીરૂનીનાં વિવેચણ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે, મેહુરજાનનો તેહવાર Winter Solstice નો હતો.

ખવારેજીમીઓનો રીમજઢ (ઢયે માહુ) વસંતઋતુમાં આવતો હતો. ખવારેજીમીઓનો તીર માહુ પાનખર (Autumn) ઋતુની શરૂઆતનો મહિનો હતો.

ધરાંની આઠર માહુ શિયાલાનો છેલ્લો મહિનો હતો.

મેહુર માહુના ચંદ્ર વિષે લખતાં અલખીરૂની કહે છે કે : — “Therefore they say on Meherjan the moon stands higher than the Sun,” અને ખગોલશાસ્ત્રની મઢઢથી આપણે કહી શક્યે કે, એમ શિયાલામાં, ખાસ કરીને Winter Solstice નાં હિંગામ ઉપર ખની શકે છે. ખીજા કેટલાક ફકરાઓ અલખીરૂનામાં છુટાછવાયા મલે છે, જે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, એને ખખર આપનારાઓમાંનાં કેટલાકની માન્યતા એવી હતી કે, ફર્વર્દિન માહુ અસલમાં વસંતઋતુની શરૂઆતનો હતો; તે ફકરાઓ ડાં માણુકજી ઢાવર અને મીં

કુર્લેવાલાનાં ચોપાન્યામાં વિગતથી આપેલા છે, તેમજ એવંદ જ નાદેરશાહે અત્રે રજુ કરેલા છે, એટલે તે પાછા રજુ કરવાની જરૂર નથી. ફર્વર્દીન માહુ વસંતઋતુનો હતો, એવો ખ્યાલ કેમ ખરપા થવા પામ્યો તે વિષેનો મારો ખોલાસો આગલ આવશે.

અલ્ખીરૂની જે જશનોતુ યાન કરે છે તેમાં “રૂક્રએ કજ્જુમ” તુ જશન અને “જશને સહેહુ” છે. “રૂક્રએ કજ્જુમ” ખામે સપંદાર્મદ માહુના સપંદાર્મદ રોજનાં યાનમાં અલ્ખીરૂની લખે છે કે, એ હહાડે ધરાંનીઓ કાગજ ઉપર એક નીરંગ લખતા હતા અને તેને દેવાલો ઉપર વલગાડતા હતા, એવી મતલબથી કે, ઘરમાંથી ખર્ફસ્તરો જતાં રહે. ખર્ફસ્તરોમાં તે મૂખ્ય વિચ્છુઓ માટે લખે છે. વલી “જ્યે ઇલખાની” અને “જ્યે ઉલુવમેગી”માંખી, એ હહાડાને વીચ્છુઓ માટેના નીરંગ લખવાનો હહાડો કહેલો છે. આપણી ખોર્દેહુ અવસ્તાની કેતાખોમાંખી એ હહાડાને વીચ્છુ માટે નીરંગ લખવાનોજ કહેલો છે. એ જશન વિષે ૩૧૦ દાવર પોતાનાં ચોપાન્યામાં કહે છે કે, અલ્ખીરૂનીના કેહવા પ્રમાણે પેટે ચાલનારાં જાનવરો, વસંતઋતુ શરૂ થતાં, જમીનમાંથી બહાર નિકલવા માટે છે, તેથી માણસોનાં રેહકાંણુથી તેમને દૂર રાખવા માટે આગલા જમાનાનાં લોકો, જે ઉપાય લેતાં હતાં તેને માટેના ખરો વખત વસંતઋતુની આગમજનો અને શિયાલાનો છેલ્લો મહિનો હોવો જોઈએ, અને તે ઉપરથી સપંદાર્મદ માહુ શિયાલાનો છેલ્લો મહિનો ઠરે છે. આ દલીલ ઘણી ingenious છે, પણ શિયાલાનો છેલ્લો મહિનો પણ મૂખ્ય કરીને તેના પેહલા પખવાડયામાં તો ઘણી ઠંડીવાલો હોય છે; જેમ અલ્ખીરૂનીએ આદર માહુને માટે કહ્યું છે તેમ. અને તે વેલા ખર્ફસ્તરો બહાર નિકલતાં નથી. આજરખાએજાનમાં તો આખો માર્ચ માસ પુરકલ ઠંડીનો હોય છે. એ માટે જુવો “Persia, Past and Present,” by Prof. Jackson, page 71 :-

“March seemed in the Avestan words to be the very ‘heart of Winter’.” p. 114. “The calendar pointed to the end of March, when I left Urumiah, but Spring was a long way off, and snow and bad roads were a constant source of delay on the journey.”

વલી જે પેહલવી નીરંગ લખવામાં આવે છે અને જે ખોર્દેહુ અવસ્તાની કેતાખોમાં મોજુદ છે, તે ખાસ ખર્ફસ્તરોને માટેની નથી, પણ દેવો, દરજ્જે, જાદુગર, છુટારા, ચુનાહગર, સીતમગર વગેરે સર્વે હાંનીકારક પેદાચશ સામે લખાય છે.

આ નીરંગના રેવાજનો ભેદ મારા વિચાર પ્રમાણે જુદોજ છે અને તે ભેદની ચાવી અલ્ખીરૂનીનાં લખાણમાંથીજ મલે છે. તે કહે છે કે :—Now as regards the pieces of puguca, we have mentioned, they are evidently useless, because, the power of incantation cannot affect

the object of incantation, though its influence be strong, because the planetary cycles do not agree with the Persian Year, and the conditions of talismans are not (therefore) fulfilled in them."

હવે રાશિઓમાં એક વિચ્છુનાં નામવાલી રાશિ છે, અને તેમાં વીચ્છુના ડાખવાલો જે ભાગ છે તેને હિંદુઓ મૂલનક્ષત્ર કહે છે અને આરબો 'શહિલે' કહે છે. નજુમીઓનાં મત પ્રમાણે એનાં જેવું નેહસ્ત નક્ષત્ર એકે નથી. જે મહિનામાં આ નક્ષત્ર રાત્રે આકાશ ઉપર આખી રાત રહે તે મહિનામાં આ નક્ષત્રની આકૃત માણસો ઉપર વધુ પેાંહુએ એમ ધારવામાં આવેલું હોવાથી, તે મહિનામાં આ નીરંગનું ખાસ કામ પડે. તે મહિનો કયો તે આપણે જોઈએ.

સાસાની નજમાની શરૂઆતે આ નક્ષત્રની Longitude આશરે ૨૪૦° હતી. જ્યારે સૂર્યની Longitude તેનાથી ૧૮૦° ને છેટે, યાને ૬૦° ની હોય ત્યારે આ નક્ષત્ર આખી રાત આકાશ ઉપર રહે. સૂર્યની ૬૦° ની Longitude વસંત રૂઠું બેસવા પછી આશરે ૬૨ દહાડે થાય છે, યાને ત્રિજો મહિનો બેસતા. ત્યારે મૂલ નક્ષત્ર સાથે સંબંધ ધરાવનાર મહિનો વસંતથી ત્રિજો હોવો જોઈએ, યાને સપ્તદર્ભદ વસંતનો ત્રિજો મહિનો ઠરે છે, એટલે દબે પેહુલો. વીચ્છુઓનો ઉપદ્રવ ધરાવે તેમાં મૂખ્ય કરીને 'કાશાન' માં ઘણા વધારે છે અને ત્યાં વીચ્છુઓ ખારે ખાસ દેખાવ દે છે. પણ ખાસ કરીને છેક, હુનાલો વીતા પછી વધારે. એ વિષે Sir John Chardine ના ધરાંનની મુસાફરીને લગતાં પુસ્તકમાં આ મુજબ ફરે છે. (પાનું. ૪૧૩):—"Besides there is one greater inconvenience..... which is the great number of Scorpions which infest these parts at all times, especially when the Sun is in Scorpio."

આ જશન બહુમન માહુના આવાં રોજે પડે છે. અલ્બીરની કહે છે કે,
 "ધરાંનીઓએ કબીસો છોડી દીધા પછી તેઓ એવી જરને સંકેદ. આશા રાખતા હતા કે, એ વળતે ઠંડી ખતમ થવી જોઈએ; કારણ કે તેઓ આવાં માહુનાં પાંચમા રોજને શિયાલાની શરૂઆતનો અને બેહુમન માહુના દસમાં રોજને તેની આખેરીનો ગણતા હતા."

આ ઉપર શરેહ કરતાં મીંઠ કુર્લેવાલા કહે છે કે, એમાં 'જમે-સ્તાંન'ની મોસમ આવાં માહુથી શરૂ થવાનો એશારો છે, અને એ સાત માહુ 'હામીન'નાં લેતાં 'હામીન'નો પેહુલો મહિનો ફર્વદ્દિન ઠરે છે. પણ ફર્વદ્દિન જે વસંતનો પેહુલો મહિનો હોય તો, આખો બેહુમન માહુજ નહીં પણ લગભગ અરધો સપ્તદર્ભદ માહુખી પુરકળ ઠંડીનો હોય, ત્યારે બેહુમન માહુના દસમાં રોજે ઠંડીની આખેરીની વડી કેમ રખાય ? અલ્બીરનીનાં

લખાંણ ઉપરથી તો માત્ર એવો સાર નિકલે છે કે, કળીસો નહીં કરવાથી એક વેળા બહુમન માહુ વસંતનો પેહલો મહિનો થયો હતો અને આવાં માહુ દસમો ચાને શિયાળાની શરૂઆતનો. એ પ્રસંગ ઇ. સ. ૮ મી સદીની આખેરીએ આવ્યો હતો.

‘જશને સદેહુ’ માટે અલ્પીરૂની અને ખીજા લખનારાઓ કહી જાય છે કે એ જશનની રાત્રે પાદશાહો આતશની ચેહા સલગાવતા હતા, અને ખાંણી પીણી કરતા હતા, અને જંગલી જાનવરોને અને પક્ષીઓને તે ચેહામાંથી પસાર કરતા હતા, વિગેરે.

હવે Celtic પ્રજાઓના Beltane નામના તેહવારોમાં એને મલતુ ખયાંન આવે છે. Beltane માટે Vietch's Border History and Poetry માં નીચે મુજબ લખાણ છે:—

“Beltane—The name was given to May day, the 1st of MayTwo fires were kindled closely adjoining and between them pugt and cattle passed or were driven, in the belief that health and prosperity were thus to be secured.....

હિંદુઓની હોલી, જેમાં આતશની ચેહા સલગાવે છે, તેખી વસંતનો તેહવાર છે. અને ‘જશને સદેહુ’ખી જરથોશ્ત સાહેબના જમાનાની આગમજનો વસંતનો તેહવાર છે. Beltane અથવા May Day તે Vernal Equinox થી ૩૮ મો દહાડો છે. અને ‘સદેહુ’ દરે માહુથી ગણતાં ૪૦ મો દહાડો છે.

બેઠક ૧૮ મી, તા. ૨૬ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૨.

શેઠ મેહુરજીભાઈ નોશેરવાન કુકાએ ગઈ વખતથી પોતાની સાસાન્યાંન જમાનાનાં પંચાંગની બાબત આગલ રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે:—

એને માટે આપણને અલ્પીરૂનીના એક ફકરા ઉપરથી એશારો મલે છે. તે કહે છે (સફે પૃ. ૫૫.): ધરાનીઓને એતેકાદ છે કે, ફર્વિન માહ વસંતનો તેઓનાં વર્ષની શરૂઆતનો દહાડો સાથી પેહલા આદમીને હોવાનો ખ્યાલ કેમ ઉત્પન્ન પેદા કરવામાં આવ્યો તે દહાડો છે જે વેલા ફર્વિન થયો? માહનો અહુરમજદ રોજ હતો, અને સૂર્ય મેષ-વિષુવના સુકતામાં આકાશના મધ્ય ભાગમાં હતો. તેઓ જે રીતે દુન્યાના હજારા ગણે છે તે મુજબ સાતમાં હજારની શરૂઆતે આ બનાવ અન્યો હતો.”

બુન્દહેશનમાં આપણને મલે છે કે, સૃષ્ટિની પેદાચશ પછી ૬૦૦૦ વર્ષ પુરાં થયાં ત્યારે, ચાને સાતમાં હજારની શરૂઆતે ગયોમર્દનો માણસરૂપે જન્મ થયો. ત્યાર પછીની Chronology બુન્દહેશનમાં આ પ્રમાણે મલે છે:—

ગયોમર્દની પેઢાયશથી જરથોશ્ત સાહેબે દીન જાહેર કીધી ત્યાં

સુધીનાં વર્ષ.

—૩૦૦૦

ત્યાર પછીથી તે ઇસ્કંદર આવ્યો ત્યાં સુધીનાં વર્ષ.

— ૨૫૮

ઇસ્કંદરે રાજ્ય કર્યું તેનાં વર્ષ.

— ૧૪

અશ્કાનીઓનાં રાજ્ય-અમલનાં વર્ષ.

— ૨૮૪

સાસાની અમલનાં વર્ષ. (આરબોનાં હાથમાં પાઠશાહી ગઈ ત્યાં સુધી).— ૪૬૦

કુલ્લે. ૪૦૧૬

અલખીરૂનીને ખબર આપનાર ધરાંનીઓખી એજ મુજેખની Chronology ગણુતા હતા (જુવેા સફે ૧૭).

બુન્દહેશનનાં લખનાર અને અલખીરૂનીના જમાનાના ધરાંનીઓએ ગયો-મર્દના વખતનાં રોજ માહુને વિષે ઉપલાં વર્ષોને આધારે પાછલી ગણુત્રી કરેત્રી લાગે છે.

અલખીરૂની પ્રમાણે ધરાંનીઓમાં બે કીસમના કખીસા હતા. એકમાં તેર મહિનાનું વર્ષ ગણુવાનો, અને બીજામાં મહિનો ઉમેરવા વગર માત્ર ગાથાના દહાડા એક મહિનો પછવાડે હડાવાનો ચાલુ હતો. જેઓ ફર્વર્દિનને હુમેશે Summer Solstice નો લેખતા હતા તેઓ તેર મહિનાનો કખીસા માનનારા હોવા જોઈએ.

પણ મજકુર ખબર આપનારાઓ, જેઓ ફર્વર્દિનને વસંતનો મહિનો માનતા હતા, તેઓ માત્ર છેલ્લી પ્રકારનોજ કખીસા માનનારા હતા. તેઓએ યજ્ઞગર્દના જમાનામાં ક્યે માહુ વિષુવ કાલનો હતો તે ઉપરથી પાછલ ગણુત્રી કીધી. અને ૪૦૧૬ વર્ષની વાત ઉપર ફર્વર્દિન વિષુવ કાલનો હતો એમ ઠરાવ્યું, તે નીચે મુજેખ હુલું :—

ઉપર મુજેખનાં બે જાતના કખીસાઈ સાક્ષો વિષે ૧૨૦ વર્ષે એક મહિનાનો અને ૧૪૪૦ વર્ષે (૧૮૬૧ વર્ષે) એક વર્ષનો ફેર પડે છે. યાને ૧૪૪૦ વર્ષે (૧૪૬૧) બન્ને વર્ષોનાં રોજ-માહ પાછા મલી રહે છે.

મજકુર ૪૦૧૬ ને ૧૪૪૦ વડે ભાંજતાં, બે Cycle આવે અને ૧૧૩૬ વધે. યાને ગયોમર્દ પછી ૨૮૮૦ વર્ષે બધા રોજ-માહ એક સરખા થઈ ગયા અને નવું Cycle શરૂ થયું. ૧૧૩૬ ને ૧૨૦ વડે ભાંજતાં ૯ આવે અને ૫૬ વધે. યાને નવ મહિનાની કખીસાની નોખત થઈ અને ત્યાર પછી ૫૬ વર્ષે પાઠશાહી ગઈ. ‘કાદીસા’ની લડાઈનું સાલ ૬૦ સં ૬૩૭ નું છે, તેમાંથી ૫૬ બાદ કરતાં ૫૮૧ નું સાલ આવે છે, જે સાલમાં કખીસાની નોખત પુરી થઈ હતી, એમ અલખીરૂની કહ્યાં જાય છે. તે વેલા ફર્વર્દિન માહ, ૨૯ મી જુને શરૂ થયો હતો. એ તારીખે મજકુર ધરાંનીઓની ઉપત્રી ગણુત્રી મુજેખ ફર્વર્દિન માહ નવ મહિના વેહલો આવ્યો હતો, યાને તેની ખરી જગા નવ મહિના પછી જોઈએ,

એટલે માર્ચ મહિનામાં મેષ વિષુવને ટાંકણું. આ પ્રમાણે ફર્વર્દિનને વસંતરૂણને તેઓએ ઠેરવ્યો. તેઓએ બે પ્રકારની ભૂલ કરી છે. એક તો તેઓની Chronology તદ્દન ખોટી છે, અને બીજી એ કે, ફર્વર્દિન માહિનો અહુરમજ્દ રોજ, જે મેહસુલી સાલનો નારોજ હતો, તેને તેઓ દીની સાલનો સમજેલા છે.

એનો ખોલાસો અલ્ખીરૂની બે રીતે આપે છે. એકતો એ કે, પેશદાહ્યાન જમાના પછી ધરાનીઓ ૩૬૫ હહાડા અને ૬૪૬૦ કલા-ધરાનીઓ તથા સુગદીઓ કનુ વર્ષ ગણતા હતા અને તેથી ૧૧૬ વર્ષે એક મહિનો અને જ્વારેજ્મીઓ વચ્ચે ઉમેરતા હતા. પણ એમ કરતાં જરૂરિયાત સાહેબ આવ્યા પાંચ હહાડાનો ફેર. ત્યારે નારોજનો હહાડો Summer Solstice થી પછવાડે પડી ગયેલા જણાયો.

ત્યારે નવેસરથી ગણતરી કરીને Summer Solstice થી વર્ષ શરૂ કર્યું. પણ સુગદીઓ અને જ્વારેજ્મીઓએ તેમ કર્યું નહીં, તેથી તેઓ પાંચ હહાડા પછાડી રેહી ગયા અને ત્યારથી ૧૨૦ વર્ષે એક મહિનો ઉમેરવાનો ચાલ પડ્યો. એ ખનાવ ત્રીજા વખતનો કબીસો થયો ત્યાર પછીના સાલમાં જણાયો હતો. (અત્રે જણાવવું જોઈએ કે, ૩૦ સાખાઉના તળુમમાં “Third year after intercalation” શબ્દો છે તે તળુમો કરવાની ભૂલ થયેલી છે. અરબી વાક્યનો તળુમો “The year after the third intercalation” થાય છે.) એનો વધુ ખોલાસો એમ છે કે, ૧૧૬ વર્ષે મહિનો ઉમેરતાં ૩૪૮ વર્ષે ૯૦ હહાડા ઉમેરાય. ખરાં ફસલી વર્ષમાં ૧૨૮ વર્ષે ૩૧ હહાડા ઉમેરાવા જોઈએ, યાને ૩૪૮ વર્ષમાં ૮૪૬૬ કહો કે ૮૫ હહાડા ઉમેરાવા જોઈએ. ત્યારે ૮૫ ને અહલે ૯૭ ઉમેરાયા તેથી વર્ષ, પાંચ હહાડા ખરી મોસમથી પછવાડે ગયું.

એ પાંચ હહાડાના ફેરનો બીજો ખોલાસો અલ્ખીરૂની આપે છે તે એ કે, પેહલે તો અધી પ્રજાનાં વર્ષ એકજ વખતે શરૂ થતાં હતાં, પણ જ્યારે ધરાનીઓએ અધિક માસની પછવાડે હહાડા સુકવાનું દાખેલ ફાંધું ત્યારે સુગદીઓ અને જ્વારેજ્મીઓએ અસ્પંદામંદની પછવાડે સુકવાનુંજ ચાલુ રાખ્યું અને તેથી પાંચ હહાડાનો ફેર પડ્યો. (સફે. ૨૨૧).

અલ્ખીરૂનીમાં બે પ્રકારનાં કબીસાનું વર્ણન આવે છે. એક રીત પ્રમાણે તેરમો મહિનો ઉમેરવામાં આવતો હતો અને તે મહિનાને ‘કબીસે’ કરી કહેતા હતા. બીજી રીત પ્રમાણે મહિનો ઉમેરાતો નહીં હતો પણ ગાથાની જગા માત્ર એક મહિનો પછવાડે ફેરવાઈ હતી, અલ્ખીરૂનીએ એક બીજી કેતાબ પાછલથી ૪૦ સં ૧૦૨૯ માં લખી હતી, જેનું નામ “તફ્હીમે અજુરહ્યાન” છે, તેમાં તો એક ફકરો હાજી મહમદ ઇસ્ફહાનીની “સવાહેદ-ઉલ-નખ્રીસે પ્રી એસ્તખાતુલ-કબીસે” નામની કેતાખમાંના છે, જેનો તળુમો મહૂમ શેઠ ડોસાલાઈ સોહરાબજી સુનશીએ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

“તે કસરને માસ એક ૧૨૦ વર્ષે એકઠો થતો ત્યારે એ વધારાના મહિનાને વર્ષના મહિના ઉપર વધારતા ત્યારે તેર મહિનાનું વર્ષ થતું. ત્યારે એક મહિનો વાર બે પહતા અને તે વર્ષને ‘બેહુતરક’ કરી કહેતા હતા.”

હાં ‘બેહુતરક’ શબ્દ અસલ ‘બહીજક’ (પેહલવી 𐭠𐭣𐭥𐭥𐭥=વેહીજકી)નાં નુકતા ફેરબદલ થવાથી થયો છે. “જીએ ઇલખાની”ના ખનાવનાર નાસેર-ઉદ-દીનનો ચેલો નીજમુદ્દીનખી એજ મુજબનું લખી જાય છે, પણ તેણે ખરો શબ્દ ‘વહીજક’ વાપડેલો છે (જુઓ Dr. Hyde સફે ૨૦૪-૬)..... “ફરહંગે જેહાંગીરી”નો કર્તા “બેહુતરક” વિષે લખતાં જણાવે છે કે, “નોશેરવાનના વખતમાં અહિંબહૈશત માહુ બેવડો કરવામાં આવ્યો હતો”. એ વિષે વધુ વિવેચન આગલ આવશે.

સુલ્લાં પ્રીરોજ કેતાખખાનામાં શમ્સ-ઉલ-મુતજજમ ખ્વાજા મહમદ ખીન અલીની ખનાવેલી “શરહે-જીએ-ઇલખાની” નામની કેતાખ છે, તેમાંથી બે કીસમનાં વર્ષ માટે જણાવે છે. તેનાં કહેવા પ્રમાણે કખીસાવાલાં વર્ષનાં મહિનાઓને “સાખિત” (= કાયમ) અને ખીન-કખીસાઇ વર્ષનાં મહિનાઓને ‘મુન્ત-કલે’ (ફેરવાતા) માહુનાઓ કહેતા હતા. ૧૪૪૦ વર્ષની મુદત, જે કખીસાનો એક “ઢેર” કહેવાતો હતો, તેમાં કાયમ ફર્વહિન અને ફેરવાતો ફર્વહિન પાછા સાથે મલી રહેતા હતા. ત્યારબાદ ૧૨૦ વર્ષે અહિંબહૈશત માહુ, ત્યાર પછી ૧૨૦ વર્ષે ખોર્દાદ માહુ વગેરે, એમ વારી પ્રમાણે કાયમ ફર્વહિનની મુકાબેલ થતા હતા. ગાથાના ઢહાડા કાયમ અસ્પંદામંદની પછવાડે મુકાતા હતા. અને ફેરવાતા મહિનાઓમાં જે માહુની વારી આવેલી હોય યાને જે કાયમ અસ્પંદામંદની મુકાબેલ હોય તેની પછવાડે ગાથા મુકાતા હતા, એથી કાયમ સાલના ગાથા અને ફેરવાતા સાલના ગાથા હમેશે મલતા રહેતા હતા.

મહિનો ઉમેર્યા વગર દર નોખતે માત્ર ગાથાના ઢહાડા એક એક માહુ પછવાડે હહાવાનો કખીસો દીની સાલમાંતો હોઇ શકે નહી. તેમાંતો એક માસ ઉમેરાતો હોવો જોઇએ, જે આપણે શેહનશાહીઓ અને કદીમીઓ વચ્ચેના એક માસના ફેર ઉપરથી જોઇ શક્યે છીએ. ત્યારે ઉપર મુજબ જો માત્ર ગાથાના ઢહાડા હહાવાનો કખીસો (જો તે કખીસો કહેવાય તો) એક બીજી કીસમનાં સાલનો હોવો જોઇએ.

એઠક ૧૬ મી, તા. ૨ જી નવેમ્બર ૧૯૧૨—

શેઠ મેહરજીભાઇ નેશેરવાન ક્રકાએ ગઇ વખતથી અધુરી રહેલી પોતાની “સાસાન્યાન જમાનાનાં પંચાંગની ખાખત” આગલ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે :—

જ્યારે કખીસો દીન ધર્મનાં કાંમે માટે કરવામાં આવતો હતો, ત્યારે ધરાની જ્યોતિષો અને Chronologists પોતાના વપડાશને બે નતનાં વર્ષ. માટે એક ખિન કખીસાઇ વર્ષ વાપડતા હતા, જેમાં ગાથાના ઢહાડાઓને દર એકસો વીસ વર્ષે એક મહિનો પાછલ હહાડવામાં આવતા હતા જેથી કરીને લાંબા કાલની તવારીખ વગેરેની

નોંધ રહે, કારણ કે ખીજ કેટલીક પ્રજાઓની સુઆફેક કોઈ ચાહુ, સને ઇરાનીઓનો હતો નહી. આગલા યુનાની જ્યોતિષો જેવા કે Hipparchus, Ptolemy વગેરે યોતાની જ્યોતિષી ગણતરીને માટે “નજી નસર” નો ખિન-કખીસાઈ સને વાપડતા હતા, જેમાં વર્ષના ૧૨ મહિના દરેક ૩૦ દહાડાના અને ઉપલગનાં પાંચ દિવસનું ખનેલું હતું. વલી દીનકર્દમાં લખે છે કે, કખીસાઈ અને ખિનકખીસાઈ વર્ષો વચ્ચે ૧૪૪૦ વર્ષે એક વર્ષનો ફેર પડે છે. તે કયારે ખની શકે કે, ખિનકખીસાઈ વર્ષમાં ગાથાની જગા ખદલાતી રહે; તેમ ન હોય તો ૧૪૪૦ વર્ષને ખદલે ૧૪૬૦ વર્ષે એક વર્ષનો ફેર પડે.

ત્યારે આપણે કહી શક્યે કે, ખરૂં કખીસા સાથનું વર્ષ, જે દીનકર્દના કામને માટે વપડાતું હતું, તેમાં ૧૨૦ વર્ષે એક માહ ઉમેરાતો હતો, અને તે સાલના ૧૩ મહિના થતા હતા, અને ગાથા તો વર્ષની આખેરીએજ રેહતા હતા; અને સાથ સાથ તવારીખ નવીશોનાં વપડાશમાં એક ખીજ પ્રકારનું વર્ષ હતું જેમાં ૧૨૦ વર્ષે મહિનો ઉમેરાતો હતો નહી, પણ માત્ર ગાથાની જગા એક મહિનો પાછલ લેઈ જવામાં આવતી હતી, જેથી તે ગાથા દીની વર્ષના ગાથાની સુકાંબલ રહેતા હતા.

ખ મહિનાનો સામટો કખીસો, એક તેની નોખત પ્રમાણેનો ખરો કખીસો અને ખીજે ઉપલગનો, એમ થયો હતો એ વાત ખ મહિનાનાં કખીસો આપણે કખૂલ રાખીશું, કારણ કે તેમ હોય તોજ દબે થયો હતા કે? માહની જગાએ આદર માહ આવે. અને એ કખીસો માત્ર મજુર ખીજાં પ્રકારનાં વર્ષનો, એટલે ગાથાના દહાડાની જગ્યા ખદલવાનોજ નહી, પણ દીની સાલનો થયો હતો.

ઉપલગનો કખીસો શા માટે કરવામાં આવ્યો હતો? તેને માટે મારી તર્ક આ છે:—

મેં આગલ દેખાડયું છે કે, જ્યારે પંચાંગ અસલ ખરપા થયું ત્યારે તીર માહ અને Autumn ની શરૂઆતે પુનમનો ચંદ્ર ઘન રાશિનો, અને સૂર્ય મિથુન રાશિનો હતો. ત્યારપછી જમાનાઓ ખાદ વસંતથી વર્ષ ગણવાની શરૂઆત થઈ. અને વર્ષે luni-solar હોવાને ખદલે tropical solar થયું. Precession of the equinoxes ને લીધે મિથુન રાશિના સૂર્યને ખદલે વરખ રાશિના સૂર્ય થવા સાથે દબે માહ આવવા લાગ્યો, અને આદર માહ મેશ રાશિનો થયો. સાસાની જમાનાની શરૂઆતે Precession ને લીધે વસંતના બેસવા સાથે મેષ રાશિનો સૂર્ય થતો હતો; અને દબે માહ મેષ રાશિનો થયો. પણ છેલ્લો કખીસો કરનારા જ્યોતિષોને આગલના લાંબા કાલના જમાનામાં આદર માહ મેષ રાશિનો હોવાનું tradition ખખર હોવાને લીધે તેઓએ ખેવડો કખીસો કીધો, અને આદર માહને મેષ રાશિ ઉપર લાવ્યા, અને સાથે વલી વર્ષને Sidereal Year ખનાવ્યું.

હવે કખીસો છેલ્લો ક્યારે થયો હતો તે, અને ૮) મહિનાની નોખતની વાત ખરી છે કે તે તપાસ્યે.

અલખીરૂની કહે છે કે, કખીસો ચજ્ઞગર્હ ખીન શાહુપુરનાં વખતમાં થયો હતો, અને તેનો જમાનો અશો જરથોશ્ત પછી ૯૭૦ કખીસો છેલ્લો ક્યારે વર્ષે હોવાથી, એટલા અરસામાં ૮ કખીસાની નોખત પુરી થઈ હતી અને તેથી આઠમાં મહિનાં આવાંની પાછલ ગાથા મુકાયા હતા. વલી તે કહે છે કે, ચજ્ઞગર્હ ખીન શાહુપુર અને ચજ્ઞગર્હ ખીન શેહચારનાં મરણ વચ્ચે ૧૯૦ વર્ષનો ગાલો છે. આ બે લખાંણો એકમેકથી ઉલતાં છે. પહેલાં લખાંણ મુજબ કખીસાનું સાલ ૬૦ સં ૪૦૧ નીચલી ગણતરીથી આવે છે:—

અશો જરથોશ્તથી ઇસ્કંદર સુધીની મુદત અલખીરૂની તથા પેહલવી લખનારાઓનાં મત મુજબ વર્ષ	૨૫૮
ઇસ્કંદરથી તે ઇસ્વી સને શરૂ થયો ત્યાંસુધીનાં વર્ષ	૩૧૧
ઇસ્વી સનેનું સાલ કખીસો થયો તે. તેનાં વર્ષ	૪૦૧

કુલ્લે ૯૭૦

હવે ૬૦ સં ૪૦૧ માં ચજ્ઞગર્હ ખીન શાહુપુરનો અમલ હતો તે વાત ખરી છે, જો કે જરથોશ્તી સનેની ગણતરી તદ્દન ભૂલભરેલી છે; પણ અલખીરૂનીનાં ખીજાં લખાંણ પ્રમાણે છેલ્લા કખીસાનું સાલ ૬૦ સં ૪૬૧ નું આવે છે; તે આ પ્રમાણે:—

ચજ્ઞગર્હ શેહચાર મરણ પાઝ્યો તે સાલ ૬૦ સં	૬૫૧
તેમાંથી બાઢ કરો મજકુર બે પાઢશાહો વચ્ચેનો ગાલો, વર્ષ	-૧૯૦

= ૬૦ સં ૪૬૧

૬૦ સં ૪૬૧ ચજ્ઞગર્હ ખીન શાહુપુર હયાત હતો નહી; તે તો ૬૦ સં ૪૨૧ માં મરણ પાઝ્યો હતો; કદાચ ચજ્ઞગર્હ ખીન બેહરામ હોય, જેનું મરણ કોઈ ૪૫૭ માં તો કોઈ ૬૦ સં ૪૬૧ માં લખી જાય છે. ત્યારે હવે ખરી હકીકત શું છે તે આપણે જોઇએ.

આગલ આપણે જોઈ ગયા કે, ધરાંનીઓ ગયોમર્દની પેઢાચરાથી સાસાની જમાનાની આખેરી સુધીનાં ૪૦૧૬ વર્ષ ગણતા હતા, અને ત્યાં આપણે જોયું કે, ધરાંનીઓએ પાછલી ગણતરી કરીને ઠરાવ્યું કે, કખીસાની એક નોખત પુરી થવાનો વખત ૬૦ સં ૫૮૧ માં આવેલો હતો, અને ફર્વહિન માહુને અહુરમજ્દ રોજ તા. ૨૮ મી હજરન = ૨૯ મી જુનને મુકાબેલનો ગણ્યો હતો. અલખીરૂની પ્રમાણેખી એજ વર્ષ આવે છે, કારણ કે ઉપર જણાવેલાં ૬૦ સં ૪૬૧ ના સાલમાં જો ઉપલગનો કખીસો થયો હતો તો તેની મુદત

૧૨૦ વર્ષે ૬૦ સં ૫૮૧ માં પુરી થાય છે, અને જેમ કળીસો કરવાથી વખતને યોતાને અસલ જગા ઉપર લાવી શકાય છે તેમ વખત યોતાની અસલ જગા ઉપર આવ્યો હતો, અને ૨૮ મી હજીરનને અલખીરૂની ખી ફર્વહિન માહુના અહુરમઝદ રોજનો ખરો હહાડો ગણે છે.

ત્યારે આ ઉપરથી જણાય છે કે, ધરાનીઓએ યોતાની ચોક્કસ પાછલી ગણતરીને આધારે છેલ્લા કળીસાનો જમાનો અલખીરૂનીને ચઝઢગર્દ ખીન યેહુરાંમનો જણાવ્યો હતો. પણ આવાં માહુની પાછલ ગાથાના હહાડા કેમ આવ્યા તેની ખરી હકીકતથી ખીન વાકેફ હોવાને લીધે, તથા ગાથાના હહાડા ફેરવવાની રસમ નજીવી સાલને ખહલે દીની સાલની હતી એવું માની લેખને ધરાંનીઓએ સાથે સાથે એમખી અલખીરૂનીને કહ્યું કે, કળીસાની આંઠ નોખત વીતી હતી તેથી ગાથા આવાં પાછલ આવ્યા. અલખીરૂનીએ તવારીખી ગણતરી કરી જોઈ કે જરથોસ્ત સાહેબથી ઇસ્કંદર સુધી ૨૫૮ વર્ષ કહેવામાં આવે છે. ઇસ્કંદરથી અર્દેશીર સુધીનાં ૫૩૭ વર્ષ થાય છે, અને ત્યારપછી ખીજાં ૧૭૫ વર્ષે ચઝઢગર્દ ખીન શાહુપુરનો જમાનો આવે છે. જ્યારે ૯૭૦ વર્ષ યાને ૮ કહેવાતા કળીસાની નોખત મલી રહે છે, માટે કળીસો કરનાર પાદશાહ ચઝઢગર્દ ખીન શાહુપુર હોવો જોઈએ એમ તેણે માની લીધું.

ચઝઢગર્દ શાહુપુરનાં વખતમાં છેલ્લો કળીસો થયેલો હોય નહી; તે વલી ખીજી દલીલોને આધારેખી પુરવાર થઈ શકે છે. તે

ચઝઢગર્દ ખીન શાહ- તપાસવા આગમજ બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.
પુરના વખતમાં કળીસો પહેલું એ કે અગર જો કળીસાની નોખત આવી થયો હતો કે? લાગી હોય ત્યારે કળીસો નહી કરતાં થોડાંક વર્ષ પસાર થવા દેવામાં આવે, અને ત્યાર પછી, પણ ખીજી નોખત આગમજ, કળીસો કરેલો હોય, તોપણ જાણે ખરી નોખત ઉપરજ કળીસો કીધેલો હોય તેમ રોજ-માહુ તેનાં હિગામ ઉપર આવે. કાખલા તરીકે, ધારો કે, કોઈ દૈરના પહલાં સાલમા દ્યે માહુના અહુરમઝદ રોજ તારીખ ૨૧ મી માર્ચ, યાને ખ્રિસ્તી સાલનો ૮૦ મો હહાડો હતો. ૧૨૦ વર્ષે તેજ રોજ-માહુ ખ્રિસ્તી સાલને ૫૦ મે હહાડે આવે. હવે જો કળીસો કરવામાં આવે તો, તે રોજ-માહુ પાછો ૮૦ માં હહાડા ઉપર આવી લાગે, પણ એમ સમજે કે, કળીસો નહી કરતાં ખીજાં ૮૦ વર્ષ પસાર થવા દીધાં; જેટલા અરસામાં ખીજા ૨૦ હહાડાનો ફેર પડે તો તે વેલા, યાને ૨૦૦ મે વર્ષે દ્યે માહુ અને અહુરમઝદ રોજ ૩૦ મે હહાડે, યાને ૩૦ મી જાન્યુ-આરીએ આવે. આ વેલા જો કળીસો કરવામાં આવે તો દ્યે માહુનો અહુરમઝદ રોજ ૬૦ મે હહાડે આવે. ખરી નોખતે કળીસો કીધો હતો તોખી ૨૦૦ મે વર્ષે એ રોજ-માહુ ૬૦ મે હહાડે આવતો, કારણ કે ૧૨૦ વર્ષે કળીસો કીધાથી તે પાછો ૮૦ મે હહાડે થયો હતો, તો ખીજાં ૮૦ વર્ષના

અરસામાં ૨૦ હજારો વેહલો આવતાં ૬૦ મે હજારે તે રોજ-માહ આવે. એજ કાનુન એકને બદલે બે સામટા કખીસાને લાગુ પડે છે.

ખીજી જે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે તે એ કે, કખીસો ગમે ત્યારે કરવામાં આવ્યો હોય, તોપણ ખરી નોખતવાલાં સાલમાં ચાને Standard year માં અહુરમજ્દ રોજ ચાતો Vernal Equinox ઉપર ચાતો સૂર્યના મેષ રાશિમાં દાખલ થવાના હજારો ઉપર આવવો જોઈએ. કદાચ તે જમાનાની ગણતરીની અપૂર્ણતાને લીધે બે ચાર હજારોનો ફેર પડે, વધુ નહીં.

ચજ્ઞગર્હ ખીન શાહપુરના જમાનો ૬૦ સં ૩૯૬ થી ૪૨૧ સુધીનો હતો. તે જમાનામાં વસંતના વિષુવકાલનો હજારો તા. ૨૦ મી માર્ચનો હતો, અને તે તારીખે અહુરમજ્દ રોજ આ મુહતની કોઈખી સાલમાં આવ્યો હોય નહીં. ૬૦ સં ૩૮૪ માં ૨૦ મી માર્ચે અહુરમજ્દ રોજ આવ્યો હતો.

ત્યારે અગર જે ચજ્ઞગર્હ ખીન શાહપુરના જમાનામાં છેલ્લો કખીસો કરવામાં આવ્યો હોય તોખી, ઉપર દેખાડેલા કાનુન મુજબ, આપણે ગણતરીમાં છેલ્લા કખીસાનું Standard Year તો ૬૦ સં ૩૮૪ નુંજ લેઈ શકયે. ત્યારે આપણે એમ લેઈએ કે, ૬૦ સં ૩૮૪ માં તારીખ ૨૦ મી માર્ચની મુકાબલ આઠ માહનો અહુરમજ્દ રોજ લાવવામાં આવ્યો હતો. ૬૦ સં ૩૮૪ થી ૬૩૨ સુધી ૨૪૮ વર્ષનો ગણો છે, જે મુહતમાં ૬૨ હજારોનો ફેર પડે; ચાને ૬૩૨ ઇ. સ. માં ૨૦ મી માર્ચે બેહુમન માહનો અર્દિબહેસ્ત રોજ આવવો જોઈએ. પણ તે હજારે ખરો રોજ-માહ તો હવે માહનો અર્દિબહેસ્ત રોજ હતો; ત્યારે છેલ્લો કખીસો ચજ્ઞગર્હ ખીન શાહપુરનાં વખતમાં થવાની વાત ખોટી ઠરે છે.

ચજ્ઞગર્હ ખીન શાહપુરનાં જમાનામાં સૂર્યનો નિરચન મેષ રાશિમાં દાખલ થવાનો હજારો આશરે ૧ લી એપ્રિલનો હતો. એ રાજના જમાનામાં ૧ લી એપ્રિલે અહુરમજ્દ રોજ પડ્યો હતો નહીં, પણ ઇ. સ. ૩૩૬ માં તેમ થયું હતું. ઇ. સ. ૩૩૬ નું સાલ છેલ્લો કખીસાનું Standard Year ગણ્યે તોખી ઉપર મુજબજ પરિણામ આવશે, અને તે એ કે, ૬૦ સં ૬૩૨ માં ૧ લી એપ્રિલે બેહુમન માહનો ૧૫ મો રોજ ઉપત્રી ગણત્રીએ થવો જોઈએ, જ્યારે ખરેખર તો તે તારીખે હવે માહનો ૧૫ મો રોજ હતો.

ત્યારે આ રીતેખી સાબેત થાય છે કે, ચજ્ઞગર્હ ખીન શાહપુરનાં જમાનામાં છેલ્લો કખીસો થયો હતો નહીં.

એક ૨૬ મી, તા. ૧૮ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૩.

શેઠ મેહરજીભાઈ નોશેરવાનજી કુકાએ, ગઈ તા. ૨-૧૧-૧૨ ઇસ્વીથી અધુરી રહેત્રી પોતાની બાબત-“સાસાન્યાન જમાનાના પંચાંગ”ની બીના આગલ રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે:

હવે આપણે તપાસ્યે કે, ચજ્ઞગર્હ ખીન બેહરાંમનાં વખતમાં કખીસો થયો હતો કે નહીં. એનાં રાજ્ય અમલ ઇ. સ. ૪૩૯ થી ૪૫૭ સુધીનો હતો. ૪૩૯ માં ૬ ટૂી એપ્રિલ, અને રામનાં વખતમાં કખીસો ૪૫૭ માં ૧ એપ્રિલે અહુરમજ્દ રોજ આવ્યો હતો. એ થયો હતો કે ? જમાનામાં વંસત-વિષુવ કાલનો દહાડો ૨૦ મી માર્ચે હતો. તે તારીખે અહુરમજ્દ રોજ તો ઉપર આપણે જોયું તેમ ઇ. સ. ૩૮૪ માં થયેલો, અને તે આધારે ગણતરી કરતાં તો છેલ્લા કખીસાની નોખત ઇ. સ. ૩૮૪ માં હોવાની વાત ખોટી ઠરે છે તેખી આપણે જોયું. ત્યારે હવે ગણતરીને માટે વિષુવકાલનો દહાડો ન લેતાં સૂર્યના મેષ રાશિના દાખલ થવાનો દહાડો લેઈએ. તે દહાડો એ પાદશાહના જમાનામાં તા. ૧ લી એપ્રિલનો હતો. [જુલો Appendix.] અને તે તારીખે અહુરમજ્દ રોજ ઇ. સ. ૪૫૬ થી ૪૫૯ સુધી આવતો હતો. ઇ. સ. ૪૫૭ માં જો બહિનાનો કખીસો કરવામાં આવ્યો હોય તો તારીખ ૧ લી એપ્રિલ આદર માહુનો અહુરમજ્દ રોજ આવે. અને ત્યાર પછી વગર કખીસો ઇ. સ. ૬૩૨ માં ૧ લી એપ્રિલે બેહમન માહુનો ૧૫ મે રોજ ખરાખર આવી રહે છે.

ત્યારે એ પાદશાહના જમાનામાં છેલ્લો કખીસો થયો હોય એ ખનવા જોગ છે.

ઉપલી ફટીલ પ્રમાણે ૪૫૭ નાં સાલમાં કખીસો થયો હોય તો તેની પાછી નોખત ઇ. સ. ૫૭૭ માં આવી લાગે છે, જે વેલા નોશિરવાંનનાં વખતમાં નોશિરવાંનનો અમલ હતો. હવે “ફર્દો”જે જેહાંગીરી,” કખીસો હતો કે ? “જુહાનિ કાતેઅ,” અને “હસ્ત ફલ જુમ” નામની ફર્દોગોમાં ‘બેહતરક’ શબ્દના ખોલાસામાં જણાવેલું છે કે, નોશિરવાંનના વખતમાં કખીસો કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે વેલા અદિ-ખહેશત મહિનાની વારી હોવાથી તે મહિનો બે વખત આવ્યો હતો; પણ આપણે તવારીખી અમુક શાહુદતોને આધારે જોઈ ગયા કે, ઇ. સ. ૫૩૧ (નોશિરવાંનના રાજ્યનાં પહેલા વર્ષ) થી તે ઇ. સ. ૬૩૨ સુધી કખીસો થયો હતો નહીં. ત્યારે વધારે ખનવાજોગ આ છે કે, નોશિરવાંનનાં વખતમાં તવારીખી અને નજુમી સાલમાંજ ફેરફાર કરીને ગાથા અદિ-ખહેશત માહુની પાછલ મુકવામાં આવ્યા હોય, જે ખીનાને પાછલનાં જમાનાનાં કોઈ દસ્તુર મેબેદે દીની સાલમાંખી કખીસો થયેલો હોય તેમ માની લીધું હોય, અને તે ઉપરથી ‘ફર્દો’જે જેહાંગીરી’માં લખાણ આવ્યું હોય.

તવારીખી સાલમાં કખીસાની નોખત મુજેખનાં ગાથાના દહાડા ફેરવવામાં આવે અને દીની સાલમાં કખીસો નહીં કરવામાં આવે તે વીચિત્ર લાગે છે ખરૂં, પણ તેનો ખોલાસો હું આ ધારૂં છું કે, દીની સાલનો કખીસો કરવા થકી જે ધામધુમ કરવી પડતી હતી, દસ્તુર મેખદો અને જ્યોતિષોની અજુ-

મન ભેગી કરવી પડતી હતી વગેરે, તે કરવાનું બની શક્યું ન હોય, કારણકે તે વેલા, જુદું ઉમરે, નોશેરવાન રૂમ સાથની ખટપટમાં રોકાયેલા હોતો.

હવે ઇ. સ. ૫૭૭ માં નજીમી વર્ષમાં અર્ધિઅહેરત માહની પાછલ ગાથા ચુકાયા તો, ઇ. સ. ૪૫૭ માં ફર્વહિનની પછવાડે ગાથા ચુકાયેલા હોવા જોઈએ. ચાને ૪૫૭ માં નજીમી અર્ધિઅહેરત માહ મેષ રાશિના સૂર્ય સાથના અને દીની આદર માહને ચુકાયેલ થયેલા હોવા જોઈએ. આ વ્હીસને પહેલવી વંદીદાદનાં લખાણથી ટેકો મળે છે, જેમાં શેહરેવર માહ અને બેહમન માહને એકમેકના ચુકાયેલ ગણેલા છે, ચાને દીની સાલના શેહરેવરની ચુકાયેલ, નજીમી સાલને બેહમન.

ઉપર મુજબ આદર અને અર્ધિઅહેરતને ચુકાયેલ ગણાને સેહુજ ગણત્રી કરતાં માહુમ પડશે કે, શેહરેવરની ચુકાયેલ બેહમન આવે છે.

આ ખાખતમાં ડૉ. માલુકંજી બહમનજી દાવર પોતાનાં ચોપાન્યામાં આરબ લખનાર અબુલ હસન હુસ્યારની સહાદત ટાંકે છે,

ગાથાના દહાડા આવાં કે ચજ્જગર્દિ સને ૩૭૫ માં જ્યારે મેષ રાશિના સૂર્ય માહની પછવાડે હતાં તે ફર્વહિન માહના અહુરમજ્દ રોજે થયો ત્યારે ગાથાના અસ્પંદાર્મદ માહની દહાડા અસ્પંદાર્મદ માહની પછવાડે ચુકવામાં આવ્યા.

પછવાડે કેમ આવ્યા ?

આ બનાવ ધરાની જરથોસ્તીઓને કદાચ લાગુ

પાડી શકાય, પણ જે જરથોસ્તીઓ હિંદુસ્તાનમાં ઘણું આગમજના આવેલા તેઓએ આ ફેરફાર કેમ કીધો ? આપણા લોકોની હિંદુસ્તાનમાં આવવાની તારીખ એવંદ જીવનજી મોદી પ્રમાણે (“જરથોસ્તી” ચોપાન્યું, બોલમ ૧ છું, સફે ૨૪૨) ચજ્જગર્દિ સને ૧૩૫, ઇસ્વી ૭૬૬ છે. વલી મહૂમ વિદ્વાન એવંદ તેહમુરસ અંકસેશ્વર્યાને આધારે મહૂમ અહેશીર હસ્તુર કામદીન લખી ગયા છે કે, “એક પહેલવી ચોપડી જે ખખાતમાં ચજ્જગર્દિ ૬૯૧ માં મેહુરબાન કએબુઓએ લખી છે, તેમાં તે લખે છે કે, આ ચોપડી બહમન મહિનો ને દએપાદર રોજે ચજ્જગર્દિ ૩૨૪ માં દીનપનાહ એત્રપાતાએ શાહજાદ શાહાં ફરોખ્ત હોરમજને માટે ભરૂચ મધે આતશ કહેહમાં લખી છે.” આ ઉપરથી સાબેત થાય છે કે, ય. સ. ૩૨૪ ની ઘણું આગમજના હિંદુસ્તાનમાં આવીને આપણા વડવાઓ વસેલા હોવા જોઈએ. તેઓ પાછા ધરાની જરથોસ્તીઓનાં સંબંધમાં તો કેટલીક સદીઓ પછી આવ્યા હતા, ત્યારે તેઓ ધરાંનમાં ય. સ. ૩૭૫ માં થયેલા ફેરફાર સ્વીકારીને ગાથાના દહાડાની જગા ફેરવી હોય તે બનવું અશકય લાગે છે. વલી ધરાંની જરથોસ્તીઓના રોજ-માહને માટે “જીયે ધલખાંની” નામની ક્રેતાબ જે ઇ. સ. ૧૨૫૬ થી ૧૨૬૫ સુધીમાં લખાઈ છે તેમાં તથા “જીયે ઉલુધયેગી” જે ઇ. સ. ૧૪૩૭ માં લખાઈ છે તેમાં ગાથાના દહાડા આવાં માહનીજ પછવાડે જણાવેલા છે. તેમજ વલી અદખીરૂનીએ હિંદુસ્તાન વિષે એક ચોપડી લખી છે, જેનો તબુમો ડૉ. સાખાઉએ “Albiruni's India”

ને નામે પ્રગટ કીધો છે, તેમાં અલ્બીરૂની હિંદી સાલ અને ધરાની સાલને મુકાબલો કરતાં, ચૅ સૅ ૪૦૦ નું સાલ gauge તરીકે લેધને જણાવે છે. (Ch. XLIX.) કે “The Hindu year precedes the Nauroz of this year by 12 days.” અને આગલ ચાલતાં બીજે ટેકાંણે (Ch. LIII.) જણાવે છે કે, ચૈત્ર શુદ્ધ એકમને મુકાબલેના ધરાની રોજ ૧૮ મો અસ્ફંદાર્મહ સને ૩૯૯ ચજ્ઞગર્હિ હતો. હવે જે આગલાં લખાંણુ પ્રમાણે એ રોજ પછી ૧૨ હહાડે નૌરોજ હતો તેા ગાથાના હહાડા અસ્ફંદાર્મહની પછવાડે હોઈ શકેજ નહી. અલ્બીરૂનીની એ કેતાબ ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં લખાયલી છે, અને અણ્ણ હસન હુસ્યાર પ્રમાણે ગાથાનાં હહાડા અસ્ફંદાર્મહની પાછલ મુકવાનો ફેરફાર જે થયો હોય તેા અલ્બીરૂની તેનેથી બીનવાકેફ હોય એમ તેા બનેજ નહી.

ત્યારે આ સઘલાં ઉપરથી સાબેત થાય છે કે, મજ્જુર ફેરફાર જરથોસ્તીઓએ નહી પણ નજુમીઓએ કીધો હતો. ધરાની શેહેનશાહતના પડી બાગ્યા પછી તેઓનું નજુમી વર્ષ હસ્તીમાં રહ્યું નહી, માત્ર હીની વર્ષ ચજ્ઞગર્હિ સનેમાં બીન કબીસાઈ વર્ષ તરીકે ચાલુ રહ્યું તેજ ધરાનનાં ઇસ્લામી રાજ્યનાં નજુમીઓએ વપડાશમાં લીધું હતું, અને તેમાં આ ફેરફાર કીધો હતો. ત્યારે આપણાં લોકનાં અસ્ફંદાર્મહ માહુની પછવાડેનાં ગાથાને માટે બીજે ખોલાસો શોધવો પડે છે. એ બાબત રોજ-માહ કમિટિનાં રીપોર્ટમાં જે તર્ક મેં રજુ કરી હતી તેજ હજુબી મને વધારે વાસ્તવીક લાગે છે; અને તે એ કે ફારસ-વાલા ધરાનીઓ, જવારેજમીઓ, અને સુગર્હીઓ ઉપરાંત બીજેબી એક ટોલો ધરાનમાં વસ્તો હતો, જેનો ફર્વર્દીન માહ અહુરમજ્ઞ રોજ ચજ્ઞગર્હિ છેલ્લાના વખતમાં ફારસવાલાઓનાં તેજ રોજ માહને મુકાબલે હતો, પણ ગાથા અસ્ફંદાર્મહ માહને પછવાડે હતા, તેવો એક ટોલો જે ખોરાસાનીઓનો હતો, જેઓમાંના કેટલાક જરથોસ્તીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા, તેઓને માટે એક અછડતો એશારો અલ્બીરૂનીનાં લખાંણુમાં છે; પણ બીજે ટોલો જે ધરાનમાં હાલમાં છે તેઓ વિષે અલ્બીરૂનીની કેતાબમાં એશારો નથી.

APPENDIX

To find on what date (O. S.) the sun entered the first point of the Constellation Aries in A. C. 457 at a place situated at Longitude 52° East of Greenwich.

B Arietis (which was the first Astensin of the Chinese, Arabio and Hindu Zodiacs) had in 1906 a longitude of 32° 40' 18".15. Sun's longitude on 24th April 1906, Greenwich noon was 33° 23' 8".8, and at the same time on 23rd April it was 32° 24' 41".3. Hence it was in conjunction with B Arietis in 1906 on April 23-2671 or April 10-2671 old style.

1906-457 = 1449. The sun, 1449 sidereal years previously, was also in conjunction with the same star.

$$\begin{array}{rcl} \text{Sidereal Year} & = & 365.256375 \text{ days} \\ \text{Julian} & \text{''} & = 365.25 \text{ ''} \\ \text{difference} & = & 0.006375 \text{ day} \end{array}$$

Therefore in 1449 years, this conjunction in the Julian year would be earlier by $1449 \times .006375 = 9.23635$ days.

Hence the Julian date would be $10.2671 - 9.23653 = 1.030507$ day of April Greenwich time. Adding .14445 day for longitude 52° E of Greenwich, we have 1.17502 i.e. 1st April 4 h. 12 m. P. M. Iranian Time.

એ ઉપર વાઢવિવાદ થતાં, પોતાનાં વિષયમાં શેઠ કુકાએ હિંદુસ્તાનમાં જરથોશ્તીઓ ક્યારે આવ્યા તેના એક ચોપડીમાં આવેલા સનેનો દાખલો આપતાં ચજ્ઞગર્હિ ૩૨૪ નાં બહુમન મહિનાના દેખાદર રોજ તે ચોપડી લખાયાનો દહાડો આવ્યો છે, તે ઉપરથી શેઠ બેહરામગોરે જણાવ્યું કે, એ MS. ની ૩૨૪ ની તારીખ ઉપર ડૉ. વૅસ્ટ શક દેખાડે છે અને જણાવે છે કે, તે ૬૨૪ હશે. પણ તેવજી જણાવ્યું કે, એજ કેતાબની બીજી નકલોમાં હિંદુસ્તાની તારીખ ૧૦૬૭ આવે છે, જે સંવત સને હોવો જોઈએ, અને એ તારીખ ૩૨૪ પછી થોડાજ વરખોમાં આવે છે, જે ઉપરથી દીસે છે કે, ૩૨૪ ચં ૭૦ માં એ કેતાબ લખાઈ હોય તેમાં કાંઈ શક જેવું નથી. ગંજે શાયગાનના હસ્ત-લેખનાં એક લખનારે ૧૦૭૭ ની હિંદુસ્તાની તારીખ આપી છે, જે પણ એ અનુમાનને ટેકો આપે છે.

બેઠક ૨૭ મી, તાં ૨૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૩.

શેઠ મેહરજીભાઈ નોશરવાન કુકાએ, ગઈ વેલાથી અધુરી રહેલી પોતાની “સાસાન્યાન જમાનાનાં પંચાંગ”ની ખાખત આગલ રજી કરતાં જણાવ્યું કે:—

પેહલવી અને પાજંદ લખાંનોની તપાસ.

આ લખાંણમાં એક વાક્ય આ પ્રમાણે આવે છે:—“હમણા બેહમન માહ શેહરેવર માહ છે જે શિયાલાનું દિલ છે.”

વંદીદાદની પેહલી આ પેહલવી શરેહ ઇં સં ૪૫૭ પછી થોડુંકમાં પર્ગદની પેહલવી સરેહ. લખાયેલી હોવી જોઈએ, જે વેલા દીની વર્ષનો આદર માહ અને નજીમી વર્ષનો અર્દિબહેરત માહ મેષ રાશિનાં સૂર્યનાં હિંગામના મહિનાઓ હતા, એમ આપણે આગલ જોઈ ગયા. વલી આપણે જોયું કે, આ બે મહિનાઓ મુકાબેલ લેતાં દીની શેહરેવરની મુકાબેલ નજીમી.

બેઠમન માહુ આવે છે. હવે માત્ર જોવાનું એટલુંજ છે કે, એ મહિનાઓ જન્મેસ્તાંનનું ફિલ કહેવાય કે નહીં. આદરથી ગણતાં શેહરેવર ફસમે મહિનો છે, યાને જન્મેસ્તાંનના ગણતાં પાંચ મહિનાઓનો વચ્ચે મહિનો છે, જે મધ્યધારેમ ગાહામખાર, યાને થંડીના મધ્ય દેખાડનારા ગાહામખારનો મહિનો છે. અલ્ખીરૂની પ્રમાણે શેહરેવર માહમાં મધ્યધારેમ ગાહામખાર પાલવામાં આવતો હતો.

વલી છેલ્લા કખીસા વખતે આપણે જોયું તેમ, આદર માહુ ૧ લી એપ્રિલે શરૂ થયો હતો, જે ઉપરથી ગણતરી કરતાં શેહરેવર માહુ દીસેમખરની ૨૭ મીથી શરૂ થઈ જન્મ્યુઆરીની ૨૫ મીએ આખેર થાય, જે મુકત સખત થંડીના ફહાડાઓની છે. વલી જુન-ફહેરનમાંથી મેષ રાશિથી ગણતાં ફશમાં મહિનાને સખત થંડીના કહયો છે. ત્યારે વંદીદાહની પહેલવી શરેહનાં વાકયનો ખોલાસો જે ઉપર આવ્યો છે તે અંધમેસતો થઈ પડે છે.

એ કેતાખમાં આફતાખી વર્ષના બે પ્રકાર આપ્યા છે :—

(૧) 'યોમ વહીજકીક-ધ-ખએન શન્ત' એટલે વર્ષમાં

દીનકર્દ. ફહાડા ઉમેરવાનું, યાને ૩૬૦ ફહાડા ઉપર પાંચ ફહાડા

ઉમેરીને ૩૬૫ ફહાડાનું કરેલું વર્ષ, જેને 'હુરમોદી'

અથવા સાધારણ વર્ષખી કહેલું છે.

(૨) 'જમુન વહીજકીક-ધ-મિન શન્તાંન' યાને ૩૬૫ ફહાડા ઉપર જે કલાકો થાય છે તે ઉપલગના કલાકો ચોક્કસ વર્ષો પછી ઉમેરવાનું વર્ષ, અથવા કખીસાધ વર્ષ.

આ ઉપલગના કલાકો માટે કહેલું છે કે, ૧૪૪૦ વર્ષે એક વર્ષને જીમલો થાય છે. ૧૪૬૦ ને અહલે ૧૪૪૦ નો આંક કાં લીધો છે તેની સમજણ આગલ આપી છે, કે અગરજે બે કિસમનાં વર્ષ હોય, એકમાં ૧૨૦ વર્ષે એક મહિનો ઉમેરાતો હોય, અને બીજામાં ૧૨૦ વર્ષે માત્ર ગાથાની જગા એક મહિનો પછવાડે લેઈ જવામાં આવતી હોય, તો ૧૪૪૦ વર્ષ પછી આ ખન્ને કિસમનાં વર્ષો એકસાંન થઈ રહે.

દીનકર્દ પ્રમાણે વર્ષની પહેલી ફસ્લ વસંતની છે, જ્યારે મેષ રાશિના પહેલા અંશ "કુસીંપર"માં સૂર્ય પોંહયે છે. વસંતના ત્રણ મહિનામાં સૂર્ય મેષ, વરખ, અને મિથુન રાશિમાં હોય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ રાશિની ચાર ફસલો ગણેલી છે યાને દીનકર્દની વર્ષની ગણતરી Sidereal Year ની છે.

દીનકર્દનાં લખાણનો એક ફકરો આ સુજખ છે :—

"યુમ વહીજ વદ ખીનખ એ જુનક યહુનેત લા કન્તન; મિન પન્જ ખીનખ ફરેહ લા સપોખતન."

એના જીદા જીદા તજીમાઓ થયા છે.

આપણે ઉપર જોયું કે, 'યોમ વહીજ' ૨૬૦ ઠહાડા ઉપર પાંચ ઠહાડાનો જે વધારો તે છે, અને આગલ મેં જણાવેલું છે કે, કંપીસાના વધારાના ચાને ૧૩ માં મહિનાને 'ફરેહ' કહેતા હતા.

'સંયોજન' શબ્દનો અર્થ મી. શા. કા. હોડીવાલા પ્રમાણે (રાસ્ત ગોફતાર પત્રોના અંક, તા. ૨૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૦૭) 'વેગલું' રાખવું' બી થાય છે— એ ઉપરથી મજકુર ફકરાનો અર્થ હું નીચે મુજબ સૂચવું છું :—

“ઠહાડા ઉમેરવાનું કામ (ચાને ગાથાનાં પાંચ ઠહાડાનો વધારો) મહિનો આખેર થાય ત્યાં સુધી કરવું નહિ. અને આધિક માસને પંચક (ગાથાના પાંચ ઠહાડા)થી વેગલો રાખવો નહિ.”

બેઠક ૯ મી, તા. ૨૭ મી જુલાઈ ૧૯૧૨.

શેઠ શાપુરજી કાવશજી હોડીવાલાએ પોતાની આખત : “The comparison of Ardvi Sura with a lady is contained only in the homonymous adjuncts common to them,” રજુ કરી હતી.

બેઠક ૧૦ મી, તા. ૯ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૨.

મંડલીની પુંજની આવક-જાવકનો શુજરેહ સાલનો અહેસામ જે ખજાનચી સાહેબે તૈયાર કરી, ઓનરરી ઓડીટરોએ તપાસી સહી સાથે મોકલી આપ્યો હતો, અને જે મંડલીની છઠ્ઠી બેઠકમાં રજુ કરવામાં આવતાં બહાલ રાખવાનું મોકુફ રાખવામાં આવ્યું હતું તે આજની બેઠકમાં ઓનરરી સુનશીની હરખાસ્તને એવંદ જ. ડા. નાદેરશાહે ટેકો આપવાથી સરવાળું મતે બહાલ રાખી ઓનરરી ઓડીટરોનો તેઓની તકલીફ માટે અહેસાન માનવાનો ફરાવ થયો હતો.

દસ્તુર બોદાચાર શેઠચાર ધરાની, B.A., જેવણે ધરાન જવાથી આપણી મંડલીનાં સભાસદ તરીકેનું રાજીનામું આપ્યું હતું, તેવણને પાછા સ્થાનીક સભાસદ તરીકે નેમવામાં આવ્યા હતા.

શેઠ બેહરામગોર તે. અંકલેશ્વર્યાએ હરખાસ્ત કીધી તેને શેઠ સોહરામ જમશેદજી ખલસારાએ ટેકો આપ્યો કે, “મંડલીના (તેની સ્થાપના વખતના) એક જીઝર્ગ, અશ્રાફ અને કાબેલ સભાસદ અને ખજાનચી એવંદ સાહેબ એહલજી કેરશારપજી આંટયાનાં ૩૫ વર્ષની ભર જવાનીમાં શુજર પામેલા એક પુરા બેટા, ભાઈ પેશોતનનાં અકાલ અને દુઃખદાયક મરણથી તેવણ ઉપર જે અસહ્ય દુઃખ આવી પડ્યું છે, અને જે કારી ઘા લાગ્યો છે, તે માટે તેઓ

તરફ મંડલી ઘણી દેલસોજ લાગણી ધરાવી, તેવણનાં કુઃખમાં પુરતી દેલગીરી સાથે ભાગ લે છે, અને ઉમેદ રાખે છે કે એ કુઃખ સહન કરવાને તે સારેખ તેઓને પુરતી તોપ્રીક અણે.”

“મંડલીને ઉપલો કરાવ ઘટતા દેલાસા પત્ર સાથે એવંદ આંટયાળ ઉપર મોકલી આપવાને જોધન્ટ આંનરરી સેક્ટરીઓને ફરમાશ કરવામાં આવે છે.” મંડલીએ મજકુર દરખાસ્ત તેને છાજતી ગણીરાઈ સાથે બહાલ રાખી હતી.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ ગઈ વેલાથી અધુરી રહેલી પોતાની ખાખત, “The comparison of *Arđvi Sūra* with a lady is contained only in the homonymous adjuncts common to them,” આગલ ચલાવી પુરી કરી હતી.

ખેડક ૧૧ મી, તા. ૧૭ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૨.

મી. હોડીવાલાએ અરદીસુર ઉપર પેપર વાંચ્યું હતું તે ઉપર વીવેચન કરતાં મી. જ. દા. નાદીરશાહે કહ્યું કે :—

આવાં ચશતમાં વણુવેલી અરદીસુરને મી. હોડીવાલાએ એક નદી ગણી તેને આસમાનમાંની ઈરીદાનુસ (Eridanus) નદી સાથે સરખાવવાની કોશિષ કીધી છે, પણ મને લાય છે કે આખી આવાં ચશતમાં તેના ત્રીજા ફકરા સીવાય કેથેખી અરદીસુરને એક નદી તરીકે જણાવેલી માલમ પડતી નથી. એમાંથી તો એટલું જ જણાય છે કે પવન, વરસાદ, વાદલાં અને કરાં રૂપી ચાર સવારીના વાહાણા મારફતે કુન્યાની આખાદી કરનાર પાણીનો ફરેસ્તો છે (ફા. ૧૩-૧૨૦), તેને કોઈ ખરાખ નહીં કરે માટે તેનું મઠક જમીનની અંદર નહીં પણ સુરજ તરફ રાખેલું છે (ફા. ૯૦). વલી એને સુંદર કપડાં તથા તાજ અને ગઓહરથી સંગારેલી એક ખુખસુરત કન્યા તરીકે દરશાવેલી છે. (ફા. ૧૨૬-૧૨૯).

...નો અર્થખી “ખાલેસ આખાદી” થાય છે. ... ને મલતો વેદમાં અર્ધક બોલ મલે છે જેનો અર્થ ‘આખાદ થવું’ (prospering) થાય છે. એનો ધાતુ ઋષ ‘ઉગવું, આખાદ થવું’ (to grow, to prosper, to flourish) છે, જે પરથી ઋદ્ધિ, ‘આખાદી’ (prosperity, increase) નીકળેલો છે.

વળી, ... (ખરદાયા વગરનું, ખાલેસ)નો પહેલવીમાં ... ફા. ... (શુકનો ગ્રહ, Venus) થયેલો મલે છે. વેદમાં શુક નો અસલ અર્થ “ખાલેસ, ચોખ્ખું” અને તે ઉપરથી ‘પાણી’ ખી થાય છે, વલી એ શબ્દનો અર્થ ‘શુકનો ગ્રહ’ ઉપરાંત જશત મહીનોખી થાય છે, એ ખાસ ધ્યાન આપવાએ ખીના છે. જેમ એ અનાહીતને આવાં ચશતમાં એક ખુખસુરત કન્યા ગણી છે, તેમ Venus ને રોમન લોકોખી સંપૂર્ણ ખુખસુરતીવાલી એક દેવી ગણતા હતા.

ધરાની જ્યોતીષો શુક્રના ગ્રહને શુભ ગણે છે અને એની ખુખીનો આધાર, એમના વીચાર પ્રમાણે, તીર સેતારો, કે જે વર્ષાઈ લાવનાર ફરેસ્તો ગણાય છે, તેની તથા સુરજની સાથના એના સંબંધપર છે. એના ચીતારમાં એને માથે તાજ તથા ચાર હાથવાલો એવો હેખાડે છે. એમાંના એના એક હાથમાં તાજ આપે છે, બીજામાં ગચોહર, ત્રીજામાં સ્નિના કપડાં તથા સનગાર અને ચોથામાં તલવાર ધરેલી હેખાડી છે.

વળી અરદ્વીસુરના પાણી સાથના સંબંધને લીધે 'પાઝંદ લશ્વતરોમાં એને આવાં અરદ્વીસુરખાનુ' કહેલી છે.

બેઠક ૧૨ મી, તા. ૨૪ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૨.

અ. હો. તે. ફાદાચાનજીએ “કેતાબે એહમદ” નામની એક ફારસી ચોપડી, જે અબદૂલ રહીમ ખીન અબુ તાલેખ તખરીમી નામના લખનારને હાથે હીજરી સને ૧૩૧૧ માં ફેનસ્ટેનટીનોપલમાં છપાઈ છે, તેમાંથી આપણા પંચાંગની સમજ આપનારા કેટલાંક ફકરાઓ વાંચી સમજાવ્યા હતા અને તેની સાથે એજ ખાખઃ ઉપર છુરહાને કાતેડુ અને ગયાસુલ લોગાતમાંથી મલતાં લખાનો સરખાવ્યાં હતાં.

શ. અ. એરવહ જીવનજી જ. મોદીએ હરખાસ્ત કીધી અને તેને ડૉ. માનેકજી ખ. દાવરે ટકો આપ્યો કે, મી. મ. પે. ખરેગાત, ડૉ. માનેકજી ખ. દાવર, શમસુલ એલમા એર્વહ જીવનજી જ. મોદી, (સેક્ટરી), એર્વહ જ. દા. નાદીરશાહ, એર્વહ માલુકજી રૂ. ઉનવાલા, મી. મેહરજીભાઈ ન. કુકા, મી. શા. કા. હોડીવાલા, તથા મી. ધ. ન. કુરલેવાલાની એક કમીટી હુશેન ગેહનો ક્યારે છેડો આવે છે અને હાવન ગેહુ ક્યારે શરૂ થાય છે તેનો વખત ચુકરર કરવા તથા તેની ઉપરનાં સઘલાં લખાનો એકઠાં કરવા અને તે ઉપરથી જે સાર નીકલે તે કાઢવા, ઉભી કરવી અને તેઓ પાસે રીચોઈ માંગવો.

આ હરખાસ્ત એક મતે બહાલ રહી હતી.

બેઠક ૧૪ મી, તા. ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ બેહરાંમ ચરતમાં જે ઢશ “કુંહુપ”
 ૧. ... ૨. ... ૩. ... ૪. ... ૫. ... ૬. ...
 ૭. ... ૮. ... ૯. ... તથા ૧૦. ... ની ખાખત આવેલી છે, તે ઢશ “કુંહુપ”ને તેવણે ચોક્સ ૧૦) Constellations સાથે સરખાવી તે ઉપર કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું.

બેઠક ૧૬ મી, તા. ૧૨ મી ઓકટોબર ૧૯૧૨.

ત્રીજી જરથોસ્તી કોન્ફરન્સ જે આવતા નવેમ્બર માસની તા. ૮, ૯, ૧૦ મીને દીને મુ'અધમાં મલનાર છે તેમાં 'ઉલીગેટ' તરીકે ભાગ લેવા માટે પ્રતિનિધિ-ઓની અમુક સંખ્યા મોકલી આપવા માટેનો તેના બેઇન્ટ ઓ. સેક્રેટરીને તા. ૩૦-૯-૧૨ નો પત્ર રજુ કરવામાં આવતાં એર્વર્ડ જમશેદજી દા. નાદેરશાહની દરખાસ્તને મીસ બીખાઇજી એ. એનજીનીયરે ટકો આપ્યો કે, "ઉપલા પત્રમાં જણાવવા મુજબ આપણી મંડલી તરફથી "ઉલીગેટ"ની નેમણુંક કરી મોકલવા."

મજકુર દરખાસ્ત ઉપર મત લેતાં તે ૫ વીરૂદ્ધ ૩, મતે પસાર થઇ હતી.

એર્વર્ડ જ. દા. નાદેરશાહે દરખાસ્ત કીધી તેને મીસ બીખાઇજી એ. એનજીનીયરે ટકો આપ્યો કે નીચલા સાહેબોને ત્રીજી જરથોસ્તી કોન્ફરન્સમાં આ મંડલના પ્રતિનિધિઓ તરીકે, તેનાં કામમાં ભાગ લેવા માટે નેમણુંક કરવી :-

એર્વર્ડ જ. દા. નાદેરશાહ,
શમ્સુલ્લ આલમ એર્વર્ડ જ. મોદી,
એર્વર્ડ રૂ. કે. મોદી,
,, મા. ન. દસ્તુર જમારૂપ આશા,
,, નોશેરવાન બર્જેજી દેશાઇ,
,, બહુમનજી નશરવાનજી ધાલર,

મીસ બીખાઇજી એ. એનજીન્યર,
શેઠ બેહરાંમજોર તે. અ'કલેસરીઆ,
,, મેહરજીભાઈ નો. કુંકા,
,, સોરાખજી ન. કાંગા,
,, ધનજીશાહ મ. માદન.

બેઠક ૨૦ મી, તા. ૧૬ મી નવેમ્બર ૧૯૧૨.

ડૉ. દાવરે કબીસાની બાબદ ઉપર રોશની ફે'કતા નીચલા પહેલવી કોલો-ફ્રાનોમાંથી મલી આવેલા ફકરાઓ નોંધાવ્યા હતા અને તેની ઉપરનું વીવેચન લાવિયની કોઇ બેઠક ઉપર મોકલું રાખ્યું હતું.

Dastur Jamaspji Pahalavi Texts, p. 83.

𐬔𐬀𐬎𐬌 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀
𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀
𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀
𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀

Ms. Cod. 6^a Haug Zend Fol. 49 (a)

𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀
𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀 𐬀𐬎𐬎𐬀

૨ ૫૫-૧૦૧ ૬૬ ૭૫૭ ૥૥૭ ૬૭ ૬૭૬૬ ૭૧ ૬૭ ૭૧૭૬૬૬
 ૭૧૬૬ ૭૧ ૭૧૭૬૬૬ ૭૧ ૭૧૭૬૬૬ ૭૧ ૭૧૭૬૬૬ ૭૧
 ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬
 ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬ ૭૧૭૬૬

મીં હોડીવાલાએ નીચલી આખદ ઉપર એક રેસાલો રજુ કીધો હતો :

Origin of the Fires Âdar Frôbâ, Âdar Gushasp and Âdar Bûrzin-Meher explained from the astronomical standpoint.

એક ૨૧ મી, તાં ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૯૧૨.

મીં હોડીવાલાએ આગલી એક ઉપરની પોતાની અધુરી રહેલી આખદ પુરી કીધી હતી.

એક ૨૨ મી, તાં ૭ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૨.

મીં હોડીવાલાએ નીચલી આખદ ઉપર એક રેસાલો રજુ કીધો હતો :

“History of our religion recorded in the Zend-i-Bahman Yasht.”

એક ૨૩ મી, તાં ૧૪ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૨.

ચુમાલીસમાં વર્ષનો રીપોર્ટ છાપવાના ખર્ચમાં ફ્રાઈ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસનું ૩. ૨૪૧-૪-૦ નું ખીલ રજુ કરવામાં આવતાં ઠેડાવ કરવામાં આવ્યો કે,

“ખીલ પગાર કરવાની સત્તા સેક્રેટરીઓને આપવી અને તેઓને સુચના કરવી કે અગરજો ખાઈન્ડીંગ બધું થયું ન હોય તો બાકી રહેલી નકલોની ખાંધની છેલ્લા છપાયેલા રીપોર્ટ પ્રમાણે જાડાં પુઠાંની કરવી અને તે માટે વધુ ખર્ચ થાય તે પગાર કરવો.”

“ભવિષ્યમાં એવાં ખીલો રજુ કરતી વખતે સાથે ચોપડી રજુ કરવી.”

મીં હોડીવાલાએ પોતાનો રેસાલો આગળ વાંચ્યો હતો.

એક ૨૪ મી, તાં ૨૧ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૨.

તથા

એક ૨૫ મી, તાં ૧૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૩.

મીં હોડીવાલાએ “History of our religion recorded in the Zend-i-Bahman Yasht” વાળી આખદ ઉપર ગઈ એકઠી અધુરી રહેલી પોતાનો રેસાલો પુરો કીધો હતો.

બેઠક ૨૮ મી, તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૩.

સૂચિપત્રમાં જણાવેલી પેહલી બાબત, જે શેઠ ધનજીશાહ માંદનનાં પત્ર ઉપર વિચાર ચલાવવાની હતી, તેનાં સંબંધમાં શેઠ શા. કા. હોડીવાલાએ એવી સૂચણાં કીધી કે તેવણની હરખાસ્તની બાબત પેહલી હાથ ધરવી—

શેઠ હોડીવાલાની એ માંગણી મંડલીએ બહાલ રાખી હતી, તે સુજબ શેઠ શા. કા. હોડીવાલાએ હરખાસ્ત કીધી અને તેને એવર્ડ નોશૈરવાન બર્નેલ હેશાઈએ ટેકો આપ્યો કે, “આ મંડલી તરફથી મી. ધનજીશાહ મેહરજીભાઈ માંદન મારફતે પેહલવી દીનકર્દનું જે પુસ્તક છપાયું છે, તેમાં છાપા વગેરેની આવેલી ભૂલોનું શુદ્ધિ પત્રક લખવાની મી. માંદનને અર્જ કરવી.”

મજકુર હરખાસ્ત ઉપર મંડલીમાં હાજર થયેલા લગભગ સઘલા સાહેબોએ વાઠવિવાદમાં ભાગ લેતાં, તથા કેટલાક ખોલાસાઓ થતાં, મત લેતાં એ હરખાસ્ત નેમ વગર પસાર થઈ હતી.

શેઠ શા. કા. હોડીવાલાની હરખાસ્તના ખીન્ન ભાગ ઉપર હાલ દુરત વિચાર ચલાવવાનું મોકુફ રાખવામાં આવ્યું હતું.

તે પછી શેઠ ધનજીશાહ મેહરજીભાઈ માંદનનો અંગ્રેજીમાં લખાઈ આવેલો પત્ર રજુ કરતાં ઓનરરી સુનરી એવર્ડ નોશૈરવાન બર્નેલ હેશાઈએ જણાવ્યું કે, શેઠ માંદને પાતે સેવકને મોઢેથી એવી એલતેમાસ રજુ કીધી છે કે, તેવણનો પત્ર માનવંત પ્રમુખ સાહેબની હાજરીમાં વાંચવો. એ ઉપર મંડલીમાં વિચાર થતાં, શેઠ માંદનની એ મોઢેની સુચના ન સ્વીકારતાં, મંડલીએ તે પત્ર ઉપર વિચાર ચલાવવાનું ઠરાવ્યું હતું— જે ઉપરથી તે પત્ર વાંચતાં તે ઉપર લખાણથી વાઠવિવાદ ચાલવા બાદ, મંડલીએ નીચેલો ઠરાવ શેઠ જ. કા. નાદરશાહની હરખાસ્ત અને એવર્ડ ન. બ. હેશાઈના ટેકાથી વગર વિરૂદ્ધતાએ બહાલ રાખ્યો હતો:—

“As the Society has already expressed its appreciation of Mr. Madon's services in connection with the publication of the text of the Pahlavi Dinkard, and has not pronounced any opinion on his preface to the text, this Society resolves that Mr. Madon be requested to withdraw his resignation.”

ઉપલા ઠરાવની એક નકલ મી. ધનજીશાહ માંદન ઉપર એક પત્ર સાથે મોકલી આપવાને જૉઈન્ટ ઓનરરી સેક્રેટરીઓને ફરમાસ કરવામાં આવી હતી.

બેઠક ૨૯ મી, તા. ૮ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૩—

* સુચીપત્રીમાં દર્શાવેલી શેઠ શા. કા. હોડીવાલાની હરખાસ્ત રજુ થતાં, માનવંત સરનરીન સાહેબે કેટલોક ખુલાસો કરવા બાદ શેઠ હોડીવાલાએ પ્રમુખ સાહેબની (તથા સભાની) પરવાનગીથી પોતાની હરખાસ્ત પાછી ખેંચી લેઈ તેને બદલે નીચલી હરખાસ્ત રજુ કરી હતી, તેને શેઠ મેહરજીભાઈ કુકાએ ટેકો આપ્યો હતો :—

હરખાસ્ત—“મંડલી તરફથી છપાઈ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલાં પહેલવી દીનકર્દ પુસ્તકનો દિબાચો મંડલી આગલ રજુ કરવા વિના છાપવામાં આવ્યો છે, જે ઉપરથી કેટલીક ખટખટ ઉભી થઈ છે, તે માટે મંડલી ઠરાવ કરે છે કે, હવે પછી મંડલી તરફથી જેબી પુસ્તકો છપાય તેના દિબાચા મંડલી આગલ પ્રથમ રજુ થવા વગર છાપવા દેવા નહી.”

મજકુર હરખાસ્ત ઉપર મત લેતાં તે વગર વિરૂધ્ધતાએ પસાર થઈ હતી.

શેઠ બેરામગોરે હરખાસ્ત કીધી અને તેને શેઠ રતનજી ફરફુનજી ગોરવાલાએ ટેકો આપ્યો કે શેઠ પેશોતન બેહરામજી સંજાણા, M.A., તથા શેઠ મનચેરશાહ બેહરામજી સંજાણા, B.A., ને મંડલીના સ્થાનીક સભાસદ કરવા. એ સુચના ઉપર આવતી બેઠકમાં કાયદા મુજબ મત લેવામાં આવશે.

બેઠક ૩૦ મી, તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૩.

ગઈ વેલા મી. બેહરામગોરે, મી. પેશોતન બેહરામજી સંજાણા, M.A., તથા મી. મનચેરશાહ બેહરામજી સંજાણા, B.A., ને મંડલીના સ્થાનીક સભાસદ નેમવાની હરખાસ્ત મુકી હતી જે ઉપર બેસેતથી મત લેતાં તે સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી.

શમશુદ્ધ એલમા એર્વંડ ડૉ. જીવનજી જ. મોદી તરફથી તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૩ નો એક પત્ર રજુ કરવામાં આવ્યો હતો જેમાં એઓ સાહેબે મંડલીમાં એઓની હસ્તક છપાયેલા એહવાલ સંબંધી થયેલી વાત ઉપર કેટલોક ખુલાસો કીધો હતો.

* ગઈ બેઠકમાં ઠરાવ થવા મુજબ શેઠ ધનજીશાહ મેહરજીભાઈ માદન ઉપર પોતાનું રાજીનામું ખેંચી લેવા વિષેનો જોઈન્ટ ઓનરરી સેક્રેટરીઓની સહી સાથેના તા. ૫-૨-૧૩ નો પત્ર મોકલવામાં આવતાં તેનાં જવાબમાં શેઠ માદન તરફથી તા. ૮-૨-૧૩ નો લખાઈ આવેલો પત્ર મંડલીમાં રજુ થતાં, તેના ખોલાસામાં તેવજીને આજનાં મંડલીના ઠરાવથી વાકેફ કરવા તથા પોતાનું રાજીનામું ખેંચી લેવાની સૂચના કરનારો પત્ર મોકલી આપવાને જ. ઓ. સેક્રેટરીઓને ફરમાશ કરવામાં આવી હતી.

ત્યાર બાદ મી. કુકાએ પોતાનો અધુરો રહેલો ઇરાની પંચાંગ વિષેના વિષય પુરો કીધો હતો.

બેઠક ૩૧ મી, તા. ૮ મી માર્ચ ૧૯૧૩.

સુચીપત્ર ઉપર આપવામાં આવેલી નીચલી દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવી હતી:—

“આપણા વાર્ષિક એહવાલો જલદી છપાઈ બહાર પડે એવી સવલત કરવા તેમાં આવતા અવસ્થા પહેલવી વીગેરે તાઈપ કાઢી નાંખી તેની યુજરાતી થા અંગ્રેજી ભેડુની આપવી.”

એ દરખાસ્ત ઉપર શમશુભ ઑલમા ડૉ. જીવનજી જ. મોદી તથા એ. નોશરવાન બ. દેશાઈ તરફથી વાંધો ઉઠાવનારા પત્રો રજુ કરવામાં આવ્યા હતા.

સલાએ ઉપલી દરખાસ્ત નીચલા વધારા સહીત પસાર કીધી હતી:—
“અને જરૂર જોગી Text અસલ લીપીમાં વધારામાં આપવી.”

સોરાબજી ન. કાંગા, બી.એ., એ નીચલી બાબદ રજુ કીધી હતી:—

“The apparent contradiction in the accounts of Geush Urvan's complaint in the Gathas and in the Bundahishn with reference to Plato's doctrine of the World Soul.” *

* આ બાબદ Sir Jamsetji Jejee bhoy Madressa Jubilee Volume ના સહા ૧૫-૨૪ ઉપર છપાઇ ગય છે.

પચાસમાં વર્ષમાં ચાલેલી બાબતો.

—:૦:—

પચાસમાં વર્ષમાં સઘલી મલી મંડલીની ૨૧) બેઠકો મલી હતી.

—:૦:—

બેઠક ૧ લી, તા. ૨૯ મી માર્ચ ૧૯૧૩.

ગુજસ્તે સાલનો મંડલીની બેઠકનો ઢૂંક ધન્ટેબાબ રજી કરવામાં આવ્યો હતો, જે બહાલ રાખવામાં આવ્યો હતો.

ચાલુ સાલ માટે નીચલા ઓધિદારોની નેમણુંક કરવામાં આવી હતી:—
શેઠ મંચેરજી પે. ખરેઘાત—સરનશીન.

એ. એલલજી કે. આંડીઆ—ઑનરરી ખજાનચી.

એ. નોશિરવાનજી બ. દેશાધ તથા મી. રતનજી ફરફુનજી ગોરવાલા—જે.

એ. સેકેટરીઓ.

મી. શા. કા. હોડીવાલાએ નીચલી બાબત ઉપર એક રેસાલો વાંચ્યો હતો:—

“Jamshed in the Avesta and the Vedas.”

બેઠક ૨ જી, તા. ૫ મી એપ્રિલ ૧૯૧૩.

મી. હોડીવાલાએ ગઈ બેઠકથી અધૂરો રહેલો “Jamshed in the Avesta and the Vedas,” વાલો રેસાલો પુરો કર્યો હતો.

બેઠક ૩ જી, તા. ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૯૧૩.

મી. હોડીવાલાએ Aurunā Khrafstrā (the wicked Varunas) in Yasna Ha 34 § 9 વાલી બાબત ઉપર એક રેસાલો વાંચ્યો હતો.

બેઠક ૪ થી, તા. ૧૯ મી એપ્રિલ ૧૯૧૩.

મી. જમશેદજી માણેકજી ઉનવાલાએ, “The religion of the Parthians” એ વિષય ઉપર એક નીબંધ વાંચ્યો હતો*

બેઠક ૫ મી, તા. ૨૬ મી એપ્રિલ ૧૯૧૩.

મી. હોડીવાલાએ “The derivations of Daena and Ahura” વાલી બાબત ઉપર એક વિષય વાંચ્યો હતો.

* આ રેસાલો ડૉ. જમશેદજી માણેકજી ઉનવાલાએ અંગ્રેજીમાં પ્રગટ કર્યો છે.

બેઠક ૬ થી, તા. ૩ જી મે ૧૯૧૩.

મી. હોડીવાલાએ ગદ્ય બેઠકથી પોતાની અધુરી રહેલી “Dyu & Agni in the Avesta” વાલી બાબદ પુરી કીધી હતી.

બેઠક ૭ મી, તા. ૧૪ મી જુન ૧૯૧૩.

મી. હોડીવાલાએ “The five kinds of fires in the Avesta and the Atharvaveda” ઉપર એક રેસાલો વાંચ્યો હતો.

બેઠક ૮ મી, તા. ૨૧ મી જુન ૧૯૧૩.

ચોથી જરથોસ્તી કોન્ફરન્સમાં આપણી મંડલીના ડેલીગેટો મોકલવા બાબે તેમના સેક્રેટરીઓ તરફથી આવેલો તા. ૧૪ મી જુન ૧૯૧૩ નો પત્ર રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.

મી. મેહરજીભાઈ ન. કુકાએ હરખાસ્ત કીધી અને તેને મી. જમશેદજી નાદીરશાહ ટેકે આપ્યો કે, કોન્ફરન્સના પત્રની નોંધ લેવી અને નીચલા સલાસદોને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા :—

નાચળ હસ્તુર મીનાચેહુર જા. જામાસ્પ- આસા	એ. સોરાખજી ન. કાંગા
એ. નોશરવાન ખ. દેશાઈ	મી. જમશેદજી ઠા. નાદીરશાહ
મી. પેસ્તાનજી કુ. મોતીવાલા	મી. દીનશાહ દો. કાપડીઆ
એ. બહુમનજી ન. ધાભર	મી. માણિકજી ન. હસ્તુર
એ. હારમસજી દી. ધરડા	એ. ખરખેરજી એ. ખજાં.
હરખાસ્ત વધુ મતે પસાર થઈ હતી.	એ. માણિકજી આદરીયાનવાલા

મરહુમ હસ્તુરજી જમશેદજી સોરાખજી કુકાદારજી કેતાખખાનુ મંડલીને સ્વાધીન કરવા બાબે મરહુમના દીકરા ફરામજી તરફથી તા. ૧૭ મી મે ૧૯૧૩ નો આવેલો પત્ર રજુ કરવામાં આવ્યો હતો.

એ પત્ર ઉપર વિચાર કરી મંડલીએ ડૉ. માણિકજી ખ. દાવરને એલેટેમાસ કીધી કે જાતે તપાસ કરી મંડલીને મેહરખાની કરી સલાહ આપવી કે, ચોપડીઓ લેવા લાયક છે ચા નહીં.

ત્યાર પછી મી. અરહેશર ખ. વેસાવેવાલાએ “Revelation in the Gathas” એ બાબદ ઉપર એક રેસાલો વાંચ્યો હતો.

બેઠક ૯ મી, તાં ૫ મી જુલાઈ ૧૯૧૩.

ભારે વરસાદને લીધે કોરમ નહી થવાથી સભા મુલતવી રાખવામાં આવી હતી.

બેઠક ૯ મી, તાં ૧૨ મી જુલાઈ ૧૯૧૩.

તાં ૧૪ મી જુન ૧૯૧૯ ની બેઠકમાં ડૉ. ઠાવરને મહુર્મ હસ્તર કુકા-
ઠાડના કેતાખખાના વિષે બેસતેબે કરવા અરજ કીધી હતી તે વિષે તેહકીક
કરી ડૉ. ઠાવરે જણાવ્યું જે ચોપડીઓ ઘણી ખરાખ હાલતમાં રાખેલી હોવાથી
થોડીએક તેવણુ બેઈ શકયા હતા.

એ ખાખહ વિષે વધુ વિચાર કરવાનું મુલતવી રાખવામાં આવ્યું હતું.
મીં જમશેદજી ઠા. નાદરશાહે ત્યારપછી સાસાન્યન જમાનાના પંચાંગ
વિષે, મીં મેહરજીભાઈ કુકાએ રજુ કરેલા વિષય ઉપર વિવેચન કીધું હતું જે
અધુરૂ રહી જવાથી ખીજી બેઠક ઉપર મુલતવી રાખવામાં આવ્યું હતું.

બેઠક ૧૦ મી, તાં ૧૯ મી જુલાઈ ૧૯૧૩.

ભારે વરસાદને લીધે કોરમ નહી થવાથી સભા મુલતવી રાખવામાં આવી હતી.

બેઠક ૧૦ મી, તાં ૨૬ મી જુલાઈ ૧૯૧૩.

મીં જમશેદજી ઠા. નાદરશાહનું આગલી બેઠકથી અધૂરૂં રહેલું વિવેચન
થોડુંક આગળ વાંચી તે ઉપર વાઢવીવાઢ ચલાવવામાં આવ્યો હતો.

બેઠક ૧૧ મી, તાં ૨ જી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩.

મીં જમશેદજી નાદરશાહે આગલી બેઠકથી અધૂરૂં રહેલું ચોતાનું વિવેચન
આગળ વાંચ્યું હતું.

બેઠક ૧૨ મી, તાં ૯ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩.

મીં નાદરશાહના વિવેચન ઉપર બોલતાં મીં મેહરજીભાઈ કુકાએ
જણાવ્યું કે—

(૧) આઢર માહમાં ફરોહરોની ક્રિયાવાલા જે શબ્દો આવે છે તેમાં
આઢર માહ દીની વર્ષનોજ હોવો બેઈએ, કારણ કે ધર્મક્રિયાને લગતા સવા-
લનો જવાળ આપતાં દીનીને ખઢલે ખીજ કોઈ જાતના મહીનાનું નામ હેતું
એ ઘણું અસંભવીત છે.

એના જવાબમાં મીં નાદીરશાહે કહ્યું કે આમ લોકો વહેવારૂં મહીના વાપડતા હોવાથી જે શરેહુ આમ લોકોની સમજ માટે થયેલી છે તેમાં તેઓ સમજે એવો યાને વેહવારૂં મહીનો વાપડેલો છે.

મીં કુકાએ જણાવ્યું કે દીની મહીનો તો આમ લોકોના ભણતરમાં આવેજ તે છે.

મીં નાદીરશાહે કહ્યું કે જે ભણતરમાં રોજ માહુ આવે તે ભણતર ફક્ત મોએદોજ કરતા હતા એવું હાલની ધરાનમાંની રીતભાત ઉપરથી માલમ પડે છે.

મીં કુકાએ કહ્યું કે :—

(૨) મેહરંગાનતું જશન નોશીરવાનના વખતમાં શીયાલામાં (દીસેમ્બર-જાનેવારીમાં) પડતું હતું એ પુરવાર થયેલી ખીના છે અને મેહરંગાનતું જશન ખાસ ધર્મને લગતુંજ કહી શકાય. તેને રાજદારી વર્ષ સાથે કરી સંખંધ નથી તે દેખાડે છે કે નોશીરવાનના વખતમાં ધર્મનો ફવદ્દીન વસંતમાં હતો નહીં.

મીં નાદીરશાહે વલતો જવાબ આપતાં કહ્યું કે મીં કુકા કહે છે તેવું મેહરંગાનતું જશન દીસેમ્બરમાં થયું હતું એવું કેથે મલતું નથી. સ્પીગલ મેમોરીયલ વોલ્યુમમાં ચીનાઈ વાઈ શુ ના લખાણમાં જશન યોલ નથી; કે જે જશન યોલ ઉમેરવાથી ક્રિયાનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે. અલ્બીરની પ્રમાણે બે મેહરંગાન હતા, એક પાનખર આગલ અને બીજો શીયાલા આગલ, પેહલો દીની વર્ષનો મેહરંગાન અને બીજો વેહવારૂં વર્ષનો છે.

મીં કુકાએ કહ્યું કે—

(૩) યજ્ઞજ્ઞના વખત પછી કદમીઓનો કળીસો થયો નથી અને તેમ લેતાંજ હાલના રોજ માહુ યજ્ઞજ્ઞરદના રોજ માહુ સાથે જઈ મલે છે, જે વેલા ફવદ્દીન માહુ જીનમાં હતો. અગર જે ફવદ્દીન માહુ વસંતનો હોય તો યજ્ઞજ્ઞના સનેમાં કમમાં કમ ૩૬૦ વર્ષ સુધી કળીસો કરવામાં આવેલો હોવો જોઈએ. એવો કંઈ કળીસો થયો હોય તેની કશી શાહદત નથી, અને સઘલા આરખ લખનારાઓ તો કહી ગયા છે કે કળીસો થયો હતો નહીં. અગરજે દીની વર્ષમાંબી કળીસો થયો હતો તો આરખ લખનારાઓ તેની નોંધ લીધા વીના રેહતે નહીં.

મીં નાદીરશાહે જણાવ્યું જે કોઈબી લખાન આજસુધી એવું મલ્યું નથી કે દીની વર્ષમાં કળીસો ખંધ પડ્યો હતો. ઉલટું જીનદેહરનેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેના જમાના સુધી ધર્મક્રિયામાં દીની વર્ષમાં કળીસો જાયજ હતો અને તે મહિના સાથે વપડાયેલા “વહીજક” શબ્દ ઉપરથી પુરવાર થાય છે

અને તે વર્ષના ગાથા ગાહ્યાખારમાં રાત ને ઢાહુડો સરખો થયો હતો એવું ત્યાં ખુલ્લું જણાવેલું છે. એ મહીનાઓ એવંદો ધર્મક્રિયામાં વાપડતા હતા.

ડૉ. ઠાવરે કહ્યું કે ચજદજરદ પછી કોઇ રીતનો કળીસાને લગતો ફેરફાર થયો હતો એવું કેટલીક ખાત્રીપુર્વક તારીખી શાહજો ઉપરથી માલમ પડે છે એમ મેં મારા રેસાલામાં જણાવ્યું છે, જેવી કે એખને જુનીસે અને કુશયારે જણાવેલી તારીખો કે જે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ગાથાના દીવસો આવાંની પાછલથી લઇને અસ્પંદાર્મદની પાછલ સુકવામાં આવ્યા હતા.

ત્યારબાદ મીં હોડીવાલાએ મીં કુકાને નીચલા સવાલો પુછ્યા હતા જેના જવાબો મીં કુકાએ નકારમાં આપ્યા હતા.

(૧) કોઇખી પુસ્તકમાં એવું સીધું લખાણ છે કે ઢએ મહિનો પહેલો છે ?

(૨) ઢએ મહીનાના હોરમઝદ રોજને કાંઇખી ધાર્મિક અગત્યતા આપી હોય એવું લખાણ કોઇખી પુસ્તકમાં છે ?

(૩) ઢએ મહીનામાં રખીથવીન ઇજાતી હતી એવું કોઇખી લખાણ કથેખી જો છે ?

એક ૧૩ મી, તાં ૩૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩.

મીં મેહરજીભાઈ કુકાએ સુચના ફીધી કે મંડલીની મીટીંગો જાહેર તેહવારોને દીવસે બોલાવવી નહી તથા મીટીંગ બોલાવવાના સરકયુલર સલા-સહાને બોલામાં બોલા ૩૬ કલાક અગાઉ મલે એવી ગોઠવણ કરવી, જે તેમ નહી અને તો મીટીંગ ખીજા શનિવાર ઉપર મુલતવી રાખવી અને સરકયુલરમાં બાબદો જણાવવામાં ભુલ થાય છે તે ઉપર સેક્રેટરીઓએ ઘટવું લક્ષ આપવું.

ઉપલી સુચનાઓ ઉપર ઑ. સેક્રેટરીઓનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું.

શમસુલ બોલમા ડૉ. જીવનજી જ. મોદી તરફથી તાં ૨૦ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૩ ને દીનનો આવેલો પત્ર રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં ડૉ. મોદીએ કામા મેમોરીયલ વોલ્યુમની ૩ નકલો વેલાયતના અલ્યાસીઓ ઉપર ભેટ મોકલવા માટે મંગાવી હતી.

મંડલીએ ડાવ ફીધો કે ડૉ. મોદીએ માંગેલી નકલો એવો ઉપર મોકલવી.

મરહુમ ઢસ્તુર કુકાદારના કેતાબખાના વિષે ડૉ. ઠાવરે ગઈ તાં ૧૨ મી જુલાઈની સલામાં રીપોર્ટ ફીધો હતો, તે ઉપર તેઓએ વધુ જણાવ્યું કે તેઓએ એ કેતાબખાનાની વધુ તપાસ લીધી હતી અને એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા હતા કે એ કેતાબો મંડલીના સવાધીનમાં હોવા લાયક નથી.

ડૉ. ઠાવરના રીપોર્ટ ઉપરથી સભાએ ઠરાવ કીધો કે એ કેતાબો મંડ-લીના સ્વાધીનમાં લેવી નહી.

ત્યાર પછી મી. હોડીવાલાએ “The Ashavins in the Avesta and the Rig Veda” ઉપર એક પેપર વાંચ્યું હતું જે અધુરું રહી જવાથી ખીજ બેઠક ઉપર સુલતવી રાખવામાં આવ્યું હતું.

બેઠક ૧૪ મી, તા. ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૩.

મી. શાપુરજી કા. હોડીવાલાએ નીચલી બાબત ઉપર એક પેપર વાંચ્યું હતું.

“આપણા મહિનાઓનો અનુક્રમ ગ્રહો ઉપરથી નીકળેલો છે, તે દેખાડવા મી. કુકાએ પોતાના વીષયમાં જે diagram રજૂ કીધો હતો તેના ઉપર મારા તરફનો સુધારો.”

છાપેલા diagram સભામાં રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા.

બેઠક ૧૭ મી, તા. ૮ મી નવેમ્બર ૧૯૧૩.

શમ્સુલ આદ્લા એવર્ડ ડૉ. જીવનજી જ. મોદીએ પોતાની પહેલી બાબત— “Azhi Dahâka (Zôhâk) of the Avesta and Satan of Dante,” વિષેની કેટલીક સરખામણીઓ કરી પોતાનો વિષય અંગ્રેજીમાં રજૂ કર્યો હતો; જેમ કરતાં તેવણે એ બાબતની સરખામણી વિષે કેટલીક વીગત દર્શાવી હતી. Dante નાં સંખંધમાં શેઠ શાપુરજી કા. હોડીવાલાએ તેનો જમાનો જાણવા માંગતાં, સરનરીન સાહેબે ઇ. સ. ૧૩ મી સદીનો જણાવ્યો હતો.

ડૉ. મોદીની ખીજ બાબત “The Tibetan mode of the disposal of the dead and some side-light thrown by it upon the Ancient Zoroastrian mode,” રજૂ થતાં તેવણે તેની ઉપર વીસ્તીર્ણપણે વિવેચન કરતાં, જરથોસ્ત્રી ધર્મ તથા તરીકત સાથે તેની ઘણીક રીતની સરખામણી કરી હતી.

એ બંને વિષયો એવણે હવે પછી છપાવનાર હોવાથી તે પુસ્તકનાં આકારમાં પ્રગટ થશે તેથી અત્રે વીસ્તારવાનું મોકુફ રાખ્યું છે.

બેઠક ૧૫ મી, તા. ૧૧ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૩.

જીનાગઢની કોલેજવાળા પ્રોફેસર શાહપુરશાહ હોરમજી હોડીવાલા, M. A., એ “મહાયુદ્ધ બેગદાએ સંજ્ઞા ઉપર કરેલી ચર્ચાનાં સંખંધમાં નવી શાહદો” નો પોતાનો વિષય અંગ્રેજીમાં રજૂ કરતાં નીચે સુજેબનો ભાવાર્થ

કહી સંજ્ઞાણો હતા :—સંજ્ઞાણની ચઢાઇ ક્યારે થઇ તે વિષે ડૉક્ટર વીલ્સન, સર જેમ્સ કેમ્પબેલ, જેમ્સ પ્રીગ્સ, ઍડવર્ડ કલાઇવ થેલી, “તારીખે ફરેશ્તેહ”, “મીરાતે સીકંદરી”, “તઅક્કાતે અકખરી”, “તારીખે અલપ્રી”, “તઅક્કાતે માહમુદશાહી” વગેરેની હકીકતોનો એહવાલ આપ્યા પછી તેવણે જે તર્ક ૧૯૦૫ માં કીધી હતી તેનો જવાબ આપ્યો હતો. ડૉક્ટર જીવનજી મોદીનું કહેવું એવું હતું કે, ઇ. સ. ૧૪૯૦ માં અહમમી સુલતાનોનો એક અમીર અહાદુર મીલાનીએ ખળવો ઉઠાવ્યો હતો અને શુજરાતનાં ખારાંઓ છુટયાં હતાં અને તે વખતે મહમુદે દખણ તરફ લશ્કર મોકલ્યું હતું. તે લશ્કરે કંઠાય સંજ્ઞાણ જીત્યું હોય, પણ પ્રોફેસર હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે, ડૉક્ટર જીવનજીએ પોતાનો તર્કનો અર્થો આધાર “મીરાતે સીકંદરી” નાં અધુરા એહવાલ ઉપર આધાર્યો હતો, જેનાં લખનારે માહમુદની હાર છુપાવવા માટે ખુબ ગોઠગોઠ લખ્યું હતું; પણ “તારીખે ફરેશ્તેહ” અને “તઅક્કાતે અકખરી” ના તે વિષેના વિગતવાર ખ્યાનો ઉપરથી તેમણે દેખાડ્યું કે, માહમુદનાં લશ્કરે આ વખતે કાંઈ ફતેહો તો મેલવી હતી નહી, પણ તેનો કાફલો ભાંગી ગયો હતો, તેનું લશ્કર હારી ગયું હતું, તેનો સેપેહસાલાર તેમજ તેનાં કાફલાનો વડો કેદ પકડાયા હતા અને તેનાં લશ્કરે કાંઈપણ જાણવાબેગ કીધું હતું નહી, અને જે લડાઇ થઇ હતી તે સંજ્ઞાણની આસપાસની નહી પણ દક્ષિણમાં મીરજ, કોહલાપુર અને જામખંડી પાસે થઇ હતી. પણ પ્રોફેસર હોડીવાલાએ જે મૂખ્ય અગત્યની ખીના જણાવી તે, “તારીખે અલપ્રી”, “મીરાતે સીકંદરી”, “તારીખે ફરેશ્તેહ” અને ઉલુગખાનની અરખી લાખામા લખેલી ગુજરાતની એક તવારીખમાંની શાહુદતોથી જણાવ્યું કે, ઇ. સ. ૧૪૬૫ અને હીજરી ૮૬૯ માં માહમુદે આહરૂતનાં પહાડના કીલ્લા ઉપર ચઢાઇ કીધી હતી અને ત્યાંના રાજાએ કેટલાક દિવસો સુધી અહાદુરીથી લડાઇ કરીને, છેવટે આજેજ થવાથી પોતાનો કીલ્લો શરણ કર્યો હતો અને માહમુદે તેની ઉપર રેહમ કરી તેનો કીલ્લો તથા સુલક તેને પાછો સ્વાધીન કીધો હતો તથા તેનાં અઢલામાં ખંડણી લેતી કરી હતી. વલી એક ખીજે ફકરે રજુ કરી જણાવ્યું કે, આહરૂત લીધા બાદ, માહમુદનું લશ્કર દમણ અને પારનેરા તરફ ગયું હતું, અને ત્યાંના કેટલાક કીલ્લાઓ તથા જગાઓ લીધી હતી. તે પછી અલકખાનનાં સંખ્યામાં મુસલમાન તવારીખનવેશોની કેતાબોમાંથી સરલ રીતે ફકરાઓ વાંચી દેખાડ્યું કે અલકખાન કેવો ઘાટકી પુરૂષ હતો, અને તે ઉપરથી તેવણે જણાવ્યું કે સંજ્ઞાણનાં કમનસીબે તેની ઉપર ચઢાઇ લેઇ જવાનું તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું, કેમકે અલકખાન સુલતાનની જવાનીમાં તેનો એક ખાસ મિત્ર હતો તેમજ તેનો ઘણો માનીતો હતો. એ સુલકમા આહરૂતના રાજા સીવાય ખીજા નહાનાં હિંદુ હાકેમો હતા, તેમાંનો એક સંજ્ઞાણ ઉપર હુકમત ચલાવતો હતો, અને તેથી જ્યારે મુસલમાનોએ સંજ્ઞાણ લીધું ત્યારે, પાસી-

એએ પોતાના પવિત્ર આતશબેહરાંમ સાહેબનાં મુકાંમને મુસલમાનોના હાથમાં જતાં અચાવવાને બાહરૂતનાં રાજની સહાયતા માંગી હતી અને તે તેમને મળી હતી, કેમકે એ સર્વે હિંદુ રાજાઓ એકેકનાં મિત્રો અને હુમશરીફો હતા, અને તેઓ જાણતા હતા કે સુલતાન માહમુદ તેઓને શત્રુ હતો, તેથી સંજાણુનો હાકેમ જે બાહરૂતના રાજાનો સહાયકાર હતો તેની પાસી પ્રજાએ, સંજાણુથી નાહસવા બાદ, બાહરૂતના ડુંગર ઉપર “ધરાંનશાહ” આતશબેહરાંમ સાહેબનાં નૂરી કેબલાને છુપાવી સલામત રાખવાની મદદ માંગી હતી અને તે મેલવી હતી. એ ઉપરાંત બીજી મુસ્તફીમ દ્વીલા તેવણે રજુ કીધી હતી, અને તે ઉપરથી એવું અનુમાન એચ્યું કે ઇ. સ. ૧૪૬૫ માં માહમુદનાં લશ્કરે સંજાણુને તારાજ કર્યું હતું. એ વગેરે બીજી કેટલુંક વિવેચન કરવા બાદ પ્રોફેસર હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે, કોઈ બીજે પ્રસંગે, તેવણ આ મંડલી સમક્ષ એ વિશેની વધુ વીગતો રજુ કરશે.

ત્યારબાદ, મંડલી તરફથી, શમ્સુલ આલમ ડોક્ટર જીવનજીએ પ્રોફેસર હોડીવાલાએ તરફી લેધ પોતાનો વિદ્વાત્સર્યો વિષય રજુ કરવા માટે એહસાંન માનતા જણાવ્યું કે માહમુદ બેગડાની ખાખતમાં તેમણે કેટલીક હુકે પોતા (એર્વંદ મોદી) સાથે મલતાપણું બતાવ્યું છે. બાહરૂતનાં સંબંધમાં તેમણે જણાવ્યું કે એ શબ્દ ફારસીમાં بارود-بارود વગેરેથી નુકતાનાં અને હુરફેનાં આકારોના ફેરફારો સાથે જુદી જુદી રીતે વંચાય અને તે રીતે એવણની તર્ક મુજબ એ બાહરૂત તે બારોતનો પહાડ નહીં પણ પારડ-પાર નહીં અથવા પારડી જે બલસારથી થોડા માઇલ દુર છે તે જગ્યાનો એશારો છે એમ તેવણે ભાર મુકીને જણાવવા માંગ્યું; પણ તેવણની એ તર્ક અથવા કલ્પણા ઘણાં સાહેબોને રૂચી હતી નહીં. પ્રોફેસર હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે માહમુદશાહ બાહરૂત ઉપર બીલકુલ આવ્યો હતો નહીં, પણ તેનો સરહાર અલફખાંન આવ્યો હતો; માહમુદે બાહરૂત જીત્યું હતું, પણ સંજાણુ લીધું હતું નહીં.

બાહરૂતનાં પહાડ ઉપરની મુસાફરીનાં સંબંધમાં એર્વંદ રૂસ્તમજી કે. મોદી, માણેકજી ઉનવાલા વગેરેએ જણાવ્યું કે એ ડુંગર ઉપર જતાં ચાર કલાક લાગ્યા હતા. બાહરૂત ઉપર જવાના બે માર્ગો છે, એક દાહણું અને બીજે સંજાણુ-અમો દાહણુથી ગયા હતા. એર્વંદ રૂસ્તમજી મોદીએ કવેટાના કીલ્લા વિષે જણાવ્યું કે તે ઉપર કોઈને પણ બીલકુલ જવા દેવામાં આવતા નથી. એમાં રાજ્યની કાંઈ security જેવું છે. એવા કીલ્લાઓની ખાખતમાં આપણને સાદી નજરે નહીં, પણ લશ્કરી તરીકાથી જોવું જોઈએ.

એક ૧૬ મી, તા. ૨૫ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૩.

જીનાગઢ કૉલેજનાં પ્રોફેસર શેઠ શાહપુરશાહ હોરમજી હોડીવાલા, M. A. એ “The Traditional Dates of Parsi History” ઉપરનો પોતાનો વિષય રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, હિંદુસ્તાનનાં પાર્સીઓની તવારીખમાં અનેલા ચોક્કસ અગત્યના અનાવો કયા વર્ષમાં અનેલા હતા તે વિષે કેઠે કેઠે, ખુલ્લો-ખંટોલે એકમેકથી ઉલટી નોંધો મલે છે, જેમાંની કેટલીક “પાર્સી પ્રકાશ” ઉપરથી ઉતારી લેવામાં આવી છે, અને તેને આધારે ઘણાક લખનારાઓએ પોતા તરફથી ઉલટી-સુલટી તરેહવાર અટકલો ખાધી છે અને ખીજાઓની અટકલો અને તર્કોનું ખંડણ કરવાના હુથ્યાર તરીકે પણ વાપડી છે. આ સનેઓ વિષે આપણા અભ્યાસીઓનાં મનમાં પહેલવેહલી શંકા ઉત્પન્ન કરનાર મહૂમ કાબેલ અને જીજોર્ગ ઓલમા શેઠ ખુરશેહલ ૩. કામાલ હતા, પણ તેવણે તે રદ કરવા માટે કેટલીક ગણતરીઓ ખતાવીને, પોતા તરફના અનુમાનો ઉપર જે હાર મુક્યો હતો તે પણ વજુદ કે સાબેતી વિનાની માત્ર એક તર્ક સીવાય ખીજું કંઈ ન હોવાથી અને એ શકમંદ સનેઓની ખુટ પુરી પાડી શકે તેવી ખીજી કોઈ મોતેબર, મુસ્તકીમ અને હરસેદાર તારીખો હજી હાથ લાગેલી ન હોવાથી, તેજ સનેઓ આપણા અભ્યાસીઓએજ નહીં, પણ Sir James Campbell જેવા યૂરોપીયન લેખકોએ વટીક તેમને થોડાક ઘણા સ્વીકારીને તે ઉપર ઘણાક મદાર ખાંધ્યો છે. આ સનેઓની ખારીકીથી તપાસ કરી પ્રોફેસર હોડીવાલાએ દેખાડ્યું કે, તે ખીલકુલ હરોસો મુકવા લાયક નથી. આ આંકડાના મધરડાઓ આપણાં મનમાં જે ઘર કરી બેઠા છે, ત્યાંથી તેઓને દૂર કરશું નહીં ત્યાંસુધી પાર્સી તવારીખને સંગીન પાયા ઉપર મુકવા નું કાંમ, મહાલ છે. એ સનેઓ આ મુજેખ છે:—

પાર્સીઓની સંજાણમાં ઉતરવાની ઓછામાં ઓછી ત્રણ જુદી જુદી તારીખો મલે છે, તેમાંની સર્વથી જાણીતી ઠસ્ટર અસ્પંદયારજી કામદીનજીની “કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર” નામની કખીસાની જીએસને લગતી ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં છપાયલી કેતાખમાં મલે છે, તે શુક્રવાર, રોજ ખહમન, માહ તીર, શ્રાવણ સુદ ૯, સંવત ૭૭૨=(ઇ. સ. ૭૧૬) છે. ખીજી તારીખ પ્રમાણે પાર્સીઓએ રોજ અહુરમજ્દ, માહ તીર, સંવત ૮૬૫=(ઇ. સ. ૮૩૯) ને દિને સંજાણ ખંદર ઉપર પેહલો પગ મુક્યો હતો. એક ત્રીજી નોંધ પ્રમાણે તેઓ છેક સંવત ૯૬૧=(ઇ. સ. ૯૦૫) સુધી આવી પોંહચ્યા નહીં હતા. સંજાણમાં આતશબેહરાંમ સાહેબને પરડવાનો દિવસ રોજ આદર માહ આદર સંવત ૭૭૭ લખેલો મલે છે. વલી વાંસદેથી આતશબેહરાંમ સાહેબ લઈ જવાનો સને કોઈ ઠેકાણે ૧૪૭૨ સંવત અને ખીજે ઠેકાણે રોજ માહરેસ્પંદ, માહ શેહરેવર, આપાદ શુદ્ધ ૫, સંવત ૧૪૭૫ મલે છે. તેવણે જે જે કેતાખોમાં એ વીગતો મલે છે તે સર્વેના હવાલા આપી દેખાડ્યું કે, એમાંની કોઈપણ નોંધ ૧૮ મી સદીની અધવચ કરતાં આગલ

લેઈ જઈ શકાતી નથી; અને તેમાંની કોઈ એ અરસામાં લખાયત્રી કોઈ કેતા-
ઓનાં હાંસ્થા (margin) ઉપર, કોઈ આગલ-પાછલનાં કે વચમાંનાં રહી ગયલાં
કેરાં પાનાનાં ખુણાં-ખંટોલામાં, ગમેતેમ ટપકાવી લીધેત્રી મહે છે. ઘણીક વખતે
કેતાખમાં ખીજના અક્ષરમાં લખાયલું જે લખાન મહે છે તેના હુરફ કોણનાં છે,
તે લખનારનું લા'ટોલ કેવું અને કેટલું છે, તથા ભરોસેદાર ખખર મેલવવાના
તેનાં સાંધણા શું હતાં અને તેને કેટલી સત્તા થતે છે, તે સઘલાં વિષે આપણુ
સહંતર અધકારમાં છીએ. તેનું નામ વટીક આપણને ઘણીક વેલા માહુમ
પડતું નથી, અને તેથી નામ-નીશાન વિનાની, નાસામેત અને ઉલટી સુલટી
નોંધાને કાંઈપણ વજન આપવું તે નુકતેચીનીનાં કાયદા-કાનુનોથી ખીલકુલ
નાચુનાસેખ છે. તેવણે વટી જણાવ્યું કે પાછલા વખતમાં, યાને ૧૭ મી-૧૮ મી
સદીમાં, આપણા પ્રીરકમાં આપણા મજહબ અને તવારીખ અને અહમ અને
શાયરીનો એલમ હાંસેલ કરવાની કાલજી અને ઉમંગ સાધારણ થઈ
હતી, ત્યારે તે વેળાનાં ચંચલ જેહનનાંઓને, જેમ આજે આપણને ચલવલ
થાય છે તેવીજ ચલવલ થવા પામી હતી અને આપણા હોઠો ક્યારે હિંદુસ્તાન
આવ્યા, અને શા સખમે આવ્યા, અને કયાં પેહલા ઉતર્યા, અને પાછલથી
કેમ અને ક્યારે જુદે જુદે સ્થલે પંથરાઈ ગયા, અને પેહલાં આતશબેહરાંમ
સાહેબ કોણે અને કયાં પરઠયા, અને તે કયાંથી કયાં ગયા અને ક્યારે ગયા તે
વિષે જેટલું જણાઈ શકાય તેટલું જાણવાની ઉલટ ખરપા થઈ હતી; અને તેઓએ
પોતાનાં તે વખતનાં જ્ઞાન મુજેખ, અને જે કાંઈ વાંચેલું હોય (જેવું કે,
“કીસ્સે સંજાણ”), અને પોતે ખીજું કાંઈ કોઇને મોઢે સાંભલેલું હોય અને
પોતાની છુદ્ધિને જે ખતવાબેગ કે નહી ખતવાયોગ્ય લાગ્યું હોય, તે ગોઠવી-
ગાઠવી, તેમાં વધાર-ઘટાડ કરી જુદી જુદી સુચનાઓ કીધી હતી, કે જેમ આપણે
પોતે પણ આજે કર્યે છીએ. કોઈએ સંવત ૭૭૨ માં તેઓ સંજાણમાં ઉતર્યા
એમ જણાવ્યું તો ખીજાએ સંવત ૮૯૫ માં એ ખતાવ ખત્યો એમ જણાવ્યું.
વટી ત્રીજાને લાગ્યું કે તેઓ એટલા અધા વેહલા આવ્યા ન હશે, તેથી
તેણે છેક સંવત ૯૬૧ માં એ ખતાવ લાવી મુકયો. કોઈએ સંવત ૭૭૭ માં
સંજાણમાં આતશબેહરાંમ સાહેબને પરઠાવ્યા એમ જાહેર કર્યું; તો ખીજાએ
કહ્યું કે, સંવત ૭૭૭ માં તો પેહલાં ખોરાસાનથી કુચ કરવા માંડી. કોઈએ
સોજ વર્ષ કોહીસ્તાનમાં કઢાવ્યાં, તો ખીજાએ કહ્યું કે નહો, માર્ગમાં
કુચ કરતા “મુતફરકવાસ” માં ઓઝામાં ઓઝાં (૧૫૦) વર્ષ થયાં હશે.
વટી કોઈએ કહ્યું કે, માહમુદનાં લશ્કરે સંજાણ તારાજ કીધા પછી ૨૬ વર્ષ
રહીને (ખાર ખારોટમાં અને ચૌદ વાંસદામાં મલીને) આતશબેહરાંમ સાહેબને
નવસારીમાં પધરાવ્યા હતા, તો ખીજાએ કહ્યું કે, એટલામાં ચૌદજ વર્ષ
પસાર થયાં હતાં, તેમજ કોઈએ નવસારી આવવાનું વર્ષ સંવત ૧૪૭૨ માં
મુકયું તો ખીજાએ તે દહાડે રોજ માહરેસ્પંદ માહ શેહરેવર, આપાદ શુદ ૫,
જુલવાર સંવત ૧૪૭૫ હતો એમ લખ્યું, અને તેમાં ખુખી એ કે, ચન્દગદિ

રોજ-માહ અને હિંદુ તીથી આટની બંધી ચોક્કસ હોવા છતાં, એ બેહુ સનેઓ સર્થામ ખોટા હતા. એટલે કે તવારીખની કેતાબોમાં કે આપણી તેજ વખતે લખાયત્રી રેવાયતો કે કીસ્સે સંજ્ઞામાં કાંઈ પણ સચ્ચાઈ હોય તો એમાંના કોઈપણ એક વર્ષે ઇરાનશાહને નવસારી લાવેલાજ નહીં. એ તો ખબુ ઠીક. પણ એની સામેતી શું? સામેતી તો એવી છે કે તેનો જવાબ આપવો તે કાંઈ જેતું તેવું મુશ્કેલ કામ નથી. તે એમ કે, ૭૭૨ અને ૮૯૫ અને ૯૬૧ અને ૧૪૭૨ તથા ૧૪૭૫ સાથે જોડેલા ખનાવો એ આંકડાઓ સાથે પેહલાં કેમ જોડાયા તેની ગોચા એ ગણત્રીઓ રચનારાઓની પીઠ પાછલ ઉભા રહીને તેઓ સરવાલા ગોઠવતા હતા, ત્યારે તેઓની કાચી ગણત્રી કે rough drafts જેવં આવ્યા હોય તેવી રીતે આખા પાછા ગણી ખતાવ્યા હતા. આ ગણત્રીઓ સમજાવવાનું કાંમ કાંઈ સેહલું નથી, પણ બે-ત્રણ ઢાખલા અને રજુ કરીશું.

આપણે બેયું છે કે ઈસ્તુર અસ્પંદ્યારજીએ આપેલો ઠંહાડો, શુક્રવાર, રોજ ખહમન, માહ તીર, શ્રાવણ સુદ ૯, સંવત ૭૭૨ છે. હવે આટલું તો વારંવાર કીધેત્રી ગણત્રીથી સામેત છે કે એ રોજ-માહ ઉપત્રી હિંદુ તીથી સાથે મલતો નથી તેમજ વાર સાથે પણ નહીં; ત્યારે એ આંકડામાં કાંઈ ભુલ છે તે નિઃસંશય છે. પણ ત્યારે ૭૭૨ આવ્યો ક્યાંથી, અને આપણા લોકોમાં એ આંકડો મનાયો કેમ? એનો જવાબ પ્રોફેસર હોડીવાલાએ એવી રીતે આપ્યો કે, ઈસ્તુર અસ્પંદ્યારજીએ એ આંકડો કેથે લખેલો જ્યેલો તો ખરો, કારણ કે એવણે એવંદ માણેકજી રૂ. ઉનવાલા પાસેની એક જીની કેતાબમાંથી તે હેખાડી આપ્યો. હવે કીસ્સે સંજ્ઞામાં એમ કહેલું છે કે, આરખનાં હુમલા પછી ઇરાની જરથાસ્તીઓને પોતાનું વહાલું વતન છોડવાની ફર્જ પડી હતી અને ૧૦૦ વર્ષ ફોહીસ્તાનમાં કાઢી, ૧૫ વર્ષ હોરમજ્દમાં રહી, ૧૯ વર્ષ દિવમાં ગાદીને સંજ્ઞામાં આવ્યા. હવે એ ઈ. સ. ૬૩૬ થી શરૂ કર્યો, કે જે વર્ષમાં કદીરયાની લડાઈમાં યજ્ઞગર્દની પેહત્રી હાર થઈ હતી; અથવા ઈ. સ. ૬૪૧ પકડયે કે જ્યારે તેને નહાવંદનાં જંગનાં મેદાનમાંથી નહાસતું પર્યું હતું; આ ઈ. સ. ૬૫૧ થી શરૂ કર્યો કે જ્યારે મરવે શાહજાનમાં તેનું ખુન કરવામાં આવ્યું હતું તો, ૬૩૬+૧૦૦+૧૫+૧૯=૭૭૦ ઈ. સ. કે ૬૪૧+૧૦૦+૧૫+૧૯ = ૭૭૫ ઈ. સ. કે ૬૫૧+૧૦૦+૧૫+૧૯ = ૭૮૫ ઈ. સ. સરવાલો થાય; પણ કોઈ કાલે ૭૧૬ ઈ. સ. (૭૭૨ સંવત) મલે નહીં. ત્યારે કરવું શું? એજ કે ઈ. સ. ૬૩૧ થી શરૂ કરવું, એટલે કે યજ્ઞગર્દ તખ્તે બેઠો ત્યારથીજ અને ખુશરૂ પર્વીજ આગલ એક નજીમીએ સાસાન્યન પાદશાહત તેના વંશમાંથી જવાની કરેલી એક અગરમ-ખગરમ કહાંણી મુસલમીન લખનારા ચીત્રી ગયા છે તે અહીં ગોઠવી દેઇને એવું જણાવ્યું કે, આપણા વડીલો યજ્ઞગર્દ તખ્તે બેઠો તેની ૪૯ વર્ષ આગમજ ઇરાની સલ્તનત ખતમ થવાની આગાહી કરી મુકી

પોતાનાં ધર્મના સઘલા આલાત અને કેતાબો લેખ, શાહનશાહાત છતાં ફેહરીસ્તાનમાં ભરાઈ બેઠા હતા. એ રીતે પાછો જીવો એહસામ. (૬૩૧—૪૯=૫૮૨+૧૦૦+૧૫+૧૯=૭૧૬ ઇ. સ. (સંવત ૭૭૨). આ ઇ. સ. ૭૧૬=સંવત ૭૭૨ ની તરફી બતાવી. તેવણે ૯૬૧ વાલી તબવીજ હાથ ધરી અને તે કેમ પેશ પડી છે તે ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં લખાયલી બે કેતાબોમાં (જે પણ એવંદ માનેકલ ઉતવાલા પાસેજ છે) એક ગુજરાતી અને બીજી પાર્સી હુરફની બે નોંધો છે તેની શહાદતથી દેખાડ્યું કે, જ્યાં લખ્યું છે કે—“સંવત ૧૪૭૫ માં આતશબેહરામ સાહેબ વાંસદાથી આવીઆ તેની હકીકત” તે આ રીતે— “સંવત ૭૭૭ માં શ્રી ઇરાંન જમીનથી દસતુર તથા બેહદીનોએ કુચ કીધી તે વીગત લખી છે.

૫૦ મુતફરક વાસ—૧૦૦ ફેહરીસ્તાનમાં—૧૫ હોરમજમાં—૧૯ દીવમાં.

૩૦૦ સંજાણમાં—૧૪ વાંસદામાં. ફેર નુશારી બાકી રહ્યા [૨૦૦].

હવે ૭૭૭+૫૦+૧૦૦+૧૫+૧૯+૩૦૦+૧૪=૧૨૭૫ જ થયા, પણ જીમલો તો ૧૪૭૫ નો જોઈએ, એમ તેણેજ ખુલ્લે ખુલ્લું લખેલું છે. એટલે સમજવાનું કે “ફેર નુશારી.....બાકી રહ્યા” એટલે ૨૦૦ વર્ષ બીજાં નવસારીમાં ગયા. હવે આપણે જાણ્યે છીએ કે, એમાંના બે સીવાય બધા આંકડા ૧૦૦, ૧૫, ૧૯, ૩૦૦, ૨૦૦, “કીસ્સે સંજાણ” માંથીજ ઉતારી લીધા છે ત્યારે બીજા બે આંકડા ૫૦ અને ૧૪ બાંધ્યા ક્યાંથી? પ્રોફેસર હોડીવાલાએ અત્રે કીસ્સાની અસલ બેતો વાંચી, તેનો પોતા તરફનો શબ્દે શબ્દનો તર્જુમો કરી, લખાણથી વિવેચન કરી જણાવ્યું કે, “કીસ્સે”મા આવેલી એક બેતનો ચોક્કસ રીતે અર્થ કરી, અને તેને પાછલી બીજી બેતોથી છુટી પાડવાની દાનાઈ અથવા બુધ્ધિ વાપડી, ફેહરીસ્તાનમાંનાં સો વર્ષમાં બીજા તેનેથી અર્ધા ૫૦ ઉમેરવા જોઈએ એવી અટકલ કીધી છે; પણ એવો ફેરફાર કરવાથી પણ ૧૪૭૫ નો જીમલો તો બીલકુલ થતોજ નથી. જો સંવત ૭૭૭ થી શરૂ કરી “કીસ્સે સંજાણ” મુજબ જાલ્યે તો, ૭૭૭+૧૦૦+૧૫+૧૯+૩૦૦+૨૦૦+૧૨+૧૪=૧૪૭૭ થાય, જો તેમાં ૫૦ ઉમેરે તો ૧૪૮૭ થાય અને તેમ કીધાથી પણ એહસામ મલે નહી, ત્યારે ફરવું શું? એજ કે કહેથી ૧૨ ઉડારી નાખ્યે તો ૧૪૮૭-૧૨=૧૪૭૫ બરાબર મલી રહે. ત્યારે કહાડો બાહરોટનાં ૧૨ વર્ષ કેમકે, એક કહેલી પ્રમાણે, કેટલાકેનું એવું માનવું હતું કે અલફખાંનનું લરકર સંજાણ ઉપર ચઢાઈ લેખ ગયું ત્યારે હારશું એમ નિશ્ચય સમજીને લડાઈ થવા આગમજ ઇરાંનશાહને વાંસદાનાં જંગલમાં મોકલાવી દીધા હતા, જ્યાં ચૌદજ વર્ષ રહ્યા હતા, અને ત્યાંથી નવસારી પધાર્યા હતા, અને એટલે એ રીતે એહસામ મેલવ્યો હતો. હવે એથી ઉલટું, ૭૭૭ થી શરૂ કરી આગલ નહીં ચાલ્યે, પણ ૧૪૭૫ થી પાછલ ચલાવ્યે અને “કીસ્સે સંજાણ” નેજ

વલગી રેહીએ તો ૭૭૭ કે ૭૭૨ માં તો કોઈ પણ આંકડો મલે નહી, પણ આ ૫૦ જે લેખએ અને ૧૨ ખી ગણવામાં લેખએ તો ૭૭૭ આવે ખરા.

૧૪૭૫-(૧૪+૨૦૦+૩૦૦+૧૬+૧૫+૧૦૦+૫૦)=૭૭૭, પણ ફતકથા પ્રમાણે તો સંવત ૭૭૭ તો આતશબેહરામ સાહેબને પરઠવાનું વર્ષ છે ત્યારે તેનું કેમ? તેનું એજ કે, ૭૭૭=૭૨૧ લાવવાના હતા અને તે તો લાવી આપ્યા. હવે ૭૭૭ આતશબેહરામ સાહેબ પરઠવાનો સને લેખએ તો તેમાં એક બે અકલ્પસાર અનુમાન નિકલે છે કે, ઇ. સ. ૭૨૧ ની ૧૩૪ વર્ષ આગલ, એટલે કે ૬૦ સં ૫૮૭ માં જ્યારે સાસાન્યત સલ્તનત ભાંગી પરવાની કાંઈ પણ નીશાની નહતી, અને જે પછી તો ખુશો પર્વીજનું લાંબું અને કુતેહમંદ રાજ્ય શરૂ થયું હતું, ત્યારથી આપણા ઇસ્તુર બેહદીનો કોહીસ્તાનમાં ભરાઈ બેઠા હતા, એટલે પછી ૬૦ સં ૭૨૧=૭૭૭ સંવત નો આંકડો તો ખરો, પણ ખનાવ કોઈ ખીજેજ હોવો જોઈએ. તે ખનાવ કયો લેવો? સંજાણમાં તો તે વર્ષમાં ઉતારી શકાય નહી, એટલે કે તે વર્ષથી ઇસ્તુરબેહદીનોની ધરાંનથી કુચ શરૂ કરવા સીવાય ખીજે કાંઈ છુટક નહી. તેજ પ્રમાણે તો સંવત ૧૪૭૨ વાળો આંકડો લેખ તેવણે જણાવ્યું કે, એ સંવત ૭૭૨ ની સંજાણ ઉતરવાની કહેવાતી તારીખના આંકડામાં ૭૦૦ વધારવાથી ખન્યો છે, કેમકે “કીસ્સે સંજાણ”માંનાં એક બેતમાં કહેલું છે કે, સંજાણ ઉતર્યા પછી ૭૦૦ વર્ષ ગુજર્યા. એ બેતનાં અર્થ વિષે જે મતભેદ ઉભા થયો છે તે ઉપર વિવેચન કરી, તે વિષે આંકડીલ-ડુ-પેરોનું મત ટાંકી, યોતા તરફની નવીજ સમજ આપી હતી. હવે તેવણે જણાવ્યું કે, આપણે સંવત ૧૪૭૫ વાલો ખીજા નવા આંકડા ઉપર આવ્યો. તેની ઉત્પત્તિની એક તરફીખ ખતાવી છે તે સીવાય ખીજી રીતેખી તે ખની શકે છે. તે વડી બુદેજ અહેસાબે ઢેખાડી, અને તે માટે “કીસ્સે સંજાણ”ની એક બેતનાં નવાં વાંચણનો ઉપયોગ કરી, તેને અથોર્નાન વંશાવલીની પહેડીઓની ગણત્રીથી ટેકો આપી આ રીતે ઢેખાડી :—૬૫૧+૫૦+૧૦૦+૧૫+૧૬+૩૦૦+૨૦૦+૭૦+૧૪=૧૪૧૬ ૬૦ સં=૧૪૭૫ સંવત.

યોતાના વિષયની સેવટે તેવણે આતાજનેને અર્જ કરી કે એમનાં સીઢાંતનો ખોટો અર્થ ઉઠાડવો નહી-તેવણનું કહેવું એવું નહી હતું કે આ ગણત્રી કરનારાઓએ કોઈને છેતરવાનો કે આઠે રસ્તે ઉતારવાનો કંઈપણ ખયાલ રાખ્યો હતો. તેઓ ઉપર એવું કોઈપણ આલ મુકવાનો એક જાંહખો વિચાર વડીક તેમને સ્વપ્ને પણ આવ્યો ન હતો એમ તેવણે ભારે લાગણી તથા જુસ્સા સાથે જણાવ્યું. જેઓએ એ હીસાબો કીધા હતા તેઓ આપણા જેવાજ ઉલ્ટમંદ અને સત્ય શોધક પ્રમાણીક અભ્યાસીઓ હતા, અને જેમ કુડીખંધ આરખ અને ચૂરોચન વિદ્વાનો, કયાન્યન, અશ્કાન્યન, હુખામન્યાન અને સાસાન્યન વંશના પોદશાહોની સંખ્યા તેમની હકુમતનાં વર્ષ, તેમને તખ્તે બેસ-

વાના કે ગુજરવાનાં સાલ ને તારીખો વિષે તરેહુવાર અટકેલો ચલાવી, તરેહુવાર મતમતાંતર, પસંદ કે નાપસંદ કરી જીદી જીદી ચોજનાઓ રચી ગયા છે, અને જેમ આજે પણ આપણા પોતાના ઓલમો, વિદ્વાનો અને કાબેલ દાદા નરો કરે છે તેમ તેઓએ પણ પોતાના જ્ઞાન, શુદ્ધિ, દાનેશવરી, કુરહેરી અને હંફાપણથી, કયું બનવા યોગ્ય અને અશક્ય તેની પોતાની સમજ અને તર્કશક્તિ અનુસાર પોતાને મનપસંદ ચોજનાઓ રચી હુતી, અને તેઓના શાગેદો કે વખાણનારાઓ જ્યાંથી મલ્યા ત્યાંથી હાથ કરી પોતાની નોંધ પોથીઓમાં અંહી તાંહી ટપકાવી ગયા હતા. અહમતે, પાછલા વખતમાં શુદ્ધિ કરીને કીધેલી એવી ગણતરીઓ આજે આપણને કાંઈ કાંમની નથી અને તે ઉપર એતેકાદ તથા એતખાર રાખવાનું તર્ક કરવું બેઠ્યો. પણ તેથી કાંઈ તે ગણતરી કરનારાઓની ધમાનદારી, સાચવત, સુઢાપણ કે નેક નયત ઉપર સખુન કે શંકા લેધ જવાની કાઠપિણુ જરૂર નથી અને તેમ કરવાનો કશોખી એરાદો સ્વપ્ને વટીક કોઈએ રાખ્યો નથી.

સેવટે સન'શીન સાહેબે, મંડુલી તરફથી પ્રોફેસર હોડીવાલાનાં આ કીમતી કાબેલ્યતથી બરપુર અને દાખલા-દટીલો સાથનાં વિદ્વાતલયાં રેસાલા માટે બારે એહસાન માનતાં જણાવ્યું કે, ગયે પખવાડીયે તેવણે વાંચેલા કીમતી રેસાલામાં મહમુદ બેગડાની ચઢાઈ ૧૪૬૫ માં થઈ હતી તે વિષે, જેટલું સાબેત થઈ શકે તેટલું લગભગ બધું સીધું કયું હતું અને આજે તેવણે પાર્સીઓની ખરી તવારીખનો પાયો નાંખવા અગાઉ જગ્યા સાફ કરવાનું (Clearing the ground) જે ઘણુંજ અવશ્યનું કાંમ હતું તે ઘણીજ બાહોશી, વિદ્વાતા, દાખલા-દટીલો સાથે છટાથી કરી ખતાવ્યું છે. વર્ષ અને સનેઓની ગણતરીમાં ભુલતો રહે અને ભુલ હશેજ, પણ રોજ-માહ-તારીખ-વાર વગેરેની જે બાબત છે તેમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. તારીખ તો ચોક્કસજ છે, પણ તે કોઈ બીજા બનાવની હાથ.

પ્રોફેસર હોડીવાલાએ સેવટે જણાવ્યું કે, રોજ-માહ અને હિંદુ તારીખ તો શુદ્ધજ છે, પણ ૭૭૨ એ ઘણી જીની ભુલ છે-એ બાબતની ચોક્કસ તારીખ અને વર્ષ તેવણે થોડાજ વખતમાં સીદ કરવાની આશા રાખે છે.

બેઠક ૧૮ મી, તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૩.

જીનાગઢની બાહુદીન કાલેજવાલા પ્રોફેસર શાહપુરશાહ હોરમજી હોડીવાલાએ, “સંવત ૧૪૭૫ માં ધરનશાહ આતશબેહરાંમ સાહેબને નવસારી લેધ જવાના કેહવાતા સને વિષેની નવી હકીકત” ની બાબત રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, સંજાણવાલા “ધરનશાહ”ને નવસારીમાં કયા સાલમાં લેધ આવવામાં આવ્યા હતા, તેના બે જીદા જીદા સને આપવામાં આવે છે. એક તો

ઈ. સ. ૧૪૧૬=સંવત ૧૪૭૨ છે, જે કેમ ઉપજાવી કહાડયો છે તે, તેવણે પોતાનાં ગઈ તા. ૨૫ મી નાં વિષયમાં જણાવ્યું હતું; પણ એ ઉપરાંત એક બીજે સને પણ કથે કથે મલે છે જે ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં મહૂમ વિદ્વાન જીએર્ગ શેઠ જીર્જેલ સ્તમજી કામાએ “અન્ડગર્ડિ તારીખ” નામનાં ચોપાન્યામાં આપ્યો હતો, ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં મહૂમ ખા. બા. શેઠ ખમનજી બે. પટેલે પોતાનાં “પાસી પ્રકાશ” માં તે વિષે કાંઈક વધુ વીગત આપી હતી; જો કે તેમાં કેટલીક ન્હાની ભુલો હતી, જે તેવણે પાછલથી ખતાવી હતી. એ સને આ પ્રમાણે છે:—“રોજ મારેસપંદ, માહુ શેહેરેવર, જુધવાર, આષાઢ શુદ્ધ ૫, (વીક્રમ) સંવત ૧૪૭૫” (ઈ. સ. ૧૪૧૬). હવે આ સને મંજીર રાખવો મહાલ છે કેમકે તે નથી “કીસ્સેએ સંજાણુ” સાથે મલતો કે નથી રેવાયતો સાથે, કે નથી તેને બીજા કોઈ ઠેકાણેથી કે આસપાસનાં સંજોગોનાં આપણાં જ્ઞાનથી ટકો મલતો. “કીસ્સેએ સંજાણુ”માં કહેલું છે કે, મહુમ બેગડાએ સંજાણુની ખાનાખરાબી કીધી, પછી ૨૬ વર્ષે “ઇરાનશાહ”ની નવસારીમાં તશ્વીર થઈ હતી. હવે મહુમ ઇ. સ. ૧૪૫૮ માં ૧૩ કે ૧૪ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો હતો; એટલે સંજાણુ જો તેણે પોતાની હકુમતના પેહલા વર્ષમાં પણ સર કયું હોય તો એ “કીસ્સા” મુજબ આતશબહેરાંમ સાહેબ ઇ. સ. ૧૪૮૫ અગાઉ નવસારીમાં પઢરાવી શકાયજ નહીં, એટલે ઇ. સ. ૧૪૧૬ નો સને કેમે કરી આવી શકેજ નહીં અને તે શુદ્ધ હોયજ નહીં. વઢી સંજાણુ અને નવસારીના મોખદો વચ્ચે સમજીતી કરીને તેઓના અરસપરસના લાભો સચવાય એવી ગોઠવણ કરવામાં જે દીનચાશીદાર બેહદીન સાહેબે આગેવાની લીધી હતી તેનું નામ કીસ્સા પ્રમાણે ચાંગા આશા કરી હતું. હવે આ ચાંગા આશાને એવીજ સર્વોપરી અને આગેવાનીની જગ્યા રેવાયતોમાં ઇ. સ. ૧૪૭૮, ૧૪૮૬, અને ૧૫૧૧ માં આપવામાં આવી છે, એટલે ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં ચાંગા આશા જો સો વર્ષનીબી પુખ્ત ઉમરે પાંદુર્યા હોય તો, આતશબહેરાંમ સાહેબને નવસારી લાવવાના આ કહેવાતા સને ૧૪૧૬ માં તેવણ આંઠ વર્ષનાજ હોઈ શકે, અને જો તેવણ સો વર્ષ પુરાં કર્યાં ન હોય અને નેવું કે તેથી ઓછી ઉમરના ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં હોય તો, પછી ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં તો તેમનો જન્મ પણ ન હોય, એટલે “ઇરાનશાહ” ને નવસારી પઢરાવવાની કામગીરીમાં આગેવાની કોણ કર્યાં? હવે આ પ્રમાણે આ નોંધનો એક ભાગ સદંતર ખોટો સાબિત થાય છે. (કેમકે રેવાયતના સનેઓ ઉપર કાંઈ પણ સંખન લેઈ જવાય તેમ છેજ નહીં.) ત્યારે એ નોંધનો બીજો ભાગ તદન સાચોજ પુરવાર થઈ શકે છે, એટલે એમાં કહું છે કે, “રોજ માહુરેસપંદ, માહુ શેહેરેવરને દિને જુધવાર, આષાઢ શુદ્ધ ૫, સંવત ૧૪૭૫” હતો, તે ગમે તેવી ખારીક ગણતરી કરતાં અચુક જણાય છે. અને તેમાં લેશ માત્રબી ભુલ નથી. વઢી એમ પણ આપણે કહી શકતા નથી કે, પાછલા

જમાનામાં કોઈએ ઉંધી ગણતરી કરીને પાસી^૧ રોજ-માહને હિંદુ તિથિ સાથે અમસ્થું પાટયું ગોઠવ્યું છે, અને બેઠકે એવી ગણતરીનું ચોક્કસ બેસાડવાનું કામ હાલ કાંઈ ઘણું બીકટ નથી, કેમકે, આપણી પાસે તો યુરોપનાં કાબે-લાએ સુતફરક તાચકાઓના સનેઓનો ખારીક મુકાબલો કરીને અને સુલકે સુલકનાં નજીમીઓની શોધોનો ઉપયોગ કરીને તરેહવાર પંચાંગો અને કોઠાઓ, એહસાબો અને એક સનેને બીજા કોઈમાં પણ તબદીલ કરવાની તરેહવાર તરકીબો ખતાવી આપી છે, પણ એ સંવત્ જ્ઞાન અને એ સર્વે સાંધણી આગલા જમાનામાં કોઈપણ પાસી^૧ પાસે હોય એમ ધારી શકવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે. હવે એક ભાગ ખરો અને બીજો ભાગ ખોટો, એટલે એ મુશ્કેલીનો રસ્તો શું અને કેમ કહાડવો? રસ્તો માત્ર એજ કે, રોજ મારેસપંદ, માહ શેહરેવર, જુધવાર, આખાદ શુદ્ધ પાંચમ સંવત ૧૪૭૫ માં કોઈ યાદગાર અથવા જાણવા યોગ્ય ખનાવ ખન્યો હતો ખરો અને તેથીજ તેની નોંધ પણ રાખવામાં આવી હતી, પણ તે ખનાવ “ધરાંનશાહ” આતશબહેરાંમ સાહેબને નવસારી લેધ જવાનો હતો નહીં, પણ કોઈ જુદોજ હતો. હવે ત્યારે એ ખનાવ શું હતો? તેની જીસ્તેજીઈ કરવામાં તેવણ રોકાયા હતા, તેમાં તેમને જે પત્તો અથવા મુદ્દો મલ્યો છે તે ઉપર પણ એક નવુંજ અજવાણું ફેંક્યું.

ખાંડ ૫૦ અહમનજી પટેલે પાસી^૧ પ્રકાશમાં જણાવ્યું હતું કે એ નોંધ તેઓએ શેઠ રૂ. જ. ખામખોટવાલા પાસેની ચરતો અને નીરંગોની સંવત ૧૮૫૬ (ધં સં ૧૮૦૦) માં ફરેક્ટન ફરામરજ સંજાણાએ લખેલી એક કેતાખમાંથી લીધી હતી. પ્રોફેસર હોડીવાલાએ એ કેતાખ પહેલાં તો ખાંડ ડાસીખાઈ રૂ. ચોક્કસી પાસેથી મેલવી, અને પછી એવીજ કેતાખ જે હોમજ્ઞયાર ફરાંમજ સંજાણાએ સંવત ૧૭૧૪ (ધં સં ૧૬૫૮) માં લખી હતી, અને જેની ઉપરથી ફરેક્ટને નકલ કીધી હતી, તે એર્વંદ માનેકજી રૂં ઉનવાલા પાસેથી ખોલી કાઢી મેલવી હતી. હવે સંવત ૧૭૧૮ વાલી જીની કેતાખમાં નીચે પ્રમાણે એ નોંધ લખેલી મલે છે :—

“શ્રી આતશબહિરાંમ નુશારીમાં પધારેઆ તેનું વરસતથા રોજ

મહીનું લખેઉં છે.”

[લાલ સાહીનું મથાણું]

“સંવત ૧૪૭૫ વરખે માહ શેહરેવર રોજ મારેસપંદ આખાદ શુદ્ધ
“પ જુધે શ્રી આતશબહિરાંમ ઘડમખારમાંહો થાનક પધારેઆ. સંજાણથી
“વાંસદી આવેઆ પછી તાંહાંથી બેહેદીન અનજમન મળી નુશારી લઈ
“આવેઆ એ લખેઉં તે પોથું ઇજશનીનું હસતુર હમજીઆર રામ સંજા-
“ણાનું કદીમ જીનું પોથું હતું તે બેઈ લખેઉં છે.” [કાલી સાહીનું મથાણું]

હવે આ મથાણું લાલ સાહીમાં છે અને નોંધ તો કાલી સાહીમાં છે. એ લાલ સાહીનું મથાણું હોમજ્ઞયાર ફરાંમરોજે પોતા તરફથી કીધેલું લાગે

છે, અને હસ્તુર હુમલ્લુઆર રામના અસલ પોથામાંથી તે લીધું હોય એમ લાગતું નથી; અને લીધું છે એમ ત્યારેજ સાબિત થાય કે, જ્યારે હસ્તુર હુમલ્લુઆર રામની ચળનેનું જીવું પોથું હાથ લાગે. એ મથાલાંને લીધેજ એવો ખયાલ બેસી ગયો છે કે એ સને “ઇરાનશાહ”ને નવસારી લેઇ જવાનો છે, જે આપણે જોયું છે કે ઇતિહાસીક પુરાવાઓથી ખોટા પડે છે. હવે જો આપણે કબૂલ કર્યે કે, સંવત ૧૪૭૫=(ઈ. સ. ૧૪૧૯) માં ગમે તે થયું હોય, પણ આતશબેહરાંમ સાહેબને નવસારીમાં તો લાવવામાં આવ્યા હતાજ નહીં, અને તેમ છતાં એમ પણ કબૂલ કર્યે કે રોજ, માહ અને હિંદુ તિથિ અને વાર આખા મલી રહે છે, એટલે એ દિવસે કોઇ ચાદગાર ખનાવ બનેલા હોવાજ જોઇએ, તો પછી આ નોંધનો (કાલી સાહીમાંના ભાગનો) એકજ અર્થ થઇ શકે છે અને તે એટલોજ કે, એ દિવસે આતશબેહરાંમ થાનક, એટલે થાણાં નામના કસબામાં લેઇ જવામાં આવ્યા, અને રોજ મારેસ્પંદ, માહ શેહરેવર-પદ્મિશહેમ ગાહાનખારનાં પાંચ હજીડામાં પડે છે તેથી લખ્યું છે કે, “શ્રી આતશબેહરાંમ ધમખારમાં થાનક પધારેઆ.” ઉપર કહ્યું છે એ સિવાય બીજે અર્થ થઇ શકતો નથી, કેમકે જો થાનકને સામાન્ય નામ તરીકે લેઇએ અને થાનક પધાર્યા એટલે નવસારીમાં તખ્તનશીન કીધા એમ સમજ્યે તો એમ ઠરે કે, રોજ મારેસ્પંદ માહ શેહરેવર સંવત ૧૪૭૫ ને દીને નવસારીમાં આતશબેહરાંમ સાહેબને લાવવામાં આવ્યા હતા, પણ આપણે તો કબૂલ કર્યે છે કે, તેમ તો અન્યુજ નથી. અને “કીસ્સએ સંજાણુ” સાથે કે રેવાયત સાથે અંધમેસ્તુ નથી, ત્યારે રસ્તો એટલોજ રહ્યા કે, થાનક સામાન્ય નામ નથી પણ વિશેષ નામ છે અને તે કોઇ ગાંભ કે કસબાનું નામ છે. અને થાણાનું નામ જુના સંસ્કૃત લેખોમાં “સ્થાનક” તરીકે આવે છે, એટલે આ “થાનક” તે હાલનું થાણાજ ઠરે છે. હવે જો એ નોંધનો એજ ખરો અર્થ હોય તો પછી એની ઉપરથી શું અનુમાનો નિકલે છે? એ ઉપરથી ત્રણ ખાતેરી પૂર્વક અનુમાનો થઇ શકે છે જે ચોક્કસ કહેવાઇ શકાય અને જે ઘણાંજ અગત્યનાં છે. પેહલું તો એ કે, આતશબેહરાંમ સાહેબને ઇ. સ. ૧૪૧૯ (સંવત ૧૪૭૫) માં સંજાણુથીજ થાણે લેઇ જવામાં આવ્યા હોય તો પછી એમજ ઠરે કે, સંજાણુનાં પાસી સંસ્થાનને અલાઉદ્દીન ખીલજના અલફખાને ઇ. સ. ૧૨૯૭-૧૩૧૫ ની વચ્ચે પાયામાલ કરવાની અને તેના સઘલા રેહવાસીઓને મારી કાપી જંગલોમાં નહસાડી મુકવાની વાત બીલકુલ નાપાયદાર છે. એટલુંજ નહીં પણ જે પણ બીજી બધી તર્કો અને અટકલો જે એ ખનાવને ઇ. સ. ૧૪૧૯ ની અગાઉ મુકતી હોય તે પણ આપોઆપ જમીનહોસ્ત થઇ જાય છે. બીજું નફ્રી અનુમાન એ છે કે, કીસ્સએ સંજાણુમાં કહેલું છે કે, મહમુદ બેગડાએ સંજાણુ માર્યા પછી આતશબેહરાંમને નવસારીમાં લાવવામાં આવ્યા હતા તે વાતને હ્યાં મજબૂત ટેકો મલે છે, કેમકે

અસલ નોંધ, આપણે જોયું છે તેમ, ઠસ્તુર હુમજ્યાર રામ સંજાણુને હાથની છે, જે ઠસ્તુર ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં હૈયાત હતા એમ જાસા (?) ની રેવાયત ઉપરથી સાબિત થાય છે, એટલે કે મહમુદ બેગડા ૬૫ વર્ષની ઉમરે ઇ. સ. ૧૫૧૧ માં ગુજર્યો તે પછી ફક્ત પાંચમાં કે છઠ્ઠા વર્ષમાં ઠસ્તુર હુમજ્યાર હૈયાત હતા અને તેથી તેમની ગવાહી ઉત્તમ પ્રકારની છે, કેમકે તેઓ તે વખતે સંજાણુઓમાં વડીલ તરીકે ગણાયા છે. એટલે પોતે પણ ૬૦) નહીં તો ૫૦) વર્ષના તો હોવાજ જોઇએ અને તેથી તેમને મહમુદનાજ જમાનાનાં આસામી તરીકે લેખવા જોઇએ. ત્રીજું નક્કી અનુમાન એ છે કે ઇ. સ. ૧૪૧૯=(સંવત ૧૪૭૫) નો સને ધરાંનશાહને નવસારીમાં લેઇ આવવાનો નથી પણ તેમને કોઇ નહીં જણાવેલા સખાઓસર થાણુ લઇ જવાનો છે.

એ સખાઓ શું હતા તે એ નોંધમાં જણાવ્યું નથી તે આપણી કમ-નસીબી છે, તો આ બે હસ્તલેખોમાં આ જીની નોંધ તેનાં અસલ આકારમાં હવે પ્રગટ થઇ છે, અને આજ મુદતો થયાં કરવામાં આવતો તેનો ખોટો અર્થ ખોટા પાડીને તેની ખરી મતલબ હવે સમજવામાં આવી છે તે આપણી ખુશનસીબી ગણાવી જોઇએ. હવે એ નોંધ મુગી છે તો આપણી અકલ અને તર્કશક્તિ અને ઇતિહાસિક જ્ઞાન કાંઈ બોલે છે કે નહીં તે તપાસ્યે. અલબત્તે, આપણે આદ્ય રાખવું જોઇએ કે એ આખેરે અટકજળ કહેવાઇ શકે અને તે ખોટી પણ હોય તેમ ખરી પણ હોય, અને તવારીખનવેશો વારંવાર એવી તર્કો અને અટકલોનો ઉપયોગ કરે છે અને ઘણીવાર પાછલી શોધોથી તેવી અટકલો ખરી પણ પડી છે તેના દાખલા મોજી છે. તોપણ એ સઘલું અટકલ સિવાય વધુ નહીં હોવાની ખુલ્લે ખુલ્લી અને બાર મુકીને ચેતવણી આપીને, અને પોતે તેમાં સખલ કારણોસર સુધારો કરવા કે તેને બીલકુલ રદ કરવા હુમેશે તૈયાર રહેશે એમ કહીને, તેવણે જણાવ્યું કે, લડાઇ, ફેસાદ, મરાઠાઓના હુમલા, પીંડારાઓની ઢાડ યાને મુલકની અસ્થીર હાલતમાં ઘણીવાર આતશબેહરાંમ સાહેબને કોઇ સલામત જગ્યાએ લેઇ જઈ રાખવામાં આવતા હતા, એ વિષેનાં ત્રણ પુરાવાઓ વલસાડવાલા મોબેદ રતનજી હોશંગની, નવસારીની વડી દરેમેહરાની ફેહરેસ્તમાંથી અને ઠસ્તુર એરચજી સોહરાબજી મહેરજરાંણાની નોંધમાંથી ટાંકી ખતાંવ્યા હતા અને તે ઉપરથી સાબિત કરવા માંગ્યું કે, ઇ. સ. ૧૭૩૩, ૧૭૭૬ અને ૧૮૦૩, જે ખધાં વર્ષો લડાઇ અને મરાઠા લશ્કરગીરડીનાં હતાં, તેમાં નવસારીના કેબાને સુરત લેઇ જઈ રાખવામાં આવ્યા હતા અને દેશમાં સમાધાન થયા પછીજ પાછા લાવવામાં આવ્યા હતા. હવે ત્યારે સાબિત કરવાનું જે રહ્યું તે એ કે ઇ. સ. ૧૪૧૯ માં ઉત્તર કોંકણ, જેમાં સંજાણુ આવેલું છે, ત્યાં એવી લડાઇ, ફેસાદ અને ખલવાનો હીંગામ હતો કે નહીં એ વિષે આપણને ગુજરાતી અને ખડાંમની વંશનાં તવારીખનવેશોમાંથી કાંઈ જવાબ

મલતો નથી, પણ એક બીજે ઠેકાણેથી કાંઈક અજવાળું પડે છે, જોકે તે ઘણું તેજ, કે ઘણું ચોખું, કે ઘણું ભરોસેદાર તો નથીજ, પણ જે છે તે આપણે તપાસી જોઈએ. હવે મુંબઈ અને કોંકણમાં વસ્તી પ્રભુઓ, પાંચકળશરીઓ તેમની કોલી, ભંડારીની જાતોમાં એવી મજબુત હંતકથા ચાલે છે કે, ઇ. સ. ૧૩૦૦ ને આશરે ભીમદેવ અથવા બીજા રાજા નામના એક હાકેમે માહીમનાં ટાપુ અને ઉત્તર કોંકણમાં પોતાની સત્તા બેસાડી હતી અને તેની પછી તેનો દીકરો પ્રતાપ બીજા ગાદી ઉપર આવ્યો હતો જેને ચેલેના સરદાર નગર દેવે ઇ. સ. ૧૩૩૧ માં હરાવીને તેણે રાજ્ય લઈ લીધું હતું; અને ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૩૪૮ માં નગર દેવનો પોતાનો સુસલમાનોનાં હાથે પરાજય થયો હતો અને તે માર્યો ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૩૪૮ અને ઇ. સ. ૧૪૨૯ માં, જ્યારે ગુજરાતનાં સુલતાન અહમદશાહે ઉત્તર કોંકણના તમામ મુલક ઉપર પોતાની આજ્ઞા ચલાવી અને તે જીલ્લાને પોતાની સલતનતના એક જાથકના ભાગ તરીકે ખનાવ્યો, ત્યાંસુધી એ વીસ્તારમાં બહુજ અંધેર ચાલ્યું હતું અને ખારભાયાના રાજ્ય જેવું હતું; એટલે કે ભંડારી, કોલી અને બીજા ન્યાતનાં હિંદુ સરદારો જ્યાં અને ત્યાં અને જ્યારે અને ત્યારે પોતાની સત્તા બેસાડતા હતા અને તાલ પડે તો પોતે સ્વતંત્ર હોવાનો દાવો કરતા હતા, અને વકી જરૂર પડે તો ગુજરાતના કે કોઈ બીજા હાકેમની સર્વોપરી પણ કબુલ રાખતા હતા. એવાં ખારભાયાનાં રાજ્યમાં ઇ. સ. ૧૪૨૯ ની અગાઉના આંદ કે તેથી થોડાક વધારે વર્ષ અગાઉ ભીમરાજના ભંડારી સરદારોમાંનો એક ટાલો, કે જે ભોગલેનાં નામથી ઓળખાતો હતો, તેઓએ ગુજરાતના સુલતાન સામે બંડ ઉઠાવ્યું હતું, અને માહીમનાં ટાપુ અને ઉત્તર કોંકણનો મુલક સર કીધો હતો. આ ગેરવ્યવસ્થા અને અઠડામણનો વખત ત્યારેજ ખતમ થયો હતો કે જ્યારે ઇ. સ. ૧૪૨૯ માં અહમદશાહે બાંહમનીઓની ફ્રાજને માહીમ અને થાણાં આગલ જખરી શેકસ્તો આપીને તેઓને એ મોલક ઉપરથી છવટનો હાથ ઉઠાવવાની ફર્જ પાડી હતી. આ તો લોકવાક્યા થઈ, પણ હવે હ્યાં એક બીજો ગુચવાડો ઉભો થાય છે, કેમકે એ હંતકથાને ટેકો આપવાસાડે એક ઠેકાણે ત્રણ ફ્રાંસીઈ ફસ્તાવેજે ટાંકવામાં આવ્યા છે. આ ફસ્તાવેજે પેહુલાં ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં મુંબાઈનાં સુકલચન્નુરવેદી બ્રાહ્મણોની એક મરાઠીમાં લખેલા ઇતિહાસમાં પ્રગટ થયા હતા. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં મી. એસ. એમ. ઍડવર્ડ્સે પોતાના “Rise of Bombay” નામનાં પુસ્તકમાં તેનો કાંઈક ભાવાર્થ આપ્યો હતો, પણ પાછલથી એ કાબેલ ગ્રંથકરની મહુમ મી. જંકસનની ઉસ્તાદી સલાહ અને તેવણે ખતાવેલાં કારણોને લીધે ખત્રી થઈ હતી કે એ કાગલો બીનભરોસેદાર અને પાછલા વખતની ખનાવતનાં છે. અને ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં છપાયેલા પોતાનાં “ગેનેટયર ઍફ ઍન્ડ્રે સીટી” નામના ઘણાજ રસીલાં અને કીમતી ગ્રંથમાં એક નોટ મારી હતી અને તે

ઉપર હવે તેઓ એતખાર રાખતા નથી એ ખાખત મીં હોડીવાલા ઉપરના ટુરતનાં તેવણુ લખેલાં પત્ર, જે તેવણુ મંડલી સમક્ષ વાંચી ખતાવ્યું હતું, તે ઉપરથી ખોલ્લું જાહેર કીધું હતું; પણ ત્યાર પછી ૩ વર્ષે મીં કર્કયાએ એજ કાગલોને પાસીં તવારીખ અને સંજાણુની ખાનાંખરાખીનાં સવાલ ઉપર ઘણુંજ કીમતી અને ભરોસેદાર અજવાલું નાખનારાં તરીકે જણાવ્યાં હતાં, (જુઓ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડયા ૧૯૧૧-૧૨). અને વળી તે પછી ૫-૬ મહિને ફરીથી એક જાહેર લાખણુમાં ભાર મુકીને તેમને ખોતાની એક અટકલનો પાયો ખનાવ્યાં હતાં. હવે એ હસ્તાવેજે શાકે ૧૨૨૧, હીજરી ૮૧૭ (૮૧૬ જુલ છે) અને હીજરી ૮૦૧, એટલે ૪૦ સં ૧૨૮૮, ૧૪૧૪, (૧૪૧૬ જુલ છે) અને ૧૪૯૬ નાં કહેવાય છે, અને તે ખોટા હોવાનાં કારણા નીચે મુજબ છે:—

પેહલા હસ્તાવેજની તારીખ નીચે પ્રમાણે અસલમાંજ આપી છે: ૨૮ ઝીલ્હ જુજળ ફાલી સને ૭૦૮, શક ૧૨૨૧. હવે ૪૦ સં ૧૨૮૮ માં જ્યારે મુસલમાનોના ઉત્તર કોંકણમાં ઘણું ઘણું તો ટુરતનોજ પગપેસારો થયો હતો, ખલકે ઘણુંખડું તેટલું પણ નહીં હતું, ત્યારે હિંદુઓના એક હસ્તાવેજ માટે મુસલમાન મહિના અને દખણનું મુસલમાન ફસત્રી વર્ષ, જે પણ પાછલા વખતમાંજ દાખેલ થયું હતું, તે ઉત્તર કોંકણમાં ચાલુ વપરાશમાં કેમ હોઈ શકે? વળી એમાં કહેલું છે કે, ખીખ રાજાએ સરદેસાઈગરોનું વતન ચણુનાખાઈ પાસે ૨૪૦૦૦ રચાલે વેચાતું લીધું. હવે રીઆલ જે એક યુરોપીયન સીક્રા છે તે ૪૦ સં ૧૨૮૮ માં લેવડ-દેવડ અને આપ-લેનાં વ્યવહારમાં સાધારણ ઉયોગમાં હોય તે ખીલકલ માનવા યોગ્ય નથી. હવે ખીજા હસ્તાવેજની તારીખ લખી છે કે ૮૧૭ હીજરી (૮૧૬ લખ્યું છે તે તજુમો કરનારની નજરચુક છે) ૪૦ સં ૧૪૧૪ અને સુલતાન અલાઉદ્દીન ગાજી ખહામનીના રાજ્યના પેહલાં વર્ષમાં; પણ ફરેસ્તે વગેરે તવારીખનવેશો ઉપરથી સાફ માલૂમ પડે છે કે સુલતાન અલાઉદ્દીન ખાહમની પેહલા ૪૦ સં ૧૩૪૭ માં ગાદીએ બેઠો અને અલાઉદ્દીન ખાહમની ગાજી ખીજે છેક ૪૦ સં ૧૪૩૫ (૮૩૮ હીજરી) માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. એટલે એમાં પણ ગખડું નીકલ્યું. હવે ૧૪૯૬ ૪૦ સં ના ૩ જા હસ્તાવેજમાં વલી પાછા પેલી ૨૪૦૦૦ રીઆલવાલી ફરમાસુ કહાંણી લખી છે અને વળી એમાં ખીજું એમ જણાવ્યું છે કે, દેવગીરનો યાદવ રાજા રામદેવ અને તેના દીકરો ખીખ અલાઉદ્દીન પાદશાહને શક ૧૨૦૮, ૪૦ સં ૧૨૮૬ માં મલવા ગયા હતા. હવે ખરેખર તો અલાઉદ્દીન ૧૨૯૫ ૪૦ સં માં ગાદિએ બેઠો હતો, એટલે એખી ખોટું. વલી એમાં લખ્યું છે કે, શક ૧૨૦૮=(૪. સ. ૧૨૮૭) માં અલાઉદ્દીને દેવગીર જીત્યું હતું, અને શકે ૧૨૧૦=(૪૦ સં ૧૨૮૮) માં રામદેવને મારી નાંખ્યો હતો. ખરેખર તો રામદેવ, ફરેસ્તે વગેરેના કહેવા પ્રમાણે, ૪૦ સં ૧૩૦૭ સુધી જીવતો હતો, એટલે એ ગાડું પણ ગખડી શકે તેવું નથીજ. હવે આ હસ્તાવેજને

ખોટા પુરવાર કરવાની જરૂર એટલીજ છે. ગયે વર્ષેજ નહીં (ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડયા ૧૯૧૧-૧૨) પણ આ વર્ષમાં છ સાત મહિના ઉપરજ (જુઓ જામે-જમશેદ ૨૪-૨૬ એપ્રિલ ૧૯૧૩) તેઓ સંજ્ઞાણના સવાલ ઉપર ઘણુંજ કીંમતી અજવાળું નાખે છે એમ મિ. કર્કર્યાએ જણાવ્યું છે અને તે પણ જોકે આજ ચાર વર્ષ ઉપર મી. એડવર્ડ્સે ખાપોકાર જાહેર કર્યું હતું કે હવે તેઓ તેમને ખોટા માને છે. તેથી જેવી જાહેર રીતે તેમના સીફારેશ મી. કર્કર્યાએ કીધી છે, તેવીજ જાહેર રીતે તે વિષે ચેતવણીનું રજીશીંગડું કુંકવાની દરેક પાસી અલ્યાસીની અમન ફર્જ છે. એ પછી મી. એડવર્ડ્સે પોતે ગયે શનીવારે પ્રોફેસર હોડીવાલા ઉપર એ હસ્તાવેજે ખનાવતી હોવા વિષેનો લખેલો કાગલ તેઓએ સદાખરો વાંચી સંભલાવ્યો હતો, અને એ નાખુશ ખાખત ખતમ કરતાં એની ઉમેદ દર્શાવી હતી કે, હવે પછી પાસી તવારીખનાં સંખંધમાં એ કાગલ્યાંઓનું નામ દેવામાં આવશે નહીં. હવે એ કાગલ્યાં છોડી, આપણું ઠંતકથા ઉપરજ આવ્યે. મી. એડવર્ડ્સ તેમજ મર્ડુમ મી. જક્સને એ ખાખતની ખારીક નુકતેચીન અને ચુનોચેરા ખરી રીતે કરીને સેવડનો વિચાર આપ્યો છે કે, એમાં એટલું તો સાચું છે કે, ભીમ અથવા ખીખ નામના રાજાએ ઇ. સ. ૧૩૦૦ ને આશરે ઉત્તર કોંકણમાં પોતાની સત્તા બેસાડી હતી, અને ત્યારપછી ગુજરાતના સુલતાનોએ ઇ. સ. ૧૪૨૬ માં પોતાની સત્તા કાયમની ચાલુ થઈ તેની આંઠ કે સેહજ વધારે વર્ષ અગાઉ ભીમ રાજાના ભંડારી જાતના ભોંગલે નામના સરદારોએ, અહમદશાહ જે ઇ. સ. ૧૪૧૧ માં ગાદીએ આવ્યો હતો, તેની સાંમે માથું ઉચક્યું હતું અને એ મુલક પોતાને કબજે કીધો હતો. એ દરમયાન ઘણીક મારફાડ અને બેદારી ફેલાઈ હતી. હવે એ ભોંગલેના બલવાના વખતમાંજ આતશબેહરાંમ સાહેબને સંજ્ઞાણથી થાણે લેઈ જવાનો ખનાવ ખન્યો છે, કેમકે ઇ. સ. ૧૪૨૬ ની દશજ વર્ષ અગાઉ (ઇ. સ. ૧૪૧૬ માં) તે ખન્યો હતો. ત્યારે ખનવાળેજ છે કે, એ પ્રીસાદ-ફીટનાંના વખતમાંજ સંજ્ઞાણના કોઈ ન્હાનાં જીલમગાર હાકેમની જખરદસ્તી અને જાસ્તીને લીધે, કે કોઈ પાડોશના મજબુત રાજ્યકર્તાએ લાવેલી ચઢાઈને લીધે, “ધરાંનશાહ”ના જરથોસ્તી પાસખાંના પોતાના પાક નૂરી કેખલાને લેખને થાણે નહાસી ગયા હતા; કારણ કે એટલું તો ચોક્કસજ છે કે સંજ્ઞાણમાં કોઈ ઝઘેટો કીલ્લો કે અચાવનાં સાંધણ હતાં નહીં, જ્યારે થાણામાં તો તેજ વખતે મજબુત ગઢ હતો, અને તેનો દર્યા તેમજ જમીનને માગે ખચાવ થઈ શકે એમ હતું. આ અફસને એક નહીં ધારલે ઠકાંણથી નવાઈ જેવો ટકો મલે છે. “કીસ્સે સંજ્ઞાણ”માં એક ખેત છે જે આ ખનાવને માટે છે તે આજસુધી કોઈ સમજ શક્યું નથી. એમાં બેહુમન કએકેખાદ એમ લખે છે કે, પાસીઓ સંજ્ઞાણમાં ૩૦૦ વર્ષ રેહવા પછી, ખીજાં ૨૦૦ વર્ષ સુધી વર્યાવ, નવસારી, જરૂચ વગેરેમાં પંથરાઈ ગયા. “તે વખતમાં સંજ્ઞાણ શેહેરમાં દશતુર

લોકોનાં કેટલાંએક ઘર રહેઆં હતાં, તેહોણની ઉપર એક કબજો હોકમ પોંહયેઓ તે હું નહી જાણુતો જે તે સઘલા દસ્તુરો કાંહાં ગીઆ” (હાદેસા નાચું પા. ૧૧૮). એ પછી તે જણાવે છે કે, કેટલેક વર્ષે ગુજરાતનાં પાદશાહ મહમુદ બેગડાને સંજાણના રાજાની ખબર થઈ. હવે આ કબજો હોકમ તે શું અનવાજો છે કે મેહમુદની ચઢાઈની બે પેહડી અગાઉ (ખુજસતા અને ખુશમસતાનાં નામો તે આપે છે) એટલે કે આશરે ૧૪૨૦ ઇસ્વીમાં ઉતરેલો આ કબજો હોકમ તે તેજ મામલો છે, કે જને લીધે “ઇરાનશાહ”ના પાસખાનોને તેઓને પોતાની સાથે લેઈને થાણે નહાસી જવું પડ્યું હતું. આ તર્ક ખરી હોય (પણ તે એક તર્કજ છે) તો પછી કીસ્સેની એ મેહલરેલી રીતી ઉપર અજવાળું પડે અને તે સાથે ઇ. સ. ૧૪૧૯ વાલી નોંધમાં થાણે જવાની ખીનાતું પણ કારણ કદપી શકાય. પ્રોફેસર હોડીવાલાએ પોતાના વિષય ઉપરથી સાર ખેંચતાં સેવટે જણાવ્યું કે, એ ઉપરથી ચાર ચોકસ નહી પણ અટકલી અનુમાનો નિકલે છે. અને ફરીથી ભાર મુકયો કે, એ અટકલો સાંમે કાઈ સખબો પાછલથી જણાયે તો તે છોડી દેવાને તેઓ પેહલાજ ખાહેર પડશે. પેહલું અનુમાન તો એ કે ઇ. સ. ૧૪૧૯ માં આતશબેહરાંમ સાહેબને થાણે લેઈ ગયા તે સંજાણ પ્રગણમાં કાંઈ ફેસાદ કે ચઢાઈને લીધે હશે. ખીજું, એ ફેસાદ-પ્રીટનાને ભોગલે સરહારેની ચલવલ સાથે કાંઈ સંબંધ હશે. ત્રીજું, એ પ્રીસાદ-પ્રીટનાનાં સંબંધમાં પાસી” દસ્તુરો ઉપર કોઈ “કબજો હોકમ” ઉતર્યો હતો, અને તેઓ ઉપર કોઈ જાતનો કહેર વરસ્યો હતો કે સેતમ ગુજર્યો હતો, કે ગુજરવાની વકી હતી. અને ચોથું, એ આફ્ટ ઘણું કરી કબજા હોકમ જેવી હતી, એટલે નહી ધારેલું અને ઓચીતી આવી પડી હતી અને તેમાંથી અચવું હોય તો ત્યાંથી નહાસવા વિના કાંઈ ખીજે છુટક હતો નહી.

બેઠક ૧૮ મી, તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૩.

મંડલીનો આવી પોંહયતો જ્યુબિલી અવસર કેવી રીતે ઉજવવો તે બાબત વિચાર માટે રજુ થતાં શમસુલ-ઓલમા ડૉ. એર્વંદ જીવનજી જ. મોદીએ નીચલી સૂચનાઓ રજુ કરી :—૧. એ અવસરની યાદમાં એક જ્યુબિલી વૉલ્યુમ બાહર પાડવું.—૨. જ્યુબિલીના દિવસે એક જશન, અને બને તો, જશન બાદ ખાણું કરવું.—૩. જ્યુબિલી વૉલ્યુમ માટે સર્વે સલાસદોની મેગી સખી પડાવવી. એર્વંદ ડૉ. મોદીએ જણાવ્યું કે, એ જ્યુબિલી વૉલ્યુમ કેવી પ્રકારના વિષયનું બનાવવું તે વિષે તેવણને મી. ડૉ. ચે. કર્કીયાએ પોતાના તેવણ બેગાં તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૯૧૩ ના પત્રમાં કરેલી સૂચના તેવણને પસંદ પડે છે, અને મંડલીના સાહેબો હજીર તેવણ તે વિચાર માટે રજુ કરે છે; તે આ કે, આપણી કેમના આગલા જાણીતા દસ્તુરો, એર્વંદો અને ખીજા વિદ્વાનો, જેઓએ કોઈ પુસ્તકો લખ્યાં હોય તેઓની જીંદગીનાં વૃત્તાંતો

જીઠા જીઠા ધણીઓ પાસે લખાવી તે એક વાલમમાં સંગ્રહ રૂપે એકઠું કરવું. એ ઉપરથી શમ્સુલ-ઓલમા એવંદ જીવનજીએ દરખાસ્ત કરી, તેને એવંદ જ. દા. નાદરશાહે ટેકો આપ્યો કે, ડરાવ—“(ક) આ સભાની આવી પોંદ્દ-ચતા ન્યુમિલીનાં અવસરની ચાદમાં એક ન્યુમિલી વાલ્યુમ બાહર પાડવું. (ખ) તે ન્યુમિલી વાલ્યુમમાં આપણી ફોમનાં આજ સુધીમાં ગુજર પામેલા આગલા પારસી સ્કોલરો, ચા કામેલ લખનારાઓની જીંદગીનાં એહવાલો, તેઓએ સાહિત્ય સંબંધી કરેલાં કામો સાથે આપવાં. જીઠા જીઠા ધણીઓ માટેના અહેવાલો લખવાનું કામ હાથ ધરવા જીઠા જીઠા સાહેબોને એવંતેમાસ કરવી.—(ગ) આ પુસ્તકના અધિપતી તરીકે શમ્સુલ-ઓલમા ડા. જીવનજી જ. મોદીની નેમજી ક કરવી.”

મજકુર દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી.

એક ૧૯ મી, તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૪.

મંડલીની સ્થાપનાની શરૂઆતના એક વિદ્વાન, ભલા અને યુજ્જેગ અધિકારી મહૂમ એવંદ એદલજી ફેરેશાસ્પજી આંટયાનાં દેલગીરીભરેલાં મરજીથી મંડલીને ગયલી ભારે ખોટ તથા તે પ્રત્યેના દેલગીરીના ડડાવની નોંધ મંડલીના ફક્તરમાં નીચે મુજબ લેવામાં આવી હતી—જે આગમજ ઓ. મુનશીએ, શમ્સુલ-ઓલમા ડા. એવંદ જીવનજી જ. મોદીએ આજની બેઠકમાં પોતાથી હજાર નહી શકવા વિષે દેલગીરી જણાવી સભાનાં આજનાં કામ તરફ દરેક પ્રકારની દેલસોજી દર્શવતાં, આજની તારીખના ઓ. મુનશી ભેગાં પત્રમાં પોતાની લાગણી નીચે મુજબ જણાવી હતી; જે પત્ર મુનશીએ અત્રે રજી કયું હતું:—

આપણી જરથોસ્તી દીનની ખેલ કરનારી મંડલીની આજની બેઠક, જેમાં મરહુમ એવંદ એદલજી ફેરેશાસ્પજી આંટયાના દેલગીરીભર્યાં મરજીની નોંધ લેવામાં આવનાર છે તેમાં હાજર થવાને મારાથી ખનશે નહીં માટે દલગીર છું. એવજી સાહેબના મરજી માટેની મંડલીની દલગીરી અને તેવજીના કુટુંબ તરફ દોલસોજીમાં મારી હમશરીફી છે. હું જીલોતો નહીં હોવું તો આપણી મંડલીનાં કોષપણ સભાસદ કરતાં હું મરનાર સાથે કામકાજમાં, અબ્યાસમાં અને મીત્રાચરીમાં વધારે સંબંધમાં આવ્યો હતો તેથી હું એવજીના સદયજીની પીઠાંજીમાં કહી શકું છું કે એવજી જેવા ભલા, રાંક, મીઠા સ્વભાવનાં, શીરીન જ્યાંનના ભણેલા સભાસદ પોહવાથી આપણી મંડલી અને એવજીનું મીત્ર મંડલ ગરીબ અને છે. ખુદા એવજીના રવાંનતો નેજેહ્યાંન થાય અને એવજીની ભલી યાદ આપજીને નેક પ્રેરણા આપી એવજીના સદયજી અખત્યાર કરવાને શકિતવાન કરે એવી દુઆઓ સાથે રહું છું”

સેવક જીવનજી જમશેદજી મોદી.

દેલગીરીનો ઠરાવ :—“જરથોસ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડલી, એર્વંદ એફલજ કેરેશાસ્પજ આંટયા જેઓ આ મંડલીના તેની સ્થાપનાથી એક સભાસદ હતા, તથા ૪૩) વર્ષ સુધી તેના એક ખજાનચી, તેમજ બે વર્ષ સુધી તેના નાયબે સરનશીન તરીકેનો ઓધ્યા ભોગવ્યો હતો, તેવજનાં ગયા રોજ ૧૭ મે, માહ ૪ થા, શેહનશાહી માહ ૫, મો કહમી સને ૧૨૮૩ ચ. જ. તા. ૨૭ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૩ ઇસ્વી ને દિને ૭૦) વર્ષની જીભેર્ગ વયે નીપજેલાં મરજુની નોંધ આ સભા ઘણી દેલગીરીની લાગણી સાથે લે છે.

પુરાતન ધરંની ભાષાઓનાં એક અચ્છા અભ્યાસી તરીકે, તેમજ તેનાં એક ઉસ્તાદ તરીકે તથા કેટલાંક વિદ્વાભર્યા પુસ્તકોના કર્તા તરીકે તેમજ આ મંડલીનાં કામકાજમાં ચાલુ ખાહોશી અને ઉલટથી જે ભાગ લીધો હતો તે માટે તેવજની સેવાની આ મંડલી ખાસ કહરસનાશી કરે છે. તેવજના મરજુથી અભ્યાસી મંડલને તેમજ આખી કોમને મ્હોટી ખોટ ગઈ છે એમ આ સભા માને છે. મહુમના મરજુથી તેવજનાં કુટુંબ ઉપર આવી પડેલાં સંકટમાં આ સભા હુમશરીક થાય છે અને આ ઠરાવની એક નકલ ઘટતા દેલાસા પત્ર સાથે તેમનાં કુટુંબની જાણ માટે મહુમના ભાઈ શેહ નવરોજજી કેરેશાસ્પજ આંટયા ઉપર મોકલી આપવાને જે. આ. સેક્રેટરીએને એલતેમાસ કરવામાં આવે છે.”

મજકુર ઠરાવ સભાએ તેને છાજતી ગંભીરાઈ સાથે પસાર કર્યો હતો.

મહુમ એફલજ કે. આંટયાની જગાએ જે. ત્રસ્તી તરીકે સરનશીન સાહેબ શેહ મંથેરજ પેસ્તનજ ખરેઘાત, I. C. S. ને નેમવાની દરખાસ્ત એર્વંદ જમશેદજ દાદાભાઈ નાદેરશાહે મુકી અને તેને શેહ મેહરજીભાઈ નોશેરવાનજ કુકાએ ટકો આપવાથી, મત લેતાં તે સર્વાનુમતે ખહાલ રેહી હતી.

એર્વંદ જમશેદજ દા. નાદેરશાહે દરખાસ્ત કીધી તેને શેહ રતનજ ફરેહુનજ ગોરવાલાએ ટકો આપ્યો કે એર્વંદ એફલજ કે. આંટયાજની જગાએ એરવદ રસ્તમજ કા. મોદીની ખજાનચી તરીકે નેમજુક કરવી.

મજકુર દરખાસ્ત ઉપર મત લેતાં તે સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી.

મેઠક ૨૦ મી, તા. ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪.

શમ્સુલ-ઓલમા એર્વંદ ડા. જીવનજ જ. મોદીએ “જરથોસ્તીઓમાં ભણવાની હારડીનો ઉપયોગ” વિષેનો એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. જે હવે પછી તેવજ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર છે, તે ઉપર કેટલોક વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો.

શેહ રતનજ ફ. ગોરવાલાએ દરખાસ્ત કીધી તેને એર્વંદ કાવસજ પે. માંદેને ટકો આપ્યો, કે એર્વંદ કએખુઓ માધ્યાર કુટાર, B.A., ને મંડલીના સ્થાનિક સભાસદ નેમવા.

મજકુર ઠરખાસ્ત ઉપર, કાયદા મુજબ, આવતી બેઠકમાં મત લેવામાં આવશે.

બેઠક ૨૧ મી, તા. ૭ મી માર્ચ ૧૯૧૪.

મંડલીની સ્થાપનાની શરૂઆતનાં એક સભાસદ તથા ખજાનચી સાહેબ મહૂંમ એર્વહ એઢલજી કે. આંટયાનાં કુખ્ધાયક મરજુની ખુટના સંખંધમાં મંડલીની ફેલગીરીનો ઠરાવ એક ઘટતા ફેલાસા પત્ર સાથે મહૂંમ સાહેબના બાઈ શેઠ નવરોજી કે. આંટયા ઉપર તેમના કુટુંબની જાણ માટે મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો, તેનો તેમની તરફનો તા. ૧૫-૧-૧૪ ઇસ્વીનો પત્ર, જેમાં મંડલીએ લીધેલી મહૂંમના મરજુની ફેલગીરીના ઠરાવ માટે, મંડલીનું એહશાન ઘર્શાવ્યું હવું, તે રજુ કરવામાં આવતાં તેની નોંધ લેવાનો ઠરાવ થયો હતો.

મંડલીના એક સ્થાનીક સભાસદ શેઠ રૂસ્તમજી કા. પારેખે પોતાની બેઠકનું રાજીનામું મોકલ્યું હવું, તે રજુ થતાં બહાલ રાખવામાં આવ્યું હવું.

ગઈ વેળા એર્વહ કએખુસો માધ્યાર કુટાર, B.A., ને મંડલીના સ્થાનીક સભાસદ કરવાની ઠરખાસ્ત ઉપર “બીલત”થી મત લેતાં તે સરવાલુમતે બહાલ રહી હતી.

મંડલીની “જ્યુબિલી”ને અવસર ઉજવવા માટે વિચાર ચલાવતાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, આવતી તા. ૫ મી એપ્રિલ ને રવીવારે પાછલા પોહરે એક જશન સાથેનો મેલાવડો અંજુમનનાં આતશબેહરાંમ સાહેબનાં કંટ્રાક્ટર-વાલા હાલમાં કરવો, જે વેલા મંડલીના સભાસદો ઉપરાંત બીજા બાહરનાં બાલુઓ તથા ગ્રહસ્થાને જાહેર આમંત્રણ કરવા અને મંડલીએ અત્યાર સુધી બજાવેલા કામનો ટુંક ઈન્તેખાબ આપવો, અને સગવડ પડતાં દિવસે મંડલીનાં સર્વે સાહેબોનો ભેગો “ફ્રેશ-ગ્રુપ” લેવો.

શમ્સુલ-ઓલમાં ડૉ. એર્વહ જીવનજી જ. મોદીએ મંડલીની જ્યુબિલીની ચાઢગારીમાં ૫૦) વર્ષ ઉપરની “પાર્સી સ્કોલર્શિપ” ઉપર જે મેમોરિયલ વૉલ્યુમ પોતાના અધિપતીપણાં નીચે પ્રગટ કરવા ધાર્યું છે, તેમાં તેવજી જજીવેલાં નામેની ટીપ ઉપરાંત નીચલાં નામેવાલા શખ્સોનો તેમનાં કામ સાથે સમાવેશ કરવો :—

નેર્થેસંગ ધવલ, બજે કામદીન, આજર કએવાંન, પેશોતન રાંમ, અઢેશીર ફેરમાંની, ફરેકુન હારા. જા. આશા, કએખુસો મહેરવાંન, એઢલ હારા. જા. આશા, પેહલવી ટેક્ટ લખનારા રૂસ્તમ મેહુરબાન, ગોપતશાહ રૂસ્તમ બંદાર, આઢરફરેનો બગ, માનુશચેહુર, જાહસ્પરમ, મોટા ખુર્શેદજી તેહમુરજી દેશાઈ. એ ઉપરાંત ધરાંનના લખનારાઓની જે બાબત મલતી હોય તે એર્વહ માનેકજી રૂ. ઉનવાલાની મઢલ લેઈ તેમાં સામેલ કરવી, એવી સૂચના શેઠ બેહરાંમગોરે

કીધી હતી. વધી તેમ કરતાં તેવણે જણાવ્યું કે તેમાંનાં કેટલાંક લખનારાઓ એવા હતા કે જેઓ લખી જાણતા, પણ વાંચી જાણતા ન હતા. શેઠ બેહરાંમ-ગોરની ઇરાંનીઓનાં સંબંધની સૂચણા સરનશીન સાહેબ વગેરેને પસંદ પડવાથી, પ્રમુખ સાહેબે એ બાબત શેઠ બેરાંમગોરને ઉપાડી લેવાને એલતેમાસ કીધી, જેવણે પોતાની બની શકતી કોશિષથી તે માંથે લેવા જણાવ્યું હતું.

મંડલીની “ન્યુખીલી”નો મોહોત્સવ ઉજવવાના થયલા ડરાવ મુજબ તા. ૫ મી એપ્રિલ ને વાર રવીએ જરથોસ્તી અંજીમનનાં આતશબેહરામ સાહેબના કંટ્રાક્ટરવાલા હોલમાં જરથોસ્તી બાનુઓ અને ગ્રહસ્થાની સારી સંખ્યા સમક્ષ શમ્સુલ્લોહ એલમા એવંઢ ડા. જીવનજી જ. મોદી અને મંડલીના એવંઢ સલાસાદ સાહેબોની સામેલગીરી સાથે શોકગુજારીનું જશન કરવામાં આવ્યું હતું, જે બાદ ડા. મોદીએ મંડલીની ૫૦) વર્ષની તવારીખનો ટુંક ઇન્તેખાબ કહી સંભલાવી, મંડલીની બેઠકો જે હાલે બાઇ ભીખાઇજી બંગાલીવાત્રી કન્યાશાલાનાં દિવાનખાનામાં મલે છે તે માટે તેની માનવંત કમિટિનું એહસાંન માંની, હુજેર થયલાં સર્વે બાનુઓ તથા ગ્રહસ્થાએ તસ્દી લેઇ, હુજેર થઇ, મંડલીનાં કામ તરફ દેલથોજી દેખાડી તે માટે તેમનો આભાર માની, ચારની કર્યા બાદ મેળાવડો ખરખાસ્ત થયો હતો.

મંડળીની ન્યુખીલી ઉજવવા માટેના મેલાવડાનો રીપોર્ટ.

“જરથોસ્તી દીનની ખોળ કરનારી મંડળીની ૫૦ વરસની ન્યુખીલીનો ઉત્સવ ગઇ કાલે પાળવામાં આવ્યો હતો. શરૂઆતમાં જશનની ક્રીયા કરવામાં આવી હતી, જે પછી ડા. જીવનજી જમશેદજી મોદીએ મંડળી તવારીખ અને તેના કામકાજની થોડીક નોંધ રજુ કરી હતી.

ડા. મોદીએ જણાવ્યું, કે આ મંડળીની ૫૦ વરસની ન્યુખીલીના આ અવસર ઉપર મંડળીની ટુંક તવારીખ રજુ કરવા પહેલાં આપણે અત્રે જશનની ક્રીયા કરી છે અને આ મંડળીના સ્થાપકને યાદ કીધા છે, તેમને એકવાર ફરીથી યાદ કરવાની રજા લઈ છું, કે તે લલા નરના ફરોહર ખુશનુદ થાયે. આ મંડળીની ટુંક તવારીખ માટે મારી કમીની કલમ હાથ ધરતાં મને ખુશાલી ઉપજે છે. આજથી ૧૩ વરસ પર મારી “મુનહેહશનો તરજુમો” આ મંડળીને અર્પણ કરતાં, જે થોડાક રખેદો મેં કહ્યા હતા તે આજે હું હર્ષ સાથે પાછા યાદ કરું છું. તે વખતે મેં કહ્યું હતું કે “ધણાક સુંદર સંધયા કાગો તમે લલા અને લણેલા ભાઇઓની ભલી સંગતમાં આપણી પુરાણી દાદીશીની દરેહમેહેરના માળ ઉપર મેં ગુજરી છે, ત્યાં હું બોલ્યો છું અને મેં વાંચ્યું છે, તે કરતાં વધુ મેં મારા લાભ અર્થે સાંભળ્યું છે. માટે એ સંધયા માટેની એક નાની યાદ તરીકે અને તમે મહેરબાન ભાઇઓ માટેનાં માન અને મોહોબતની એક કમી ઇલાજી તરીકે માફ આ પુસ્તક તમે ભાઇઓને અર્પણ કરવાની રજા લઈ છું.”

આ ૫૦ વરસમાં આ મંડળીએ અભ્યાસીઓની ત્રણ પેઢીઓ જોઇ છે. હું મને પોતાને એમાંથી ખીજ યાને વચલી પેઢીમાં જોઈ છું અને ન્યારે એક હાથ ઉપર હાલના નવા જવાન અભ્યાસીઓ તરફ મારો હાથ લખાવું છું ત્યારે ખીજ હાથ ઉપર પહેલી પેઢીના જુના જાણીતા સભાસદો, જેઓ તેના પુરાણા મજબુત જખરા અભ્યાસી સભાસદો કહેવાય, તેઓ તરફ લખાવું છું. આ જાણીતા પુરાણા જખરાઓમાં વધુ જુના વખતના પુરાણા શીક્ષણ મુજબના અભ્યાસી સભાસદો તરીકે મહુમ દસ્તુરે પેશોતન, જમારપજ, હોશગજ, એરચજ, મનચેરજ જા. વાછા જેવાઓના અને નવી રૂઢી પ્રમાણે અભ્યાસ કરનારા સભાસદો તરીકે શેઠ ખરશેદજ રૂ. કામા, એવદો શેહેરીયારજ ભર્યા, કાવસજ કાંગા, તેહમુરસ અંકલેસરીઆ, એદલજ આંટીઆ, ખરશેદજ કતેલી, મનચેરજ શા. વાછા, કાવજ ન. કાંગા અને જમશેદજ નાદરશા જેવાઓનાં જાણીતાં નામો હું જોઈ છું.

મંડળીના ૨૦ માં વરસે હું જોડાયો તે વખતપર નજર ફેંકતા, દલગીરી સાથે હું જોઈ છું કે મારા આગમજની પેઢીના સભાસદોમાંથી એવદ શેહેરીઆરજ અને મી૦ જમશેદજ નાદરશા સીવાય સર્વેઓ શૈક્ષણીઅરના શખ્દોમાં “તે મુલક મુસાફરીએ ગયા છે કે ન્યાંથી કોઇપણ મુસાફર પાછો ફરતો નથી.” પહેલી પેઢીના નવી રીતી મુજબની રકુલ અભ્યાસીઓની સુંદર ટુકડીના ઉપલા સાહેબોમાંથી પહેલા પાંચ, શેઠ ખરશેદજ રૂ. કામા, એવદો શેહેરીઆરજ, કાવસજ કાંગા, તેહમુરસ અને એદલજ આંટીઆ સાથે હું વધુ સંબંધમાં આવ્યો હતો અને એ મારા સર્વ હમકારોને મારા જુદા જુદા પુસ્તકો અર્પણ કરવાનો મેં સંતોષ મેલવ્યો છે. પોતાની હસ્તીના પહેલા જમાનાના ઉપલા દસ્તુર સાહેબો શેઠ ખ. રૂ. કામા જેવજને મહુમ પ્રેફેસર દારમસતેતે એક એહદીન દસ્તુર ગણ્યા છે, તેવજને પણ તેમ ગણતા-અને એવદ સાહેબોમાંથી ધણુકાએ પોતાના પુસ્તકોમાં જે વીહતા દેખાડી છે તે માટે આ મંડળી વાજખી મગરૂરી લઈ શકે. હાલના વખત સાથ સરખાવતાં, તે વખતે અભ્યાસ માટે જે થોડા સાધનો હતાં તે તરફ જોતાં, તેઓનાં નામ અને કામ આપણે માન અને મગરૂરી સાથે યાદ કર્યે ઈએ. ખુદ બધે કે તેઓના ભલાં કામની આપણી ભલી યાદ જ્યાં પણ તેઓ હોય ત્યાં તેઓનાં રહેને ચારી દેય અને આપણ જીવતાંએને પણ તેઓના જેવા ઉલટભર્યા ભલા અભ્યાસી કામો કરવાને ચારી દે.

આજના મુચારક રોજે આપણે અહુરમઝદના શુકરાના કરીશું કે આ મંડળીની સ્થાપના વખતના પહેલા વર્ષના પહેલા સભાસદોમાંના એક આપણ વચ્ચે હૈયાત છે, જેવજ એવદ શેહેરીઆરજ છે. ખુદ તેવજને તન અને મનની દરસ્તી સાથે આપણ અભ્યાસી ભાઇઓના એક વડા તરીકે લાંબો વખત સુધી આપણા માથા ઉપર હાંધયાત રાખે. એવજ આ મંડળીના પહેલા સભાસદોમાંના એક હતા, એટલુંજ નહીં પણ મંડળી તરફથી માગવામાં આવેલાં ઇનામનાં રેસાલાઓમાં પહેલું ઇનામ મેળવનાર હતા. જે ઇનામ આદરપાદ મારેસપંદના પંદનામાના તરજુમાનું હતું. વળી મંડળીના ખીજ સાલથી તેવજે વિષયો રજુ કરવા માંડ્યા હતા અને તે વરસો સુધી ચાલુ રાખ્યા હતા. મેં એક ખીજે ઠેકાણે જણાવ્યું છે તેમ એવદ શેહેરીઆરજ એક જામેલા અભ્યાસી છે. મારે એક પુસ્તક એવજને અર્પણ કરતાં થોડાંક વરસ ઉપર મેં જે કહ્યું હતું તે આજે ખુશી

સાથે યાદ કરે છું કે “તમે અભ્યાસના ખરા આશક છો. સરસ્વતી માતાના ખરા પુજરી છો, અને તેવા ખરા પુજરી તરીકે તમે આ કેળવણીના મંદીરમાં પુજન એ આપ્યા હતા. એક ખરા પુજરી પોતાના પેટ માટેજ પુજ કરતો નથી, પણ પોતાની પુજમાં આજીવ્યાજીવના ધણીકા માટે દુઆ શુભરી તેઓને પોતાની પુજનો લાભ આપે છે તેમ તમેજ પુજમાં પ્રાપ્ત કરેલાં જ્ઞાનનો ધણીકાને લાભ આપ્યો છે.” એવણે ઇરાની સાહીત્યના ખેતરમાં જેમી કાંઠ કયું છે તે માટે અને એ કામમાં પારસી પંચાયતના ત્રસ્ટીઓના એલતેમાસ ઉપરથી અવરતા અને પહેલવી-પાઝંદની પાઠમાળા અને આપણી ક્ષમને લગતાં સંસ્કૃત લખાણોની માળાને હું ખાસ યાદ કરું છું. તે માટે, આજના મુઆરક રોજ આપણે આ મંડળીના સર્વ સલાસદો આપણી મુઆરકબાદી અને ભલી દુઆઓ એવણને પહોંચાડીયું (તાલીઓ).

મંડળીના શરૂઆતના ભણેલા સલાસદો બાપે થોડાક વીચારો જણાવી, મંડળીની સ્થાપના ઉપર આપણે આવ્યે છીએ તો જોઇયે છીએ કે મરહુમ શેઠ ખ. ર. કામા તેના સ્થાપક હતા. તેવણ ૧૮૫૫ માં વેપાર અર્થે ઇંગ્લંડ ગયા હતા, ત્યાંથી ૧૮૫૯ માં અત્રે પાછા ફરતાં કાંસ અને જર્મનીમાં થોડાક વખત પ્રેક્ટિસરો મોહલ, ઓપેરટ અને સ્પીગલના હાથતલે આપણા ધર્મની ભાષાઓનો થોડાક અભ્યાસ કરી, અત્રે આવી, તે અભ્યાસ તેવણ ખાનગી અભ્યાસથી વધાર્યો. ૧૮૬૧ માં પોતાના અભ્યાસનો લાભ બીજાઓને આપવા કાજે જવાન મોખેદોનો તેવણ વર્ગ ઉઠાડ્યો. તે પછી તેવણને લાગ્યું કે એક મંડળ સ્થાપ્યું હોય તો બહુતર કે જેમાં આપણા ભણેલા દસ્તુરો, એવંદા વીગેરે મલી, વાદવીવાદ કરી, કોઇ મતફેરની બાબતો બની શકે તો નક્કી કરે. તેવણની ખાસ મતલબ કે આવી હીલચાલમાં દસ્તુરોની દીલસોજ ખેંચવી કે કોઇક દસ્તુર કોઇ બાબતમાં એક મત આપે છે તો બીજા બીજા મત આપે છે અને તેથી ચુંચવાડો થાય છે, તેથી તેવણે પોતાનું પહેલું સરકયુલર દસ્તુરો ઉપરજ કહાડ્યું અને પહેલવહેલાં તા. ૩૦ મી માર્ચ ૧૮૬૪ ને દીને એવણ સાથે દસ્તુરોજ એકલા ભેગા મળીયા, તે વખતે મુબઇમાં દસ્તુરી દરજ્જે ભોગવતા આઠ નવ દસ્તુરો હતા, તેઓમાંથી સાત જણાએ સરકયુલર ઉપર શેઠ કામાના કામ તરફ દીલસોજ દેખાડી, બીજા બે ત્રણ થોડા વખત પછી જોડાયા. ઉપલી તારીખે પાંચ દસ્તુરો એવણ સાથે ભેગા મળ્યા અને આ મંડળીનો પાયો નાખ્યો. દસ્તુર પેશીતન તેના પહેલા સરનશીન, દસ્તુર સોરાબજી મુલ્લાંશીરોજ પહેલા ખજાનચી અને એવંદ કાવસજી કાંગા પહેલા સેક્રેટરી નેમાયા. પહેલીજ બેઠકમાં એવંદ શેહરીઆરજીને સલાસદ નેમવાની દરખાસ્ત થઇ અને બીજી બેઠકમાં તેવણ ચુંડી કહાયા. બીજી બેઠકમાં પુનેવાલા દસ્તુર હોશંગજી અને સાતમીમાં તેવણના ભાઇ દસ્તુર નોશીરવાનજી ખતપત્રી સલાસદો નેમાયા. બીજી બેઠકમાં એવંદા રસ્તમજી ર. દાદાયાનજી, ખુરશીદજી કટલી, મ. શા. વાઘા અને એદલજી કે. આંટીઆ માટે અને ચોથીમાં એવંદ તેહમુરરપ માટે દરખાસ્તો થઇ, ત્યારપછી બીજા ભણેલા બેહેદીનો શેઠા ધનજીશાહ કે. પટેલ અને મી. ૦ હાસબ-રનાની નેમણુંક થઇ. બીજા બે દસ્તુરો સામેલ થયા. પણ પહેલાં વરસની સેવટમાંજ દસ્તુરો જમાસપજી, પુનેવાલા નોશીરવાનજી, કદમી દસ્તુરો ખરશીદજી અને ફરામજી વીગેરેએ રાજનામાં

આધ્યા, જેનો ખરો સખ્ય માલમ પડતો નથી. રાજનામાં બાદ કરતાં પહેલા વરસની સેવટે ૧૪ સભાસદો હતા. પહેલાં વરસમાં ૨૧ બેઠકો થઈ. સર્વથી પહેલી બાબત તકરાર માટે શેઠ ખ. ર. કામા તરફથી “રવાન”ની રજુ થઈ. આ પહેલા વરસમાં તા. ૮ મી અક્ટોબર ૧૮૬૪ ને દીને પુના કોલેજવાળા ડા॰ હાઉગને જરથોસ્તી ધર્મ ઉપર એક લાષણ આપ્યું, જે માટે ર. પ ની ટીકીટ કહાડી હતી. તેની આવક ડા॰ હાઉગને આપવા ધારી હતી, પણ તે તેવણે ઇરાની અધ્યાસ માટે વાપરવાની ખાહેશ જણાવવાથી તેના ઉપજેલા રૂ. ૧૧૦૦ શેઠ કામાએ એવા કામ માટે પારસી પંચામતને સપુરદ કરવા માંગ્યા, પણ ત્રસ્ટીઓએ કોઈક સખ્યોસર તે લેવાને ના પાડવાથી, તે મંડળીને સોંપવામાં આવ્યા, જેમાંથી આદરબાદ મારેસપંદનું “પંદનામું” અને “દાદેસતાને દીની” એ બેનાં તરજુમા માગવામાં આવ્યા. પહેલા માટે એરવદ શેહેરીઆજીએ અને બીજા માટે એવણે અને એરવદ તેહમુરસપે સાથે મલી ઇનામો જીત્યાં. એ બેમાંથી પહેલો વિષય પંદનામું જાપાવવા કાજે શેઠ કામાએ મહેલનજર કહાડી તો તે શૈર સટાના ઉછાલાનો વખત હોવાથી તેની પહેલે ૧૮૩૦ નકલો ભરાઈ, પણ તે જાપાવવા મંડ્યા તેટલામાં તો તે સટાની ખરાબીનો વખત આવી પોંહચ્યો તેથી ફક્ત ૬૨૫ નકલો ખરી જારેલી જણાઈ. આ પહેલાં વરસમાં ડા॰ હાઉગને ખતપત્રો સભાસદ નેમવાની સુચના થઈ પણ તે એક જુદાન હોવાને લીધે બહાલ રહી નહીં. પણ ત્યારપછી ૨૨ વરસે મામલો ફેરવાયો અને પ્રો॰ દારમસતે તે જુદાન હોવા છતાં મારી દરખાસ્ત ઉપરથી પહેલો ઓનરરી મેમ્બર નેમાયો.

મંડળીની વાર્ષિક શી શરૂઆતમાં રૂપીઆ ૧૨ હતી, પણ દસ્તુરે પેશોતન અને સો. મુદવારીરોઝ રૂ. ૨૫ અને શેઠ કામા રૂ. ૫૦ આપતા હતા. પાછલા ગ્રહસ્થે તે છેવટ સુધી આપવા ચાલુ રાખ્યા હતા. પાછળથી વાર્ષિક શી રૂ. ૬ અને હાલમાં રૂ. ૩ કીધી છે. એ મંડળીના હાલ સુધીના સરનશીનો નીચે મુજબ છે-દસ્તુરે પેશોતન (પાંચ વરસ) એરચજ મેહજણા (૭ વરસ), જમારપજ જેવણ પાછા જોડયા હતા (૨૩ વરસ), શેઠ કામા (૧૧ વરસ) દસ્તુરજ દારાજી સંગણા (૧ વરસ) અને હાલમાં મી॰ મન-ચેરજ પે. ખરેઘાટ (એક વરસ), નાયબ સરનશીનોનો અખતરો અજમાવવામાં આવ્યો હતો અને એરવદ જવનજ જ. મોદી અને ડા. માણેકજ દાવરે એ યોધધો ભોગવ્યો હતો. ખખનચી તરીકે નીચલા નામો જોઈયે છીયે:-દસ્તુરે સો. મુદવારીરોઝ, એરચજ મેહરજરાણા, એરવદો રૂસ્તમજ દાદાયાનજ, એદલજ આંડીયા (૩૫ વરસની લાંબી મુદત સુધી મરણ તુલીક) અને રૂ. કે. મોદી. સેક્રટરી તરીકે આપણે એરવદો કાવસજ એ. કાંગા (૧૪ વરસ), તેહમુરસ દી. અંકલેસરીઆ (૯ વરસ), જમારપજ એ. દાદાયાનજ (મરણ સુધી ૯ વરસ) અને નોશીરવાનજ બ. દેસાઈ જેવણ ૧૮૯૫ થી હાલ સુધી ચાલુ છે અને જેવણની સેવાની પીછાણમાં મંડળીએ તેવણને એક ધડીઆળ બેટ આપ્યું છે, એવણ સાથે જોડાયલા જોડયા સેક્રટરી તરીકે મી. રનનજ ફ. ગોરવાળા છે.

આજ સુધીમાં મંડળીએ પોતાના કામકાજના હેવાલના પાંચ નાના મોટા પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે.

મંડળી પહેલે મુલ્લાશીરોજ કેતાળખાનામાં, પછી દાદીસૌંઠની દરેમેહરમાં અને હાલમાં વ્વાઇ બીખાઇજીની બંગાલીની રકુલમાં મલે છે. એ સર્વ ખાતાંઓના કારોબારીઓને આ મહેરબાની માટે આપણે આભારી છીએ.

પહેલે મંડળી મહીનામાં એકવાર દર મારેસ્પંદ રોજે મલતી. આ રોજ પસંદ કરવાનો સમય નથી, પણ કદાચ મંડળી ધર્મના “માંથ્ર” ની વાવડમાં શૌધખોળ કરતી હોવાથી આ “માંથ્ર રજૈત” નો દીવસ પસંદ કરવામાં આવ્યો હોય. પછી તે દાદાર અહુરમઝદના ચાર હમકારાના દીવસો અહુરમઝદ, દેપાદર, દેપમેહેર, દેપદીન ઉપર મલવા લાગી. હાલ ઘણીખરી દર શનીવારે મલે છે.

મંડળીએ ધરાની સાહીત્યના ખેતરમાં કરેલી સેવાની તવારીખ ઉપરની ઉડતી નજર-ની નોંધ હું હવે પછી રજુ કરીશ.*

આદ મીજલસ ચાસની કરી બરખાસ્ત થઈ હતી.”

(અખખારે સોદાશર, તા. ૬-૪-૧૯૧૪ માંથી ઉતારો.)

* આ ખાખેનું પુસ્તક ૨૦ મી અક્ટોબર ૧૯૨૨ ના દિવસે A Glimpse into the History and Work of the Zarthoshti din-ni Khol-karnari Mandli ના નામ હેઠલ ઇંગ્રેજ ભાષામાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

એકાવનમા વર્ષમાં ચાલેલી બાબતો.

—:~:—

એકાવનમા વર્ષમાં સઘલી મલી મંડળીની ૧૭ બેઠકો મલી હતી.

—:~:—

બેઠક ૨ જી, તા. ૧૮ મી એપ્રિલ ૧૯૧૪.

ગુજરાતેહ સાલનો ઢૂંક ઇતેખાખ આનરરી મુનશીએ વાંચી સંભલાવ્યો, જેની નોંધ લેવાનો ઠરાવ થયો હતો.

ચાલુ સાલ માટે નીચલા અધીકારીઓની 'બેલટ'થી ચુટણી કરવામાં આવી હતી:—

શેઠ મંચેરજી પેસ્તાનજી ખરેઘાત—સરનશીન,

એર્વંદ રૂસ્તમજી કેઆશજી મોદી—ખજાનચી,

એર્વંદ નોશેરવાન ખરજેરજી દેશાઈ તથા

શેઠ રતનજી ફરફુનજી ગોરવાલા—બે. આ. સેક્રેટરીઓ.

મંડલીની “જ્યુઝિલી” ઉજવવાના દીવસે નવસારીથી એર્વંદ સાહેબ નેર્યેસિંગ શાહપુરજી દસ્તુર મેહરજીરાંણા, જેવણ આપણી મંડલીનાં એક જીના Corresponding Member છે, તેવણે મુખારકબાદી તથા કુતેહ ઇચ્છનારો પત્ર મોકલ્યો હતો, તે રજી થતાં તેની નોંધ લેવામાં આવી હતી.

મંડલીની “જ્યુઝિટ્રી”ના મેળાવડા પ્રસંગે, મંડલીની સ્થાપનાનાં વખતનાં એકલા હયાત મેખર એર્વંદ સાહેબ શેહુયારજી દાદાભાઈ ભરૂચાને મુખારકબાદી, તથા લાંબી તંદરોસ્તી સાથની ઉદ્યોગી તથા ઉપયોગી જીંદગી ગુજારવાની દેઆ ઇચ્છનારો પેગામ મોકલી આપવામાં આવતાં, તેનો તેવણ તરફથી મંડલીના સર્વે માનવંત, વિદ્વાન સભાસદોનું એહસાન જાહેર કરનારો, તા. ૧૦ મી એપ્રિલનો શ્રી પુનેથી લખેલો પત્ર રજી કરતાં તેની નોંધ લેવાનો ઠરાવ થયો હતો.

શેઠ સોરાખજી નવરોજી કાંગાએ, “The Zoroastrian Doctrine of Dualism in Aristotle,” ઉપર ચોતાનો વિષય રજી કર્યો હતો.*

* આ વિષય શમ્સુલ-એલમા દસ્તુર દારાખ મેમોરીયલ લેક્ચરના પાનાં ૧૬૩-૧૭૦ ઉપર લખાયો છે.

બેઠક ૩ જી, તા. ૯ મી મે ૧૯૧૪.

શમ્સુલ ઓલમા એવર્ડ ડૉ. જીવનજી જ. મોદીએ, “A principle of justice among the ancient Persians referred to by Herodotus” વાલી ખાખહ ઉપર એક વિષય વાંચીયો હતો.

શમ્સુલ ઓલમા ડૉ. એવર્ડ જીવનજી જ. મોદીએ પોતાનો વિષય રજૂ કરતાં હીરોદોતસનો એક ફકરો ટાંકી જણાવ્યું કે તેમાં એમ આવેલું છે કે, અસલ ધરાનમાં જેમ પાદશાહ તેમ દાનાવ ધણીઓ ધનસાફ કરી કોઇને સજા કરતા તે તે વખતે તે યુનેહુગારના આગલાં ભલાં કામો ધ્યાનમાં લેતા. તેવણું જણાવ્યું કે હીરોદોતસે જણાવેલા નીચમનું મૂળ અવસ્તા અને પેહલવી પુસ્તકોમાં મલે છે.

ઑનરરિ યુનશીએ દરખાસ્ત કીધી તેને એવર્ડ જમશેદજી ડૉ. નાદરશાહે ટકો આપ્યો કે, શેઠ પાહલનજી ખર્જેજી દેશાધને મંડવીના સ્થાનિક સભાસદ કરવા. એ દરખાસ્ત ઉપર કાયદા મુજબ, આવતી બેઠકમાં “ખંલત”થી મત લેવામાં આવશે.

બેઠક ૧ લી, તા. ૨૮ મી માર્ચ ૧૯૧૪.

શમ્સુલ ઓલમા એવર્ડ ડૉ. જીવનજી જ. મોદીએ પોતાની ખાખત “કયાન્યાન વંશના પાદશાહોના સને” રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે, કયાનીઓનો જમાનો હુખામનીઓનાં જમાનાનાં સંબંધમાં કયાં મેલવો તે એક મ્હોટો સવાલ છે, કે જે સવાલ સાથે પેગામ્મર સાહેબ જરથોશ્તનાં સનેનો સવાલ પણ જોડાયેલો છે. મીનોબેર્ડ અને દીનકર્દમાં શાહ લોહરારપ, બોખ્તનશર (Nebuchednezzar) અને સાધરસને એક જમાનામાં મેળવાના એશારાઓ મલે છે. એ એશારાઓને તખરી, માસુદી જેવા પુરાણાં આરખ લખનારાઓથી ટકો મલે છે, તે જોતાં આ વિચારને મજબુતી મલે છે કે, હુખામનીઓ અને કયાનીઓ એક જમાનામાં (Contemporaries) હતા. એક વંશ પશ્ચીમે પારસ તરફ હુકુમત કરતું; ખીજું, પૂર્વમાં ખલખ તરફ. જે પેહલવી પુસ્તકો પેગામ્મર સાહેબ જરથોશ્તનો જમાનો જણાવે છે તેઓને આથી ટકો મલે છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ ધારી શકાય કે જરથોશ્ત નામના બે મહાન પુરૂષો આ પેગામ્મરો થઈ ગયા હોય.

શેઠ પાલનજી બર્જેજ દેશાઈ, જેવણ એક પરોણા દાખલ હાજર હતા, તેવણે જણાવ્યું કે, ક્યાંની પાઠશાળોનો સને પેગામ્બર જરથોસ્તનાં સને ઉપર આધાર રાખે છે. ઍરોસસ નામે ઍખીલોન્યન તવારીખનવેશ મુજેબ, તેનાં વતનમાં આઠ મીઠ્યન રાજાઓ રાજ્ય કરી ગયા હતા, જેમનો સને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૪૮ થી ૨૨૨૪ સુધીનો ગણાયો છે. આ સઘલા રાજાઓનું નામ જરથોસ્ત હતું, એમ ઍરોસસ જણાવી જાય છે. તેમ જો હોય તો પેગામ્બર જરથોસ્તનો સને ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષ આ તેથી પણ આગમજ મુકી શકાય. હાલ પુરાતન ઍખિલોન્યનોની તખ્તીઓ અને લેખોનાં ઉકલાંણુ ચાલે છે, તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે મુલક ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૦૦ વર્ષ ઉપર ‘કંદુર નાન્પુદી’ નામે એલામી રાજાએ ફતેહ કરીને ત્યાં પોતાનાં વંશની હુકમત ચાલુ કીધી હતી, કે જે શુમારે ૩૦૦ વર્ષ સુધી ચાલી હતી. આ ‘કંદુર નાન્પુદી’ નામને Sir Henry Rawlinson “જરથુશ્ત્ર” નામ સાથે સરખાવે છે અને કહે છે કે, “કંદુર નાન્પુદી” એટલે “ધ્રસ્તર દેવીનો દાસ” અને “જરથુશ્ત્ર” (જર+ધ્રસ્તર) એટલે “ધ્રસ્તર દેવીનું ખાલક.” આ સરખામણી જુઆનશનાશીને કાયદે બરાબર નથી, તોપણ ઍરોસસ જેમણે મીઠીઅન રાજાઓ કહી ગયો છે તેજ જો એલામી રાજાઓ હોય તો, ઍખીલોનમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૦૦ થી ૨૪૦૦ વર્ષ ઉપર ઇરાંની પાઠશાળોનો અમલ હતો અને તે જરથોસ્તી પાઠશાળો હતા એમ જણાય છે. એ ઉપરથી ક્યાંની પાઠશાળોનો સને ઘણો જુનો સાબેત થાય છે.*

બેઠક ૪ થી, તા. ૨૭ મી જુન ૧૯૧૪.

શમ્સુલ એલમ એર્વઢ ડૉ. જીવનજી બ. મોદીએ, પોતાની ખાખત રજુ કરવા આગમજ જણાવ્યું કે, ટીબેટનોની કેટલીક રીતો અને ક્રિયાઓ વગેરેમાં જે જુદી જુદી ચીજ તથા રીતો વપડાય છે તેમાં એક, જેમ આપણી આફ્રીગાનની ક્રિયામાં કુલ મુકાય છે અને તે ‘આફ્રીનામિ-ખ્મય્યાન’ પદતાં, હાથમાં લેધ ઉંચે પકડી રાખે છે, તે ખર્શત અથવા અહુરમજ્દનો વિચાર દર્શાવે છે, તેમ ટીબેટનોની ખાખતમાં, કર્નલ વોડલ કહે છે કે, તેઓ ટાપી કાઢી, ડાખા કાંણુ તરફ વાંકા વટ્ટી, જીલ ખાહર કાઢે છે તે સલામ કરવાની નીશાની છે. મધ્ય એશ્યામાં ખંધવાઓનાં ડાખા કાંણુ વગેરે કાપી નાખવાનો રેવાજ છે, તે પણ તામિહારીની નીશાની છે. મો. ઍન્વેસ કહે છે કે, એક ટાક્તી હાથનો અંગોઠો ઉંચો કરી સલામ કરે છે, અથવા તો બેઉ મુકી

* એ ખાખે જુલો “ઐખોધ અને સંસાર સુધારો” (૧૯૦૮) પાના ૯૮-૧૧૨ ઉપર આવેલો શેઠ પાલનજી બ. દેશાઈનો રેસાલો.

વાલીને સલામ કરે છે. હાથની નહાની આંગલી તે જુદો વિચાર ધરાવવાની અથવા તેા દુશ્મનીની નીશાની છે, જેને આપણાં ખાલકો “કટ્ટી” કહે છે. પોંચો અને જીભ સાથે કાઢવી એ વધારે માન આપવાની નીશાની છે. વલી ગુંઠણે પડવાનીખી એક રીત છે. એર્વદ ખોઢાચાર દસ્તુર કહે છે કે, ધરાંનમાં જશનનાં મેલાવડા પ્રસંગે સઘલા હાજર થયલાંઓ કુલને ખદલે હાથને અંગુઠો ઉંચો કરે છે.

શમ્સુલ્લ-ઓલમા એર્વદ ડૉ. જીવનજી જમશેદજી મોદીએ “૧૫૦) વર્ષ ઉપર આપણી ગેહ સારવાની રીતી”ની ખાખત રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, વંદીદાદની પર્ગદ ૯ મી તથા ૧૦ મી માં ‘ખિષા-ઘૂત’, ‘ઘિષા-ઘૂત’ અને ‘ચઘુષા-ઘૂત’ વાળા વાકયો પઢયા પછી ચોક્કસ અવસ્તા પઢવા જણાવે છે. હાલની આપણી રીતી ગેહસારવાની એ છે કે, પેહલે અર્ધી ગેહસાર્યા ખાદ, યાને હા ૩૧ માંના ૪ થા ફકરા સુધી “ચેહ્યા વેરંદા વનએમા ફુજંમ” સુધી ભણવા ખાદ ગેહ સારનારા મોખેદો ફરી જમ ઉભા રહે છે, તે અરસામાં નસાસાદારો સગદીદ કરાવવા ખાદ લાશને લાદી ઉપરથી ઉઠાવી ગેહાંન ઉપર મેલે છે, ત્યારખાદ મોખદો ખાકીની અર્ધી ગેહ સારી પુરી કરે છે; પછુ ૧૫૦ વર્ષની વાત ઉપર પેહલે ઘરમાં ઉપલીજ અર્ધી ગેહસાર્યા પછી, યાને ૩૧ માં હાના ૪ થા ફકરા સુધી પઢયા પછી, લાશને ગેહાંન ઉપર મુકી તેને અવલમજલ પોંહુચાડવાની જગાએ લેઇ જતાં, ખાકીની અર્ધી ગેહ સારણી રસ્તે ચાલતાં પઢીને પુરી કરવામાં આવતી અને ઐકવીટીલનાં વખતમાં સુરતમાં એજ રીત ચાલતી હતી. “ચરતે ગેહાંન,” યાને ગેહસારવાનો રેવાજ કેરમાંનમાંખી ઐકવીટીલનાં વખતમાં એજ મુજેખ હતો.

શમ્સુલ્લ-ઓલમા એર્વદ ડૉ. જીવનજી જ. મોદીએ વંદીદાદની ક્રિયામાં “સંગરીજે” ના ઉપયોગની ખાખત રજુ કરતાં જણાવ્યું કે ૧૯ મી પર્ગદમાં (૧૦૦) ‘અવેમ’ અને ૨૦૦) ‘અહુનવર’ પઢવા કહેલું છે તે ગણવા માટે એનો ઉપયોગ હશે; પછુ નેરંગદીનની ક્રિયા કરતાં ૯ સફેદ “સંગરીજે” વપડાય છે, તેમાં ૩ આવના ઘડામાં અને ૬ નેરંગનાં ઘડામાં ચોક્કસ પઢેા પઢતાં જોઈને નાંખવા ફરમાવેલું છે. ફિરચનોમાં ચોક્કસ કલાંમ પઢતાં ૩૦૦ કાંકડા રાખી એકેક પઢ પઢતાં તે ૩૦૦ કાંકડા નાખવા જણાવેલું છે. વલી જોખવાની રીતમાંખી પત્થરનેા ઉપયોગ થાય છે.

બેઝક ૫ મી, તા. ૧૧ મી જુલાઈ ૧૯૧૪.

શેઠ શાપુરજી કા. હોડીવાલાએ પોતાની ખાખત “Was it enjoined by our religion to preserve the bones of the dead” રજુ કરતાં જણાવ્યું કે અસ્તોદાંનની ખાખત વંદી. પર્ગ. ૫, § ૪-૫ તથા પર્ગ. ૬, § ૪૯-૫૦ માં, તેમજ પેહલવી “દાદસ્તાને-દીની” માં ગુજરેલાંઓનાં હાડકાંઓની કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી તે વિષેનું લખાણ આવે છે, અને વંદીદાદમાં તેને માટે નિર્દેશ આપ્યો છે, જેનો હજી સુધી કાંઈ ચોક્કસ અર્થ થઈ શકતો નથી. એ શબ્દને તેવણુ નિર્દેશ. વૃત્ ઉપરથી નિકલેલો ગણી નારીબતીનું રૂપ થઈ નવ પ્રત્યક્ષ લાગી અનેલો ધારે છે. પણ તેવણુ અસ્તોદાંનની મતલબ ખરાખર સીક્ર કરી શક્યા નથી અને જે અનુમાન તેવણુ ખેંચવા માંગતા તે ખાત્રીપૂર્વક ન હોય.

એ વિષે, શમ્સુલ-ઓલમા એર્વાઠ ડૉ. મોદીએ જણાવ્યું કે, ઇસ્લામીઓમાં એવો વિચાર છે કે, જ્યાંસુધી શરીરમાં મવાદ જેવી ચીજ રહે છે ત્યાંસુધી તેને સુખી માનવામાં આવે છે; તેમજ ટીબેટનોમાં જેમ જીવ શરીરથી જલદી છુટા પડે તેમ તેને વધારે સુખી માનવામાં આવે છે વગેરે.

બેઝક ૬ ફી, તા. ૧ દી ઓગસ્ટ ૧૯૧૪.

શેઠ શાપુરજી કા. હોડીવાલાએ પોતાની પેહલી ખાખત “Dr. Justi on Crematorium,” રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં મારખર્ગવાલા ડૉ. યુસ્તી ઉપર લખી એ વિષે તેવણુનું લખીત મત પુછાવ્યું હતું, તેના જવાબમાં તેવણુ બે પત્રો લખ્યાં હતાં. તેવણુ જણાવ્યું કે:—

“અવસ્તા પ્રમાણે ગુજરેલાંની લાશને દખ્ખમાં ઉંઘાડી મેલવાનું ફરમાન છે. અને તે ફરમાન સાસાન્યાંન જમાનામાં ઘણીજ ઓસ્તવારીથી પાલવામાં આવતું હતું. દાખલા તરીકે શાહુનશાહ કોખાદનાં વખતમાં સીઓસીસે પોતાની ધણીઆણીને દટાવી તે પાપનું કાંમ ગણવામાં આવ્યું હતું. ગ્રીક તથા રોમન લખનારાઓએ, ગુજરેલાંને ઠેકાણે પાડવાની ખાખતમાં જે લખ્યું છે તેના જુદા જુદા ફકરાઓ Brisson નાં de Regio Persarum Principatu II. 249-250 માં તથા ડૉ. રૂપના Journal of the German Oriental Society માં આપેલા છે. તખરી પ્રમાણે જુઓ ખીએ કખરમાં દતાયો હતો; તેજ પ્રમાણે ચજર્ગઈ ૩ જા ને પણ ઢાટવામાં આવ્યો હતો. સાધરસે હોકમ કીધો હતો કે તેનાં મરણુ આઠ તેની

લાશને ઢાટવી. જો કે હીરોદોદસ તથા જન્તીન્યસ લખે છે કે ધરાંનીઓ લાશને પક્ષી તથા કુત્રાં પાસે ખવડાવી દેતા હતા, છતાં તે રેવાજ ફકટ માળખોનો હતો એમ દીશે છે. આ ઉપરથી દીશે છે કે ધરાંનીઓ મોટે ભાગે વંદીદાહનું ફરમાન એક કોરે મેલી ગુજરેલાંની લાશને ઢાટતા હતા. “ક્રીમેટોયર્મ” માં સખ અથવા લાશ આતશનાં સંખધમાં આવતી નથી, પણ ઘરૂંજી ગરમ હવાથી તેની રાખ થઇ જાય છે, માટે ક્રીમેટોયર્મના ઉપયોગથી વંદીદાહનું ફરમાન છુટતું નથી.”

મીં હોડીવાલા આ વિચાર સાથે મલતા થયા ન હતા.

શેઠ શાપુરજી કા. હોડીવાલાએ ખીજી બાબત, Disposal of the dead among the ancient Hindus.” રજી કરતાં જણાવ્યું કે વેદિક જમાનાના હિંદુઓ ગુજરેલાંઓને ખાલતા હતા તેમજ ઢાટતા હતા, તેના દાખલા ઋગ્વેદ ૧૦-૧૬ તથા ૧૦-૧૮-૧૦ ઉપરથી આપણને મલે છે. તેમજ અથર્વવેદ ૫-૩૦-૧૪ તથા ૧૮-૨-૫૨ ઉપરથી મલે છે. અથર્વવેદ ૧૮-૨-૩૪ ઉપરથી ખીજા બે રેવાજોનો ધારો મલે છે. તેમાં એક પરોઝ હતો, જેમાં જીવતાં પણ નાતવાંન દહીંઓને જંગલમાં મેલી મરણ પામવા દેતા હતા. અને ખીજે ઉદ્ધિત હતો, જેમાં શખને ખોલ્લું મુકવામાં આવતું હતું. વડી અથર્વવેદ ૧૮-૩-૭૦ તથા ૧૮-૨-૨૫ ઉપરથી જણાય છે કે, મુરદાંને પેટીમાં મુકી ઢાટતા હતા. અલ્ખીડ્ડીનીના India Vol. II સફા. ૧૬૭ ઉપરથી દીસે છે કે, વેદિક લોકો અસલમાં શખને ખુલ્લાં મુકતાં હતાં, અને પાછલથી ખાલવાનો રેવાજ ઋષિ થયો. ઋગ્વેદ ૧૦-૧૬-૭ ઉપરથી જણાય છે કે મુરદાંને ખાલવા અગાઉ તેને ચરખી લગાડવામાં આવતી હતી. વડી ઋગ્વેદ ૧૦-૧૬-૪ તથા અથર્વવેદ ૧૨-૨-૪૮ ઉપરથી જણાય છે કે મુરદાં સાથે ગાય અથવા ગોસ્પંદને ખાલવામાં આવતાં હતાં. એ રેવાજ વિષે એવો એતેકાદ હતો કે, ઢોર ઉપર બેસીને આત્મા બહેશતમાં જતો હતો. થાડા વખત સુધાં આપણાંમાંખી એવો રેવાજ હતો કે, આહુરમને દહાડે બકરું કાપીને તેની ચરખ આતશ ઉપર મેલવામાં આવતી હતી.

ખેડક ૭ મી, તા. ૨૪ મી ઑક્ટોબર ૧૯૧૪.

એરવહ નોશરવાંન બર્જેજી દેશાઇએ “આતશકહેલોને તખતનશીન કરતાં તેમજ તેની ઢરેક સાલગીરેહુનાં જશનનાં આફી-ગાંનના કર્દા” ની બાબત વિષે વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે, આ બાબત ઉપર આપણે ફકટ ધર્મ અલ્યાસીની નજરેજ જોવાનું છે કે, હાલમાં જે રીતે એના સંખધમાં કર્દાનું લખુતર

જાહેર જનમાં થાય છે તે ધરવજા તથા ધરમહેલનું છે કે નહિ. આલતા આવેલા રેવાજ અને તરીકાની વચ્ચે આવવાની આ બાબતમાં કાંઈ નેમ રાખી નથી. રેવાજ અથવા તરીકે તો ફેરવાયાજ કરે છે. દાખલા તરીકે કેટલાક ભગસાથવાલા સાહેબો આગલ ફેરેસ્તાનાં આફ્રીનગાનમાં ‘તાઓ અલ્લિન્માને’નો કદો પઢતા હતા, પણ હાલ તેઓએ મ્હોટે ભાગે તેમાં ફેરફાર કરી, ‘યાઓ-વીસાત’નો કદો પઢવા માંડ્યું છે, તો બે કે તેમાંથી કેટલાકો જુદા પડે છે. પણ ખીજા પંથકવાલા સાહેબો તો ઘણું મ્હોટે ભાગે ફેરેસ્તાનાં આફ્રીનગાનમાં ‘તાઓ અલ્લિન્માને’નોજ કદો પઢે છે. એ વગેરે ખીજા ક્રિયાઓમાંથી જુદા જુદા પંથકમાં અમુક ફેરફાર ક્રિયાઓ થાય છે. આ બાબતનાં સંબંધમાં એવું કહેવામાં આવે છે કે, જે દિવસે આતશબેહરાંમ સાહેબ, આદરાંમ સાહેબ, કે દાદગાહુ સાહેબને પરથવામાં આવે છે તે દિવસે તેમજ તેની દરેક સાલગીરેહ ઉજવવાનાં પ્રસંગે જશનમાં પેહલાં તે રોજનો કદો પઢી, પછી રાખેતા મુજેખ દહમ અને સરોશનો કદો પઢવામાં આવે છે, જમકે આતશબેહરાંમો તથા આદરાંમોની સાલગીરેહ સરોશ રોજ પડે છે તો પેહલે સરોશનાં પેહલા ૩) કદાં સાથનું આફ્રીનગાન કરી, પછી ઉપર જણાવ્યા મુજેખનાં બે કદાં પઢવામાં આવે છે, પણ ત્યારે પેહલાં અને છેલ્લાં કદો, કાંઈની ફેરફાર વિના એકસરખો છે તો તેમાંથી કાંઈ સાર્થક સરતું નથી. અત્રેના જરથોસ્તી અંબુ-મનનાં આતશબેહરાંમ સાહેબની સાલગીરેહ અર્દિબેહસ્ત મહિનો ને અર્દિબેહસ્ત રોજ પડે છે તો તેનાં જશનમાંથી સરોશ, દહમ અને સરોશનો કદોજ પઢવામાં આવે છે અને તેને માટે એવું જણાવવામાં આવે છે કે અર્દિબેહસ્ત રોજનો કદો કરવામાં આવે તો ભગસાથવાલા સાહેબો, તેમાં ‘તાઓ અલ્લિન્માને’નો કદો પઢે નહીં તેથી સરોશનો કદો રાખ્યો છે. પણ એ વિષેના ખોલાસા આપણે ઉપર જોઈ ગયા. કેટલાંક પુસ્તકોમાં ક્રિયાની બાબત જુદી રીતે જણાવી છે, પણ તેનો અમલ જુદીજ રીતે થાય છે. વર્તી પુસ્તકોમાં જણાવવા મુજેખ કરવામાં આવે છે તો તે ઘણું કરી અસલ મતલબ, પ્રસંગ અને મહેલમાં ધરાબર હોતું નથી. મીરકીને એ બાબતમાં ઘણા સાહેબો તરફથી વાકેફી મેલવી જે સમજ મેલવી છે તે પછી સેવકનાં નાકેશ વિચાર મુજેખ તો એ પ્રસંગે જે કદાં થવા જોઈએ તે આ મુજેખ હોવા જોઈએ કે, આતશબેહરાંમ સાહેબની પરથના તેમજ તેની દરેક સાલગીરેહ ઉજવવાનાં પ્રસંગે આદર, બેહરાંમ, દહમ અને સરોશનાં કદાં સાથનું ભણતર વખતને અનુસરતું અને ધરમહેલ થઈ પડે તેમજ આદરાંમ તથા દાદગાહુની પરથનાં તેમજ સાલગીરેહનાં પ્રસંગે આદર, દહમ અને સરોશની આરાધણા અનુકૂલ થઈ પડે.

એ ઉપર વાદવિવાદ થતા એવંદ માણેકજી રૂ. ઉનવાલાએ જણાવ્યું કે, ઉરનની

અગ્યારીનાં હાથગાહને પરથવા તથા બોએ દેવાની ક્રિયા તેવણની આગેવાંની હેઠલ આંક દિવસ સુધી ચાત્રી હતી, તે ઉપરથી એવંદ બજાંએ પુછયું કે તે ક્રિયા તમારા વિચાર મુજબ થઇ હશે, જેનાં બોલાસામાં તેવણે જણાવ્યું કે, કેટલીક પુસ્તકો પ્રમાણે અને કેટલીક તેવણનાં પોતાનાં વિચાર મુજબ થઇ હતી. તેવણે જણાવ્યું કે જ્યાંસુધી ઉદવાડાનાં આતશબેહરાંમ સાહેબ નવસારીમાં હતા ત્યાંસુધી તેની સાલગીરેહનાં જનનમાં આદર, દહમ અને સરોશના કદાં સાથનું જનન કરવામાં આવતું હતું અને નવસારીથી તે આતશબેહરાંમ સાહેબને વલસાડ લેઇ ગયા પછીથી આજ દિન સુધી તેનાં સાલગીરેહનાં જનનની ક્રિયા ઉપર મુજબ અંધવિચ્છેદ મેહુમાં થાય છે. તેવણે જણાવ્યું કે દસ્તુર દ્વારાબ હોરમજદયારનાં વડવાને હાથની ક્રિયાની લખેત્રી નકલ જે યજ્ઞગર્હ ૧૦૮૪ માં થઇ હતી તેમાં આફ્રીનગાંનનાં દરેક કદાંમાં ‘યાઓ-નીસાત’ નો કદાં લખેલો છે, પણ તેનીજ ઉપરથી પાછલથી વલસાડના રહીશ ફરેહુન ફરાંમ સંજાણાએ જે નકલ કીધી છે તેમાં તેણે સદંતર ફેરફાર કરી ‘તાઓ અભિન્માને’નો કદાં પઢવા લખ્યું છે.

એવંદ જમશેદજી દા. નાદેરશહે જણાવ્યું કે, નીરંગસ્તાનમાં ‘દો દહમ’ કરવા જણાવેલું છે. તે ‘તાઓ અભિન્માને’ ના કદાંનું છે. કદમોઓમાં ફરેસ્તાનાં આફ્રીનગાંનમાં, મુલ્લાં પ્રીરોજી અને તેવણની સાથના દાદીશોઠનાં આતશબેહરાંમ સાહેબવાલાઓ બધાં કદાં એક સરખી રીતે ‘દો-દહમ’નાંજ કરે છે, જ્યારે ફરાંમજી કાવસજી આતશબેહરાંમનાં તથા ખીજા સાહેબો દરેક ફરેસ્તાની ખરનુમનથી કરે છે.

એવંદ માણિકજી ઉનવાલાએ જણાવ્યું કે, સુરતનાં કદમી વકીલનાં આતશબેહરાંમની બોયની ક્રિયા આપણી મુઆફેક દે છે. જ્યારે દાદીશોઠ તથા બનાજીનાં આતશબેહરાંમની બોયની ક્રિયા બુદી રીતે થાય છે, તેવણે વધુ જણાવ્યું કે ક્રિયાઓમાં હિંદુસ્તાનમાં દરેક ઠેકાણે શું શું ફેર છે તેના તેવણે દરેક ઠેકાણે જઇ, જાતે તપાસ કરી, એક રેસાલો મહૂંમ શેઠ. અરદેશર સોં દસ્તુર કામદીનની સૂચણા તેમજ ધનામની ગોઠવણ ઉપરથી તૈયાર કર્યો છે, પણ તે તેવણનાં મરણથી બહેરમાં આવી શક્યો નથી.

મંડલીએ એ રેસાલો તેવણને અત્રે લાવી વાંચવાને એલતેમાશ કરી હતી.

એક ૮ મી, તાં ૩૧ મી એકટોઅર ૧૯૧૪.

જુનાગઢની આહુદીન કૌલેજવાલા પ્રોફેસર શાહપુરશાહ હોરમજી હોડીવાલા, M. A. એ “મેહરવૈદ કુટુંબની પુરાણી જાગીરનાં દસ્તાવેજો”ની આખત રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, ૧૮ વર્ષ ઉપર, નવસારીના દસ્તુર મહેરજી-રાંણા, પાદશાહ અકબરની દરબારમાં હીલ્દી ગયા હતા કે નહી, તે વિષેની જે જોશભરે જીકર ચાલી હતી તેમાં તેવજીખી પોતે ભાગ લઈ, કેટલાક પુરાણાં દસ્તાવેજો એકઠા કરી, તે ઉપર પોતાના વિચાર જણાવ્યો હતો, જેનો એક પુસ્તકના આકારમાં સંગ્રહ કરી છપાવવાનો ઓરોઢો હતો; પણ નાસાજી તખી-અત અને ખીજી કેટલીક નધારેડી હરકતોને લીધે તે મોકુફ રાખવો પડ્યો હતો. જે અરસામાં શમ્સ-ઉલ-ઓલમાં, એર્વેઈ ટાં ૭ વનજી ૪૦ મોહીએ પોતા તરફથી એ આખતને લગતું વિવેચન પુસ્તકના આકારમાં પ્રસીદ્ધ કરવાનું જણાતાં તેવજી (મીં હોડીવાલાએ) પોતાની પાસેનાં સર્વે પુરાણાં દસ્તાવેજો વગેરે ડાં ૦ મોહીને સેપોર્ડ કીધા હતા. અને તે “ફાટો-જીન્કો” સાથના પુસ્તકમાં છપાયા છે. એ દસ્તાવેજોની સંખ્યા લગભગ ૪૦૦ની છે, તેમાંથી મેં ૧૦-૧૫ તારવી કાઢ્યા છે. કમનસીબે આપણી પાસે તવારીખ જેવું કશું નથી. નેહાવંદ અને કદશ્યાની વખતની તવારીખતો તે વખતનીજ ખતમ થઈ છે. મારી પાસેના દસ્તાવેજો અસલ નથી પણ તે નકલ છે, યાતો સરકાર-દરબારમાં કાજીઓ-અને મહોતસખોની તે ઉપર મોહરો થયેલી છે. એ દસ્તાવેજો ખુદ નવસારીના હોવાથી તે સર્વે મેહરજીરાણાં કેતાખખાનાનાં ઓનરરિ સંકેટરિ એર્વેઈ ૩૦ કે ૦ મોહીને, તેમાં જાલવી રાખવા માટે સેપોર્ડ કર્યા છે; તેમ આ આખતનાં દસ્તાવેજો પણ ત્યાંજ જાલવી રાખવા મુકવામાં આવશે. “પાર્સી પ્રકાશ”માં મેહરવૈદનું નામ કે તેને લગતો કોઈખી દસ્તાવેજ નથી, પણ નવસારીનાં લોકો એ કુટુંબની આખત વિષે સારી રીતે માહીતગાર છે. એમાં વળી મુલ્લા જામાસ્પનોખી એક દસ્તાવેજ છે. એ મુલ્લા જામાસ્પ તે આપણા “હિંદના દાદા” જીજેઈ શેઠ દાદાભાઈ નવરોજી નાં વડીલ છે, જેવજી હોરડીની અટક ધરાવે છે. એ મુલ્લા જામાસ્પ, ચાંદજી કામહીનનાં વંશનો હતો. એવું કેહવામાં આવે છે કે, તે વેલા નવસારી અત્તર ખનાવવા માટે મશહુર હતું, અને નવસારીનું એ અત્તર હીલ્દીમાં પાદશાહને નજર કરવાને મોકલ્યું હતું. તેની ખનાવતથી ખુશ થઈ, પાદશાહ ઇનાંમમાં તેને (મુલ્લા જામાસ્પને) કેટલાંક વીંધા જમીન ભેટ આપી હતી. હવે એ જાગીર બે રીતે અપાતી હતી-એક ખજોશ તરીકે અને ખીજી નોકરી અર્થે-નવસારીનાં પોલ્યા દેશાઈનાં એક વડીલને ૪૨૫ વીંધા જમીન આપવામાં આવી હતી તે નોકરી અર્થે હતી; જ્યારે મેહરવૈદને જે જાગીર ખાતી હતી, તે પાદશાહનાં રાજ્ય અને હુકમાં ભડી દોઆ કરવા માટે આપવામાં આવી હતી. મેહરવૈદનાં કુટુંબને ૫૦ વીંધા જમીન ખજવામાં આવી હતી. શાહનશાહ અકબરે હીજરી ૯૮૦-૯૯૧=ઈ. સ. ૧૫૭૨-

૭૩ માં ગુજરાત જીલ્લો હતું અને સુરતને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. આગળાં મોગ-લાઇ રાજ્યોમાં એવો રવેચો હતો કે, દરવેશો, ફકીરો, હકીમો, વિદ્વાનો, સાલિકો વગેરેને દરરોજ તેમનાં ગુજરાંણુ અર્થે ચોક્કસ લવાજમ અપાતું હતું જેને “ચોમીઅ” તરીકે ઓલખવામાં આવે છે. એ “ચોમીઅ” તે “ચુમ”=રોજ દહાડા ઉપરથી નિકલ્યો છે, એટલેકે દરરોજને લગતું. જુનાગઢમાં આજે પણ એવો રવેચો ચાલુ છે કે મજૂર વર્ગનાં કેટલાંક માણસોને, વિદ્યાર્થીઓને વટીક, દરરોજનું લવાજમ એક રૂપિયા કે બે રૂપિયા બક્ષેશ દાખલ અપવામાં આવે છે અને તેની નેમ એ કે તે લોકો પાદશાહી વંશ અને તેનાં રાજ્યની ખરકરારી માટે ખોદતાલા હજુર ભત્રી હોઆ ગુજરાતા રહે. મેહુરવેદને જે જાગીર બક્ષેશ કરવામાં આવી હતી તેની નેમ એ કે, તે ગરીબ-ગુરખાં, મુકેશ અને દરવેશ તથા ફકીરો વગેરેની દવા-દારૂ મુફત કરતો હતો. ૧૫૫૦-૭૫ ની કાઉસ-કામદીનની રેવાયતમાં મેહુરવેદ તથા તેનાં ભાઈનું નામ આ રીતે મલે છે:- “મેહુર સાગર તખીબ અને ધયાં સાગર તખીબ.” મેહુરવેદનાં ખાપ કામદીન-આશાએ હીજરી ૯૫૨ માં “સોલ્લ” નામનાં હિન્દુ પાસે ૭૦૦ ફૂંડયાં કબ્જે લીધાં હતાં, જેનું ૧૫૦ ફૂંડયાં વ્યાજ થયું હતું, તેનો દાવો માંડયો હતો અને કાજીએ તેની પટાવત કીધી હતી, તેને લગતો કાજીની મેહુર સાથનો કબ્જો ખાતાનો હસ્તાવેજ કરી અપવામાં આવ્યો હતો.

અસ્પંદ્યાર સોહરાખની રેવાયત જે ૧૫૧૬-૨૭ ની છે, તેમાં જે નામો આવે છે તે ખીજે કેઠેખી આવેલાં નથી; તેમાં માણિક ચાંગા દેશાઇનું નામ આવે છે. ચાંગા આશા વિષે એક નિબંધ ગયે વર્ષે આ મંડળી હજુર મેં વાંચી તેમાં એવું સીધું કયું હતું કે, એ મહાન નામોયો પુરૂષ ૬૦ સં ૧૫૧૭ માં ગુજર પાડ્યો હતો; પણ અગરજે એવું ઠંડે કે ચાંગા આશા ૧૫૧૭ માં ગુજરી ગયા હતા નહી, તો પછી માણિક ચાંગાને તેની ગાદી મલે નહી.

રાણા જેસંગને જાગીર આપેલી તેનાં હીજરી ૯૨૩=૬૦સં ૧૫૧૭ તથા ૯૪૧ નાં હસ્તાવેજો રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. વલી એજ સાલમાં કામદીન આશા-વેદ પાસેખી ધનામની જાગીર હતી તેનો હસ્તાવેજખી છે. અત્રે એક હસ્તાવેજ રજુ કરતાં તેવણુ જણાવ્યું કે, એમાં એક શબ્દ શેકસ્તેહુ રીતે લખેલો છે તેનું વાંચણ ખરાખર સીધું થતું નથી, પણ એ જમીનની માપણીનાં કોષ ભાગનું નામ છે એમ તેની મતલબ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. એ શબ્દને છેલ્લો ભાગ ‘વાર’ અથવા ‘અવાર’ ઘણા ખોલ્લી રીતે વાંચી શકાય છે. એમાં એક ખીના એમ છે કે, ‘તે જમીન શેદદાર-આમેલાન=કારભારી ‘ચક્રે’ ખાંધીને આપે’ યાને તેની ચારે દિશા નક્કી કરી આપે. એ હીજરી ૯૮૨=૬૦સં ૧૫૭૪ નો હસ્તાવેજ છે. એક ખીજે હસ્તાવેજ હીજરી ૯૮૯ નો છે, જે પાદશાહો તરફથી મુસ્તહક યાને દરવેશો, ઉસ્તાદો, ઓલમાઓ વગેરે લાયકાતવાલાઓને તેમના ગુજરાંણુને માટે તલાતી-કાયુંનથયો (કાંગા) “Land revenue Code”

મારફતે જાગીર અને વજીફનો કરી આપવામાં આવતો હતો. આપણામાં જે કાંગા એખર છે તે એ 'કાનુનચુઈ' ઉપરથી હશે, તેમજ હિંદુઓમાં 'કાંનુગા'ની અટકબી ઉપદ્રાજ ઉપરથી પડી હોય. હવે એ જાગીર તથા વજીફ આપવામાં આવતા તેની નેમ એ હતી કે તે મેલવનારાઓ પાદશાહ, તેનાં વંશ તથા તેના રાજ્ય ઉપર કાંઈબી બક્ષા અથવા આફટ આવી પડવાની હોય તો, તે જાગીર અથવા વજીફ અક્ષેષ મેલવનારાઓની રાત-દિવસની ચાલુ દેખાથી સદા ફર રહે. જેહાંગીરશાહે પોતાનાં રાજ્યનાં ૨૧ માં વર્ષમાં ૫૦ વીંધા જમીન અક્ષેષ આપવાનું ફરમાન કરી આપ્યું છે તે કાજીની મોહુર સાથનું થયલું છે.

વલી હીજરી ૧૦૫૩ નો બીજો દસ્તાવેજ છે, જે ઉપરથી ૧૫૪૩ અને ૧૬૪૩ માં તે પાછા નવેસરથી કરી આપ્યા હતા. હિંદુઓને આપેલી જાગીરો તેમની કાંઈક કસુરને લીધે પાદશાહે જપ્ત કીધી હતી તેમાં કેટલાક પાર્સીઓનીબી હતી. તે એવું સમજીને જપ્ત કીધી હતી કે તેઓબી હિંદુઓજ છે, પણ જ્યારે દીલ્હી દરબારમાં પાદશાહની હજુર મેહુરજીરાંણાં, મેહુરવેઢ અને મુલ્લાં જામા-રૂપવાલાઓએ જઈ ખાત્રી કરી આપી કે તેઓ હિંદુ નથી પણ 'મલુસ' યાને જરથોશ્તીઓ છે, ત્યારે તેઓની જપ્ત કીધેલી જાગીર પાછી બક્ષી તેનાં પરવાના ફરીથી કરી આપ્યા હતા. મેહુરવેઢનાં બાપ-બપાવા વંશ પરમપરાથી હકીમુ કરતા હતા. મેહુરવેઢનાં વંશે એ ગરીબ-ગુરબાં, ફકીર, દરવેશ અને લાચારોની મુફત દવા-દારૂ, માહુફેજત અને સારવાર કીધી હોય તે જાણનારાઓની પોતાની શાક્ષી સાથની સાખનો દસ્તાવેજ સરકાર-દરબારમાં રજુ કરવાનો રેવાજ હતો, કે જે રજુ કરવાથીજ તેઓને રાજ તરફનું લવાજમ મલતુ હતું. એક દસ્તાવેજ તા. ૨૫ મી જુલાઈ ૯૯૧ હીજરીનો છે, જેમાં અસલ તરીકા મુજબ, મેહુર તબીબને ૧૩) દોકડાની રકમ દરરોજ મલે અને તેની પાસેથી તે રકમની પોઈંચ (receipt તરીકે) લખી લેવામાં આવતી હતી. હીજરી ૯૯૫ નો બીજો દસ્તાવેજ ૧૩ દોકડામાંથી ૫ મોરાદી દોકડાનો છે. તે એમ જણાય છે કે જ્યારે અકબર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યનાં ચલણના સીક્રામાં કાંઈ ફેર કર્યો તેને લગતો એ છે. મેહુરવેઢને લગતાં એ મુજબનાં ફાર્સી ૪૦ કાગળે છે, ત્યારે બીજાં ગુજરાતીમાં છે તે રેવાયતોમાં તથા બીજાં ઠેકાણીબી આવે છે.

મેહુરવાન કએપુએનું કોલોફોન.

ચજ્જગદિં સને તથા પાર્સી સને વચ્ચે ૨૦ વર્ષનો તફાવત છે તે વિષે થોડાં વર્ષની વાત ઉપર મહૂંમ કાબેલ એવંદ તેહમુરસ દીનશાહ અંકલેશ્વર્યાએ રેવાયતનાં સને તે પાર્સી સને છે અને ચજ્જગદિં નથી તે વિષે આ મંડલીમાં એક બાબત લાવ્યા હતા, પણ કેટલીક સારી શહાદતોનાં અનુમાન ઉપરથી મને એમ જણાય છે કે રેવાયતમાં જણાવેલા સને તે ચજ્જગદિં છે, શેઠ હોડી-

વાલાએ પોતાનો વિષય ખતમ કરતા જણાવ્યું કે, આ આખત અત્રે રજુ કરવાની મારી મૂલ નેમ એ છે કે, એ હસ્તાવેજો પરાગદેહ ન થાય, પણ તેની ઉપર કોઈખી રીતે રોશની પડી અંધારામાં રહેલી ખીનાનો ખોલાસો થાય. મારો દાવો એવો નથી કે મારી તપાસ, અવલોકણ, અભ્યાસ અને અજમાયશ ખરી અને નિઃશંક છે. કદાચ મારીખી કાંઈ ભૂલચુક, ગફલતી અને ગેરસમજીતી હશે; જેનો એવાં વીદાન મંડલથી ખોલાસો થઈ શકશે.

સર્નાશીન સાહેબે પ્રોફેસર હોડીવાલાનો મંડલી તરફથી ઉપકાર માનતાં જણાવ્યું કે, એકવાર ફરીથી તેવણે આપણી વચ્ચે હાજર થઈ જે રસીકું, પુરાણી આખતોનું, તેને લગતા અસલ હસ્તાવેજો વાંચી ફેખાડી, તે ઉપર સરલતાથી અસરકારક રીતે વિવેચન કીધું છે અને તેને માટે જે તકલીફ અને જેહામત ઉઠાવી છે તે ખરેખર તેવણને ધન્યવાદ આપનારી છે, અને આજનાં તેવણનાં વિષય ઉપરથી આપણને ઘણું જાણવા તથા અનુભવવા ખની આવ્યું છે, માટે એકવાર ફરી તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

બેઠક ૯ મી, તા. ૭ મી નવેમ્બર ૧૯૧૪.

જીનાગઢની આહુદીન કોલેજના પ્રોફેસર શાપુરશાહ હો. હોડીવાલા, M.A. એ “ઇ. સ. ૧૬ મી સદીના નામીયા પારસીઓને લગતાં અસલ હસ્તાવેજો”ની આખત રજુ કરી હતી, જેમ કરતાં તેવણે લગભગ ૮-૧૦ હસ્તાવેજો જગા, ઘર, ભાગ-હીસ્સા વગેરેની લગતી ખીના ઉપર પોતા તરફનું કેટલુંક જાણવાબેગ વર્ણન રજુ કર્યું હતું.

મંડલીના એક સ્થાનિક સભાસદ, શેઠ પેસ્તનજી કાવસજી કોટવાલ, B.A., LL.B. તરફનો તા. ૨૪-૧૦-૧૪ નો પત્ર, જેમાં તેવણે મંડલીના સભાસદ તરીકેનો સંબંધ તા. ૧-૧૧-૧૪ થી છુટો કરવાનું જણાવ્યું હતું તે રજુ કરવામાં આવતાં તે બહાલ રાખી તેની નોંધ લેવાનું ઠેરવ્યું હતું.

શેઠ પાલનજી બર્જેજી દેશાઈને મંડલીના સ્થાનિક સભાસદ કરવા માટેનો તેવણ તરફનો મંડલીનો ઉપકાર માનનારો તા. ૯-૧૧-૧૪ નો પત્ર, જેમાં તેવણે પોતાના “ફરોહર” વિષેનો વિષય આંખની અડચણના સખે વાંચી ન શકવાને લીધે લાખણ રૂપે રજુ કરવા દેવાની બહાલી માંગી હતી, જે મોટી ખુશી સાથે મંડલીએ સ્વીકારી હતી.

બેઠક ૧૦ મી, તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૯૧૪.

એર્વર્થ જમશેદજી દા. નાદેરશાહે, મહૂમ એર્વર્થ તેહમુરસે ૨૮ માં વર્ષની ૧૬ મી અને ૩૦ માં વર્ષની ૨ જી બેઠકમાં પારસી સને તથા યજ્ઞગર્હિ સને વિષેની આખત લાવ્યા હતા, ત વિષે પ્રોફેસર હોડીવાલાએ વિવેચન

કરતાં મહૂંમ એવંદ તેહમુરસની કાંઈ ગેરસમજીતી વિષે જણાવ્યું હતું. તે ઉપરથી, એરવઢ નાદેરશાહે કહ્યું કે તેહમુરસનું કેહવું ખરાખર હતું. તે ઉપરથી પ્રોફેસર હોલીવાલાએ કેટલોક વધુ ખોલાસો કરતાં જણાવ્યું કે એ ખાખતનો એક વિષય તેવણે દાખલા દલીલા સાથે તૈયાર કર્યો છે તે તેવણ ખીજી કોઈ જોગવાઈએ આ મંડલીમાં રજુ કરશે, ત્યારે તે ઉપર લખાણથી વાદવિવાદ કરવાની તક મલશે; માટે એ ઉપરથી. હાલતુરત એ વિષેનો વાદવિવાદ મોકલું કરવામાં આવ્યો હતો.

તે પછી પ્રોફેસર હોલીવાલાએ ઇ. સ. ૧૬, ૧૭, તથા ૧૮ મી સદીનાં કેટલાક પુરાણાં દસ્તાવેજો રજુ કરી તે ઉપર પોતા તરફનું રસીકું અને વિધ્યતાભયું વિવેચન કર્યું હતું. જેમ કરતાં, તે વખતે વપડાતાં ચલણનાં સીકાઓ તેમજ તે વખતની કેટલીક બોલાતી એસ્તેલાહ અને ખીજી ખાખતો ઉપર લખાણથી ખોલાસો કર્યો હતો.

બેઠક ૧૧ મી, તા. ૫ મી દીસેમ્બર ૧૯૧૪.

મંડલીની જ્યુબિલીના મેમોરીયલ વોલ્યુમના પ્રગર્તાવનાર શમ્સુલ બોલમા એવંદ ડૉ. જીવનજી જ. મોદી તરફનો તા. ૧-૧૨-૧૪ નો પત્ર, જેમાં તેવણે એ મેમોરીયલ વોલમ પ્રગટ નહી થઇ શકવાનાં સંબંધમાં લખાણથી ખોલાસો રૂપે જણાવ્યું હતું, અને ભવિષ્યમાં તેવણની જીંદગીની ચારીએ પોતે પ્રગટ કરવા વિષે જણાવ્યું હતું, તે સાથે એનાં સંબંધને શરૂઆતનો કેટલોક ખર્ચ થયો હતો જેની રકમ રૂ. ૧૧-૪-૬ ની છે તે પગાર કરવા માટેનો આવ્યો હતો તે રજુ કરવામાં આવતાં તેની નોંધ લેવા તથા ખર્ચની મજકુર રકમ પગાર કરવા માટે જોડયા મુનશીને ફરમાશ થઇ હતી.

જીનાગઢની ખાહુદીન કાલેજનાં પ્રિન્સીપાલ શાહપુરશાહ હો. હોલીવાલાએ પોતાની “The Greek philosopher said to have been converted by Zoroaster,” ની ખાખત વિષેનો પોતાનો લખાણ વિદ્તાભર્યો વિષય અંગ્રેજીમાં રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, મારે શરૂઆતમાં જ જણાવવું જોઈએ કે, આ ખાખત અતિષ્ય મુશ્કેલ અને ગુચવાડાવાદી હોવાથી, તેનાં સંબંધમાં કાંઈપણ અમુક સત્તાથી બોલી, કોઈપણ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય નહી. પેગામ્બર સાહેબ જરથોસ્તે શહાનશાહ ગુસ્તાસ્પનાં વખતમાં પોતાનો ખરહક ધર્મ ફેલાવ્યો તે વેલા તેવણની પોતાની દીન કબુલ કરવા આગમજ, એ દીનની પ્રીલસુપ્રીની કસોટી કરવા માટે તેવણ હજુર એક યુનાની પ્રીલસુફને મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેણે પેગામ્બર સાહેબની પવિત્ર તુરાણી અથવા ખોરેહ જોઈને, તેવણના એહરાની પ્રભાક્ષરથી ઘુરતજ જણાવ્યું કે. આ પ્રકાશિત પુરૂષ કદીખી જીકું

બાલ્યે નહી. તે ગ્રીક વિદ્વાને પેગામ્બર સાહેબનો જન્મ કયે વખતે થયો હતો તે વિષે પુછતાં તેનાં જવાબમાં તે પ્રીલ્સુફે કહ્યું કે, જે માહુન નર આવો સુંદર તપકો ધરાવે તે કદીપણ ખોટું ડોલ ધાલનાર હોય નહી. તે પ્રીલ્સુફને માટે એવું કહે છે કે, તેણે પેગામ્બર જરથોસ્તનું શિક્ષણ સ્વીકાર્યું હતું. એ પ્રીલ્સુફને માટે વિદ્વાનોમાં જુદા જુદા મતો છે. એ ઇરાનીઓમાં જણાયેલો ચંદ્રહુદાય, જેને માટે શેકંદ શુમાનીક વીજ્ઞર, પ્રીક્લિની શાહુનામાનો Warnerનો તર્જુમો, જરથોસ્ત બેહરાંમ પજૂદનું જરથોસ્તનાયું, હકીકી શાયર, ડૉ. વેસ્ત, પ્રોફેસર જેકસન, ડૉ. સ્પીગલ વગેરેની હલીલિ ટાંકી ખતાવી હતી. એ ગ્રીક પ્રીલ્સુફ તે એપોલોનીઅસ જેને ખલીનાથ કહે છે તે હોવો જોઈએ. અથવા તો ખીજાઓ જેને ન્યાનુશ કહે છે, જેને હસાતીરમાં તીત્યાનુશને નામે જણાવેલા છે. એ ખલીનાથનું મસુદીએ પોતાની કેતાખમાં ૨૦) સફાનું લખાણ હાસ્તાં આપ્યું છે. ઉપર જે ચંદ્રહુદાય વિષે જણાવ્યું, તે સંસ્કૃતનો સંકર આકાર છે. જે ઉપરથી સંકરાચાર્ય નામ પડ્યું છે. અને એને વિષે હિંદુ પંડીતો કહે છે કે તે ૪૦ સં. પૂર્વે ૮) મી સદીમાં થઈ ગયો હતો. વલી હિંદુઓમાં એને માટે એવો વિચાર છે કે એ બુધની આગમજ ૪૦ સં. પૂર્વે ૫ મી યા ૬ ટી સદીમાં થઈ ગયો છે. વલી ઘણાંક અસલી હિંદુ પંડીતો તો તેને હજારો વર્ષ આગમજ થઈ ગયલા તરીકે જણાવે છે.

પ્રોફેસર હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે, હસાતીર અને હમેસ્તાંન કેતાખોમાં સ્થિતમ જરથુશ્ત્ર વિષે જે લખાણ એહવાલો આવેલા છે તેમાં લખ્યું છે કે, હિંદુ ધર્મના બે આગેવાનો, ચંદ્રહુદાય અને ખીઆસ, તે સાહેબની પરિક્ષા કરવા અને તેમને હુકાવવાની ઉમેદમાં આવ્યા હતા. પણ પોતેજ તકરારમાં માહુત થઈને તે સાહેબના શાગેઈ ખન્યા હતા. વલી એજ મીસાલે ગ્રીક લોકોએ પણ પોતાના એક નામીયા હકીમ તીઆનુશ, નીઆનુસ અથવા દુતીઆનુશને પણ તેઓ પાસે મોકલ્યો હતો, પણ તે કોઇપણ સવાલો રજુ કરે તે આગમજ અદુરમજદ તરફથી થયલી આગાહીની ખરકતથી તે સવાલોનો આગમજથી તૈયાર કરેલા જવાબો તેને સંલદાવીને તેને અચરત કરી નાંખ્યો હતો, અને તેણે પણ જરથુશ્ત્રની નવી દીન કબુલ કીધી હતી. હવે આ તીઆનુશ, દુતીઆનુશ કોણ છે તે વિષે ઘણીક તર્કો રજુ થઈ છે, ત્રાપર અને રોજનખર્ગ તેને પીથાગોરસ સમજે છે. જકસન તેને પ્લેટો ધારે છે અને એવર્ડ શેહર્યા-રજી તેને કોઇ ફ્રાકીએન માને છે. પણ આ સઘલાં નામો વચ્ચે અને તીઆનુશ નામ વચ્ચે કાંઈપણ મલતાપણ નથી, અને એ સઘલી તર્કો ઘણી અસંતોષકારક છે. પ્રોફેસર હોડીવાલાએ પોતાની એક અટકલ રજુ કરી કહ્યું કે તે એપોલોનીસ તાએનીઅસ હોય એમ લાગે છે. પછી એપોલોનીઅસના આચાર-વિચાર હસાતીરના લખનારાઓનાં આચાર-વિચારો સાથે કેટલા ખખ એકસરખા હતા તે અખેમાન અને જેલર અને જેવેતનાં લખાણો ઉપરથી

ખતાવ્યું હતું. ત્યાર પછી વળી મસુદી, અલ્ખીરૂની, ચાકુટ, અબુલફઝલ, મીરમોહ, મોહંગીર, કબીની વગેરે અરબી અને ફાર્સી તવારીખનવેશોમાંથી “ખલીનાસ હુકીમના” નામ હેઠલ એપોલોનીઅસનાં જે ખયાનો મલે છે તે ટાંઠી ખતાવ્યાં હતા અને ઉમેયું હતું કે એ ખલીનાસ હુકીમના સંખ્યા-માંજ મનમાંનાં વિચારો જાણી લેવાની શક્તિનો એક ચમત્કારિક પ્રયોગની કહાણી મળે છે, જે હસાતીરવાળી આ વાતને ઘણેક દરજ્જે મલતી આવે છે. અને એ કહાણી થોડા ઘણાં ફેરફારો સાથે પ્રીક્ટ્સી, મસુદી, અથથાલખી, નીજામી અને અબુલફઝલનાં લખાણોમાં મલે છે. વલી ફાર્સી અને અરબી લખનાર જાણતા હતા કે, એપોલોનીઅસ કેપેડોરયાનાં એક શહેર ‘ટાએના’માં જન્મયો હતો, અને તેથી તેઓએ જન્મભૂમી ઉપરથી જાણીતા લખનારાઓને એલકાબો આપવાનો એક ઘણોજ સાધારણ રેવાજ (જેનાં તેઓએ સંખ્યાખંધ દાખલા આપ્યા હતા) ઉપરથી તીઆનુસનું નામ ખતાવીને તે નામ હેઠલ તેને હસાતીરમાં દાખલ કરેલો છે. હવે જરથોસ્ત સાહેબ અને એપોલોનીઅસના જમાના વચ્ચે ઘણો ફરક છે તે વાત ખરી છે, પણ એમતો ચંદ્રહુધાય (શંકરાચાર્ય) અને વીઆસ (વેદ વ્યાસ અથવા વ્યાસ ખાદરાયણ) અને આપણા પેગામ્બર સાહેબનાં જમાના પણ મલતા છે એમ કોઈપણ કેહતું નથી. તોપણ સઘલાઓ કબૂલ રાખે છે કે, ચંદ્રહુધાય તે શંકરાચાર્ય છે અને ખીઆસ તે વ્યાસજ છે. એનો ખોલાસો એજ છે કે, ઉગમણ તરફનાં વિદ્વાનો Ancient Chronology વિષે ઘણાજ બેદરકાર તેમજ બેખબર હતા અને તેઓ તો એટલુંજ જાણતા હતા કે, જરથુશ્ત તથા એપોલોનીઅસ-વ્યાસ અને શંકરાચાર્ય કોઈ પુરાણાં જમાનામાં થઈ ગયલા હતા અને તેથી તેઓને એકમેકનાં contemporaries તરીકે જણાવવામાં તેઓને કંઈપણ મુશ્કેલી પડી હતી નહી. આ સિધ્ધાંતનાં ટકામાં યુનાની પ્રીલસુફેનાં ભુલભરેલા એહવાલો જે અરબી અને ફાર્સી લખાણોમાં આવે છે તેમાંથી પુશ્કળ દાખલાઓ આપ્યા હતા.

બેઠક ૧૨ મી, તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૪.

જુનાગઢની ખાહુદીન કોલેજવાલા પ્રોફેસર શાહપુરશાહ હોરમજી હોડીવાલાએ “દીનપનાહ,” તથા “મેહરવાન કએપ્સો”નાં “કોલોફોન”ની ખાખત-નું વિવેચન રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે, ગયે વર્ષે જ્યારે પેલા “શ્રી આતશબેહ-રાંમ થાનક પધાર્યા”ના હવે જાણીતા થયલા ફકરાનો એક નવો અર્થ સુચવ્યો હતો ત્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ખીજે કોઈપણ ઠેકાણે હાલનાં થાણાં કસખાનું નામ “થાનક” તરીકે લખેલું મલતું નથી અને માફત વ્યાક-રણના કહેવાતા કાયદાઓ પ્રમાણે થાણાંનું “થાનક” ઠઠી થઈ જ શકે નહી, એમ તરેહવાર ફટવાઓ આપવામાં આવ્યા હતા; પણ ત્યાર પછી તેઓએ “અબીલાશ તારથ ચીંતામણી” નામના એક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં ‘થાણા’ને ‘થાનક’નું

નામ આપેલું છે તેનો ઠાપણો ટાંકી કેખાડયો હતો અને આજે તેઓ કહેવા સામર્થ્યવાન છે કે તેથી પણ વધુ સાબિત પુરાવા આપણાં પોતાના પહેલવી MS માંથી મળે છે. એ ઠાપણો મહૂમ હસ્તર જામારપણ મીનોએહરજીનાં પેહલવી ટંકફરસ, જે હાલે થોડા મહિના ઉપર મીં મેહરાંમગોર તેહમુરસ અંકલે-સરીઆની કલમથી લખાયેલા એક દિખાયા સાથે ખાહેર પડયા છે તેમાં મળે છે. આ પરચુરણ પહેલવી લખાણોનું મેહરવાંન કએપુસોને હાથે ધં સં ૧૩૨૧-૨૨ માં લખાયેલું એક પુરાણું MS હસ્તર જામારપણનાં કેતાખખાનાંમાં મોજીદ છે અને તેમાં બે પેહલવી અને એક સંસ્કૃત “કોલોફોન” મળે છે. પેહલામાં મેહરવાંન કએપુસો કહે છે કે, તેણે એ લાગ રોજ ખુરોફ, માહુ શેહરેવર યજ-હગર્દિ ૬૯૧ ને દિને એક શેહર, જેનું નામ, પેહલવીની કંઠેડી ખારાખડી પ્રમાણે અંહી તામોક અથવા તામોહ અથવા તામનક અથવા તામનહ વંચાઇ શકે છે અને જે “દર્યાના જળરા” ઉપર આવ્યું છે ત્યાં લખેલું હતું. ત્યાર પછી એજ MS. માં સમાવેલાં એક ખીજાં લખાણને છેડે એજ મેહરવાંન લખે છે કે, તેણે તે તાનક અથવા તાનહુ શેહરનાં આતશ કહેહ (અગ્યારી) માં સને ૬૯૧ યજહગર્દિનાં આદર માહુના ફર્વર્દિન રોજે લખ્યું હતું. હવે આપણી પાસે જો આ બે પેહલવી “કોલોફોનો” સિવાય ખીજું કંઈ નહીં હોતે તો, આ તાનક અથવા તાનહુ, હાલનું “થાણાં”જ છે કે નહીં તે વિષે કંઈ શંકા રેહતે ખરી, પણ સુભાગ્યે એજ કેતાખનાં એક પાઠલા સફા ઉપર ખીજા નંખરનાં પેહલવી “કોલોફોન”નીજ મતલખને ખલકે તેનો એક free (છુટો) તજીમો કરનારો સંસ્કૃત “કોલોફોન” રહી ગયો છે, જેથી સઘલી તેહકીક થાય છે અને આપણાં મનની સર્વે શંકા અને વસવસા દૂર થાય છે; તેમાં જણાવ્યું છે કે, સંવત ૧૩૭૭ નાં કર્તિક શુદ્ધ ૧૪ બુધે, પાર્સી સને ૬૯૦ માહુ આદર રોજ ફર્વર્દિન ‘થાણા’ વેલાકુલેમાં જ્યારે સુલતાંન ગ્યાસુદ્દીન રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે પાર્સી આચાર્ય મેહરવાંને આ પુસ્તક લખ્યું હતું. વયવ સાંગણ સુત વયવ ચાહીલે ધરાંન જમીનથી એક ઘણુંજ માનપૂર્વક પત્ર લખીને બોલાવ્યો હતો, અને લખામણીના પૈસા આપ્યા હતા. હવે હ્યાં પેહલવીનાં ‘તાનક’ અથવા ‘તામનક’ને ખદલે ‘થાણા’ શબ્દ એટલોતો ખોલ્લી રીતે લખેલો છે કે, “તાનક” ‘થાણાં’જ છે તે વિષે કંઈખી શક રેહતો નથી.. તે આ ઉપરથીખી જણાય છે કે ધં સં ૧૩૨૧-૨૨ માં હાલનાં થાણા શેહરમાં થાડી-ઘણી પાર્સી વસ્તી પણ હતી, અને તેઓએ એક આતશકહેહ (અગ્યારી) પણ ખાંધી હતી. વલી એ ઉપરથી એવું ધારી શકાય છે કે, ધં સં ૧૪૧૯ (સંવત ૧૪૭૫)માં જો સંજાણના મોખદોને કોઈ નહીં જણાયત્રી આકૃત અથવા ખીજા સખખસર “ધરાંનશાહ” આતેશમેહરાંમ સાહેબને ખીજે કેડે ખસેડવાની જરૂર પડી હોય, તો તેઓએ તે નુરી કેખલાને નજદીકનીજ થાણાંની અગ્યારીમાં થોડો વખત પધરાવ્યા હોવા જોઈએ. હ્યાં થાણા સાથે વેલાકુલ શબ્દ જોડયો છે, તે ઘણા

અસાધારણ હોવાથી મી. બેહુરાંમગોર સમજી શક્યા નથી અને પોતાના તબીબોમાં તે મુકી દીધો છે. એ વિષે ગ્રાફિસર બહુકમકર અને ખરોડા ફેલ્સે-જનાં શાસ્ત્રી વેંકટાચાર્ય વગેરે સંસ્કૃત વિદ્વાનોને પુછતાં તેઓ ફેહવાને શક્તિ-વાન છે કે, એનો અર્થ “સમુદ્રને કીનારે” થાય છે, અને તે પેહલવીનાં “જહરે જરાએ”ને ખરાખર મલતો છે. એનાં સંખંધમાં તેવણું વધુ કંહું કે, “જહરે”નો અર્થ અરબી-ફાર્સી વગેરેમાં કાંઈ “બેટ-ટાપુ (island)” નોજ થતો નથી, પણ તે ઘણો loosely વપડાય છે. અને “મેસોપોટેમ્યા”ને “અલજહરે”નું નામ સાધારણ રીતે આપવામાં આવે છે, અને ઘણીકવાર એકું બે બાબુએ પાણીથી ઘેરાયલા મુલ્કને “જહરે” કહે છે, અને તે હાલનાં થાણાંને ખરાખર લાગુ પડે છે. “ફેલોફાન”માં વલી જણાવ્યું છે કે, મેહુરવાંને આ કેતાખ વ્યવ સાંગણુ સુત વ્યવ ચાહીલને સારું લખી હતી, અને તેનો અર્થ એમ કરવામાં આવ્યો છે કે, તે મહૂંમ (late) સાંગણુ તે મહૂંમ ચાહીલનાં પુત્ર સારું લખી છે. તેવણું જણાવ્યું કે એ ફેલોફાન કેટલીક જગ્યાએ અશુદ્ધ અને બેકાયદે છે અને તે કેથે કેથે સમજવું મુશ્કેલ છે, પણ આમાં તો શક નથી કે, એ કેતાખનો લખનાર ચાહીલનો બેટા સાંગણુ નહી, પણ સાંગણુનો બેટા ચાહીલ હતો. હાં કેટલાંક શબ્દોને એક શબ્દ ગણીને વીભક્તિનો પ્રત્યય લાગુ કીધો નથી. તેને લગતો સંસ્કૃત વ્યાકરણના કાયદાનો હવાસો આપી કહ્યું કે, એ સંસ્કૃત “ફેલોફાન” પ્રમાણે પણ એ કેતાખનો લખાવનાર ચાહીલજ હતો અને તેનો તેવોજ અર્થ થવો જોઈએ. હાં તેઓએ વધાર્યું કે, ત્યાર પછીનાં વર્ષમાં, સંવત ૧૩૭૮ માં એજ મેહુરવાન કબ્રોએનું નવસારીમાં એક પેહલવી વંદીદાં લખ્યો હતો, તેના “ફેલોફાન”ના કફેડા સંસ્કૃતને લીધે ત્યાંપણ એવીજ ગેરસમજ થઈ છે અને તે “ફેલોફાન”નાં ઇસ્તુર દારાખ પેશોતનનાં તબીબોમાં કબ્રોએને તે મેહુરવાંનો ખાપ નહી પણ દીકરો ખન્યો છે. જેમ હાં ચાહીલ તે સાંગણુનો દીકરો નહી પણ ખાપ બને છે. હવે એ બહુ “ફેલોફાનો”માં ચાહીલ તેમજ સાંગણુનાં નામ આગલ એક શબ્દ મુક્યો છે, જે કેટલાક સ્કૉલરો “ચવ” વાંચે છે. પણ તેનો અર્થ કરતા નથી, કેમકે એવો શબ્દ સંસ્કૃત ફરહંગોમાં મલતો નથી, પણ પેહલવીના આપણા પેહલે ઢરજેના ઉસ્તાદ મહૂંમ એર્વદ તેહમુરસે તેને “ચચવ” વાંચ્યો હતો. અને તેમના કાબેલ સપુતે તેમને પગલે ચાહી તેનો અર્થ “મરહુમ (late)” કયો છે. આ વાંચણ “ચવ” કરતાં વધારે ઢરોખસ્ત લાગે છે, અને તે મહૂંમ એર્વદ તેહમુરસનાં જીના હસ્તલેખો (Mss) વાંચવાની કમાદયતનો એક અરજો નમુનો છે. પણ આ અર્થ ખરો હોઈ શકે નહી, કેમકે એ પ્રમાણે તો ચાહીલ, જેને માટે મેહુરવાંન કહે છે કે, તેણે એક કેતાખ લખી હતી તે સંવત ૧૩૭૭ માં ગુજરી ગયેલો હોવો જોઈએ. હવે એક ગુજરી ગયેલો માણસ એક કેતાખ લખવા ફરમાવે તેણું અસંભવિતપણું બાબુએ

સુકતાં, આ અનુમાન ખીજી તરફથી વગર શકે ખોટું પડે છે, કેમકે આપણે જાણ્યે છીએ કે, સંવત ૧૩૭૭ પછી પણ ૧૩૭૮ અને ૧૩૭૯ (ચજ્ઞગિં ૬૯૨-૯૩)માં એજ મેહરવાંનને એજ ચાહીલને સારૂ ખીજી કેતાઓ પણ લખી હતી, જે હજી મોજી છે. વલી “વ્યવ”નો અર્થ સંસ્કૃતમાં કેથેપણ (late) મહૂમ’ થતો હોવાનો પ્રોફેસર લડકમકર અને ખીજા પંડીતો પણ ના પાડે છે, અને કોઈપણ સંસ્કૃત શબ્દકોષમાંથી કે ખીજાં લખાણોમાંથી એવો દાખલો ટાંકી શકાતો નથી. હવે ત્યારે “વ્યવ ચાહીલ સુત વ્યવ સાંગણ”નો અર્થ શું? પ્રોફેસર હોડીવાલાએ કહ્યું કે તેમના હિંદુ મિત્રો કહે છે કે તે તેઓ સમજી શકતા નથી. પણ તેઓને યોતાને (મીં હોડીવાલાને) એક ખાલી અટકલ કરવાની લાલચ થાય છે કે તે “વ્યવહારી” (વેપારી)નો “ટુંકો આકાર” (abbreviation) હોય. આ ફકટ અટકલજ છે અને તેને તેઓ યોતે ઘણું વજન આપતા નથી. કેમકે તેને માટે પુરાવો નથી અને એ તેમને સુજ પડી છે તેવું કાણકર એજ કે સોલમી સદીનાં દસ્તાવેજ વગેરેમાં ઘણા પાર્સીઓ યોતાને “વોરા” લખે છે, અથવા “વોરા”ને ખદલે ખાલી “વો”જ લખે છે, જે ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ કોઈ જાતની ટુંકાંનદારી કે વેપાર કરતા હતા. આપણે જાણ્યે છીએ કે ચાહીલ સાંગણ ખંખાતનો એક માતખર પાર્સી રહીશ હતો અને તેણે મેહરવાંનને પૈસાની સારી રકમો (લેખામન) આપીને ઓછાંમાં ઓછાં પાંચ જઈ-પેહલવી પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં. હવે ૧૪ મી સદીમાં એવું કાંઈપણ કરવાની શક્તિ ધરાવનારો માણસ પૈસાવાલો હોવો જોઈએ. અને ખંખાત જેવા તે વખતનાં વેપારમાં મોટાં ધાંમમાં એ માતખર જરથોસ્તી વેપારી હોય અને તેનાં નામ આગલ પાછલા વખતના “વોરા” શબ્દનો અસલ સંસ્કૃત આકાર વ્યવહારીક) સુકાયો હોય તો તેમાં આશ્રય જેવું કાંઈ નથી. ત્યાર પછી, તેવણે ‘ચાહીલ’ અને ‘સાંગણ’નાં અસાધારણ નામોને મલતા હિંદુ આકારો હિંદુસ્તાનની તવારીખના યોતાનાં અભ્યાસ ઉપરથી ટાંકી ખતાવ્યા હતા અને ચાહીલનાં ટુંકાંનનાં નામ ગ્રહણ ઉપરથી નિકળતી કેટલીક ખારીક વીગતો દેખાડી આપી હતી. એ પછી એજ પેહલવી ટેક્સ્ટનાં એક ખીજાં જીનાં Ms. J. J. ના એક સફા ઉપર જીની ગુજરાતીમાં એક વાક્ય મલે છે અને જેના બે શબ્દનો ખરો અર્થ હજી કરવામાં આવ્યો નથી તે ઉપર કેટલુંક વિવેચન કયું હવું. એ વાક્ય આ રીતે છે:— “એ અસલ ઉફરાટી ઉફરલ લખેલું હવું તેની નકલ લખી છે.” પ્રોફેસર હોડીવાલાએ કહ્યું કે, એ બે શબ્દોનું ખરૂં વાંચણ “ઉફરાટીઉં ફરલ” થવું જોઈએ. “ઉફરાટીઉં એટલે “ઉલટું” (Reverse, on the other side); “ઉફરાટું” એટલે “ખીજી ખાજીપર ફેરવવું,” જેમકે સુપડા-માના દાણાં “ઉફરાટ સુફરાટ” ઉલટું સુલટું, એમજ મરાઠીમાં પણ વપડાય છે (જીઓ Molesworth’s Dictionary). “ફરલ” એટલે ફાર્સીમાં “એક નંગ,” તેમજ એક “વરક” (leaf), “પૂછ” થાય છે. એ ખધાના દાખલાઓ આપી,

તેઓએ “દીનપનાહ”નાં મુરદેલ અને ગુચવાડા ભરેલા “કોલોફોનો” જે એજ પેહલવી તક્ત્સમાં આપેલા છે તેની ખારીક તપાસ શરૂ કરી હતી.*

બેઝ ૧૩ મી, તા. ૧૯ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૪.

શેઠ શાપુરજી હો. હોડીવાલાએ ગઈ વેલાથી અધુરું રહેલું “દીનપનાહનાં કોલોફોન”ને લગતું પોતાનું વિવેચન આગલ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, મહૂમ દસ્તુર જામાસ્પજી મી. જામાસ્પઆશાનાં કેતાખખાનામાં કેટલાક પરચુટણ પેહલવી લખાણોનું ઇ. સ. ૧૩૨૧-૨૨ માં મેહરવાન કએખુજોને હાથે લખેલું એક ઘણું પુરાણું Ms. હજુ મોજુદ છે. આ પુરાણી ચોપડીમાંથી કેટલાંક પાના ગેરવલે ગયા છે અને વલી ખીજાં ઘણાં ફાટી-ટુટી તથા કીડા-ઉંઘઈથી ખવાઈ ગયેલી હાલતમાં છે, પણ તે ઉપરથી ગયાં દોઢસો વર્ષમાં થયેલી ખીજ કેટલીક નકલો ખીજે કેટલેક ઠેકાણે પણ મલે છે. એવી પાંચ છ નકલો એકઠી કરીને અને તેની સરખામણી કરીને તે છાપવાનું કાંમ મહૂમ દસ્તુરજીએ માથે લીધું હતું અને લાંખી મુઠત ગુજરવા આઠ, ચાલતાં સાલની શરૂઆતમાં એ તમામ પુસ્તક મી. બેહરામગોર અંકલેસરીઆએ લખેલા એક દિખાચા સાથે બાહરે પડ્યું છે. આ પુસ્તકમાં જુદે જુદે ઠેકાણે જુદાં જુદાં પાનાંઓ ઉપર એવા કેટલાક “કોલોફોનો” નજરે પડે છે, જેમાંનો એક સંસ્કૃતમાં અને બાકીના પાંચ પેહલવીમાં છે એમાંના ત્રણ-બે પેહલવી અને એક સંસ્કૃત-“કોલોફોન”માંથી “થાણાં” (થાનક) કસખાની (૪૦ સં.) ચૌદમી સહીની પાસી વસ્તી વગેરે વિષે જે જાણવાબેગ હકીકતો મલે છે, તે ઉપર ગઈ વેલા કેટલુંક વિવેચન કરવા આઠ હાલે બાકીના બે-ત્રણ “કોલોફોનો”, જે ઘણા ગુચવણુભરેલા અને ઘોંટાલો ઉપજાવનારા છે તે વિષે જણાવ્યું કે તે તપાસતાં માલમ પડે છે કે, એ “કોલોફોનો”ની ખરી મતલબ સમજવામાં આવી નથી, તેનું એક કારણ એ છે કે, તેમ કરવા સાડ તે સઘલા સામટી રીતે લેખને તેમનું એકમેક સાથનું Logical તેમજ Chronological connection ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું નથી. તેઓએ જણાવ્યું કે, જુના જન્મ-પેહલવી લખાણોની નકલ કરનારાઓમાં એક અકસોસકારક તબેહ એ હતી કે, જ્યારે એક જુનાં પુસ્તક ઉપરથી તેઓ ઉતારો કરતા હતા ત્યારે પોતાની આંખ આગલ પડેલા જુના પુસ્તકનાં “કોલોફોન” પણ સદાખરો ઉતારી લેતા હતા, પણ ઘણીવાર એ પાછલી નકલ કોણે કીધી અને ક્યારે કીધી તે અગત્યની ખીના, અને એ “કોલોફોન” પાછલી નકલ કરનારનો પોતાનો નહી પણ તેણે જે પુસ્તકમાંથી ઉતારો કીધો હતો તેનો છે તે જણાવવાની ઠરકાર કરતા હતા નહી, અથવા અખાડા કરતા હતા, અને તેથી કોઈ ચોકસ નકલમાં કોઈ પુરાણી તારીખવાલો “કોલોફોન” હોય તેથીજ કાંઈ ખાતેરીથી કહેવાઈ શકાય

* એ કોલોફોન આમે જુલો દસ્તુર જામાસ્પજી મીનોએહરજી જામાસ્પઆશાની Pahlavi Texts પાના ૧૬૭-૧૬૯ અને મી. બેહરામગોર તે. અંકલેસરીઆનો દીખાચો પાનું ૭.

નહી કે તે નકલ પણ તેજ વર્ષમાં લખાયલી હતી. હવે મહૂંમ દરદર જામા-સ્પજનાં આ પેઢલવી તફ્ટસના MS. માં ત્રણ “કોલોફોનો” બેશક મેહુરવાંન કએખુઓએ પોતે બેઢલા છે, અને તેમાં આપણને તે જણાવી ગયો છે કે, એ પુસ્તક તેણે ૬૯૧ યજ્ઞગર્હિ (ઈ. સ. ૧૩૨૧-૨૨)નાં થાણા (તાનક) કસ-ખામાં લખ્યું હતું. પણ એનાં ખીજાં પાનાંઓ ઉપર ખીજાખી ત્રણ પેઢલવી “કોલોફોનો” છે, જે દેખઈતી રીતે મેહુરવાંનને પોતે બેઢલા નહી પણ તેણે જે નકલમાંથી ઉતારો કીધો તેમાંથી બોલેબોલ, જેમના તેમ, ટપકાવી કીધા છે. સોલમાં અને સત્તરમાં* પાનાં ઉપર આવેલા એક ફકરામાં કહે છે કે કોઈ દીનપનાહ એ “ચાઢગારીઓ” લખી ગયો હતો અને તેણે તે શાહજાત તે શાતના કીકરાને માટે લખી હતી, અને હ્યાં એવી દોઆ ગુજરવામાં આવી છે કે, શાતનો એ કીકરો ખુશી-ખુરરમીમાં રહે, અને એ લખાણો ઘણાં વર્ષો સુધી જાલવી રાખે અને ખોઢા કરેને તેણે કંઢાંખ અને ઘર હમેશ સુધી જાહોજલાલી ભાગવે! એ પછીનાં વાકયમાં લખ્યું છે કે, રસ્તમ મેહુરવાંને એ લખાણોની એક નકલ કરી છે. એટલું થયા પછી મેહુરવાંન કએખુઓ (પ્રથમ પુરૂષ-એકવચનમાં) પોતાને માટે લખી જાય છે કે તેણે (મેહુરવાંન કએખુઓએ) રસ્તમ મેહુરવાંને કીધેલી એ નકલ ઉપરથી ખીજી નકલ (ચાહેલ સાંગણને સાડું) ખનાવી હતી. હવે આ “કોલોફોન”માં દેખઈતી રીતે એ ભાગ છે. છેલ્લોજ ભાગ મેહુરવાંન કએખુઓનો બેઢલો છે, પણ તેની આગળની સેતરો રસ્તમ મેહુરવાંને પોતા તરફથી બેઢલી અને શાહજાત ઉપર ગુજરેલી દોઆઓ રસ્તમ મેહુરવાંનીજ છે; અને તે ઉપરથી સાર એ નિકલે છે કે, શાહજાત રસ્તમ મેહુરવાંનાં વખતમાં, એટલે ઇ. સ. ૧૩ મી સદીમાં થઈ ગયેલા હોવો બેઢએ. તે પછી ૮૩ માં સફે ખીજે એક “કોલોફોન” છે, જેમાં લખ્યું છે કે એ “ચાઢગારીઓ” દેર જીવાત (ઘણું જીવો) દીનપનાહ, તે અએત્રપાએ (તે) દીનપનાહનાં કીકરાએ દેરજીવાત (ઘણું જીવો) શાહજાત (તે) શાત (તે) ફરખો દોરમજના કીકરા સાડું એક (અયોકસ) યજ્ઞગર્હિ સાલમાં રોજ દએપઆદર, માહુ ખહુમનને દિને લખી હતી અને તે ભરૂચનાં આતશકહેહુ (અચારી) માં હતી. હવે આ યજ્ઞગર્હિ સાલ કયું છે, તે વિષે ઘણાંક ગુચવાડો છે. મેહુરવાંન કએખુઓએ અસલ MS., જે હજી મોજીદ છે, તેમાં એને લગતા વર્ષનો આખો ભાગ લગભગ ખવાઈ ગયેલો છે અને તે ઉપર “ચાર” સિવાય ખીજી કશું વંચાઈ શકાતું નથી. એ અસલ પુસ્તક મંડલી આગલ પ્રોફેસર હોડીવાલાએ રજી કીધું હતું. (અને એ આખા ફકરામાં આવેલા બેટલા શબ્દો વંચાઈ શકાય છે તેની હુખહુ નકલ મંડલીના મુનશી પાસે ત્યાંની ત્યાં કરાવવામાં આવી કે તે મંડલીનાં હફતરમાં જલવાઈ રહે. વલી એ કીમતી MS. કાંઈપણ આંચકી વગર તો શું પણ વખાણવાં લાયક વિવેકથી નાચબે-દસ્તુર મીનોચેહુર જામાસ્પજએ તેમને ધીયું ત માટે તેમનો ઉપકાર માન્યો હતો. હવે યજ્ઞગર્હિ ૧૧૩૬(ઈ. સ. ૧૭૭૭) માં

એટલે મેહુરવાંન કંએપુઓનું અસલ MS. લખાયા પછી ૪૪૫ વર્ષે, અને જ્યારે તેનાં કેટલાંક (આઠ) પાના ગુમાઇ ગયલાં હતાં અને વીસ પાનાં ઉંધાં-ચતાં અને વગર સમજે બંધાઇ ગયલાં હતાં, અને વલી ખીજાં થોડાંઘણાં ફાટાં-ઘુટાં થયલાં હતાં, ત્યારે દસ્તુર જમશેદ જામાસ્પેએ જુની કેતાબની એક નકલ કીધી હતી. તે પાછલા વખતની નકલમાં એ ચજ્જગર્દિ સાલ ૩૨૪ (ત્રણસે ચોવીસ)માં લખેલું મલે છે. હાં ડોક્ટર વેસ્ટે ખોલેલો ખોલેલું જણાવ્યું છે કે એ ૩૨૪ હોઇ શકે નહી. અને ખરો આંકડો ૬૨૪ (છસો ચોવીસ) હોવો જોઇએ. પેહલવીમાં છગડાને સાડ એક જુદી નીશાંની નથી અને 'છ'નો આંક લખવો હોય તો તે બે વખત '૩' (ત્રગડો) લખે છે, અને 'પાંચ' લખવો હોય તો એક ત્રગડો અને ખીજો ખગડો (૩,૨.) એમ લખવામાં આવે છે. એટલે કે, જ્યારે દસ્તુર જમશેદ જામાસ્પે છેક ૯૦ સં ૧૭૭૭ માં, એટલે મેહુરવાંન કંએપુઓની પછી ૪૪૫ વર્ષે (અને જ્યારે પણ તે અસલ MS. થોડું ઘણું તો ખવાઇ ગયલું હોય ત્યારે) પોતાની નકલ કીધી ત્યારે અસલમાં પેહલો ત્રગડો ગેપ થઇ ગયેલો હોવાથી, તેણે ૬૨૪ ને બદલે ૩૨૪ એટલે તેને જટલું દેખાયું તેટલું લખી લીધું છે, અને તેની પછીનાં નકલ કરનારાઓએ તેને પગલે ચાકીને પોતે પણ '૩૨૪' જ લખી ગયા છે અને એ બધો ગડબડ-ધોટાલો વધારી મુકયો છે. હવે કેટલાક સહિબોનું કહેવું છે કે જમશેદ જામાસ્પનાં MS. માં ૩૨૪ છે તેથી તેજ આંકડો ખરો હોવો જોઇએ, અને તેઓ ધારી લે છે કે મેહુરવાંન કંએપુઓની અસલ કેતાબમાં ૯૦ સં ૧૭૭૭ માં '૩૨૪' નોજ આંકડો ખોલેલો દેખાતો હશે. આ બધી કલ્પના અને ધારણાઓનો આધાર લેઇ તેઓ માને છે કે ચજ્જગર્દિ ૩૨૪ (૯૦ સં ૬૫૫) માં ભરૂચ શેહરમાં મ્હોટી પાર્સી વસ્તી હતી, અને ત્યાં એક અગ્યારી પણ બંધાઇ હતી. તેવણે કહ્યું કે, ભરૂચ શેહરમાં ૯૦ સં ની દસમી સહીમાં જરથોસ્તીઓનો એક મ્હોટો ટોંકો આખા હોવાનાં કાંઇપણ સંગીન પુરાવા જડે તો તેવી નવી હકીકતને પાર્સી તવારીખનાં આપણાં જ્ઞાનમાં એક ઘણાજ આવકારદાયક થયેલા વધારા તરીકે ગણવાને તેઓ પોતે તૈયાર છે. પણ હાલ એક લોથપોઇ થઇ ગયેલા અને ફાટાઘુટાં MS.માં એક શકભરેલો આંકડો લગભગ દોઢસો વર્ષ ઉપર દેખાતો હશે એવી કલ્પના અથવા ધારણા (Supposition) કહીપણ સંગીન પુરાવો ગણાઇ શકે નહી, અને તેને તેવા પુરાવા તરીકે રબુ કરવામાં કાંઇપણ ફાયદો કે સાર નથી, વત્રી ખુદ એ "કોલોફોન"માંથીજ મલતી અંદરની ગવાહી (Internal evidence) તપાસ્યે તો તેમાંથી જે અનુમાન નિકલે છે તે એ કે ઘણું કરીને '૩૨૪' નહી પણ '૬૨૪' નુંજ વાંચણ ખરૂં છે, અને એ બે મતમાંથી કોઇ એકને ટેકો મલતો હોય તો તે '૩૨૪' વાલાને નહી પણ '૬૨૪' વાલાનેજ મલે છે. ત્યાર પછી "કોલોફોન"ની ભાષાની ખારીક તપાસનો તેઓએ સાર ખેંચ્યો કે ૧૬ માં તથા ૧૭ માં સફા ઉપર આવેલા "કોલોફોન"માં બે જુદા

જીઠા ધણીઓનાં લખાણો બેલી નાખવામાં આવ્યા છે. ચેહલો ભાગ રૂસ્તમ મેહુરવાને તસ્નીફ (ખેડેલો) કરેલો છે, અને ખીજે ભાગજ મેહુરવાન કઝેખુઓની ચોતાની તરફનો છે. રૂસ્તમ મેહુરવાનની નકલ ઉપરથી મેહુરવાન કઝેખુઓએ ચોતાની નકલ કીધી હતી એમાં તો કાંઈજ શક નથી. હવે ૮૩ માં સફા ઉપર જે ‘કોલોફોન’ છે તે રૂસ્તમ મેહુરવાને ચેહલો દાનપનાહની નકલ ઉપરથી, જેમનો તેમ, ચોતાની તરફની કાંઈપણ નોંધ વિના ટપકાવી લીધો હતો, અને રૂસ્તમ મેહુરવાન ઉપરથી વઢી પાછો મેહુરવાન કઝેખુઓએ પણ જેમનો તેમ અને બોલે બોલ ચીતરી કાઢ્યો છે. હવે ૧૬ માં સફા ઉપર આવેલા રૂસ્તમ મેહુરવાને ચોતે ખેડેલા ‘કોલોફોન’ની ભાષા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે જે શાહુજતને માટે દીનપનાહે આ ચાહગારીઓ ચેહલો લખી હતી તે રૂસ્તમના ચોતાના વખતમાં પણ જીવતો હતો, કારણ કે તેની ઉપર જે દોઆઓ ગુજરવામાં આવી છે તે એક હયાત માણસ ઉપર અને નહીં કે મુવેલાં માણસ ઉપર ગુજરાઈ શકે તેવીજ છે. વઢી એજ લખાણ ઉપરથી માનવાને કાંઈ કારણ છે કે જ્યારે રૂસ્તમે એ નકલ કીધી ત્યારે જો કે શાહુજત જીવતો હતો તોપણ દીનપનાહ ચોતે ગુજર પાંચો હતો. હવે ખીજી તરફથી જણાય છે કે રૂસ્તમ મેહુરવાન હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૨૬૮ અને ૧૨૭૮ ની વચમાંનાં કોઈ સાલમાં આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે ત્યાં એક ‘એર્હાવીરાફ નામુ’ નકલ કીધું હતું, અને ઇ. સ. ૧૨૭૮ માં અંકલેસરમાં તેણે એક ‘વીસ્પરહ’ લખી હતી. હવે આ ચેહલવી ટેક્ટસમાં એક લગ્નનાં કોલ અથવા એકરાર નામાનો ‘ફામ’ છે અને તેમાં જે તારીખ નાખી છે તે રોજ દ્વએ-પ-મેહુર, માહુ ખહમન ૬૨૭ પાર્સી, (૬૪૭ ચજ્ઞગર્દિ), ૧૨૭૮ ઇસ્વી છે. એટલે સાબિત થાય છે કે રૂસ્તમ મેહુરવાને આ નકલ ઇ. સ. ૧૨૭૮ ની આસપાસ લખેલી હોવી જોઈએ, અને જ્યારે શાહુજત જીવતો હતો, અને દીનપનાહે શાહુજતને માટેજ લખ્યું હતું, તેથી શાહુજત અને દીનપનાહ બંને ઇ. સ. ૧૩ મી સદીની અર્ધવચમાંજ થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ, અને તેથી દીનપનાહની ચોતાની ખરી તારીખ (date) ૬૨૪ ચજ્ઞગર્દિ (૧૨૫૫ ઇસ્વી)જ ઠરે છે અને નહીં કે ૩૨૪ ચજ્ઞગર્દિ (૬૫૫ ઇસ્વી). તેવણે વધુ બોલાસો કીધો કે, ખીજી કેટલીક નકલોમાં દીનપનાહનો એજ ‘કોલોફોન’ કેટલાક ફેરફારો સાથે મલે છે. કોઈમાં ચજ્ઞગર્દિ સનેને ખલે, ‘રોજ ગોશ, માહુ અર્દિખહેશત સને ૭૭ હિંદુસ્તાનીક’ મલે છે, અને એકમાં ‘રોજ ગોશ, માહુ અર્દિખહેશત ૧૦૭૭ હિંદુસ્તાનીક’ લખેલો છે. હવે કોઈયું એવું માનવું છે કે, એ ‘૧૦’ પાછલથી કોઈ ખીજે હાથે ઉમેરેલો છે. મી. મેહુરામગોર તેને ૧૦૭૭ વીક્રમ સંવત સમજે છે, જે ૧૦૨૧ ઇસ્વીને મલત્ત હોવાનું માને છે, પણ તેવણે ઘાં પાછી ગણતરી કરી ‘દેખાડયું’ કે એ તો શક સંવત છે. અને કોઈખી શક સંવત ‘૭૭’ તે હમેશી કોઈપણ ચજ્ઞગર્દિ ‘૨૪’ ના સાલ સાથે ખંધ બેસતું આવતુંજ જોઈએ. અને એ શક સંવત (૭૭) તે દીન-

પનાહના (૬)૨૪ નોજા ખીન્ને આકાર છે. આ અધી આરીક તપાસ ઉપરથી તેમને જે અનુમાનો સંભવીત (probable) લાગે છે તે એ છે કે:—

(૧) યજ્ઞગર્હિ ૬૨૪ (૪૦ સં ૧૨૫૫, કઠાય ૧૨૭૫ માં) હીનપનાહે એ
આહવારીઓ ભરૂચની અચારીમા લખી હતી.

(૨) એની એક ખીજ નકલ અથવા એનાજ કોષ્ટ ખીજો ભાગ તેણે એટલે હીનપનાહેજ સૂચ્યની મકતબ (નિશાલ)માં રોજ ગોરા, માહુ અર્ધિખ-હેરાત થક ૧૦૭૭ ને દિને લખી હતી.

(૩) હીનપનાહુતા એમાનાં ઘણું કરીને પેહલાં લખાણ ઉપરથી રૂસ્તમ મેહુરવાને પાસી સને ૬૨૭ (અબ્દગર્કિ ૬૪૭) માં રોજ જ્યે-પ-મેહુર, માહ અહમમ અથવા તેની આસપાસ (ક્રસ્વી ૧૨૭૮) એક નકલ કીધી હતી.

(૪) ફરિયાદી મેહરવાનની એ નકલ ઉપરથી વહી પાછી બીજી એક નકલ મેહરવાન કબજામાંથી થાણા (તાનક) કસબામાં રોજ ફર્વિન, માહ આદર (વહીજીકી), ચન્નદગર્દી ૬૯૧ (૪૦ સં ૧૩૨૨) અને તેની આસપાસ ચાલેલ સાંગણને સાફ કીધી હતી. એ નકલ હાલે મરહુમ ફરિયાદી જામરખાણ મીનોચેરણ જામરખાણના કેતાબખાનામાં હસ્તી થયેલ છે.

નાયબે ઇન્સ્પેક્ટર મીનોએચુર પાસેની મજકુર અસલ નકલ, જે પ્રોફેસર હોડીવાલા મંડીમાં લાવ્યા હતા તે ઉપરથી નીચલી સેતરો હુબહુ આજની બેઠકમાં-(૧૯૧૩)-ઉતારવામાં આવી છે એ વેલા અસલ MS. ની હાલત ઘણીજ ખવાઈ ગયલા રૂપમાં હતી:—

વરક ૭૩-અની છેલ્લી સેતર:- (અવાયકું) ૧૭/૭૪૫૭૪ - ૫૫૨૭૪૫૫ - ૧૬૨

1. 1948-49: ५४-५५

2 لـ سر ٤٦ ٥٨ ١١ ٢٠ ٣١

3. ಸುಸ್ಥಿರವಾಗಿರುವುದು - ಉದಾಹರಣೆಗೆ

— (अवायव्य) ६५५ ५७ कलसु • १८५-२२ ४

[illegible]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

બેઠક ૧૪ મી, તા. ૧૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૫.

એવંદ નોશેરવાન બર્જેસે દેશાક્રમે હરખાસ્ત કીધી અને તેને શેઠ સોહરાબજી ન. કાંગાએ ટૂંકો આપ્યો કે, “શેઠ જમશેદજી કાવસજી તારાપોર-વાલા, M.A., ને આપણી મંડલીનાં સ્થાનીક સલાસદ નેમવા.” એ હરખાસ્ત ઉપર આવતી બેઠક વેલા કાચઢા સુજબ “બેલત”થી મત લેવામાં આવશે.

શેઠ સોહરાબજી ન. કાંગાએ પોતાનો નીચલો વિષય રજુ કર્યો હતો :

I. “Good and Evil and that which is neither good nor evil in Plato and in the Gathas. Interdependence of good and evil.”

“There are two theories in vogue with regard to the ideas of good and evil as found in the Zoroastrian writings—one, that good and evil are relative terms interdependent upon one another for their explanation and the other, that they are not so and that there is no point of connection between the two. Favouring the former view, I try to find a parallel to it, in Plato's Dialogue called Lysis.” (Cary's Translation Vol. I, p. 482). As a general rule, it must be remembered, that Plato does not come to any dogmatic conclusions on many of the points that he raises in his Dialogues. He points out to us various aspects of a question, takes us from one alternative to another, and, like a wise man, refrains from finding a solution where there can be none. It is in the above light that we are to regard his dissertation on Friendship (Lysis) and the points mentioned therein with regard to good and evil and that which is neither good nor evil.

Plato, or Socrates as in the text, tries to show, but not to prove, that good cannot be explained or appreciated but for the presence of what we call evil and that, that which is neither good nor evil is more akin (or friendly as in the text) to good rather than to evil. For it is said that as soon as this third quality becomes friendly to evil then it loses its distinctive character, its property of being neither wholly good nor wholly evil, and at once becomes evil. And says Socrates, that, as in practical life, there can be no affinity between good and evil, therefore, it necessarily follows that, that which is neither good nor evil, cannot

but be inclined towards good. He gives an instance (para 31): "A body, so far as it is a body, is neither good nor evil, for a body can be both healthy and sick. And a body is compelled on account of disease to embrace and love the medicinal art, which is good." Socrates, therefore, states that, "that which is neither good nor evil (our body as in the present instance) becomes friendly to the good on account of the presence of evil." He then makes an important statement. He says: "it is evident that, that which is neither good nor evil becomes friendly to the good, prior to its becoming evil through the evil which it contains; for when it has once become evil, it will no longer desire the good, and be friendly to it: for we have said that it is impossible for the evil to be friendly to the good." This is an important statement, for, to my mind, it goes to show that Socrates did not consider any one thing wholly evil, for, otherwise, there would be no chance for it left to rise higher in the scale of evolution, and also to show that those things in this world which were neither wholly good nor evil, could always aspire (or be friendly as in the text) to the good, and finally become good themselves. Later on, Socrates again emphasises this point when he says, "For we say, that with respect to the soul and with respect to the body and everything else, that which is neither evil nor good, is friendly to the good on account of the presence of evil."

This is where Socrates leaves us in his dissertation on good and evil and that which is neither good nor evil. Socrates himself is "dizzy with the perplexity of the argument"; but he says: "it appears, however, according to the ancient proverb, that the beautiful is friendly".

Zoroastrianism in its short and succinct account of such ideas in the Gathas, leaves us somewhere near to the point where Socrates has left us in his accounts. It would be easy to draw a parallel, in their meaning, between the two accounts. It is not, however, necessary to enter into detail with the Zoroastrian ideas on the subject for they are well known to us in this assembly.

As I have said above, Socrates would leave us at this particular point in the argument, namely that, that which is neither good nor evil is friendly to the good on account of the presence of evil. But, lest one would think from the above argument, that we love the good on account of evil, Socrates goes on to say that good and evil are not so inextricably interwoven with one another, as that if evil were to be done away with, good would be of no use to us and we would not love it. "Is the good, then, loved on account of evil?", asks Socrates. And again, if "evil were to depart altogether and not come in contact with anything, either with body or soul, or any other of these things which, we say, in themselves are neither evil nor good, in that case would not good be of no use to us, but become useless?". In different terms he again asks "Is this, then, the nature of good and is it loved on account of evil, by us who are placed between evil and good and is it of no use itself, for the sake of itself?" Socrates answers that it is not so, that even if evil were wholly removed, desires would remain, desires that are the causes of friendship for the good. He asks "if evil were to be destroyed, would there no longer be any hunger or thirst, or anything else of the kind?" He then goes on to say: "it is possible that one who thirsts, or is affected by any other desire, may sometimes be affected by it beautifully and sometimes harmfully and sometimes neither." It therefore follows that even if evil were destroyed, desires that are beneficial or harmful or of a mixed nature will not necessarily be destroyed. It also follows that even "when evils are destroyed, there will remain, certain friendly things"—meaning, for instance, desires that are good and also those desires which are neither good nor evil. Socrates thus tries to show that with the abolition of evil, good also is not removed; further that good is not dependent for its existence on evil; for, even when evil is destroyed certain desires remain that look up for their maintenance towards good, are friendly towards good. Good thus remains, whatever happens to evil. This shows that good has a permanence of its own, which is wanting in evil. Evil is not

substantial. Evil is, at least, a negation of good, and has its own value in so far as it enables us to understand and appreciate good. This seems to be the standpoint of Zoroastrianism on the doctrine of good and evil as stated in the Gathas. It is this doctrine which enables us to understand the meaning of the final consummation of the world when evil will be no more and the world will have entered a stage of perfection, of which we can now form no idea.

Jowett in his Introduction to *Lysis* is unable to understand this Socratic standpoint, which is also the standpoint of the Gathas, when he says ; "the sense of the interdependence of good and evil and the allusion to the possibility of the non-existence of evil are very curious." This is not surprising when we remember that the West has for long ages been reared on the idea that evil is a thing by itself and has a substance of its own, which can never be wholly destroyed by man except with outside extraneous help. It is fortunate that Zoroastrianism has been wholly free from such an unreasoning attitude.

Perhaps Jowett would have been able to understand the meaning of the interdependence of good and evil, if he had understood that the Socratic and also the Gathic terms good and evil represent merely the two aspects of a thinking human mind and that thus the evil aspect has nothing substantial about it, but can be removed by the prevalence of good over it.

II. The Six Divine Attributes in the Gathas to be found in Plato—A comparison.

From Plato's Dialogue called "*Protagoras or the Sophists*," vide Cary's Translation, Vol. I, pp. 249-251.

In answer to the question by Socrates whether virtue can be taught, Protagoras, the Sophist, has recourse to a fable—the myth of Creation.

"There was once a time when gods were, but mortal races were not". But when the proper time came, "the gods fashioned them within the earth, composing them of earth and fire, and such

things as are mingled with fire and earth." They then commanded Prometheus and Epimetheus to distribute various faculties among them. The latter with the consent of the former did so. Epimetheus however "was not very wise" and "he ignorantly exhausted all the faculties at his disposal on irrational animals. The human race therefore still remained unadorned and he was in doubt what to do". Prometheus thus found "man naked and unshod, unbedded and unarmed". It may be noted that it is the object of Plato to state that the faculties given to the animals were of a quite different order from those supplied to men later on, and that thus there is, according to him, a difference in kind between animals and men, which can never be done away with. The fable goes on to state that "Prometheus, therefore, had to steal the artificial wisdom of Vulcan and Minerva (Vohumana), together with fire, (Atar, Asha, Ardibehest), for it was impossible that it could be acquired or used by any one without fire, and accordingly he had to present it to man". We thus see that just as in the Gathas Vohumana and Asha go together, here also Minerva, the goddess of wisdom and Vulcan, the god of fire go together. "Thus man became possessed of the wisdom pertaining to life; but he had not however political wisdom, for that was with Jupiter (Ahuramazda).....and the guards of Jupiter were terrible". "Prometheus, therefore,.....stole the fiery art of Vulcan (Asha) and the other that belonged to Minerva (Vohuman) and gave them to man, and from this man derives the means of sustenance. When man had thus become partaker of a divine condition, first of all through this relationship to deity, he above all animals acknowledged gods and set about building altars and statues of gods: next by art, he soon devised...food from the earth."....."Thus provided at first men lived dispersed: for cities were not; wherefore they were destroyed by wild beasts.....The mechanical art was inadequate to the war with wild beasts..... They, therefore, collected themselves together and tried to preserve themselves by building cities. When, however, they were thus collected, they injured one another, from not possessing the

political art; so that, being again dispersed, they were destroyed. Jupiter fearing for our race, lest it should entirely perish, sent **Hermes** to carry shame and justice (Jowett's translation has reverence and justice) to men, that they might be ornaments of cities, and bonds to cement friendship". Hermes asked Jupiter whether he should dispense reverence and justice among men, or distribute them to all. "To all", said Jupiter, "and let all partake of them: for there would be no cities, if a few only were to partake of them, as of other arts. Moreover enact a law in my name, that whosoever is unable to partake of reverence and justice shall be put to death as a pest of a city."... "For when men proceed to a consultation respecting political excellence, which ought to depend entirely on justice and temperance, they very properly allow every man to speak, because it is the duty of every one to partake of this excellence, otherwise there can be no cities." The fable practically ends here.

Zoroastrianism talks of six attributes or qualities in men, which are to be found in their highest perfection in the Almighty. They are Vohumana, Asha, Khshathra, Armaiti, Haurvatāt and Ameretāt. I try to see a delineation of these six faculties in the above extract from Plato, in the order in which they have been related above and as is found in the Gathas. The comparison is not quite perfect and I do not wish to lay any undue stress upon it. But the sequence is very striking. We find that after man was created—and Plato talks of creation as in Zoroastrianism—the first things given to him were the "artificial wisdom of Vulcan and Minerva and fire"; and these two always go together. These remind us of Vohumana and Asha, in a general way. Asha, Asha Vahishta, is Ardibehest and is associated with fire. These two, wisdom and fire as in Plato, which correspond to Vohumana and Asha of the Gathas, constitute, as in the text, wisdom "pertaining to life". But, says Plato, political wisdom was yet wanting. Man had to live in the midst of the surroundings in which he was placed. He still wanted the means of sustenance. These were supplied to him in the shape of the fiery art of Vulcan

and the other that belonged to Minerva, namely wisdom, and from these, as the text has it, man derived the means of sustenance. In addition to wisdom and fire (Vohumana and Asha) man now became possessed of political wisdom, that is, of power. The political wisdom or power might be compared to Khshathra of the Gathas. It may be noted that the third attribute, power, comes to a man from the combination of 'wisdom and fire' proceeding from Vulcan and Minerva or to speak in Gathic terms from a combination of Vohumana and Asha. This goes to show that there is some point of connection among the above three attributes or virtues. And it is one of the aims of Plato in this and in the other Dialogues to show that virtue is one and not many and that what is predicated of one virtue may be predicated of the other virtues. And we know that Zoroastrianism inculcates the same idea when it that the Amesha-Spentas are all of the same thought, the same word and the same action and that the ravān of any one of them always sees the ravāns of the rest. For this see Fravardin Yasht, 23rd Karda.

We have so far seen from Plato that men had at first three attributes--corresponding to Vohumana, Asha and Khshathra. But according to Plato these were not enough and as stated above, men were first destroyed by animals, and later by quarrels among themselves. Ordinary wisdom they had, but political wisdom they still had not, and no state can exist without this political wisdom. The 'cities' of Plato (the Gaethās of the Gatha) could not well subsist with the above three virtues only. Something more and that of a higher order was wanted. This was given to men from above. The fourth attribute could not be had from the workshops of Vulcan and Minerva, but had to be supplied by Jupiter Himself. This great gift was given to men by Hermes as ordered by Jupiter in the shape of "shame and justice" or "reverence and justice" as Jowett translates the words in the text. This was to be given to each and all, for, said Jupiter, "whoever is unable to partake of 'reverence and justice' shall be put to death as a pest of a city." With the gift of this 'reverence and justice' to men,

the Political State was complete—the “ Cities (Gaethas)” became self-sustaining. This fourth gift of ‘ reverence and justice ’ given by Jupiter, that is, by God, corresponds to the gift of Aramaiti given by Ahura Himself. Aramaiti is Ahuramazda’s own daughter—the spirit of reverence and justice among men. It was through this spirit of ‘ reverence and justice ’ that the political wisdom of Plato was given to men and it is this same spirit of reverence and justice—this Aramaiti—“ that causes the imperishable Kingdom to advance,” according to the Gathas. “ O (thou Divine) Righteousness (Asha) and the Benevolent Mind (Vohumana)! I will worship you and Ahura Mazda the first, for all of whom the Pious ready mind (within us) (Aramaiti) is causing the imperishable Kingdom (Kshathra) to advance. (And while I thus utter my supplications to You) Come Ye to my calls to help.” (Yasna 28, 4, Mills). It will be seen that in this para the four virtues have been named together in one place.

We thus get, in their natural order, the above four attributes, which together go to make life worth living, both in Plato and in the Gathas. Two more remain but which are mere corollaries to the above four. The fable of Protagoras here comes to an end. The “ Political Wisdom ” has been attained as a result of the above mentioned four divine attributes. Political life has been achieved by men. The Gathic “ Gaethas ” have been settled on a lasting basis. And it is understood that the resulting benefits have been taken for granted by Plato. These have not been named in this particular dialogue. But in other Dialogues, for instance, in the Symposium, the two have been mentioned as ‘ friendship with God ’ and ‘ immortality ’, which correspond with the Gathic Haurvatāt and Ameretāt meaning, wholesomeness and immortality. The world has truly entered a state of progress tending towards Ahuramazda’s final aim. The imperishable Kingdom begins to advance.

બેઠક ૧૫ મી, તા. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫.

એ પછી શેઠ સોહરાબજી ન. કાંગાએ નીચેના વિષય રજૂ કર્યો હતો :—

III. "Pleasure and Pain."—The two inseparables—in Plato and in Zoroastrianism.

In the article on "God and Evil, and that which is neither good nor evil," we have tried to explain the standpoint of Plato, which is also that of the Gathas, namely, that of the interdependence of good and evil. We find a similar view taken by Plato of pleasure and pain which may perhaps be compared in a lesser way with good and evil. It would be enough to quote the passage in Plato's Dialogue called the *Phaedo* without comments. The passage would speak for itself. Cary's Translation Vol. I. p. 57.

"What an unaccountable thing, my friends, that seems to be, which men call pleasure; and how wonderfully is it related towards that which appears to be its contrary, pain; in that they will not both be present to a man at the same time, yet, if any one pursues and attains the one, he is almost always compelled to receive the other as if they were both united together from one head. And it seems to me that if Aesop had observed this he would have made a fable from it, how the deity wishing to reconcile these warring principles, when he could not do so, united their heads together and from hence whomsoever the one visits the other attends immediately after: as appears to be the case with me, since I suffered pain in my leg before from the chain, but now pleasure seems to have succeeded."

The points to be noted are (1) that these two pleasure and pain are contraries; (2) that in a world constituted as this is, men have to taste of both pleasure as well as pain; (3) that they are two (as Jowett puts it) and yet they grow together out of a head or stem; (4) that they are warring principles; (5) that the Deity could not, or perhaps would not, reconcile these warring principles; (6) and that therefore the Deity allowed them free scope, taking care, however, that neither of them should go off, at a tangent. He consequently bound them together—to remind us, as it were, of their common source.

These points at once remind us of the Gathic ideas on the twin-

mainyu in Yasna 30, how even when they appear as two, they are in reality merely—"a pair," how "they come together at the first to give gaya and a-jyātim meaning life, light or spiritual illumination and its opposite, mental darkness, how the twin-mainyu will operate in a thinking human mind uptil the time of renovation, Frasho-Kereti, frashem-kerenaun ahum, and how, we may take it, when the time of renovation arrives, these two will again be properly bundled together and set at rest in the source from which they originally started.

શેઠ જમશેદ કા. તારાપોરવાલા, M.A., ને મ'હલીના સ્થાનિક સંભાસદ કરવાની થયેલી દરખાસ્ત ઉપર હાજર થયેલા સાહેબોના "બેલત"થી મત લેવામાં આવતાં તે સર્વાનુમતે બહાલ રહી હતી.

"જરથોસ્તી કૉન્ફરન્સ"ની પાંચમાં વર્ષની બેઠકે જે આવતા માર્ચ માસની તા. ૨૫, ૨૭, અને ૨૮ મીનાં દિવસોએ સુ'બધમાં મલબાર છે, તેમાં આપણી મ'હલીના સભાસદોનાં (૧૫) ટકાની પ્રતિનિધિઓ ચુ'ટી કહાડી તેઓનાં નામ તથા ઠેકાણા સાથે જરથોસ્તી કૉન્ફરન્સ ઉપર મોકલી આપવા, તેના બેઠકા સેક્રેટરી શેઠ પેસ્તનજી અદેશીર વહાડીયા, M.A., નો તા. ૨૭-૧-૧૫ નો આવેલો પત્ર રજૂ કરવામાં આવતાં, તે ઉપર કેટલોક વિચાર ચલાવવા બાદ, શેઠ મેહરજીભાઈ નોશેરવાન કુકાએ દરખાસ્ત કરી અને તેને શેઠ સોહરાબ ન. કાંગાએ ટેકો આપ્યો કે, નીચલા સાહેબોની જરથોસ્તી દીનની ખોલ કરનારી મ'હલીનાં પ્રતિનિધિઓ તરીકેની નેમણુંક જરથોસ્તી કૉન્ફરન્સની આવતી બેઠકોમાં હાજરી આપવા માટે કરવી, અને એ સાહેબોનાં નામ તથા ઠેકાણા સાથની વીગત કૉન્ફરન્સનાં બેઠકા સેક્રેટરી શેઠ પે. અ. વહાડીયા ઉપર બે. ઓ. સેક્રેટરીઓએ લખી મોકલવી.

પ્રતિનિધિઓના નામ.

નાયબ હસ્તુર મીનોચેહુર જા. જામા-સ્પઆશા	એર્વંદ ખોદાયાર હસ્તુર શેહુયાર ધરાની
એર્વંદ જમશેદજી દાદાભાઈ નાદેરશાહ	એર્વંદ રૂસ્તમજી મેહુરનોશજી મસાની.
„ બહુમનજી નોશેરવાનજી ધાભર	„ નોશેરવાન બર્જેરજી દેશાઈ
„ રૂસ્તમજી કેઆશજી મોદી	પ્રોફેસર દીનશાહ દોરાબજી કાપડયા
„ માણિકશાહ નવરોજજી હસ્તુર	શેઠ મીનોચેહુર બેહુરાંમજી સંજાણાં
જા. આશા	„ પાહલનજી બર્જેરજી દેશાઈ

મજકુર દરખાસ્ત ઉપર સરનશીન સાહેબે મત લેતાં તે વગર વિરુદ્ધતાએ (nem con) પસાર થઈ હતી.

બેઠક ૧૬ મી તથા ૧૭ મી, તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી તથા ૧૩ મી માર્ચ ૧૯૧૫.

શેઠ સોહરાબજી નવરોજી કાંગાએ પોતાનો “Heaven and Hell—in Plato and in Zoroastrianism” નો વિષય રજુ કર્યો હતો.*

* આ વિષય આથા સોસાયટીના ‘પબ્લીકેશન’ નં. ૬ તરીકે પ્રગટ થયો છે.

આવનમા વર્ષમાં ચાલેલી બાબતો.

—:૦:—

આવનમા વર્ષમાં સઘલી મલી મંડળીની ૭ બેઠકો મળી હતી.

—:૦:—

બેઠક ૧ લી, તા. ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૯૧૫.

હાજર થયલાં સભાસદોનાં “બેઠક”થી પર માં વર્ષ માટે નીચલા અધિકારીઓની વધુ મતે નેમણું કરવામાં આવી હતી :—

શેઠ મનચેરજી પંસ્તનજી ખરેઘાત, I.C.S. (Retired)—સરનશીન.

એર્વિંહ રૂસ્તમજી કેઆશજી મોદી—ખજાનચી.

એર્વિંહ નોશિરવાન ખરજેરજી દેશાધ

શેઠ રતનજી ફરેકુનજી ગોરવાલા, M.A. } બે. ઓ. સેક્રેટરી.

ઑનરરી મુનશીએ શુજરતેહ સાલનો દુક ઇન્ટેખાખ વાંચી સંભળાવ્યા બાદ, શેઠ શાહપુરજી કાવસજી હોડીવાલાની દરખાસ્તને એર્વિંહ મીનોચેહુર કાવસજી કામદીને ટેકા આપ્યો કે, “જે એહવાલ અત્રે વાંચી સંભળાવ્યો છે તે બહાલ રાખવો, અને શુજરતેહ સાલનાં અધિકારી સાહેબોએ તરદી લેઈ પોતાના ઓઢાનું કામ ચાલાકીથી બજાવ્યું છે તે માટે તે સર્વે સાહેબોનું એહશાન માનવું. મજકુર દરખાસ્ત સર્વાનુમતે બહાલ રહી હતી. તે પછી ઑનરરી મુનશીએ જણાવ્યું કે, મંડળીની આવક-જવકને હીસાખ કેટલીક અડચણને સખમે ખજાનચી સાહેબથી તૈયાર થયેલા ન હોવાથી, તે કોઈ ખીજ વેલા રજુ કરવામાં આવશેજી.

એર્વિંહ નોશિરવાન ખરજેરજી દેશાધની દરખાસ્તને ડા. માણેકજી બ. દાવરે ટેકા આપ્યો કે “શેઠ દીનશાહ મેહુરવાંન ઇરાની, જેવણ આગલા વર્ષો ઉપર આપણી મંડળીનાં Extra Member હતા, તેવણે આપણી મંડળીના ફંડમાં રૂપ્યા એકસોનું donation આપવાની ખાહેશ દર્શાવી છે તે બહાલ રાખી તેમને આપણી મંડળીના કાયદા મુજબ Extra-Life-Member કરવાં”. મત લેતાં એ નેમણુંક મંડળીના નીચમ પ્રમાણે ત્યાર પછીની બેઠક સુધી મુલતવી રહી હતી.

શેઠ શાહપુરજી કા. હોડીવાલાએ પોતાની ૧૧જી ગ્રામી ૫ ૬૨ = “એમ-એ કુસ્તીક અસ્તન”ની બાબત રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, એ બાબત એર્વિંહ મા. રૂ. ઉનવાલા પાસેના ૪૦૦) વર્ષના જીના MS. તેમજ ડા. હાઉગના MH-૨૨,

તથા TD.૩, માં આવેલી છે. તેવણે મહૂંમ એર્વર્ડ તેહમુરસના ખાહેર પટેલાં મીનોખેરજના પેહલવી, પાજંદ તથા સંસ્કૃતનાં ટેક્ટ ઉપરથી એ વિષય રજુ કરતાં, શરૂઆતમાં કેટલાક સુરકેલ વાકયો ઉપર વિવેચન કયું હતું.

ખેડક ૨ જી, તા. ૧ લી, મે ૧૯૧૫.

એર્વર્ડ નોશેરવાન ખરખેરજ હેસાધએ હરખાસ્ત કીધી અને તેને એર્વર્ડ જમશેદજી દા. નાહેરશહે ટેકા આપ્યો કે, “શેઠ દીનશાહ મેહુરવાંન ધરાનીને મંડલીનાં Extra Member કરવા”. એ હરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થઇ હતી.

શેઠ શાપુરજ કાવસજી હોડીવાલાએ હરખાસ્ત કીધી તેને ડૉ. માલુકજી ખ. દાવરે ટેકા આપ્યો કે, શેઠ દીનશાહ મેહુરવાંન ધરાનીને મંડલીનાં Extra-Life Member કરવા. એ હરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થઇ હતી.

પારસી પંચાયતના ધુધી સેક્રેટરી, શમ્સ-ઉલ-ઓલમા, એર્વર્ડ ડૉ. જીવનજી જમશેદજી મોદી તરફનો સને ૧૯૧૫ નાં નંબર ૬૦૫ નો તા. ૪-૫-૧૫ નો પત્ર આવ્યો હતો તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, “જમીનોને હાથે Louvain નાં પુરાણાં શહેરનો નાશ થયો છે, તેમાં કેટલાકોએ પોતાનું સર્વસ્વ ખોહયું છે, તેમાં એક Prof. A. Carnoy, જેવણ મહૂંમ પ્રોફેસર હાલે તથા રેવરન્ડ ડૉ. કાસરટેલીના ધરાન્યન સાહિત્યના ચેલા છે, તેવણે પોતાનું કેટલુંક પુસ્તક-ખાનું ગુમાવ્યું છે. તેવણ માટે અમેરિકાવાલા ડૉ. ગ્રેએ ભલામણ કરવાથી, ટ્રસ્ટી સાહેબોએ પોતા પાસેનાં પુસ્તકોમાંથી ફાલતુ પડી શકતી ચોપડીઓ તેવણનાં અભ્યાસમાં મદદ કરવા મોકલવાનો ઠેડાવ કીધો છે, પણ તેમાં K. R. Cama Memorial Volume અને Spiegel Memorial Volume ન હોવાથી મેહુરખાની કરી, મંડલી તરફથી ભેટ મોકલવા માટે તે પેહલી જોગવાઈએ મોકલી આપશેજી”.

મજૂર પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ, તેજ દિવસે મજૂર ચોપડીઓ એર્વર્ડ જીવનજી જમશેદજી મોદી ઉપર મોકલી આપવામાં આવી હતી.

શેઠ દીનશાહ મેહુરવાંન ધરાનીને મંડલીના Extra-Life-Member કીધા તેનો ઉપકાર માનનારો પત્ર તથા તે સાથે મંડલીનાં ફૂંડમાં ભરેલા રૂપા એકસોની રકમનો ચેક, તા. ૧૪-૫-૧૫ નાં રૂકા સાથે મોકલી આપ્યો હતો.

હસ્તુર જાપાસ્પજીએ પ્રગટ કીધેલી “Pahlavi Texts”નાં સફે ૮૩ માં આવેલા દીન પનાહ અએત્રપાએના લખાનની નોંધ (Colophon) નાં સનેની તકરારનાં સંબંધમાં હસ્તુર જાપાસ્પજીનાં કેતાખખાનાને લગતા MK. તથા JJ. વાલા હસ્તલેખો (MSS.) મંડલી આગલ રજુ કરી, એવંદ જમશેદજી ઠાકાભાઈ નાદરશાહે જણાવ્યું કે, મજૂર નોંધની આગમજ આવેલાં પહેલવી લખાણોનાં પુસ્તકની જુદે જુદે વખતે અને જુદે જુદે ઠેકાણે દીન પનાહે બે નકલો કીધેલી માલમ પડે છે. એમાંની એક જે તેમણે શાહુજાદ નામનો શખ્સ જ્યારે તે ભરૂચની અગ્યારીમાં હતો ત્યારે તેને માટે કીધી હતી, તેની ઉપરથી ઉતારો કીધેલી MK. વાલી નકલ હાલ નાયબે-હસ્તુર મીનોચેહુરનાં અખત્યારમાં છે. એ નકલ ઘણી ખવાઈ ગયેલી હાલતમાં છે. MK. ઉપરથી ઉતરી આવેલી JJ. વાલી નકલ હાલ હસ્તુર કંએખુસોને હસ્તક છે. બીજી નકલ દીનપનાહે મજૂર શાહુજાદ જ્યારે તે નિશાલમાં હતો ત્યારે તેને માટે કીધી હતી. ઉપરી પેહલી કહેલી નકલનો સને જાણુવા માટે MK. તથા JJ. અને ત્યારપછી જણાવેલી નકલનો સને જાણુવા માટે TD. તથા JE. વાલી નકલોમાં આપેલી એ સનેને લગતી લખાનની નોંધ ઉપયોગી છે.

પેહલી નકલ ઉપરથી મેહુરવાંન કંએખુસોએ ચજ્ઞગર્દિ સને ૬૯૧ માં ઉતારો કીધો હતો, જે MK. છે, અને બીજી ઉપરથી એવંદ કામદીન તે ભરૂચવાલા ઉસ્તાદ પેશોતન રામના ખપાવાએ નકલ કીધી હતી, પણ તે કયા વર્ષમાં તે જણાવ્યું નથી. એ નકલ હાલ હયાત હોય એવું જણાવ્યું નથી. પણ એની ઉપરથી TD. તથા JE. ઉતરી આવેલી છે. મજૂર પેશોતન રામે ચજ્ઞગર્દિ સને ૭૬૬ માં ‘યોઈશત-ફીઆંન’ (ગોશત ફીઆંન) ની નકલ કીધી હતી, એમ ડૉ. હાઉગનાં છપાવેલાં અર્દાએ વીરાફ ઇત્યાદિ પુસ્તકોના સફા ૨૪૬ માં આવેલી લખાનની નોંધ ઉપરથી માલુમ પડે છે.

JE. ના લખાનની નોંધમાં હિંદુસ્તાની સને ૭૭ નો આંક છે, તે શાકે ૮૭૭ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે JJ. માં આપેલા ચજ્ઞગર્દિ સને ૩૨૪ ની મુકાબેલનો એ સને છે. એવંદ માણિકજી રૂ. ઉનવાલાએ મને જણાવવા મુજબ તેમની પાસે એ કેતાખની એક બીજી નકલ છે, તેમાં એ લખાનની નોંધમાં ફકત ૭૭ નોજ સને લખેલો છે; પણ TD. વાલી નકલની એ લખાનની નોંધમાં એ સને ૧૦૭૭ લખેલો છે, કે જેમાં તેનાં નકલ કરનારે પોતાની તરફથી અટકલ કરી સદીનો ૧૦ નો આંકડો ઉમેરેલો જણાય છે.

MK. ની એ લખાનની નોંધમાં કમનસીબે સનેના આંકડાવાલો ભાગ ખવાઈ ગયેલો છે, પણ તેની ઉપરથી ઉતરી આવેલી JJ. વાલી નકલની લખાનની નોંધમાં તે ૩૨૪ નો સને જણાવેલો છે. એને ડૉ. વેસ્ટ ૬૨૪ ધારે છે, પણ એ અટકલ ખરી લાગતી નથી. MK. વાલા હસ્તલેખની એ લખાન-

નની નોંધવાલા સફા ૭૪ a પરની આખી લાઇન ૪) ઇચની લાંબાઇની છે, અને તેની સાથી પેહલી લાઇન જેમાંથી મજકુર સનેનો આંકડો નીકલી ગયો છે, તેમાંનો ખવાઈ ગયા વગરનો ભાગ રૂઝ ઇચની લાંબાઇનો છે, અને ખાકીનો ભાગ જે ખવાઇ ગયેલા છે તેમાં J.J. પ્રમાણે ક્રો ૧૯૦ ૪ શબ્દો નીકલી ગયેલા જણાય છે. ઉપલાજ સફા ઉપર નીચે ૯ મી લાઇનને છેડે આપેલી બીજી લખાંનની નોંધ જે મેહરવાંન કએખુસોની છે તેમાં ક્રો ૧૯૦ મલે છે તેનું માપ યરાયર ૧૧ ઇચ છે. જે પેહલી લખાંનની નોંધમાં મજકુર સનેની ખવાઈ ગયેલી જગામાં ક્રો ૧૯૦ લેખએ તો ૪ શબ્દને માટે તેમાં કાંઈ જગા રહેતી નથી. પણ એ જગાએ ક્રો ૧૯૦ લેખએ તો J.J. હસ્તલેખમાં આપેલો મજકુર ૪ શબ્દ અંદર સમાઈ શકે છે, જે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે આ સને ૬૨૪ નહી પણ ૩૨૪ જ હોવો જોઈએ.

મેહરવાંન કએખુસોએ MK. વાલી નકલ પેહલાં પોતાને માટે યજ્ઞગર્દિ ૬૯૧ માં કીધી હતી, એમ એના સફા ૭૪ a તથા સફા ૧૬૦ a પર આપેલી લખાંનની નોંધ ઉપરથી જણાય છે. પણ તુરતજ એણે એ લખાંન ચહાલને વેચેલું માલુમ પડે છે, જેથી સફા ૧૬૦ b ઉપર છેડે લખે છે કે, એ લખાંન તેણે ચહાલને માટે કીધું છે.

ઉપલા ૭૪ a વાલા સફા ઉપરની લખાંનની નોંધમાં એ લખાંનની જગા ૭૪ (તામનક) શેહર તરીકે જણાવેલી છે, પણ ૧૬૦ a વાલા સફા ઉપરની લખાંનની નોંધમાં એ જગાનું નામ ૭૪ (તાનક) શહેર લખેલું છે.

MK. કાંઈ એક શબ્દની ખનાવેલી આખી ચોપડી નથી, પણ જુદાં જુદાં લખાંનોના કીધેલા એક સંગ્રહ છે.

મેહરવાંન કએખુસોએ યજ્ઞગર્દિ સને ૬૯૨ નાં ખહમન મહિનાના ફર્વદ્દિન રોજે દસ્તુર જામાસ્પજવાલી પેહલવી તજ્જીમા સાથની યજ્ઞન પોતાને માટે લખી પુરી કીધી હતી, અને તેથી એણે પછવાડેથી ચહાલને વેચેલી માલુમ પડે છે, કારણ કે એ પાછલની નોંધમાંથી ૬૯૨ નો સને આપ્યો છે, અને તેમાં રોજ-માહ જણાવેલો નથી. J.J. ની પેહલી સંસ્કૃત લખાંનની નોંધમાં જણાવવા મુજબ, મેહરવાંન કએખુસો પારસી સને (યજ્ઞગર્દિ સને) ૬૯૦ ના આદર મહિનાના ફર્વદ્દિન રોજ મુતાબેકે સંવત ૧૩૭૭ નાં કાર્તિક માસની સુદી ૧૪ ને દીને ધરાંન હેશથી હિંદુસ્તાન આવ્યો હતો.

J.J. વિષે ખોલાસો કરતાં એવંદ નાદેરશાહે જણાવ્યું કે MK. ની અસલ નકલમાંથી પાછળથી ટેકાણે ટેકાણેથી વરકો (પાનાં) પડી ગયાં છે અને કેટલાંક ગહલમહલ સુકાયલાં છે, જે વિષે મી. બેહરાંમગોરે પોતાના દિવાયાના સફા ૧ ઉપર નોટ કીધેલી છે. ચોપડીનાં વરકોમાં રેકાળ (catch-word) નહી

હોવાથી, તેની ઉપરથી કોઈ નકલ કરનાર, જેમ MK. માં તેના વખતમાં પાનાં (વરક) હતાં તેમજ નકલ કરી ગયો છે. એ અસલ લખનાર કોણ હોતો તે આપણને જણાયેલો નથી. એ નહીં જણાયેલા શબ્દોની નકલ ઉપરથી JJ. નો ઉતારો થયેલો માલમ પડે છે, નહીં કે પાધરો MK. ઉપરથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે અસલ MK. માં તેના પાનાં વાલો વાકચના પેહલવી તજીમાવાલા ફકરા પછી લખેલી એ પેહલવી લાઇનો પર છેદો મારી, ચહાલને કીધેલાં વેચાણની નોંધ તથા દોઆવાલા ۛۛۛ ۛۛۛ ۛۛۛ ۛۛۛ ۛۛۛ ۛۛۛ ફકરા પછી, રોજનામું (ۛۛ ۛۛ) લખેલું છે. આ છેલ્લું રોજનામું અથવા નામગ્રહણ JJ. માં નથી. વલી JJ. માં જે સંસ્કૃત લખાંનો છેડે આપેલાં છે તે MK. માં નથી; પણ ચહાલને કીધેલાં વેચાણની ઉપલી નોંધ તથા પેહલી દોઆ સંસ્કૃત લખાંનની નોંધની પછી આપેલી છે, અને એ વેચાણ નોંધ તથા દોઆની જગાએ હસ્તુર જમશેદની ફાર્સી લખાંનની નોંધ આપેલી છે. JJ. માંની સાથી છેલ્લી ખાલખોધ અક્ષરની લખાંનની નોંધમાં ચજ્ઢગદ્દી સને ૭૫૨ લખેલો છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, જે મજ્જુર નકલ ઉપરથી JJ. નો ઉતારો થયેલો છે, તેનાં લખાંનનો એ સને હોવો જોઈએ.

વરક ૧૧૧ ખ અને તેનીજ સામેનો વરક ૧૧૨ ક એ બે વરક MK. માં ફોરા છે, જે હેખાડે છે કે, એ જગાના જુએ મહેરવાંન કએખુસેએ MK. વાલી નકલ કીધી ત્યારે તેને મલ્યાં હતાં નહીં. તેમજ વલી MK. માં વરક ૧૪૧ ક ફોરો છે. આ પાછલો JJ. નાં અસલ લખનારને નહીં મલેલો હોવાથી JJ. માં ફાર્સીમાં નોટ કીધેલી મલે છે કે, હ્યાંથી અસલમાં એક વરક ગુમ થયેલો છે, પણ મજ્જુર પેહલવાં ગેપનાં વરક મલેલાં હોવાથી, કાંઈપણ જણાવ્યા વગર તેને લેઈને વચ્ચેનો ગાલો પુરી નાંખ્યો છે. હસ્તુર જમશેદ હસ્તુર જમાસ્પ ખીન આશાએ ચજ્ઢગદ્દી સને ૧૧૩૬ મુતાબેક સંવત ૧૮૨૩ માં JJ. લખેલી છે.

બેઠક ૩ જી, તા. ૨૯ મી મે ૧૯૧૫.

એર્વદ જમશેદજી દા. નાદરશાહ જણાવ્યું કે, ગઈ બેઠકમાં તેવજી હસ્તુર જમાસ્પજીવાલી પેહલવી ટેક્સ્ટો (Pahlavi Texts) ના પેહલો ભાગની નકલ, જે અસલ દીનપનાહ અએત્રપાએ ભરૂચમાં કીધી હતી, તેના સનેની તકરારનાં સંખંધમાં મેહરવાંન કએખુસેવાલી હસ્તુર જમાસ્પજી પાસેની અસલ નકલ જે MK. તરીકે ઓલખાય છે તે રજી કીધી હતી, એના સંખંધમાં એવજી, ડા. વેસ્ટ પોતાની પાસેની MK. ઉપરથી ઉતારેલી નકલનો ચોકસ ભાગનો ઉતારો, મજ્જુર પેહલવી ટેક્સ્ટોને પ્રગટ કરવામાં મદદ કરવા ખાતેર, મહૂમ એર્વદ તેહમુરસ અંકલેસરીઆ ઉપર મોકલી આપ્યો હતો તે રજી કીધો હતો, એ નકલ રજી કરવાની એર્વદ નાદરશાહની મક્કલ એ

હતી કે એની ઉપરથી જોવાને બની આવે કે મજૂર ટંકટાનો સને ચઢેગઈ' ૩૨૪ ને બદલે ૬૨૪, જે ડૉ. વેસ્ટે કહ્યો છે, તેના સંબંધમાં અસલ MK. ની નકલ કરતી વખતે તેમાં હાલનાં કરતાં કંઈ વધુ લખાણ એ કદપનાના ટેકામાં તેમને મળ્યું હતું કે? એ નકલની શરૂઆતમાં ડૉ. વેસ્ટે નીચે મુજબ લખાણો કીધો છે.

“The following Pahlāvi text is transcribed from a copy of Dastur Jāmāspji's old MS. (called Vishtāsp-shāh-nāmak etc.) made in 1875. The letters written in *blue* ink are eaten away in the old MS. and were supplied by guess in the copy of 1875, but have since been confirmed by comparison with a copy of a transcript made by Jamshed Jāmāsp Asā in 1721, and belonging to Mānekji Limji of Tehrān. The letters interlined in *red* ink are given from the copy of the transcript of 1721, where they could not be guessed in 1875 or where that copy differs from the guess then made. All variations of the copy of the transcript of 1721 from the *legible* portion of the old MS. are neglected, as being manifestly errors or emendations of the copyists.

Miünchen March 1890

(Sd.) E. W. West”

એ નકલના સફા રૂપમાં મજૂર સનેવાલી લખાણની નોંધ (colophon) આવેલી છે, તેમાં જોતાં માલુમ પડે છે કે ડૉ. વેસ્ટે જ્યારે MK. ઉપરથી ૧૮૭૫ માં નકલ કીધી ત્યારે પણ એ સનેનો જેટલો ભાગ હાલ ખવાઈ ગયો છે તેટલોજ ભાગ ખવાઈ ગયેલો હતો. આ સમયથી, (જેમ ઉપલા લિખાણમાં જણાવ્યું છે તેમ ۹ ځۉر ۱۴۷ ځۉر એટલો ભાગ લાલ સાહીમાં ઉતાર્યો છે, કારણ કે એ ખાલી એમની અટકલથી લખેલો છે. અને ۱۷۲۱ ની JJ. વાલી નકલનાં લખાણથી તે જુદો પડે છે. એની ઉપર ડૉ. વેસ્ટે જે (c) નંબરવાલી નોટ આપી છે તે આ પ્રમાણે છે :—“JJ. has only ځۉر but this is impossible.”

એર્વંદ નાદરશાહે જણાવ્યું કે, ડૉ. વેસ્ટવાલી નકલ આગલી બેઠક સુધી તેમને મલી હતી નહી, પણ શેઠ બેહરામગોર અંકલેસરીઆએ મહેનત કરી શોધી કહાડી, ત્યારપછી તેવણ (એર્વંદ નાદરશાહ) ઉપર મોકલી આપી હતી. એવણે કહ્યું કે, હવે આપણે જોઈએ છીએ કે, વેસ્ટે સને ૩૨૪ ને બદલે જે ૬૨૪ ધાર્યો છે તે એક ખાલી તેમની કદપના છે, જેને માટે તેમની પાસે કંઈ આધાર નથી. પણ તેને માટે “કિસ્સે સંજાણ” આભારી હોય એમ લાગે

છે. કારણ કે તેમાં જણાવવા પ્રમાણે, પાર્સીઓ ઇરાંનથી સંજાણુ આવ્યા પછી પહેલ વહેલા ૩૦૦ વર્ષ રહીને, એટલે કે ચળ્હગર્દનું રાજ્ય ગયા પછી આશરે ૪૩૪ વર્ષ ભર્ય અને હિંદુસ્તાનનાં ખીન્ન શહેરોમાં વીખરાઈ ગયા હતા. એ જો ખરું હોતે તો, ડૉ. વેસ્ટે લખ્યું છે તેમ ચળ્હગર્દ સને ૩૨૪ માં આ નકલ ભર્યમાં થઈ શકતે નહી. પણ “કિસ્સે સંજાણુ” એક ખરી તવા-રીખ હોય તે વિષે અત્યાર આગમજ ધણો શક પેઠા થઈ ચુક્યો છે.

ખીજું એર્વહ નાદરશાહે જણાવ્યું કે, આ પેહલવી ટેફ્ટમાં આવેલી “અઇઆહગારે જરીરાંન”ની પછી, મેહરવાંન કએખુએએ આપેલી લખાંણની નોંધ (Colophon) પરથી માલમ પડે છે કે, એ પુસ્તકની દીનપનાહ અએત્રપા તેમજ રૂસ્તમ મેહરવાંને પણ નકલ કીધેલી છે. (જુવો પેહલવી ટેફ્ટોનો હિખાએ, સફે ૪). એ રૂસ્તમ મેહરવાંન ય. સ. ૬૨૭ માં ભર્યની પાસે આવેલાં અંકલેશ્વર શહેરમાં વીરપરહ ગાહાખ્ખારની નકલ કીધી હતી. (જુઓ વેસ્ટ-ગાર્ડનાં હિખાયાનો સફે ૧૩). તેમજ એણે પારસી સને ૬૧૮ માં, એટલે કે ય. સ. ૬૩૮ માં ગોસ્તે ફીઆનની નકલ કીધી હતી. (જુવો ઠસ્તુર હોશંગજીનું અર્દા-વીરાફ ઇત્યાદિ=The Book of Arda Viraf etc. સ. ૨૪૫). આપણે પેહલવી ટેફ્ટોનાં સફા ૧૪૧, પર લખનાં પએમાન (કખાલા) નો ખરહો જોઈએ. એમાં ૬૨૭ નો પારસી સને આપેલો છે જ ખરહો પણ આ રૂસ્તમ મેહરખાને લખ્યો હોય એમ લાગે છે. એમાં એવું માલમ પડે છે કે, અસલ પારસીઓમાં લખનું સાદું કરતી વખતે ખાવીંદે તેની ધણીઆણી અને તેનાં છોકરાંની સંજાલ લેવા માટે, અને જો તે લખને કોલ તોડે તો તે માટે મ્હોટો હંડ ભરવાનું લખત કરી આપવાનો રેવાજ હતો. આ હંડ ભરવાની કજીલાત આપવાની રસમ હાલ પણ ચાલુ હોય એવી રીતે આશિર્વાદ દેતી વખતે શરૂ-આતમાં મોખદ જાહેર કરે છે, પણ તે થોડાજ સમજે છે.

એ પછી શેઠ શાપુરજી કાવશજી હોડીવાલાએ, ગઈ વેલાથી અધુરી રહેત્રી પોતાની “એમ એ કુસ્તીક અસ્તન”ની ખાખત આગળ ચલાવતા તે ઉપર કેટલોક વાહવિવાહ ચાલવા ખાહ, વખત થઇ જવાથી, સલા ખીજી બેઠક સુધી મુલતવી રહી હતી.

બેઠક ૪ થી, તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૯૧૫.

એર્વહ નોશરવાન ખર્જેજી દેશાઈએ હરખાસ્ત કીધી કે શેઠ ખર્જેજી ફરાંમજ્ રૂસ્તમજી જોશી, B.A. ને મંડલીનાં સ્થાનીક સલાસદ નેમવા. એ હરખાસ્તને શેઠ શાપુરજી કાવશજી હોડીવાલાએ ટેકો આપ્યો હતો. એ હરખાસ્ત ઉપર આ પછીની બેઠકમાં કાયદા મુજેખ, ‘ખંલત’ થી મત લેઈ ચુકણી કરવામાં આવશે.

એવંદ જમશેદજી દાદાભાઈ નાદેરશાહે જણાવ્યું કે પેહલવી ટેક્સ, ભાગ ૨ જામાં J.J. ઉપરથી જે નકલ થયું છે, તેમાં સંસ્કૃત વગેરે Colophons નો જે અનુક્રમ આપ્યો છે તે, તે છપાયેલા ટેક્સ ઍડીટ કરનાર શેઠ બેહરામગોરે પોતાના હિંદીમાં અસલ મુજબ જાલવેલો જોવામાં આવતો નથી, તેમજ તેને માટે ખોલાસારૂં કે કંઈ જણાવ્યું નથી. વલી તેવણે સંસ્કૃત-માંજ બધા Colophon આપ્યા છે, પણ અસલ ઉપરથી નકલ કીધેલી MS. માં સંસ્કૃતમાં નહીં પણ કેટલોક ભાગ ખાલખોષ લીખીમાં અને કેટલોક ભાગ અસલ ગુજરાતી લીખીમાં આપેલો છે. વરક (Fol.) 171a માં ફાર્સી Colophon ખરાખર છે, એની નીચેનો ખીજો સંવત ૧૮૨૩ વાલો હિન્દી Colophon છે, જેનો નીચલો ભાગ ખાલી છે. વરક સફે ૧૬૧ B ના મથાલા ઉપરનો Colophon સંસ્કૃતમાં લખેલો છે અને તેની પછીની જગા ખાલી છે. પેહલવી અને ફાર્સીના 'કોલોફોન' ખરાખર છે, પણ તેની પછીનામાં ફેર આવે છે. અસલમાં વરક ૧૬૨a માં સંવત ૧૩૭૭ વાલો પેહલો હિન્દી Colophon છે (જે મી. બેહરામગોરે સર્વથી પેહલે લીધો છે). તે અસલમાં ૧૭૨a ની નીચે છે, તેની નીચે ફાર્સી colophon (જેની નોટ ફાર્સીમાં આપી છે) તે વરક ૧૭૨a ની નીચે છે. MK. માં પેહલવી કોલોફોન છે તેમાં રોજ-માહ લખીને પછી સેવટ આવે છે. એની પછી સફે ૩૪૪, યાને વરક ૧૭૨b અસલમાં છે, તેની પછી ૧૬૨a ૭ ૭૨૧ વગેરે લખાણ છે અને તેની પછી ૧૪૨-૩ વાલો હિન્દી ખાખતનો લેખ છે. અસલમાં જે ગુજરાતી હુરફે છે તેને શેઠ બેહરામગોરે ખાલખોષ અથવા સંસ્કૃત લીખીમાં આપ્યો છે.

તે પછી શેઠ શાપુરજી કાવશજી હોડીવાલાએ પોતાની આગલી અધુરી રહેલી ૧૧જી ગણના ૭ ૬૨ ની ખાખત ઉપરનું વિવેચન આગલ ચલાવી સમાપ્ત કીધું હતું. જે ઉપર કેટલોક વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો.

શેઠ હોડીવાલાનો અંગ્રેજી વિષય.

The reason for wearing the Kushti according to the good religion.

(Translation of the Pazend and Sanskrit passages printed at the end of the late Ervad Tehmuras Dinshahji Anklesaria's Minô-Kherd).

In his Essay on "Pahlavi Literature," given in Grundriss der Iranischen Philologie (Vol. II, p. 115.) Dr. E. W. West says :—

"A Father instructing his Son is a text of about 600 words, clearly Pahlavi in idiom, found in a Pazend version in MH.²², fols. 62-69, divided into 72 numbered sentences ; and Tehmuras

has an old Pazend-Sanskrit copy, following a Mainyô-i-Khard. It begins with words that express the Pahlavi phrase *Pursit pus-i dānišo-Kām*, a son desiring knowledge asked for an explanation of the reasons for wearing the Kushti, or Sacred thread-girdle. The father, who loved wisdom (*dānāi dost*) begins by explaining that for the guidance of knowledge it is necessary to understand, but for the guidance of conduct, only faith is requisite; he also compares the position of the girdle on the waist, between the superior and inferior parts of the body, to the position of the earth between heaven and hell."

(1) The son desirous of knowledge asked (2) thus: tell me the reason why moving without tying round the Kushti is, as we know, a great sin. (3) And what is the reason of one's tying the Kushti. (4) His father, who was the friend of knowledge, said: (5) Know with goodness and discern with intellect. (6) That there are chiefly two functions of the religion in the world. (7) Above is the showing (teaching) of knowledge about that which it is possible to know. (8) And one is the showing of the path about that which it is not possible to know by knowledge, and which it is proper to take on faith, (9) and (the cause for tying Kushti) which is substantial (real) should be accepted with (established by) truth and made known. (10) And if it (the cause) is not contrary to the statements of people, prove it by two methods-*viz.*: by knowledge and faith. (11) What is presence of knowledge (existence of reasoning method) is manifest and well-known. (12-13) What is for the same reason non-existence of faith is not clear, since it (absence of faith) is not inimical to (= is consistent with) the source of knowledge, and (it is) unlike other (things), the source of knowledge of which is non-manifest by knowledge and presence.* (14) The faith which is inimical to the source of

*When there is want of faith, there is no clearness; for example, if we have no faith in the efficacy of Nirangs, which we recited against the Daevas and Drujas, we have no clear idea about these; and this absence of clear idea differs from those things about which we have no knowledge; in other words, we have a *hazy* idea about the Devas and Drujas, but they are not like those things about which we have no knowledge.

The writer means to say that where there is knowledge there is clearness. In § 22 an instance is given, namely, that if we know a disease, its remedy is known.

knowledge, with its object not manifest (*i.e.* blind faith), from that there is destruction to the world. (15) As I have written above, (16) that which is the source of religion is always consistent with intelligent knowledge. (17) If then we cannot see the real cause from this (knowledge), how is it (possible to know the same) by the faith of the path (we must pursue) in order to uphold the dictates of religion. (18) The faith which should be with it (religion) is indeed manifest in the question. (19) If that which is very visible is not perfect in showing complete knowledge, (then) this is this rule to do the act properly, that there should be protection of the religion by good action. (20) And that which is (to be taken on) faith is the invisible Nirang, which is connected with that, which is to be known (*i.e.* the knowledge) (reason) (21) Thus the destruction of those (things), which are invisible to our sight in the crushing fight with the Devas, sinners and criminals, is by invisible Nirang, as the cause is non-manifest to us. (22) An instance is the disease of the body; for that, the reason and cause of which are manifest, the medicine is all manifest. (23) The medicine for that (disease), which is invisible, is Nirang, incantation and (mystic) words (in fact) (for) everything the cause of which is not manifest. (24) Therefore, verily, the answer to the questions is not even slightly (not at all) different, but all faith, that is consistent with reason, is right on account of the indication of the cause, (25) as it is clear to persons, who have deep knowledge. (26) We write, that is the cause (of) the badge (*viz.*) Kushti. (27) Kushti is chiefly the sign indicating the boundary which is in the middle of the two halves (of the body). (28) Because that which is in the body of man (is called) by the learned, the small world (microcosm).* (29) Those splendid parts, which are in the upper half (of the body), are guests (*i.e.* are welcome as) of the superior order. (30) (For example) the eyes, which see distinctly. (31) Intelligence, which perceives. (32) Memory, which supports. (33) Talent, which discriminates. (34) Thinking, which is far-

* In the following paras the author explains the reasons.

seeing. (35) Since the habitat of these is in the brain of the head. (36) The tongue, which gives instruction. (37) And the ears, which hear instruction. (38) And the nose, which perceives the smell. (39) For this reason the head is the chief. (40-41) And it (head) internally obtains at no great distance a seat of greatness with dignity. For example, seeing, hearing, speaking, rejoicing. That is to say, the head obtains control over the nearer organ of sense, such as eye, ear, tongue, etc. in an invisible manner and perceives the phenomena of seeing, hearing, speaking etc. (42) The place of all good appearance and lustre and knowledge is chiefly (pre-eminently) in the head, and is like the place in heaven of great lustre. (43) Similarly the desired place of fruit and other things of the trees, is on account of these good appearance, dustlessness, fearlessness (because of there being no thorns) and lustre, pre-eminently in the branches of twigs. (44) And that which is the place of fæces and urine in the lower part (of the body) is like hell. (45) And that which is in the middle of the belly, reminds one of the mixture (*i.e.* of purity and impurity) of the world, and is a fascinator, protector, amuser and supporter of strength (or life). (46) It is like the earth mixed up (*i.e.* pure and dirty). (47) In order to show the two parts (of the body) the Kushti is put on in the middle. (48) The Kushti by resemblance (*i.e.* as it were) shows and manifests the sign of the dual pair (two parts above referred) on its going round (પરિવર્તને) on one's body. (49) The Kushti is tied on the middle of the body, in order to show the sign of devotedness to the angels in the prayers. (50) The putting on of the Kushti in the middle bears (with it) the great sign of humility by resemblance (*or*, as it were). (51) To several persons there is (this) firm belief on account of it, that it is the sign of humility. (52) Just as it is clear from worship, that it is the showing (of humility) by the bowing down of the head. (53) And from its own name, it is the indication of prayer. (54) And in the actions of wise men it especially bears the distinctive lustre(?) (55) The putting on of the Kushti by the Zoroastrians is on

account of its showing the distinction of custom and dress. (56) And it is a sign peculiar to (our) religion. (57) [For says the Zoroastrian] I am a discriminator (believer) not a non-discriminator (non-believer). (58) Since it is known to me that, that which is the highest place is abode of the shining. (59) And that which is the lowest place is abode of the darkness. (60) And that which is in the middle is the abode of the mixture (of light and darkness) and of the changes (of these).* (61) And secondly, there is this (namely) that because the worship of the Creator by the created beings with mental prayer is the indicator of devotedness and obedience and open deeds and submission; (therefore) the girdle is put on in the middle. (62) (with this thought) as I am devoted to the Omniscient Creator, so I put on the bond (Kushti) and am not without bond. (63) As the Kushti is put on by me in the middle of the body, with the heart, which is the house of the mind, so my mind should be known as restrained from all sins and diviations from the commandments of God. (64) So when the Kushti is not worn, let not (wrong) argument (or thought) proceed from me into (my) mind, from (my) mind into (my) speech, from (my) speech into (my) action. (65) There should always be the putting on of this badge (with the thought) I am devoted, (restrained) not un-devoted (unrestrained) (to God). (66) (And) the very name *Bandage* comes from *Banda*. (67) Since my devotion is for another† not for myself. (68) The name of the યુગ implies submission to Himself, not to others. (69) Thus the putting on of the Kushti is a badge of devotedness, which is for Another, who is Himself the very Wise Lord. (70) The great reason for the dress of the religion is (thus) made manifest by learned Zoroastrian leaders, showing the auspicious badge, clearness of intellect and knowledge of caste (faith). (71) It is proper for every one to uphold the commandment. (72) Not upholding it (is improper) on account of impropriety, great sin and diviation from (religious) precepts.

* Light and darkness are prominent alternately.

† For God, as will be seen in § 69.

(73) Because the hight of sin, is the not-doing of what is proper, and the doing of what is improper. (74) For this reason if I move even one step without putting on (Kushti) in opposition to the (religious) commandments, it is a great sin. (75) Because (then) my own body is beyond control. (76) (and) I (as it were) banish the control of the mind, speech and action.

બેઠક ૫ મી તા. ૨૧ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૫.

શેઠ બર્નેઈ ફરામરોજ ફસ્તમલ જોશી, B.A. ને સ્થાનીક સભાસદ કરવાની ફરખાસ્ત ઉપર ‘બેલ્ટ’થી મત લેતાં સર્વાનુમતે તે બહાલ રહી હતી.

શ. ઓ. એર્વઠ ડૉ. જીવનજી જમશેજી મોદીનાં તા. ૧૬-૯-૧૫ નાં પત્રમાં ડૉ. સ્પુનર ઉપર લેટ મોકલવા માટે Cama Memorial Volume ની એક નકલ તથા ડૉ. સ્પીગલ મેમોરિયલ વૉલ્યુમની એક નકલ મોકલી આપવા માંગણી કરી હતી તે મુજબ ઉપલી બંધે ચોપડી મોકલી આપવામાં આવી હતી.

શેઠ શાપુરજી કા. હોડીવાલાએ ચોતાની ‘પાંચસો વર્ષ ઉપર એક હિંદુએ પારસી અધ્યયનના બેટાના લાભાર્થે લખેલું સંસ્કૃત પુસ્તક’ ની બાબત રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, આજથી નજદીક પાંચસો વર્ષ ઉપર એક પારસી મોબેદના છોકરાને સાડું એક પ્રાણજી વેદાંનાં એક પુસ્તકની નકલ કીધી હતી. આ વિષેની નોંધ સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ જાંડારકરે ચોતાનાં પુસ્તક નામે “Report on the search for Sanstrit Mss. in the Bombay Presidency during the year 1882-83” નાં ૩૬ માં તથા ૨૨૧ માં સફા ઉપર આપેલી છે. આ પુસ્તકનું નામ અષ્ટાંગ યોગ હૃદય છે, કે જેને સર જાંડારકરે ૩૬૩ મો નંબર આપ્યો છે. તે અપૂર્ણ હાલતમાં છે, અને તેનાં ૨૪૯ સફા છે. તેના લખનાર વાગ્મટ નામનો પ્રાણજી હતો. આ પુસ્તકનું Colophon ૨૫ b સફા ઉપર આ રીતે છે:—“સંવત્ ૧૪૮૬ વર્ષ માધ વદિ ૧ ગુરાવચેહ શ્રી મૃગુશ્વેત્રે પારસીક-વંશપ્રવીણ-આધ્યારુ-શ્રી અર્દેસેર સુતસ્થાપ્યયનાય કલ્પ સિદ્ધિ સ્થાનમલીલિખત્ ॥”

અર્થ:—“સંવત ૧૪૮૬ વર્ષે માધ વદ ૧ આજે શુક્રવારે અહીં આ શ્રી ભૃગુશ્વેત્રનાં (જાડ્યમાં) શ્રી અધૈશિર (અર્દેશિર) (નામના) પારસી લોકોમાં મખ્યાત અધ્યાહના બેટાના અભ્યાસ માટે (આ પુસ્તકનું) સમાપ્તિસ્થાન (Colophon?) લખ્યું છે.”

આ પુસ્તક વિષે સર જાંડારકર કહે છે કે:—

“In the class of works on Hindu Medicine we have.....a copy of Vāgbhata’s important work, the Ashtāṅg-yoga-hridaya, which

however is incomplete. The last manuscript was caused to be translated in the Samvat year 1486 or 1430 A. D. at Bhriyukhshetra or Bharooh by Ardhasira (Ardeshir), who was a learned Adhyaru or priest of the Parsika race for his son to study. This shows that about 450 years ago Parsi priests valued and cultured the study of Sanskrit lore."

ઉપલા ફકરામા ભરૂચનું નામ 'ભરૂચક્ષેત્ર' (યાને 'ભરૂચનું ખેતર') છે. એજ વખતનાં પેહલવી હસ્તલેખોમાં તે નામ બરૂગચ મલે છે કે, જે સંસ્કૃત મૃગશ્ર્ષ્ણ (યાને 'ભરૂચનો કિનારો') નો ખીગડેલો આકાર છે.

આજે મોઝેદાને આપણે અધ્યારૂ કહીએ છીએ કે જેના પરથી નામ પાછલે ફારૂ શબ્દ મેલવામાં આવે છે, જેમ સોહરાખ અધ્યારૂને બદલે આપણે સોહરાખ ફારૂ બોલ્યે છીએ. આ અધ્યારૂ શબ્દ સંસ્કૃત અર્ધરૂ છે. ઇ. સ. ૧૪૩૦ ના સાલમાં પણ આધ્યારૂ શબ્દ સાધારણ હતો.

જેમ આપણે આજે જોઈએ છીએ કે, પરકોમવાલાઓ આપણાં નામોને પોતાની ભાષાને લગતાં હોય એમ ગણીને ઉચ્ચારે છે તથા બોલે છે તેમ અસલમાં પણ હતું. ફાખલા તરીકે ઇંગ્રેજે "Cur-set-ji, Bow-man-ji" લખે છે તથા બોલે છે તેમ ઉપલા લખનારે "અર્દ-સેર" લખ્યું છે.

શેઠ હાડીવાલાએ પોતાની બીજી બાબત "*Rulers of Constellations.*" રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, "In my book,* there is a paper on *Zoroastrian Calendar*, at the 40th page whereof I have given a Diagram showing how our months are named after the planets. The planets are the rulers of the Constellation according to the following rule, which is given in the *Brihatagdtaka* of Varāhamihira (Chap. I § 6):-

કિતિજ, સિત્, જ્ઞં ચંદ્ર, રવિ, સૌમ્ય, સિતા, વનિજ : । સુરગુરૂ, પ્રન્દ, સૌરિ, ગુરવશ્વ ગ્રહાં ચક્રપા : ॥ "Mars, Venus, Mercury, the Moon, the Sun, Mercury, Venus, Mars, Jupiter, Saturn, Saturn, Jupiter are (successively) the rulers of the (twelve) houses. (Mesha, Vrishabha, Mithuna etc.) as well as (their several) parts (i. e. the Navāmsas and Dvādasāmsus)". (Sacred Books of the Hindus Vol. 12).

Now looking at the Diagram, it would be seen that if Farvardin was the first month, the Piscis must have ushered in the Spring equinox. This contradicts the statement in Bundahishna (Chap. VII), according to which at the time of the Great Deluge the

* "Zarathushtra and His Contemporaries in the Rigveda."

month Tishtar belonged to Cancer, or in other words the month Farvardin corresponded with Aries.

Now we have another rule in the *Pribatajitaka*, to which I call attention this day. It is as under :—

કેચિત્તુ હોરાં પ્રથમાં મપસ્ય વાંછંતિ લામાધિપતે દ્વિતીયાં ।

દ્રેષ્કાળ સંજ્ઞાપ્રપિ વર્ણયંતિ સ્વ, દ્વાદશૈ કા દશ રાશિ પાનાં ॥ (Chap. I, § 12)

“Some (astrologers) take the first half of a sign under its own, lord and the second half of that sign under the lord of the eleventh house. (from that sign). *They also take the Decanates to be under the rulers of its own, twelfth and eleventh houses (respectively.)*”

It follows from the above rule that the middle one-third part of Aries is the house of Jupiter. Our calendar-Maker took the whole of Aries to be the house of Jupiter, and so on with regard to other constellations.

શેઠ હોડીવાલાની અંધે ખાખત ઉપર લંખાણથી વાઢવિવાઢ ચાલ્યો હતો.

બેઠકે ૬ ઠી, તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫.

મંડલીની સ્થાપનાની શરૂઆતનાં એક ભલા, સાહેદેલ, વિદ્વાન સલાસઢ એવંઢ સાહેબ શેહર્યારજી ઢાઢાલાઈનાં ઢુઃખઢાયક મરણથી આ મંડલીએ પોતાનો એક ચુનંઢો હુમશરીક ચુમાલ્યો છે તેની ઢેલગીરી ભરી નોંધ લેવાની ઢરખાસ્ત એવંઢ જમશેઢજી ઢા. નાઢેરશાહે સુઢી અને તેને શેઠ મેહુરજીલાઈ નોશેરવાંનજી કુઢાએ ઢેઢો આપ્યો કે :—

ઢરાવ—“જરથોસ્ત્રી ઢીનની ખોલ કરનારી મંડલીની સ્થાપનાની શરૂઆતનાં “એક ખાલોશ, ચુનંઢા, સાહેદેલ અને કાખેલ અધિકારી, એવંઢ સાહેબ શેહર્યારજી “ઢાઢાલાઈ ભરૂચા, જ્યેણુ આ ઢાની જ્ઢેઢાંનથી રોજ ૨૫, માઢ ૧૨, શેઢનશાઢી “રોજ ૨૦, માઢ ૧, કઢમી સને ૧૨૮૪-૮૫ યજઢગઢિઃ; ઢસલી રોજ ૧૫, માઢ ૬; “તા. ૧ ઠી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૧૫ ઢસ્વીને વાર ખુધે, ૩૩ વર્ષની ઉમરે રેહલત “પાખ્યા છે. તેવણુનાં મરણથી મંડલીને નઢી પુરાય એવી ખોટ ગખ છે; તેની નોંધ “તે પોતાનાં ઢક્તરમાં ભારે ઢેલગીરીની લાગણી સાથે લે છે.

“મઢ્ઢમ વિદ્વાન એવંઢ સાહેબ શેહર્યારજી આજ લાખો સમય થયાં પોતાની “નાસાજ તખીયત વગેરેનાં સખખથી, કમનસીએ પોતાની ઢાજેરી તેની બેઠકો વેલા

“આપી શકતા ન હતા, તે છતાં તેવણુ સાહેબ આ મંડલી પ્રયે બધું માન અને હેતની “લાગણીથી ભેતા હતા. મંડલીની શરૂઆતના યોગમનાં તેવણુ સાહેબ બધી ઉલટ અને “ભ્રમ”થી ભાગ લેતા રહી, તેની બેઠકમાં તરેહવાર ધમ”, તવારીખ તથા સાહિત્યની “આખતો વિવેચન માટે રજુ કરતા અને તેની બેઠકા વેલા તેનાં વાદવિવાદમાં બધી “ખ”તથી આગેવાનીઓ ભાગ લેતા પોતાના અભ્યાસનો અચુક લાભ આપતા હતા.

“આપણી મંડલી તરફથી તેવણુ સાહેબે આદરપાદ મારેસ્પંદનાં પંદનામાનો “પેહલવી ટેક્ટ, તેનું જુદી જુદી રીતનું વાંચણ, ગુજરાતી તજી”મો તથા તેમાં “આવેલા કંઠણુ શબ્દોની કાબેલતવાલી ફરહંગ તૈયાર કરી તેનું મદ્દ”મ ડૉ. હાજીને “નામનું ૩૦૦ નું” ઇનામ મેલવ્યું હતું, જે મંડલીએ પાછલથી પુસ્તકના આકારમાં “છાપી પ્રગટ કયું” હતું, તેમજ પાછલથી એજ વિદ્વાન ગુહરખને નામનું રૂ. ૧૦૦૦નું ઇનામ મેલવ્યું હતું, જે ઇનામ પેહલવી ‘દાદરતાને-દીની’ નામની નામીથી “ફતાવનો સર્વથી પેહલાં, મદ્દ”મ કાબેલ એવ”દ સાહેબ તેહમુરસ દીનશાહજી “અ”કલેસરીઆની સાથે મલી, ગુજરાતી તજી”મો કરી, તથા તેની સંપૂર્ણ ફરહંગ “ખનાવવા માટે આપવામાં આવ્યું હતું.”

“એવણુ સાહેબે પોતાની આખી જીંદગી તમામ ધમ”અભ્યાસ પાછલજ ગુજરી “હતી. તેવણુ એક નમુનેદાર “રફાલર” હતા. અને કોઇખી બાબતને તરેહવાર રીતે “જેમ તેની ઉપર નવું અજવાણું પાડતા હતા.

“એવણુનાં મરણથી આ મંડલીએ બધી રીતે, જરથોસ્તી ધમ”, તવારીખ, “સાહિત્ય વગેરેની દરેક શાખામાં, પ્રવીણ અને ઉંચી કાબેલત ધરાવનારા એક “માનવ”ત રાંક અને કાબેલ હમશરીક ખોજો છે; તેમજ જરથોસ્તી કોમે પોતાનો “એક ચુન”દો અભ્યાસી ગુમાવ્યો છે.

“મદ્દ”મનાં કુટુંબને તેમનાં મરણથી જે ખોટ ગઇ છે, તેમાં મંડલી બધી “દેલસોજીથી ભાગ લે છે, અને ઠરાવ કરે છે કે, ઉપલા ઠરાવની એક નકલ ખટતા “દેલાસાપત સાથે તેમનાં કુટુંબની વાફેરી માટે, તેવણુના વડા ખેટા ઉપર જોઇન્ટ-“જોનરરી સેક્રેટરીઓએ મોકલી આપવી.”

મજકુર ફરખાસ્ત તેની છાજતી ગંભીરાઇ સાથે પસાર થઇ હતી.

મંડલીના એક ખીજા સ્થાનિક સલાસદ મદ્દ”મ એવ”દ સાહેબ માણેકજી દોરાબજી આદરાંનવાલાનાં શેકજનક મરણથી મંડલીને જે ખોટ ગઇ છે તે વિષેની દેલગીરીની નોંધ મંડલીનાં ફક્તરમાં લેવા માટે એવ”દ નોશરવાંન બજો”જ દેરાશખએ ફરખાસ્ત ફીધી, તેને શેક શાહપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ ટેકા આપ્યો કે,

કસાવ—“જરથોસ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડળીના એક જુના, બસા, “કાબેલ અને રાંક સલાસદ એવ”દ સાહેબ માણેકજી દોરાબજી આદરાંનવાલા, જેવણુ “શેજ ૨૧, માહ ૧૨, શેહનશાહી; શેજ ૧૬, માહ ૧, કદમી સને ૧૨૮૪-૮૫ “મજદમદિ-ફસલી શેજ ૧૧; તા. ૨૮ મી ઑગસ્ટ સને ૧૯૧૫ ઇસ્વી ને રડીને “દિને ૭૦ વર્ષની ઉમરે ગુજર પામ્યા છે. તેવણુ શરૂઆતમાં આ મંડલીની ૨૨

“જોકેકામાં ચાલુ હાજરી આપી, તેમાં ચાલતી આખતોમાં ધણી ઉલટથી ભાગ લેઇ,
 “પોતાના વિચારો મુસ્તકીમપણે જાહેર કરતા હતા; પણ આજ કેટલોક સમય થયો
 “પોતાની નાસાજ તખીઅત અને એકમારગી ખવાસને લીધે ભાગ લેવાથી મોકુફ
 “રહેતા હતા, તે છતાં સેવટની ધડી સુધી મંડળીની દરેક હીલચાલમાં પુર ઉલટ
 “અને લાગણી દર્શાવતા હતા. એવા એક ભક્ષા, સાલેશ અને રાંક હુમશરીકનાં મરણ
 “માટે મંડળી પોતાની ખેદની લાગણી જાહેર કરે છે, અને તેની નોંધ પોતાનાં દક્ષતરમાં
 “ધણી દેલગીરી સાથે લે છે, અને ઠરાવ કરે છે કે મજકુર નોંધની એક નકલ ઘટતા
 “દેલાસા પત્ર સાથે તેમનાં કુટુંબની વાકેરી માટે તેમના વડા ખેરાદર ખાન સાહેબ
 “પેશતનજ દોરાખજ આદરાંનવાલા-ફાવિર ઉપર મોકલી આપવાને જોઇનત-આનરરિ
 “સેક્રેટરીઓને એલતેમાસ કરે છે.”

મજકુર દરખાસ્ત તેને છાજતી ગંભીરાઇ સાથે પસાર થઇ હતી.

એક ૭ મી, તા. ૧૬ મી ઑક્ટોબર ૧૯૧૫.

મંડળીની સ્થાપનાની શરૂઆતનાં એક માનવંત, વિદ્વાન સલાસદ મહૂમ એર્વેઝ સાહેબ શેહુર્યારજી દાદાભાઈ ભરૂચાનાં દેલગીરીભરેલાં મરણની નોંધને ઠરાવ, એક ઘટતા દેલાસાપત્ર સાથે તેમનાં કુટુંબની વાકેરી માટે તેમના વડા ખેરા, ડા. એરચ શેહુર્યારજી ભરૂચા ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો, તેને, તેમની તરફથી મંડળીનો ઉપકાર માનનારો શ્રી પુનાથી તા. ૪-૧૦-૧૫ નો લખેલો પત્ર રજુ કરવામાં આવતાં તેની નોંધ લેવાનો ઠરાવ થયો હતો.

મંડળીનાં એક ખીજા સ્થાનિક સલાસદ, મહૂમ એર્વેઝ સાહેબ માણેકજી દોરાખજ આદરાંનવાલાનાં મરણની દેલગીરીસરી નોંધને ઠરાવ, ઘટતા દેલાસા-પત્ર સાથે તેમનાં કુટુંબની વાકેરી માટે તેમના વડા ભાઈ, ખાનસાહેબ પેશતનજ દોરાખજ આદરાંનવાલા ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો, તેને તેમની તરફથી મંડળીનો એહસાન માનનારો તા. ૨-૧૦-૧૫ નો પત્ર રજુ કરવામાં આવતાં તેની નોંધ લેવાનો ઠરાવ થયો હતો.

મંડળીની પુજાનો આવક-જાવકનો સને ૧૯૧૨-૧૩-૧૪ નાં વર્ષેનો ખજાનચી સાહેબે તૈયાર કરી આનરરિ-ઑડીટરોએ તપાસેલો એહસામ રજુ કરવામાં આવતાં તેમાંની એકાદ બાબત વિષે વધુ ખોલાસા માટે તે ઉપર વિચાર એલાવવાનું મુલતવી રાખવામાં આવ્યું હતું.

મી. ગુશ્તાસ્પ કએપુત્રો નરીમાન તરફનો “A note on two Pahlavi Mss.” નો કાબેદ્યત ભરેલો વિષય, શ. ઓ. એર્વેઝ ડા. જીવનજી જમશેદજી મોદીએ વાંચી સંભલાવ્યો હતો, જે ઉપર કેટલોક વાઢવિવાઢ ચાલવા ખાદ, એ વિષય રજુ કરવા માટે તેનાં વિદ્વાન લેખકનો ઉપકાર માનવામાં આવ્યો હતો.

ત્રેપનમાં વર્ષમાં ચાલેલી બાબતો.

—:૦:—

ત્રેપનમાં* વર્ષમાં સઘલી મલી મંડળીની ૧૪ બેઠકો મલી હતી.

—:૦:—

બેઠક ૧ લી, તા. ૧૫ મી એપ્રિલ ૧૯૧૬.

ઑનરરિ સુનશીએ ગુજરતેહ સાલની બેઠકોનો ટુક ઇન્ટેખાખ રજુ કર્યો હતો. ચાલુ સાલ માટે, કાયદા મુજબ સર્નશીન, ખજાનચી તથા બે બેઠક ઑનરરિ સેક્રેટરીઓની નેમણુક હાજર થયલા સાહેબોનાં “બેલત”થી મત લેઈ નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતી:—

શેઠ મનચેરજી પેશતનજી ખરેખાત, I.C.S. Retired—સર્નશીન.

એર્વંદ ફસ્તમજી કેઆશજી મોદી F.I.A.—ખજાનચી.

” નોરશિવાંન બર્જેજી દેશાધ

શેઠ રતનજી ફરેહુનજી ગોરવાલા, M.A. } બેઠક ઑનરરિ સેક્રેટરિઓ.

ઑનરરિ સુનશીએ હરખાસ્ત કીધી અને તેને એર્વંદ મીનોચેહુર કાવસજી કામદીને ટકો આપ્યો કે ગુજરતેહ તેમજ હવે પછીનાં સાલો માટે એર્વંદ સાહેબો પાહુલનજી દોરામજી પાવડી, B.A., તથા ફસ્તમજી મેહુરનોશજી મસાનીની ઑનરરિ-ઑડીટરો તરીકે નેમણુક કરવી. મજકુર હરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી.

શેઠ જોહાંગીર નોશેરવાનજી પાલીશવાલાએ હરખાસ્ત કીધી અને તેને શેઠ પાહુલનજી બર્જેજી દેશાધએ ટકો આપ્યો કે, ગુજરતેહ સાલનો મંડળીનો વહિવત, માનવંત સર્નશીન સાહેબ ખજાનચી સાહેબ, તથા બેઠક ઑનરરિ-સેક્રેટરિઓએ તસ્દી લેઈ ખત અને ઉલતથી ચલાવ્યો તે માટે તથા ગુજરતેહ સાલના એહવાલનો ટુક ઇન્ટેખાખ રજુ કરવા માટે, મંડલી તે સાહેબોનું મહાદુ એહસાન માને છે.

એર્વંદ મીનોચેહુર કાવસજી કામદીને હરખાસ્ત કીધી અને તેને શેઠ જોહાંગીર નોશેરવાળ પાલીશવાલાએ ટકો આપ્યો કે, ગુજરતેહ સાલમાં મંડળીના બે ખત-પત્રી મજલસીઓ (Corresponding-Members)—મહૂમ ફસ્તુર ફસ્તમજી જમશેદજી સુરતવાલા પોતાની જન્મ-ભૂમી સુરતમાં, રોજ રૂ. માહુ ર, શેહનશાહી, માહુ ૩, કદમી સને ૧૨૮૫ ચન્દગર્દી; તા. ૬ ઠી નવેમ્બર સને ૧૯૧૫ ઇસ્વીને દિને, તથા મહૂમ એર્વંદ

* મીનીટ બુકમાં ‘ચોપન’નું વર્ષ લખવામાં આવ્યું છે તે ખરે જોતાં ‘ત્રેપન’નું હોતું જોઈએ અને તે ગુજ. અથે સુધારવામાં આવ્યું છે. એ સુધારો હવે પછીના દરેક સાલના રીપોર્ટમાં ચાલુ રાખવામાં આવશે.

નેચેસિંગ શાહપુર જસ્ટર મેહરજીરાંણા, શ્રી નવસારી ખાતે રોજ ૧ જા, માહ ૩ જો રોડનશાહી, માહ ૪ થો કદમી સને ૧૨૮૫ ચજ્જગદિં; તા. ૧૧ મી નવેમ્બર સને ૧૯૧૫ ઇસ્વીને દિને ગુજર—પાચ્ચા છે તેથી આ મંડળીને ઘણી દેલગીરી વેદા થાય છે, એ સાહેબો મંડળીનાં કામ તરફ પુરતી દેલસોલ ધરાવતા હતા અને શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તેની બેઠકોમાં હાજર રહી પુર ઉમ-ગથી ભાગ લેતા હતા, મંડળી તેથી પોતાનાં કદતરમાં તેમનાં મરણની ઘણી દેલગીરીભરી નોંધ લે છે.”

મજકુર હરખાસ્ત ઘણી ગંભીરાઈ સાથે સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી.

શ. ઓ. એર્વિં ડૉ. જીવનજી જમશેદજી મોદીનો તા. ૧૪-૪-૧૬ નો પત્ર આવ્યો હતો, જેમાં તેવણે, ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભંડારકરની ૮૦ માં વર્ષની જયુબીલીની ચાલમાં તેવણના હિંદુ શિષ્યો અને વખાણનારાઓ એક ચાલગારી ગ્રંથ બાહેર પાડવા માંગે છે, તેમની રેહબરી માટે Cama Memorial Volume તથા Spiegel Memorial Volume ની એકેક નકલ ભેટ મોકલવાની માંગણી કીધી હતી; તે સુજેળ તે બંધે ચોપડીઓની એકેક નકલ તા. ૧૭-૪-૧૮ ને દિને મોકલી આપવામાં આવી હતી.

બેઠક ૨ જી તા. ૨૨ મી જુલાઈ ૧૯૧૬.

આ મંડળીના એક જીના સ્થાનિક સભાસદ મહૂંમ જસ્ટર કએખુએ જામારપજી જસ્ટર જામારપઆશાનાં દુઃખદાયક મરણનાં સંખંધમાં, મંડળીની દેલગીરી દર્શાવનારા ઠરાવની નોંધ નીચે સુજેળ લેવામાં આવી હતી:—

એર્વિં જમશેદજી દાદાભાઈ નાહેરશાહે હરખાસ્ત કીધી અને તેને એર્વિં રૂસ્તમજી કેઆશજી મોદીએ ટેકો આપ્યો કે:—

ઠરાવ.

“જરથોસ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડળીનાં એક માનવંત સ્થાનિક સભા-સદ જસ્ટર કએખુએ જામારપજી જસ્ટર જામારપઆશાનાં, J.P., નું “દુઃખદાયક મરણ રોજ ૧૫, માહ ૧૦, રોહનશાહી, માહ ૧૧, કદમી સને “૧૨૮૫ ચજ્જગદિં; તા. ૨૩ મી જુન સને ૧૯૧૬ ઇસ્વી ને શુક્રને દિને ૫૦) વર્ષની “જવાન ઉમરે નિપળ્યું છે તેથી આ મંડળીને ઘણીજ દેલગીરી ઉપજે છે. મહૂંમ “આ મંડળીનાં કામ તરફ સંપૂર્ણ દેલસોલથી જોતા હતા, એવા એક ખેરખાહ “હમશરીકનાં મરણથી આ મંડળીને તેમજ તેમનાં કુટુંબને જે નહિં વણુવી શકાય “એવી ખોટ ગઈ છે તે માટે મંડળી પોતાની ઉંડી દેલસોલની લાગણી જાહેર કરે “છે, અને ઠરાવ કરે છે કે, આ ઠરાવની એક નકલ મહૂંમનાં વિધવા તથા એક “પુરા ખેટા નામખે જસ્ટર મીનોએહર ઉપર તથા તેમનાં નહાના બાઈ જસ્ટરજી મીનો-

“એહરજી ભખાસ્પજી ઉપર તેમની ભણ્યુ માટે ધટતા દેવાસાપત્ર સાથે જોઇન્ટ
“ઑનરરી સેક્રેટરીઝોએ મોકલવી.”

મજુર હરખાસ્ત તેને છાજતી ગંભીરાધ સાથે પસાર કરવામાં આવી હતી.

ઑનરરી મુનશીએ હરખાસ્ત કીધી કે, “આપણી મંટુળીના સ્થાનિક સલાસદ તરીકે શેઠ મેહુરાંમજી ભીમજીભાઈ ધચ્છાપોચા, M.A. ની નેમજીક કરવી” એ હરખાસ્તને શેઠ મેહુરજીભાઈ નોશેરવાંનજી કુકાએ ટેકા આપ્યો હતો.

મજુર હરખાસ્ત ઉપર, કાયદા મુજબ, આવતી બેઠકમાં “ઝલત”થી મત લેઈ ચુટણી કરવામાં આવશે.

“સ્પીગલ મેમોરિઅલ વોલ્યુમ”ની ખાંધ્યા વિનાની રહેલી નજીદીક ૮૦) ચોપડીઓ ખાંધવા સંબંધમાં વાદવિવાદ થતાં એત્રુ ઠરાવવામાં આવ્યું કે, હાલ દુરત તેની પાંચ નકલો Cloth-bound કરાવી અસલ કિંમતે વેચવી.

શેઠ મેહુરજીભાઈ નોશેરવાંનજી કુકાએ “The date equations in the Colophons of Mihirāpān Kaikhusro & the Calendar followed by him,” ઉપરનો ચોતાનો વિષય નીચે મુજબ રજુ કર્યો હતો :—

“The Date Equations in the Colophons of Mihirāpān Kaikhusro and the Calendar followed by him.”

Professor Shapurshah H. Hodiwalla read before our Society, some months ago, a paper subsequently published in the Journal of the Iranian Association, on the colophons of Mihirāpān Kaikhusro. This first drew my attention to the date equations given in his Sanskrit Colophons, wherein are given the Parsi Roz-Māhs side by side with the Hindu dates. The rôz-māhs do not correspond to those of the Parsis in India, and it is therefore interesting to ascertain what calendar was followed by Mihirāpān.

The date equation as copied in the Codex JJ is as under :—

“Samvat 1377, Kartik Sud 14, Wednesday=Roz 19, Month Adar A. Y. 690.” There is further information given that Sultan Ghayasuddin was then “establishing his sway.”

The equation in codex Pt. 2 is :—

Samvat 1378, Aswin Sud 14, Saturday=Roz 6, Māh Ābān A. Y. 692. Now Samvat 1377, Kartik Sud 14, Wednesday, corresponds to 15th October 1320 (old style). In fact, on 15th

October the tithi should be 13, but our learned president, Mr. M. P. Khareghat, assures me that the mistake of one tithi is not uncommon in Hindu dates ; in such cases, the week day given is conclusive, and furnishes a reliable basis to go upon.

Samvat 1378, Asvin Sud 14, Saturday, corresponds to *25th September 1322*.

On 15th October 1320, our Shehenshahi Rôz-Mâh was 24th of Adar A. Y. 689, and Kadimi was 24 of Dae A. Y. 689. On 25th September 1322 our Shenhenshahi roz was 4th of Mâh Âdar ; and Kadimi 4th of Mâh Dae, A. Y. 691. None of these rôz-mâhs correspond to those given in the colophons. There is, besides, a glaring discrepancy. If on the 15th October 1320 was roz 19th of Month Âdar, then on the 25th September 1322 the roz should be 29th of Âbân, or the 4th Gatha, accordingly as the Gatha days are placed after Aspendad Mâh, or after Âbân Mâh as was the custom of the Persians, according to Albiruni.

There is therefore evidently some mistake in the date equations, either in both or at least in one of them. My calculation given further on, shows that the mistake is in the Colophon of Pt. 2 and not in that of JJ. According to Albiruni, the Persians placed the Gatha days after Âbân Mâh and on 16th June 632 when Yazdagard ascended the throne, the Persian date was the 1st of Farvardin; the Sogdians and the Khwarezmians placed the Gatha days after Aspendad Mâh and on the 16th of June 632 their rôz was the 1st Gatha, their Naoroz falling on the 21st June. By calculation, it will be found that on the 15th October 632 the Persian day was the 2nd of Amerdad, and the Sogdiani the 27th of Tir. On the 15th of October 1320, *i.e.*, after 688 years in which there were 172 leap years, these roz-mâhs would advance by 172 days but if we assume that the people of Iran had made an intercalation of one month, as we Shehenshahis believe the advance would be of 142 days. On adding these 142 days to the 2nd of Amerdad of the Persians, and placing the Gathas after Âbân mâh, we get the 19th of Âdar, thus:

28 days of Amerdad	} On similarly adding the 142 days to the 27th of Tir of the Sogdians and placing the Gathas after Aspendad mah, we get the same roz, the 19th of Âdar, thus:-
30 " " Sheriver	
30 " " Meher	
30 " " Âban	
5 " " theGathas	
19 " " Âdar	
<hr/> 142 <hr/>	<div> <div>3 days of Tir</div> <div>120 days from Amerdad 1 to Aban 30</div> <div>19 days of Adar</div> <hr/> <div>142</div> <hr/> </div>

Thus by both systems we arrive at the same day, the 19th of Adar given by Mihirâpan.

Now remains the question of the anno Yazdagardi. If in 632 A. C. began the first year of this era, the A. Y. year in October 1320 should be 689 and not 690. But this apparent anomaly is capable of explanation. The first year of the reign of a Sassanian King extended only to the day of the Naoroz—it mattered little what the length of the year was—and the second year of the reign began with the Navroz. On this basis as Yezdegerd came to the throne on 16th June, (or, if we take the date given by Firdausi, the 25th of Aspendad, five days earlier), the second year of his reign, according to the Sogdian system of reckoning, would commence on 21st June 632, the Sogdian Navroz; and calculating from these premises we arrive at 690, A. Y. as current in October 1320.

Similarly, if we assume that the Persians, who placed the Gathas after Âban mah, consider the first of Âdar as their Navroz for ecclesiastical purposes, the second year of the reign of Yezdegerd would, on the Persian ecclesiastical reckoning, commence on the 16th of February 633; and on this basis, the year current in October 1320, would again be 690 A. Y., the latter having begun on the 27th, September 1320. But we have no evidence that the era-year changed with Farvardin and not with Âdar. We are, therefore, forced upon the conclusion that the one month's intercalation was made by some of the provinces, some

time previously to Yezdegerd's accession, in which case the first of Farvardin of the adjusted Persian calendar would fall on the 16th July 632 and of the adjusted Sogdian calendar on 21st July 632.

The second year of Yezdegerd would therefore commence according to the Persian adjusted Calendar on the 16th July 632, the first one being only of a month's duration.

So far we have seen that by both systems, the Persian and the Sogdian (or Khwarezmian), we arrive at the 19th of Âdar A. Y. 690 on 15th October 1320. But in order to determine which of these was followed by Mihirāpān, we have to apply still another test, that of the days of the week in the two Colophons.

From the 19th of Âdar A. Y. 690 to the 6th of Âtān A. Y. 692 there are 682 days according to the Persian reckoning, i. e., putting the Gatha days after Âban mah but changing the year on 1st Farvardin ;

11 days of Âdar 690

90 „ from 1st Dae to 30th Aspandad 690

365 „ of the year 691

216 „ from 1st Farvardin to 6th Âban 692.

Dividing 682 days by 7 we get as remainder 3. Adding the 3 days to Wednesday, we get Saturday, i. e., the same day of the week that is mentioned in the other Colophon.

Now let us see whether we get the same day by the Sogdian system.

The interval is of 687 days.

11 days of Adar 690

95 days from 1st Dae to 5th Gatha 690

365 days of 691

216 days from 1st Farvardin to 6th Aban 692

687

687 divided by
7 leaves 1, which
added to Wednes-
day gives Thurs-
day and not
Saturday.

We thus see that the Sogdian Calendar was not the one used by Mihirāpān, and we are forced to adopt the alternative that he

followed the Persian Calendar in which the Gatha days were put after Âbân Mâh and that in this Calender one month's intercalation had been made some time previously to the beginning of Yezdegerd's reign.

The calendar of Indian Parsis is not identical either with the Persian or the Sogdian, as will be seen from the following table:—

<i>Indian Parsis</i>	<i>Persians</i>	<i>Sogdians</i>
1st Farvardin	1st Farvardin	1st Gatha
1st Âdar	1st Gatha	26th Âbân
6th Âdar	1st Âdar	1st Âdar
1st Gatha	26th Aspendad	26th Aspendad

The Parsis, who came to India, must have intercalated one month in their calendar *after* June 632 and hence the added month has not affected the era-reckoning, their second year not having commenced earlier than 16th June 633.

There still remains one item to be verified. Mihirâpân speaks of Sultan Gayasuddin as 'establishing his sway', at the time *i. e.* in October 1320. Now the date of accession of Sultan Gayasuddin Taglakh is given by Elphinstone, Meadows Taylor and Beale as August 1321 and the Encyclopaedia Britannica also gives 1321. This, if correct, would be fatal to the theory above advanced, but some recent books give an earlier date and I am indebted to our learned President, Mr. M. P. Khareghat, for bringing this to my notice. The latest Imperial Gazetteer of India, Vol. II (p. 363) gives October 1320 and Lane-Poole's 'Muhammadian Dynasties' also gives 1320. There does not, therefore, seem to be any objection to the theory, on historical grounds.

The colophon in Pt. 2 is not quite correct. We have seen that the interval between 19th Adar A. Y. 690 and 6th Âbân A. Y. 692 is 682 days or one year and 317 days. Adding these days to 15th October 1320, we get 28th August 1322, on which day the Hindu tithi was Bhâdrapad, Vad 1, and not Ashwin Sud 14. There is a difference of 28 days, which cannot be

accounted for and there is no doubt that some mistake has been made in the Hindu date.

શેઠ કુકાના વિષય ઉપર વાઢવિવાહ થતાં એર્વર્થ જમશેદજી દાદાભાઈ નાદરશાહે જણાવ્યું કે, કએખુઓ મેહુરવાને અસલમાં હિંદુ તિથી ખીલકુલ લખીજ નથી; પણ પાછલથી નકલ-નવેશોએ પોતાની તરફથી તેમાં હિંદુ તિથી દાખલ કરી છે.

MSS. નાં નામો અને નંબરોનાં સંબંધમાં તેને ઓલખાવવા માટે, જુદા જુદા લખનારાઓએ જુદી જુદી રીતે તેની નોંધ આપી છે તેથી તેમાં વારે ઘડીએ તે MSS. નહીં કરવા માટે ગુચવાડો નડે છે, તેનાં સંબંધમાં માનવંત સર્વેશીન સાહેબે એલતેમાશ કીધી કે, નામીયા યૂરોપીયન ઓલખાઓ એક સરખી રીત MSS. ઓલખાવવા માટે વાપડે છે તેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, અને તેને અનુસરી ચાલવાથી સવલતા થઇ પડે છે.

બેઠક ૩ જી, તા. ૧૯ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૬.

આગળી બેઠકમાં શેઠ બેહરાંમજી ભીમજીભાઈ તારાપોરવાલા, M.A. ને સ્થાનિક સભાસદ કરવાની હરખાસ્ત ઉપર ‘ઍલ્ટ’થી મત લેતાં તે સર્વાનુ-મતે પસાર થઈ હતી.

મંડળીના મહૂંમ સભાસદ હસ્તુર કએખુઓ જામાસ્પટનાં વીધવા; એકપુરા બેટા નાયબે-હસ્તુર મીનોએહુર, તથા ભાઈ હસ્તુર મીનોએહુર ઉપર મંડળીની ફેલગીરી ફર્શવનારા મોકલેલા ઠરાવ માટે મંડળીનું અહેસાન માનનારાં પત્રો રજુ થતાં તેની નોંધ લેવાનો ઠરાવ થયો હતો.

મંડળીનાં પુસ્તકખાનાંની કબતો, તથા બેઠકો હવે પછી મહૂંમ શેઠ ખુરશેહ રૂસ્તમજી કામા ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં, હોર્નબી રોડ, કોટ, મહૂંમ શેઠ હામોદર-દાસ સુખડવાલા ખીડીગમાં ત્રીજે માળે કરવા વિષેનો, તેનાં સેક્રેટરિ શ. ઑ. એર્વર્થ ડૉ. જીવનજી જમશેદજી મોદીનો પત્ર, તથા ચોપડીઓ રાખવા ખીજી કબતો ખરીદવા માટેનો વિચાર ચલાવવામાં આવતાં, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, એ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં આપણી મંડળીની બેઠકો કરવા તથા કબતો રાખવા વગેરેની કેવી સ્થીતી છે તે વિષેનો ખોલાસો અને ત્રસ્ટ-દીડમાં શું ખંદાખસ્તો કરવામાં આવ્યા છે તે જાણવા માટે ત્રસ્ટ દીડની નકલ મોકલી આપવા તેમનાં સેક્રેટરી સાહેબ ઉપર પત્ર લખવો.

શ્રી કરાંચીના એક જૂથોશી ગૃહસ્થ શેઠ જમશેદજી તેહમુરસ કાન્સ્ટેબલ તરફનો કબીસા વિષેનો આવેલો એક ટૂંક નિખંધ રજુ કરવામાં આવતા, મંડળીની કાયદા મુજબ ખહારનાં આવેલા વિષયો ઉપર વાઢવિવાહ

કરવાનો શરેસ્તો નહિ હોવાથી-પણ મંડળીનો કોઈ સલાસદ્ધ પોતા તરફથી તે આવેલા વિષય ઉપર વિચાર ચલાવવા માંગવા હોય તો તેવણ પોતા તરફથી રજુ કરી શકે એમ હોવાથી, એવર્થ નોશીરવાન અરજીરજુ દેશાધ્ય એ વિષય પોતા તરફથી રજુ કરવાની બહાલી માંગતાં તે આપવામાં આવી હતી.

મંડળીનાં સને ૧૯૧૩-૧૫ માં વર્ષ સુધીની આવક-જાવકનો ખજાનચી સાહેબે તૈયાર કરી, ઑનરરિ ઑડીટરો એવર્થ સાહેબો રૂસ્તમજી મેહુર-નોશીજી મસાની તથા પાહુલનજી દોરાબજી પાવરી, B.A. એ તપાસી સહી કરેલો અહેસાબ રજુ થતાં, કેટલોક વાઢવિવાઢ ચાલવા બાદ, શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાની હરખાસ્તને શેઠ અર્જુનજી પુરોહિતજી વેસાવેવાલાએ ટકો આપવાથી તે સર્વાનુમતે બહાલ રાખવામાં આવ્યો હતો, તેમજ એને માટે ખજાનચી તેમજ ઑનરરિ-ઑડીટર સાહેબોનો ઉપકાર માનવામાં આવ્યો હતો.

મંડળીનાં પોસ્ત-ઑફીસ સેવીંગ્સ બેંકમાં ખાતું પાડી મુકેલાં નાણાની પુજી અત્યાર સુધીનાં રૂ. ૧૫૫૮-૮-૭ ની થઈ છે, તેમાંથી રૂપ્યા પંદરસોની પોસ્ત-ઑફીસ મારફતે, સાહુડા ત્રણ ટકાની સરકારી નોટ લેવાની એવર્થ જમશેદજી દાદાભાઈ નાદરશાહે સૂચના કરવાથી તે બહાલ રાખવામાં આવી હતી.

શેઠ ધનજીશાહ મેહુરજીભાઈ માદન હસ્તક છપાયેલાં મંડળીનાં દીનકર્દનાં પેહુલવી ટંકટનાં પુસ્તકોની નકલો, તેવણ સાહેબ જાથુકને માટે સુખાધથી બાહર જતા હોવાથી, એ પુસ્તકો મંડળીને સ્વાધીન કરવાનો પત્ર મોકલ્યો હતો.

શમસુલ ઓલમા એવર્થ ડા. જીવનજી જમશેદજી મોદી તરફથી ધી ભાંઠારકર ઓરિયનટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ માટે, કામા તથા સ્પીગલ મેમોરિયલ લાલમની એકેડ નકલ ભેટ કરવાની માંગણી થતાં તે મોકલી આપવામાં આવ્યાથી તે માટે આભાર માનનારો તે ઇન્સ્ટીટ્યુટનાં સેક્રેટરિ Prof. S. K. Belvalkar M.A., Ph.D. તરફનો તા. ૧૮-૮-૧૬ નો, એવર્થ મોદીનાં તા. ૧૮-૮-૧૬ નાં પત્ર સાથે રજુ કરવામાં આવતાં તેની નોંધ લેવાનો ઠરાવ થયો હતો.

બેઠક ૪ થી, તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬.

મંડળીની બેઠકે હવે પછી “કે. આર. કામા ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ”માં સુખડવાલા બિહડિંગને ત્રીજે મળેલ કરવા તથા મંડળીની કબજો વગરેની વ્યવસ્થા કરવા માટે “કામા ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ”ના ઑનરરિ-સેક્રેટરિ શમસુલ-ઑલમા એવર્થ ડા. જીવનજી જમશેદજી મોદી ૧૨ લખેલાં પત્રનો જવાબ તથા “ત્રસ્ત-દીડ”ની આવેલી નકલ ઉપર વિચાર ચલાવતાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે, વિદ્વાન સનશીન સાહેબ એ ત્રસ્ત દીડની નકલ વાંચીને

તે ઉપર આવતી વખતે જે વિચાર જણાવે તે ઉપર વાહવિવાહ ચલાવવો તેટલાં ઓનરરિ સેક્રેટરિએ મંડળીની કબજો રાખવા માટે, તેમજ એ ઇન્સ્ટીટ્યુટની કમિટિમાં આપણી મંડળી તરફના સર્વિશીન સાહેબ સાથે ખીજા ત્રણ-ચાર સલાસદોને સામેલ કરવા કે તેઓ મંડળીની કોઇ ખાખત ઉપર વાહવિવાહ થતાં તેઓ મંડળી તરફનો વિચાર રજુ કરે, તે માટેની ગોઠવણ શમ્સુલ-ઑલમાં એવર્ડ ડૉ. જીવનજી જમશેદજી મોદી તથા કામા ઓરીએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના ઓનરરિ સેક્રેટરિ શેઠ રૂસ્તમ પેસ્તનજી મસાંનીને મલી કરવી અને મંડળીની આવતી બેઠકમાં તે રજુ કરવી.

ઓનરરિ સેક્રેટરીની અજ્ઞ ઉપરથી શેઠા મનચેરશા ફરામજી ખાન તથા દીનશાહ મેહુરવાંન ઇરાનીએ અનુક્રમે બે અને ત્રણ કબજો સુધર પ્રકારની મંડળીને ભેટ આપવાની ખુશી હર્શવનારાં પત્રો રજુ થતાં મંડળીએ એ બંને હેલસોજ, ઉઠાર વૃત્તિનાં સાહેબોનું એહસાન માનનારો પત્ર મોકલી આપવાને બેઠનત ઓનરરિ સેક્રેટરીઓને ફરમાશ કીધી હતી.

મંડળીની જ્યુબિલ પ્રસંગે શમ્સુલ-ઑલમાં એવર્ડ ડૉ. જીવનજી જમશેદજી મોદીએ વાંચેલા મંડળીની તવારીખના નિબંધનો હસ્તલેખ છપાવવા માટેનો તેવણ તરફનો પત્ર રજુ કરતાં મંડળીએ એવું ઠેરવ્યું કે, હાલમાં કાગજ વગેરેની સર્વે સામગ્રીની બેહુઠ મોઘવારીને સખબે, એ વિષય જુદો છપાવવા માટે, નાણાંની બેગવાઈ થઈ શકતી ન હોવાથી ભવિષ્યમાં મંડળીના એહવાલો છપાતી વેલા વિચાર કરવામાં આવશે.

બેઠક ૫ મી, તા. ૪ થી નવેમ્બર ૧૯૧૬.

જરથોસ્તી ક્રાન્ફરન્સની એક બેઠક જે દીસેમ્બર માસની તા. ૧૬ તથા ૧૭ મીને દિને મલનાર હતી, તેમાં આપણી મંડળીના સલાસદોની સંખ્યાના ૧૫ ટકા જેટલા 'ડેલીગેટો'ની ચુન્ટણી કરી મોકલવા માટેનો શેઠા પેસ્તનજી અદેશર વાહુડયા, ડૉ. નાનાભાઈ નવરોજી કાત્રક તથા સોહરાખ કાવસજી પીટીટની સહી સાથનો છાપેલો સર્કયુલર તથા શેઠ પેસ્તનજી અદેશર વાહુડયાનો તા. ૩-૧૦-૧૬ નો પત્ર રજુ કરવામાં આવતાં, તે ઉપર વિચાર કરી નીચલા સાહેબોને મંડળી તરફનાં 'ડેલીગેટો' તરીકે ચુન્ટી કાઢવાની એવર્ડ જમશેદજી દાદાભાઈ નાદેરશાહની દરખાસ્તને એવર્ડ નોશેરવાનજી બજેજી દેશાઈએ ટેકો આપવાથી અને તે nem-con પસાર થવાથી, તે નામો તેમના ટેકાણા સાથે ક્રાન્ફરન્સનાં સેક્રેટરિઓ ઉપર મોકલી આપવાને બેઠયા સેક્રેટરીઓને એલતેમાસ કરવામાં આવી હતી:—

૧ દસ્તુર મીનોએહર જામાસ્પજી જામાસ્પઆશા, ૨ એવર્ડ જમશેદજી દાદાભાઈ નાદેરશાહ, L.C.E., ૩ એવર્ડ બહુમનજી નોશેરવાનજી ધાભર, M.A.,

૪ એવંઢ માણિકશાહ નવરોજી હસ્તુર જામાસ્પઆશા, M.A., ૫ એવંઢ રૂસ્તમજી મેહુરનોશજી મસાની, ૬ એવંઢ બજેજી ચેરચજી બજા, ૭ શેઠ પાહલનજી બજેજી દેશાધ, ૮ શેઠ જમશેદજી કાવસજી તારાચોરવાળા, M.A., ૯ શેઠ અદેશર ખુશેજી વેસાવેવાલા, B.A. તથા એવંઢ નોશેરવાન બજેજી દેશાધ.

બેઠક ૮ મી, તા. ૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૬.

શેઠ દીનશાહ મેહુરવાંન ધરાનીએ મંડળીને બે કબત લેટ આપવા કહી હતી, તેનાં સબંધમાં તેવજી તા. ૧૪-૧૧-૧૬ નાં પોતાનાં પત્રમાં તે કબતો મંડળીએ સમરાની પોત્રીશ કરી લેવા વિષે લખ્યું હતું, તે રજી કરવામાં આવતાં, મંડળીએ તે પત્રની નોંધ લેવા તથા ઉપત્રી કબતો મંડળીના ખર્ચે હસ્ત કરી લેવાની બહાલી આપી હતી.

શેઠ કબેખુત્રો કાવસજી સુલ્લાં, B.A. એ મંડળીના સ્થાનિક સભાસદ તરીકેનાં આપેલાં રાજીનામાને તા. ૧૯-૧૧-૧૬ નો પોસ્ટકાર્ડ રજી કરતાં તેની નોંધ લેવા તથા રાજીનામુ બહાલ રાખવાનો ઠરાવ થયો હતો.

બેઠક ૯ મી, તા. ૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૭.

આપણી મંડળીની બેઠકો અત્યાર સુધી મહૂંમ બાઈ ભીખાઇજી શાહપુરજી બંગાલીવાલી, કોટની કન્યાશાળાનાં દિવાનખાનામાં, તેના કારોબારી સાહેબોની માયાહુ મેહુરખાનીથી, સને ૧૯૦૦ થી ૧૯૧૬ ઇસ્વી સુધીની ૧૬ વર્ષની લાંબી મુદત સુધી મલતી રેહી હતી, અને તેને માટે તેઓએ પુરતી દેલસોજીથી સર્વે પ્રકારની સગવડ કરી આપી હતી તે માટે તેના માનવંત કારોબારી સાહેબોનું મ્હોટું એહસાન જાહેર કરવા તથા તેની એક નકલ તે સાહેબોની વાકેદી માટે મોકલી આપવા, અને પોતાના હક્તરમાં તે વિષેની નોંધ લેવાનો નીચે મુજબ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો :—

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ હરખાસ્ત કીધી અને તેને એવંઢ મીનોચેહર કાવસજી કામદીને ટેકો આપ્યો કે :—

ઠરાવ.

“જરથોસ્તી દીનની બોલ કરનારી મંડળીની બેઠકો સને ૧૯૦૦ થી સને ૧૯૧૬ ઇસ્વી સુધીની ૧૬ વર્ષની લાંબી મુદત સુધી મહૂંમ બાઈ ભીખાઇજી શાહપુરજી બંગાલીવાલી કન્યાશાળાનાં કારોબારી સાહેબોએ પોતાના કુશાદે દિવાનખાનામાં મેહુરખાની કરી મલવા દીધી હતી અને પુરતી દેલસોજીથી સર્વે પ્રકારની સગવડ અને સવલત આપી હતી, તે માટે આ મંડળી તે સાહેબોનું મ્હોટું એહસાન માને છે અને તેની નોંધ મ્હોટી ખુશી સાથે પોતાના હક્તરમાં લેખ,

“તેની એક નકલ ઘટતા પત્ર સાથે કારોબારી સાહેબો ઉપર મોકલી આપવા પોતાના
“નેપન્ટ ઓનરરિ સેક્રેટરીઓને ફરમાસ કરે છે.”

મજૂર ઠરાવવાટી દરખાસ્ત ઉપર મત લેતાં તે સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી.

બેઠક ૧૦ મી, તા. ૩ જુલાઈ ૧૯૧૭.

મંડળીની બેઠકે મહૂમ ખાઈ ભીખાઈ જા. ખંડાલીવાટી કન્યાશાલાનાં દિવાનખાનામાં સોલ વર્ષની લાંબી મુદત સુધી તેની કારોબારી કમિટિના સાહેબોની ફેલસેજ કૃપાથી મલતી રેહી હતી તે માટે તેઓનું એહસાન માનનારો જે ઠરાવ ઘટતા પત્ર સાથે તે ખાતાનો ધુધી ઓનરરિ સેક્રેટરિ શેઠ રૂસ્તમ પેસ્તનજી મસાની ઉપર મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો તેનો તા. ૧૯-૧-૧૭ નો મજૂર ઓનરરિ સેક્રેટરિ તરફનો પોહોંચ સ્વિકારનારો તથા તે સાથે મંડ-લીનું એહસાન માનનારો પત્ર રજુ કરવામાં આવતાં તેની નોંધ લેવાનો ઠરાવ થયો હતો.

મંડળીની બેઠકે હવેથી ધી. કે. આર. કામા ઓર્થન્ટલ ઇન્ટરિયુટનાં દિવાનખાનામાં ત્રીજે માલે મલતી હોવાથી સલાસદ સાહેબોની સગવડ માટે lift નો ઉપયોગ કરવો પડતો હોવાથી, lift નાં માણસને તેનાં મોજદ તરીકે દર બેઠકે રૂપિયે અરધો આપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

બેઠક ૧૧ મી, તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭.

એવંજ મેહરજીભાઈ પા. માંદને મંડળીએ છપાવેલી દીનકર્ફનાં પંહુલવી ટફ્ટની ચોપડીઓ પોતાને ત્યાં વધુ વાર રાખવાની સગવડ ન હોવાથી તે મંડળી લેવાને જણાવતાં ઓનરરિ મુનશીએ જણાવ્યું કે હવે થોડા દિવસમાં મંડળીની કખાતો પાલીશ વગેરેથી દુરસ્ત થતાં તે અત્રે તુરત મંડળી લેવામાં આવશે.

બેઠક ૧૩ મી, તા. ૧૦ મી માર્ચ ૧૯૧૭.

મંડળીનાં નાણાંની પુજી જે પાસી પંચાએતનાં નામદાર વસ્તી સાહે-બોનાં સ્વાધીનતા વ્યાજ આપવા ઇત્યાદિની શર્તે રાખી છે, તેનું ધ. સ. ૧૯૧૬ નાં જુજશતેહ સાલનાં રૂપિયા ૧૭૧ નાં વ્યાજની રકમ તેમનાં સેક્રેટરિનાં તા. ૧-૩-૧૭ નાં પત્ર સાથે મલી હતી, તે રજુ થતાં તેની નોંધ લેવાનો ઠરાવ થયો હતો.

બેઠક ૧૪ મી, તા. ૧૭ મી માર્ચ ૧૯૧૭.

શમ્સુલ્લોએલામ એર્વિં ડૉ. જીવનજી મોદીએ “અવસ્તા-પેહલવી પુસ્તકોમાં મલતી હન તાયફાની હકીકત,” ઉપરનો પોતાનો વિષય રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, “અવસ્તામાં હન તાયફાવાલાઓને હન કહ્યા છે અને તેઓના એશારા નીચલે ઠેકાણે મલે છે:—૧. આવાં યશ્ત, ફા. ૫૩-૫૫; ૫૭-૫૯. ઘણા ખરા તજુમો કરનારાઓ એ ફકરાઓ ખામે એકમત છે કે, એમાં આવતા “હુન” શબ્દ “હુન” લોકો માટે છે.—૨. મેહુર યશ્ત, ફા. ૧૧૩. એ ફકરા માટે હામેસ્તેતે, હાઉગ, હાલ્લે, સ્પીગલ, કામા વગેરે “હુન” શબ્દને “છોકરા”ને અર્થ લે છે; પણ એર્વિં જીવનજી “હુન” તાયફા માટે લે છે.—૩. જમ્યાદ યશ્ત, ફા. ૪૧, માંનાં “હુન” શબ્દને હાઉગ, હામેસ્તેતે, સ્પીગલ સામાન્ય નામ તરીકે લે છે, પણ વેસ્ત અને હાલ્લે ઘાં બે જગ્યાએ “હુન” શબ્દ આવે છે તેમાંથી પેહલવી જગ્યાએ એ શબ્દનો “હુન” લોકો માટે, વિશેષનાંમ તરીકે અને ખીજી જગ્યાએ સામાન્ય નામ તરીકે લે છે; પણ એર્વિં જીવનજી અંને જગ્યાએ વિશેષનામ લે છે, અને તેના ટેકામાં કર્શાસ્પને માટેની પેહલવી વાર્તા લે છે. (S.B.E., Vol. XVIII. pp. 370-71—૪. ફર્વિંન યશ્ત, ફા. ૧૦૦, અને જમ્યાદ યશ્ત, ફા. ૮૬. હામેસ્તેતે, સ્પીગલ, હાલ્લે, હાઉગ એઓ “હુન” શબ્દને વિશેષનાંમ એટલે તાયફા માટે લે છે. એ સર્વે ફકરાઓ પ્રમાણે “હુન” તાયફાવાલાઓ ધરાનીઓનાં વેરી હતા. ધર્મે, ધરાનીઓની મુઆફક કેટલીક આખોતામાં એઓ માજ્દયસ્ની હતા એમ દીસે છે; એનાં ટેકામાં નીચલી આખોતા દીસે છે:—

(ક) આવાં યશ્ત પ્રમાણે ધરાનીઓની અને એઓની અંહગીની ક્રિયા એકજ હતી.

(ખ) અર્જસ્પે વીશ્તાસ્પ સાથે ધર્મ કાજે લડાઈ ઉઠાવી, સખખ કે વીશ્તાસ્પે આપદાઓનો ધર્મ છોડી જરથોશ્તનો ધર્મ અખત્યાર કર્યો. અર્જસ્પને એમ કરવાનો સખખ શુ? તે સખખ આ દીસે છે કે, ખજેની દીનનાં કેટલાંક તત્વો સામાન્ય માજ્દયસ્ની હતાં, તે છોડી હવે વીશ્તાસ્પે જરથોશ્તની નવી સુધરેલી દીન અખત્યાર કીધી.

(ગ) પેહલવી જુન્હલેશન પ્રમાણે ખજે ધરાનીઓ અને તુરાનીઓ આપેદાહે એક તોખમના હતા તેથી તેઓનાં ધર્મનાં તત્વો સામાન્ય હોય.

એ ઉપર વાદવિવાદ ચાલતાં પ્રમૂખ સાર્હેએ જણાવ્યું કે, “આવાં યશ્તના ફા. ૫૪ અને ૫૮ માં, મેહુર યશ્તના ફા. ૧૧૩ માં અને જમ્યાદ યશ્તના ફા. ૪૧ માં “હુન” શબ્દનો અર્થ એર્વિં કાવસજી કાંગાએ તેમજ હામેસ્તેતેએ “છોકરા” તથા “ઓલાહ” કરીને કીધો છે, અને હું ધારું છું કે તે ખરાખર છે. તે ફકરાઓમાં એ શબ્દ સંસ્કૃત સૂત્રની ખરાખરનો છે. ફક્ત બેજ ફકરામાં “હુન” શબ્દ કોઈ તાયફાવાલાઓને માટે વપડાયો હોય એમ લાગે છે,

અને તે ફકરા ફર્વહિન યશ્તનો ૧૦૦ મો, અને જમ્યાહ યશ્તનો ૮૬ મો છે. પણ ફકત શબ્દનાં મલતાપણાને લીધે, ખીજા પુરાવા વગર, એ છેક વીશ્વારૂપની વખતનાં “હુનુ” અને ઘણા પાછલથી જણાયલા “હુન” લોકો એકજ હતા એમ માનવું કઠણ છે. ઇ. સ. પછીથી જણાયલા “હુન” પણ સર્વે એક તાવદ્વાના હતા તે વિષે શક છે, અને તે વિષે હું “Huns” અને Eppthalites” વિષયે પર Encyclopædia Britannica (10th Edition) ની આર્ટિકલોનો હવાલો આપીશ. ખીજું, મીહીરકુલ એક ઘણાજ ખરાબ અને કૂર માણસ હતો, અને તે જો જરથોસ્તી હતો તો આપણને મગફરી લેવાનું નહિ પણ શરમાવાનું કારણ થતે; પણ તે જરથોસ્તી હતો એવું માનવાને હું કાંઈ પણ કારણ જોઈ શકતો નથી. તેનાં નામનો પેહલો ભાગ કદાચીત ફાર્સી 𐭠𐭣𐭥 = “મેહુર” શબ્દપરથી નિકલ્યો હોય, પણ તેથી તેનાં ધર્મ વિષે કાંઈપણ અનુમાન નિકલી શકે નહિ; તેમજ મુવેલી લાશીને જાનવરો પાસે ખવડાવવાના રેવાજ પરથી કાંઈપણ અનુમાન નિકલી શકે નહિ; કારણ કે તે રેવાજ તો મધ્ય એશયાના ઘણાક લોકોમાં જાયજ હતો, અને આજે પણ ટીબેટનોમાં છે. તે “અહુરમજ્દ”ની સેતાયશ કરનારો હતો એમ પણ માનવાને કાંઈ કારણ નથી.”

શેઠ બેહરામગોરે પોતાના વિચાર દર્શાવતાં કહ્યું કે, એક હંગેર્યન ખાનુ સાથના પત્ર-વ્યવહારથી મને માલૂમ પડ્યું છે કે, હંગેર્યન ભાષામાં ઘણા ધરાની શબ્દોનો સમાવેશ થયો છે અને તે ખાનુએ તેના સંખ્યામાં મને એવો ખોલાસો કર્યો હતો કે, હુમે યુરોપમાં ચર્ચાવીને વસ્યા તેની આગમ્ય હુમે ધરાનમાં ભટકતી હાલતમાં રહેનાર હોવાથી હુમારી ભાષામાં ધરાની શબ્દોનો મ્હોટો સમાવેશ છે, અને હુમારી ભાષાનું વ્યાકરણ Mongolese ભાષાને મલતું છે.

બેઠક ૩ જી, તથા ૪ થી તા. ૧૯ મી ઑગસ્ટ તથા ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ “જુદ્દીન વિષેનાં ફકરાઓની થાડીક તપાસ”નો પોતાનો વિષય રજૂ કર્યો હતો, જે ઉપર વાહવિવાદ થતાં, શેઠ બેહરામગોરે જણાવ્યું કે, જરથોસ્તી દીન વિષે ‘દીનકહે’નાં ૭ માં દફતરમાં એમ જણાવ્યું છે કે, એ દીન time અને space સાથે પેદા થીધી છે. વળી, પેગામ્બરોના સંખ્યામાં ‘હાદેસ્તાને-દીની’ની ચોથી કે પાંચમી પુસ્તેશમાં ત્રણ મ્હોટા પેગામ્બરોનાં નામ સાથનો ઇશારો છે જેઓ ગયોમહ્દ, જરથોસ્ત અને સોશયેશ છે, પણ તેમાં જમશેદ તેમજ ખીજા કોઈખી વિષે કશું જણાવ્યું નથી. વળી, અથર્વ વેદમાં કોઈ ઠેકાણે આસુપર્યન લોકો જરથોસ્તની આગમ્ય વસ્તા હતા એવો ઇશારો છે.

દારો આગલ વચ્ચ-કરવી અને હુમદીનોને દીન સમજાવવી, અને દરેક આદમીને નીતિ તથા અનીતિની સમજણ આપવી ઘટારત છે.” તે પછી દીનકર્દનાં પાંચમાં પુસ્તકમાંના એક ફકરા ઉપરથી તેવણે જણાવ્યું કે, જુગત મસરેહ જેવા જુદીનોને ફીલસુફીનું તથા પરચુટણ વિધાનું જ્ઞાન મોખેઠો આપતા હતા, એટલું જ નહિ પણ આપણા ધર્મ સંબંધી કેટલીક મુશ્કેલ ખામતોનું જ્ઞાન પણ આપતા હતા. ત્યારબાદ તેવણે જણાવ્યું કે, “ગાથાના જમાનામાં ખીજી દીનો હતી કે નહિ આ સવાલનો જવાબ મી. મોહાખશ પુનેગરે નકારમાં આપ્યો છે, પણ તેવણે જણાવ્યું કે, દંડીસોનું વજન જોતાં “તેવી દીનો હતી” એમ હુકારમાં જવાબ આપવો જોઈએ છે. આ ખામત વિષે ખાહેરની દંડીસો, ખંખિસો-ચન, ઇજીપ્શન તથા હિંદુ મજાઓ વિગેરેના ધર્મો ક્યારે ખરપા થયા તેની જરથોસ્તી ધર્મની ખરપા થવાની તારીખ સાથે મુકામલો કરવામાં સમાયતી છે, પણ તે ખીલકુલ ભરસાલાયક નથી. અંદરની દંડીસોમાં ગાથામાં ફક્ત એક શાહદત મલે છે અને તે ચરન હા ૪૪, ફા. ૧૦ માં મલે છે.

એ ઉપર વાદવિવાદ થતાં સર્નશીન સાહેબે જણાવ્યું કે, જરથોસ્ત સાહેબનાં વખતમાંખી ક્રિયાઓ જાચજ હતી જેને મ્યજદ-Material offerings તરીકે ઓલખ્યે છીએ.

શેઠ બેહરામગોરે જણાવ્યું કે ۱۷۲۰-۱۷۳۰ શબ્દનો અર્થ દીનને માટે તે દીનના લોકોએ પોતપોતામાં વિચાર કરવો. દીનકર્દનાં છઠાં દફતરના ફકરાઓ ઉપરથી તે જમાનાના લોકોને ખીજાઓને વટલાવવાનો વિચાર હતો કે નહિ તે જણાવું નથી. દીનકર્દ વા. ૧૦ માં, ચજ્દે આ દીન ધરાનમાં કાં ફેલાવી એવો સવાલ છે. તેના જવાબમાં કહે છે કે દીન તે ખધાને એક સરખી રીતે સમજાવવા માટે છે. મી. બેહરામગોરે કહ્યું કે જરથોસ્તીઓ નજીકનજરની સાથે ખનીધસાચલના વડવાઓ સામે લડવા ગયા હતા, તેમાં સવાલ પુછનાર યાકુખ હારયાનના વડવાઓએ મઠ્ઠ આપી હતી; યાકુખ હારયાન સાખીઅને (જુદીને) મોખદને ૩૪ સવાલ કીધા હતા તેના તેણે (મોખદે) જે જવાબો આપ્યા છે તેમાં જરથોસ્તી દીનમાં વટલાવવાનું કાંઈ મલણ નથી. ગાથા ચરન હા. ૪૪, ફા. ૧૦ નો તજુમો જે એર્વદ કા. એ. કાંગાએ કીધો છે, તે આકરણ પ્રમાણે લેતાં ખરાખર ખંધખેસ્તો થતો નથી.

બેઝક ૭ મી, તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૯૧૬.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ ગઈ વેલાથી અધુરી રહેલી પોતાની ખામત-“જુદીન સવાલને લગતા કેટલાક ફકરાઓની તપાસ”-આગલ ચલાવતાં જણાવ્યું કે, ચરન હા ૪૪-૧૦ નાં ગજ્દે ۱۷۲۰-۱۷۳۰ ۱۷۲۰-۱۷۳۰ ۱۷۲۰-۱۷۳۰

વાલા ફકરા મધેના શબ્દને તરીકે ગણી તજીમો કરવામાં આવ્યો છે કે, “ઓ અહુરમઝદ, હું તુને પુછું છું તે ખરું કહે, તે દીન ખામિ જે મોજીદ દીનોમાં સર્વોત્તમ છે.” આ તજીમો ખરો છે એમ ગણ્યે તોપણ આ “સર્વોત્તમ” શબ્દ ઉપર તકરારનો પાયો રચવો જોઇતો નથી; કારણ કે મંદિયુ-લર એક ઠેકાણે વાજખી રીતે કહે છે કે, “ધ. સ. ૧૮૯૩ માં ચીકાગોમાં ધાર્મિક કોંગ્રેસ મલી હતી ત્યાં દરેક ધર્મવાલાએ પોતાના ધર્મને ઉત્તમ જણાવ્યો હતો” (Last Essays p. 335) પણ શબ્દ નર અથવા નાન્ય-તર જાતિનો છે, જ્યારે નારીજાતિમાં છે, માટે અર્થ લાગુ પડતો નથી. અગરજો નો અર્થ માનસોને લાગુ પડતો ગણ્યે તો “હુયાતી ભોગવતા (માણસો)ને માટે સર્વોત્તમ છે.” એમ અર્થ થાય. પહેલવી-વાલા એ નો અર્થ નેતા તથા નેચેસંગે વિદ્યામાનેઓ ઉત્કૃષ્ટતરા (યાને “હેયાત માનસોને માટે અથવા હેયાત ઝીજીમાં વધુ સારી”) કર્યો છે. આ ઉપરથી દીસે છે કે, ખુદ ગાથા ઉપરથી કહી શકાતું નથી કે તે વખતે ખીજી દીનો હતી કે, પણ પાછલાં લખાણો ઉપરથી તો દીસે છે કે તે વખતે તેમજ પાછલાં જમાનામાં ખીજી દીનો હતી.

ત્યાર પછી તેવણે યસ્ન હા. ૨૮-૫ વાલા ફકરામાંના શબ્દો વાલા ફકરાની તપાસ રજુ કરી હતી. આ ફકરામાં શબ્દને શું અર્થ લેવો તે ખામિ તેવણે જણાવ્યું કે, અવસ્તામાં તે ત્રણ અર્થ આવેલા દીસે છે. અવસ્તામાં કેટલાક કલામો ભેદી કલામો પણ હતા, અને તેની શહાદત આપણને (યસ્ન ૪૮-૩) ઉપરથી તેમજ હા ૩૧-૧૭ માંના ઉપરથી માલૂમ પડે છે. યસ્ન હા ૫૧-૮ માં તથા ખાસ કરીને ખોર્દાદ યસ્ન ૬૮ તથા ખેહુરામ યસ્ન ૬ ૪૬ માં શબ્દ ભેદી કલામોને અર્થ દીસે છે. એ શબ્દનો ખીજો અર્થ “નસીહતનો કલામ” થાય છે, કે જે વંદીદાદ ૩-૩૩ માં આવે છે, ત્યાં અપવાસ નહિ કરવા માટેની નસીહત સાડું શબ્દ છે, આ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ “ધાર્મિક કલામ” છે અને ત્યારે તેની સાથે ધાર્મિક અર્થ સૂચવતા ખીજા શબ્દો હોય છે, જેમકે (વંદી. ૪. ૪૪). “ફરમાવડો” (યસ્ન ૩૧-૬). ઉપલા યસ્ન ૨૮-૫ વાલા ફકરામાં શબ્દ “નસીહતના કલામને” અર્થે વપરાયેલા દીસે છે; પણ એ ફકરામાં મૂખ્ય વાંધો ઉપર છે. તેના બે સામસામા જતા અર્થ કરવામાં આવ્યા છે: “અમે ઇમાન આપી શક્યે,” તથા “અમે દૂર હટાવ્યે.” આ શબ્દોનો પહેલો અર્થ વ = “પસંદ કરવું” ઉપરથી નિકલ્યો છે. પણ ખાસ કરીને ‘દીન’ પસંદ કરવી એમ અર્થ ધાતુ ઉપરથી નિકલતો નથી. પહેલવી તથા નેચેસંગ ઉપરથી “વિદ્યા” પસંદ કરવી એવો અર્થ થયેલો દીસે છે. યસ્નના ઉપલા ફકરા ઉપરથી

ડા. ગાઇગર કહે છે કે "It is regarded as a sacred obligation to convert the infidels by means of words and doctrines." પણ આ કહેવું ખરાબર નથી. અવસ્તાવાલાઓ આ ફકરાને શું અર્થે સમજતા હતા તે નક્કીપણે કહી શકાતું નથી. યેહુલવીવાલાએ અર્થ કીધો છે કે : यहेबन'ישנו (yehbūnīshnō) હેમનુનિશનો (hēmūnīnīshnō) પ્રબોધદા બુદ્ધિજ્ઞાય જિહ્યા (ય : બુદ્ધિજ્ઞો ભવતિ તસ્યર્કિંચિદ્દં એવ ઉત્કૃષ્ટતરં ચત્ અધ્યયનં કરુતે અર્થઃ—“તે વાણી જડુણુદ્ધિવાલાને જ્ઞાન આપે છે. જે શખ્સ જડુણુદ્ધિને છે તેને માટે આ વધુ સાડું છે કે, તેણે અભ્યાસ કરવો.” સંસ્કૃતમાં બોધ તથા અભ્યાસ શબ્દો છે પણ તે ધાર્મિક બોધ અથવા ધાર્મિક અભ્યાસ માટેજ છે એમ નથી. વક્ત્રી “જડુણુદ્ધિવાલો” શબ્દ અર્થસૂચક છે. જડુણુદ્ધિવાલાને શિક્ષણ આપવું આટલોજ અર્થ થાય છે.

એ ઉપર વાદવવાદ થતાં, શબ્દને શેઠ બેહુરાંમગોર ઉપરથી ના-ચતર લેઈ તેનો અર્થ="of all existing things, beings," યાને "સઘટ્ટી ચીજોમાં જે ઉત્તમ ચીજ છે તે" એવો કરે છે. વધી તેવણે નાં સંખંધમાં જણાવ્યું કે નો વિષેશણ લેઈ તેનો અર્થ those that are having a strict tongue, નો લેવા સૂચવ્યું હતું. પહલવી તરજુમો જેલ જેલ="confused by wisdom" છે. તેવણે જણાવ્યું કે હાં પ્રકૃસ્ત્રાનો અર્થ noxious creature નો નથી. નાં સંખંધમાં તેવણે કહ્યું કે એ શબ્દનો ધાતુ તથા તેનો ચોક્કસ અર્થ જણાય નહિ ત્યાંસુધી એ ફકરામાં એ શુ મતલબે આવ્યો છે તે ખરાખર માલૂમ પડે નહી, તોપણ એવણે તેને causal લેઈ તેનો અર્થ cause to believe નો લેવા સૂચવ્યું હતું.

બેઠક ૮ મી, તા. ૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૬.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ ગઈ વેલાથી અધુરી રહેલી પોતાની ખાખત “બુદ્ધીની સવાલને લગતા કેટલાક ફકરાઓની તપાસ” આગલ ચલાવતાં જણાવ્યું કે, યસન હા ૩૧, ૩ વાલા ફકરામાંનાં “જેમ...જેમ...જેમ...જેમ” નો અર્થ “કે જેથી સધલાં માનસોને હું (ત્રીન પર) ચઢીને રાખનાર કરું” કરવામાં આવ્યો છે. યસન ૨૮, ૫ માં ક્રિયાપદ “જેમ...જેમ...જેમ” છે તેનો એકવચનનો આકાર અત્રે છે, ત્યાં તેનો અર્થ “જેમ દુર હોય” કરેલો છે તે અત્રે પણ લાગુ પાડી શકાય; અને તેથી “જેમ...જેમ...જેમ” નો અર્થ “(દુર) હોલો” નો અર્થ લેવો પડે છે. જેમ...જેમ...જેમ mortal શબ્દ અવસ્તામાં સારા તથા ખરાબ અર્થે આવે છે, (ખરાબ અર્થે યસન ૪૮, ૧ માં છે) તેમ “જેમ...જેમ” (‘living ones’) પણ ખન્ને અર્થે હોઈ

શકે. અત્રે .ફ્રાઈસ્ટ્રાસ ખરાબ અર્થે વાપડેલો લેખ શકાય. ચરન ૨૮, ૫ વાલા ફકરામાંનો .ફ્રાઈસ્ટ્રાસ શબ્દ ઉપર વિવેચન કરતાં ડૉ. મીલ્સ સર જમશેદજી જીજીભાઈ મદ્રેસા જ્યુબિલિ વૉલ્યુમને સફે ૧૮૨ મે આ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ આ પ્રમાણે આપે છે :—

“Will we the most hold off with tongue the infidels as Khrafstras.....the conversion of the polluted sounds rather advanced for the period—better hold them off.” એજ વિદ્વાને ચરન ૩૧, ૩ વાલા ફકરામાંનો .ફ્રાઈસ્ટ્રાસ શબ્દ વિષે ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં મત રજુ કીધું હતું કે, “Here the fervent prophet hopes to make all the living believers.”

અવસ્તા ઉપરથી સામસામા અર્થો નિકલે છે માટે અર્થ નક્કી કરવો શક્યમંદ થઈ પડે છે. .ફ્રાઈસ્ટ્રાસ નો અર્થ અગાઉ પ્રમાણે પેહલવીમાં ગ્રાહ્ય (હસ્તુન્દ=હિયુન્દ) છે તથા નેરોસંગે પ્રબોધકા કીધો છે. પેહલવી તથા સંસ્કૃત અર્થો ઉપરથી “લોકોને ઇમાન આપવાનો” અર્થ નીકલતો નથી. આખા ફકરાના સંસ્કૃત તબ્સીમાંનો અર્થ મી. હોડીવાલાએ આ પ્રમાણે રજુ કીધો હતો :—“મતિવાદીઓનું જ્ઞાન મેલવવાને માટે અદ્યપણું તે જે અગ્નિ તથા અદ્વિખહેશતને બધ્યા છે (યાને શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ પ્રગટ કરી છે), અને જે પ્રકાશ (ખોદાઈ નિરંગ-મંત્ર) સામસામે લડનારાઓના ન્યાય કરનારને તે જાહેર કીધો છે તે, (ખોદાઈ નિરંગ-મંત્ર), એ મહાજ્ઞાની સાહેબ, સારા બેધ સાથે અમને કહે, તારાં મૂખની જામનથી-કે જે સર્વે જીવતાઓને જ્ઞાન આપે છે (અને પછી એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું કે જે અમો કહે છીએ)—”

મી. બેહરામજોરે પેહલાનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો હતો :—

“When spiritually Thou createdst Fire and Asha-Vahista, Thou taughtest to the strugglers propitiation (i. e. Thou madest clear the released and the doomed). Thou gavest belief to him the decider of judgment (i. e. Thou gavest the Nirang-i var Ordeal, the formula or ceremony of belief. Do Thou knowingly believe and tell us that (that Nirang-i var) with understanding, by means of the tongue, by means of the mouth, (so that) all the living may believe. (Thereby it shall be then said, that I speak.)”

તેવણે જણાવ્યું કે પેહલવી ઉપરથી દીનને માટે લડનારાઓની વાંત મલતી નથી કારણ કે પેહલવીવાલાનો વિચાર દીનની અંદર માનવાનો નથી, પણ સચ્ચાઈ જાહેર કરવાનો છે.

એકક ૯ મી, તા. ૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૭.

થોડા શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ ગઈ વેલાથી અધુરી રહેલી પોતાની ખાખત “જુદીન સવાલને લગતા કેટલાક ફકરાઓની તપાસ” આગલ ચલાવતાં જણાવ્યું કે, આપણી તપાસવાલા ફકરા ચસન ૩૧, ૩ માં “સામસામે લડનારાઓ” વિષેની ખાખત આવેલી છે. આ લડનારાઓની લડત શાના સંખ્યામાં હતી તે ખાખે દીનકર્દનો જે એક ફકરો રોશની ફેંકે છે, તે હસ્તુર હોરાંગ તથા ડાંકટર હાઉગનાં અર્દાવીરાફના ૧૪૫-૧૪૬ માં સફા ઉપર તથા મી. ધનજીશાહ માહનની દીનકર્દ Text ના ૬૪૪ માં સફા ઉપર-સેતર ૧૪-૨૨, તથા હસ્તુર હોરાખ સંજીણાનાં ૧૪ માં વોલ્યુમનાં ૩૭ માં સફા ઉપર છે. એનો તજીમો S. B. E. Vol. 47 નાં સફે ૭૪-૬૫ ઉપર છે. ડા. હાઉગનો તજીમો આ પ્રમાણે છે :—

“And one (miracle) was the execution by Zarathusht of the Var performance, that secured an irrefragable indicator into judges and magistrates in *obscure judicial matters*, of which it is said in the religion, there are about 33 kinds. This also afterwards the disciples of Zarathosht kept in use till the overthrow of the monarchy of Iran. And the custom of it is only that of pouring melted copper upon any one, as in the performance of the blessed Adarbad Maraspond, through whose preservation, a knowledge about the religion was diffused in the world; and of the manifestation too through that great miracle, this also is said, in like manner in the good religion, that of the many, when they beheld that *var nirang*, they believed who were unbelievers.”

થોડા બેહરામગોરે એ પેહલા વાકયનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો હતો :—

“The one (miracle = *معجزه*) is (that of) Zaratusht making the innocent and the guilty manifest in decree and judgement—the prepared ordeal which is as regards the obscure cases, which are mentioned in the holy scriptures as (sins) of 33 kinds, that which will happen even after that, etc.”

તે પછી મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે, જરથોશ્ત સહિબ અનેક ખાખતોનું જ્ઞાન લોકોને આપવા માગતા હતા તે સંખ્યાથી ખીજી એક ફકરો દીનકર્દ ૭-૫-૮ થી ૧૦ તથા મી. માહનના દીનકર્દ Text સફે ૬૪૫-૬૪૬, સેતર ૧૩-૧૬ તથા ૨-૫ ઉપર તથા હસ્તુર હોરાખનાં દીનકર્દનાં ૧૪ માં વોલ્યુમનાં સફે ૩૮-૪૯ ઉપર જડે છે, અને તેનો અર્થ ડા. વૅસ્તે S. B. E. માં આ પ્રમાણે કર્યો છે :—

“One miracle is the disclosure by Zaratusht in complete beneficence, medical knowledge, acquaintance with character and other professional retentiveness secretly and completely of *what* is necessary for legal knowledge and spiritual perception..... And the *disclosure to mankind* of many running waters, from marvellous streams and remedies for sickness which are mixed by well-considering physicians ; many are spiritual, celestial, gaseous and earthy.”

એ પેહુલા વાક્યનો અર્થ મી. બેહરામગોરે આ રીતે કર્યો હતો :—

“The one (marvel) is the chieftainship of Zaratusht in perfect goodness and the art of healing and the recognition of (human) nature and the *inherent* principles of other professions secretly and completely, which ought to be shown by means of legal knowledge and spiritual insight from the ceremonies of religion in order to remove the diseases, etc.”

શેઠ બેહરામગોરે વધુ ફકરાઓનો યોતા તરફનો તજુમો આ રીતે કર્યો હતો :—

That which even after that, upto the end of the Iranian sovereignty, the disciples of Zaratusht kept in use, each of them pouring the molten bronze over the breast just as the knowledge is spread in the world of the Saint Ādarbād, son of Mārespand being relieved thereby by means of the organisation (of the *var* ordeal) for (proving the truth of) religion and that great miracle being made visible thereby.

In the Holy Scriptures as regards the same matter this, too, is said : “This is enough when they observe (it) the wicked believe the *var* ordeal.” One miracle (is) that which became manifest after the prophecy of Zaratusht and the proclamation of belief (વંચવેન = *vāwar gōbīsnih*) in Dīn to Vistāsp and the countrymen such as on Vistāsp’s accepting the religion of Zaratusht at the coming of the end he (Z) spoke to him (V) from the manifestation of the religion to the sovereign : “Do thou, O Kai Vistāsp ! now bring together this thing [this religion which is a jewel (خرومک) [wealth] [i. e. Do thou accept this thing, this

religion, which is the knowledge of knowledge]. Do thou preserve it, O king! (*i. e.* propagate it). Do thou uphold this thing just as a pillar upholds by upholding a new mill (Do thou become the preserver of this religion just like a pillar).

And the victory of Vistâsp over Arjâsp the Khyôn and other non-Iranians in that severe battle, just as Zaratusht taught to Vistâsp in the Scriptures and much that is manifest in the Scriptures.

Pâzand Version.

آنکه پس نیز از آن تا انجامیدن ایران خدائی هاوشتان زرتشت اندر کار
داشت و ش یک یک آن کداخته روی بربر بختن چون هوپرورد آردباد مارسپندان
بپساخته بردین بدش بوختن آگاهی اندر جهان سترده و بیدائیهستن بآن
نیز مه افدی ببهیدین برین در این نیز گوید که آن بس که نکیرندشان کرو بند
دروندان آن بیرنگ ور .

એક ૧૦ મી, તા. ૩ જ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ ગઈ વેલાથી અધુરી રહેલી પોતાની
આખત “જુદીન સવાલને લગતા કેટલાક ફકરાઓની તપાસ” આગલ ચલાવતાં
જણાવ્યું કે, ચજ્જન હા. ૪૫, ફા. ૧ લાની બે સેતરોનો તજુમો આ પ્રમાણે
કીધો છે:—“(તમે) જેઓ નજદીકથી તથા જેઓ દુરથી (આવીને) (મારેથી
દીનની આખત જાણવાને) ધચ્છા છે (તેઓને) (જે) હું જાહેર રીતે કહું છું
તે ઉપર હવે તમે કાન ધરો તથા ધ્યાન આપીને સાંભલો!” અસલ ફકરામાં
“મારેથી દીનની આખત જાણવાને” શબ્દો નથી. ૪૫માં હામાં ધર્મ ઉપરાંત
પ્રીલસુપ્રી, સખાવત, સુખ-દુઃખ વગેરેની આખતો છે માટે જેઓ નજદીકથી
તથા દૂરથી આવતા હતા, તેઓ ફક્ત દીનની આખત સમજવા આવતા હતા
એમ કહેવાય નહિ. કેટલાકે ધર્મ સિવાયની ખીજી આખતો સાંભલવા પણ
આવતા હોય; અને આપણે પેહલવી ઉપરથી જોઈ ગયા છીએ કે, જરથોશ્ત
સાહેબે દીન સિવાય ખીજી ઘણીક આખતોનું જ્ઞાન લોકોને આપ્યું હતું.
એકખારગી એમ સમજ્યે કે, આ હામાં ફક્ત દીનનીજ આખત છે, છતાં
આ ફકરામાં એવું કશું લખ્યું નથી કે દીન કુલ માણસજાત માટે છે. યનવા
જોગ છે કે, જેઓ નજદીકથી તથા દુરથી જરથોશ્ત સાહેબનું લાપણ સમજવા
આવતા હતા તેઓ પોષર્થોત્કેશી યાને અસલ માજ્દયસ્ની દીન પાલનારાઓ
હોય-કે જે માજ્દયસ્ની દીન અગડેલી હોવાથી જરથોશ્ત સાહેબે તેમાં સુધારો

કીધો હતો એમ આપણે જોઈ ગયા. પેહલવીમાં નો
 ("આ પ્રમાણે જાહેર કરવું") કીધો છે, જે કે કેટલાક હસ્ત-
 લેખોમાં ૧૮૫૧ ("આ પ્રમાણે દીન જાહેર કરવી" આમ પણ
 લખાણ મલે છે). નેચોસિંધે ફકત "આ પ્રમાણે જાહેર કરું છું" એવો તબ્તુમો
 કીધો છે. છેવટે પેહલવી શરેહમાં તથા તેના સંસ્કૃત તબ્તુમોમાં કહ્યું છે કે,
 નજ્દીકથી તથા દૂરથી આવનારાઓ 'એર્વંદ સ્થાન' = માં અલ્યાસ
 કરવા આવતા હતા. આગલ ચાલતાં મી. હોડીવાલાએ યજ્ઞન ૪૫, ૫ વાલો
 ફકરો રજુ કીધો હતો અને તેનો આ રીતે તબ્તુમો કીધો હતો:—"તે કલામ
 કે જે મને સર્વથી સરસ આખાદી કરનાર અહુરમજ્દે કહ્યો છે (તથા) જે સાંભ-
 લવાને માણસોને માટે શ્રેષ્ઠ છે તે હું આ પ્રમાણે રજુ કરું છું-જેઓ અત્રે સારાં
 મનનાં કામોથી મને તાબેદારી તથા ધ્યાન અર્પણ કરશે તેઓ કને તનહરોસ્તી
 તથા અમરપણું જશે." તેવણું કહ્યું કે, પેહલા વાક્યમાં જે 'કલામ' વિષે કહ્યું છે
 તે કલામ પાછલા વાક્યમાં છે. સવાલ ઉઠે છે કે તાબેદારી તથા ધ્યાન કોણને
 અર્પણ કરવાનું છે? અહુરમજ્દને કે જરથોશ્તને? તેનો જવાબ યજ્ઞન હા ૩૩,
 ૧૪ તથા ૪૬, ૧૭ ઉપરથી મલે છે કે, અહુરમજ્દને. અસલના મજ્દયરનીઓ
 અહુરમજ્દની તાબેદારી કરતા હતા, માટે માનસોનો અર્થ "તેઓ સિવાયના
 લોકો" આ પ્રમાણે સંકેતી નાખવો પડે. પાંધર્યોત્કેશી લોકોને જે શિક્ષણ
 આપે છે તે આ કે, અહુરમજ્દની તાબેદારી કરવામાં જ વલ્યું નહિ પણ સાથે
 સાથે ભલાં મનનાં કામો પણ કરવાં જોઈએ.

એ ઉપર વાદવિવાદ ચાલતાં એર્વંદ જમશેદજી નાદરશાહે જણાવ્યું કે,
 જરથોશ્ત સાહેબની આગમજ પાંધર્યોત્કેશી જેવું કશું હવું નહિ. પાંધર્યોત્કેશી, રજુ
 અથવા વડા ધર્મગુરૂને અર્થે વપડાયેલો છે. યજ્ઞન હા ૪૫, ૨ માં જે ખાસ
 ખાખત છે, કે જે બીજા ધર્મોમાં નથી. તે બે મીનો-રપેન્ટ અને અફૂની છે
 અને તેજ જરથોશ્ત સાહેબે સર્વથી પેહેલે સમજાવ્યું હવું અને તેખી ધર્મનાં
 ખાસ શિક્ષણનેજ લાગુ પડે છે. મી. રતનજી ગોરવાલાએ જણાવ્યું કે એજ હાના
 પેહલા ફકરાની બીજી સેતર ઉપરથી જેઓ નજ્દીક અને દૂરથી આવ્યા તેઓ
 જુદાદીન નહિ હતાં એમ કાંઈજ નથી.

શેઠ બેહરાંમગોરે જણાવ્યું કે અહુનવરના એકવીસ કલામ તે અહુનવરની
 બંદગી કે એકવીસ નુસ્ક; અને જે તે જરથોશ્તે શિખવ્યા હોય તે શું તે
 ધર્મમાં નહિ આવે, જેને માટે 'વચે-ઝૂષદયાઇ' બોલ વપડાયેલો મલે છે.
 ધર્મને માટે અવસ્તામાં 'વચ' ઘણી ગમ વપડાયેલો છે. વંદીહાદ ૧૮, ૯ માં ગના-
 મીનોની પેઢાયણને નાશ કરવા માટે કયાં હુથ્યારનો ઉપયોગ કરવો એમ
 જરથોશ્તને પુછવામાં આવે છે. તેના જવાબમાં હોમ, તરત, હાવન ચાને
 યજ્ઞનમાં વપડાતા આલોતો સાથે 'વચ-મજ્દા-ફર્યોખત' જે અકરન જમા-
 નામાં અહુરમજ્દાએ પેઢા કર્યો હતો, અને જે 'અહુનવર'નો કલામ છે, તેને માટે
 'વચ' વપડાયેલો છે, અને તે 'વચ' તે દીન અથવા ધર્મ. વલી અવસ્તામાં 'વીરપ

-સ્ત્રવાઓ' 'જરથુસ્ત્ર ચજ્મધદે' વાક્ય આવે છે, ત્યાં પણ 'સ્ત્રવાઓ'ની મતલબ દીન અથવા ધર્મનીજ છે. વત્રી યજ્ઞનેનો આખો ૧૯ મો હા જે 'અહુનવર'ની ખાખતમાં છે તે ખારીક ખીનીથી જોતાં સદંતર ધર્મનીજ ખાખત છે, તે સિવાય 'હુતંગ હાધતિ'ના હામાંખી 'વયો ચત્ ચજ્મધદે' વાક્ય આવે છે, 'વચ્ચ' અને 'સ્ત્રવાઓ' શબ્દો અવસ્તામાં દીન અથવા ધર્મને અર્થે વપડાયલા છે. યજ્ઞન વગેરેની ક્રિયાઓમાં જોતી- 'યથા અહૂ વધર્યો જઝાતા ફા મે ઝૂતે' અને રાશ્ટ્રી અથવા આતરવક્ષી 'યથા અહૂ વધર્યો યો જઝાતા ફા મે ઝૂતે' વાક્યો બોલે છે, તેખી ધર્મને લાગુ પડે કે તે તપાસવાનું છે. વક્ષી 'જાહસ્પરમ'માં જોતાં તો એકું જણાય છે કે અહુરમઝદે શરૂઆતથીજ જરતોસ્તને પેગાંઝમરીનાં કામને માટે નેચ્યો હતો.

યજ્ઞન ૪૫, ૫ ની ખીજી સંતરમાં 'વયે ઝઘધાધ હ્યત્ મરંતએધઘયો વહિશંતમ' આવે છે તેની ખોલ્લી મતલબ દીન સમજાવવાની છે. એવંદ નાદરશાહે એ ફકરામાં 'મોધ અઘ્નાધ' આવે છે તેનો અર્થ 'મારા તેને' નો કરી જરથોસ્તને લાગુ પડતો જણાવ્યો, પણ મી. ગોરવાલાએ કહ્યું કે 'અઘ્નાધ' તો 'યોધ' સાથે જાય છે. અને 'યોધ' તથા 'દાન્' ખંધે અહુવચનમાં છે, જ્યારે 'અઘ્નાધ' એક વચનમાં છે. તે ઉપરથી એવંદ નોશરવાનજી ખર્જેરજી દેશાધએ કહ્યું કે આપણે દરરોજ ખંદગીમાં 'અઘ્નાધ રએશ્ય' પઢ્યે છીએ તે ખંદગી યજ્ઞન હા ૬૮, ૧૦, ૧૧ માંથી લેવામાં આવી છે, જ્યાં એમ આવે છે કે : યો વો આપો વડહીશ ચજ્મધતે અહુરાનીશ અહુરહે વહિશતાઘયો જઝાધાઘયો સ્ત્રએશતાઘયો જઝાધાઘયો હ્યો-પધરિડહશતાઘયો જઝાધાઘયો' 'અઘ્નાધ રએશ્ય' ઇત્યાદિ, ત્યાં 'અઘ્નાધ' યોને લાગુ પડે છે અને તેની મતલબ "જે કોઇ ભલા પાણીને આરાધે તેને ખોરેહ-નુર ઇત્યાદિ હોજે" એમ આવે છે, અને એ 'અઘ્નાધ રએશ્ય'ની ખંદગીને પાછલથી પેહલા પુરૂષ એકવચનમાં હોય તેમ ગણવામાં આવે છે. એવંદ દેશાધએ જણાવ્યું કે, મી. હોડીવાલા પ્રીલસુપ્રી, સખાવત, સુખ-દુઃખ, નીતિ અને સધલા સદચરણને, ધર્મથી જુદીજ ખાખતો લેધ જણાવે છે કે અસલ ફકરામાં "મારેથી દીનની ખાખત જણવાને" એ શબ્દો નથી. પણ તેમણે જણાવેલી ખાખતો તો ધર્મ અને દીનનાં મથાલામાંજ સમાઈ જાય છે. ખીજા બોક્ષામાં કહીએ તો સખાવત, સુખ-દુઃખ, પ્રીલસુપ્રી, નેકી, નીતિ વગેરે સર્વ ધર્મનાં ખુદ અંગ અથવા ભાગો છે. ધર્મ તે એક જાડ અને તેનાં ઉપલાં ગુણો તે તેની શાખા અથવા ડાલ-ડાખલીઓ છે.

બેઠક ૧૧ મી, તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૧.

શેઠ હોડીવાલાની ગધ વેલાની ખાખતનાં સંખધમાં એવંદ નાદરશાહે પોતે વધુ વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે, સ્પીગલ-પેહલવી યજ્ઞનેમાં સુદીન બોલ છે, તેમજ મહૂમ દસ્તુર જામારપણવાલાં યજ્ઞનેનાં ઘણાંજ જુનાં પેહલવી MS., જેની ઉપરથી ડૉ. મીલ્સે ઑક્સફર્ડની બોલ્ડેચન લાયબ્રેરીમાંથી

“ફોટો-ગ્રાફી” કરાવી બાહર પાડ્યું છે. તે MS. બૌદ્ધધર્મ લાયબ્રેરીને ભેટ આપવાની ઘણા વર્ષ આગમજ તપાસ્યું હતું, અને તેવણે તેની તે વખતે નોંધ કરી લીધી હતી. તેમાં “સ્પેશિયલિઝમ” શબ્દ ખવાઈ ગયેલો છે, અને ‘સ્પેશિયલિઝમ’ શબ્દના ડે નો નીચેલો ભાગ ખવાઈ અથવા કપાઈ ગયો છે.

શેઠ બેહરાંમગોરે કહ્યું કે—*میرزا محمد علی خان* નું પાઞ્જ—*میرزا محمد علی خان* લખાયેલું મલે છે. એવંદ નાદેરશાહે વધુ જણાવ્યું કે, આપણ સર્વ અભ્યાસીઓ એવંદ કાવસજી કાંગાનાં તજ્જુમા ઉપર આધાર રાખ્યે છીએ, સમજ એ તજ્જુમા સર્વથી પેહલાં તેવણે મસિક્ક કર્યા છે, પણ તે એવંદ કાવસજીની પેહલાંજ કેશેશ હોવાથી તેમાં કેટલીક ખામીઓ કુદતીજ રેહવી જોઈએ, જે કે તેવણ (નાદેરશાહ) પણ પેહલાં એવંદ કાવસજીનાં તજ્જુમા જોઈનેજ પછી તેમાં યોતાની તરફથી તેવણને શુદ્ધ લાગતા તજ્જુમા કરે છે. માટે આપણ અભ્યાસીઓએ ખીજાઓના કીધેલા તજ્જુમા ઉપર આધાર ન રાખતા યોતાના જાતીઅભ્યાસથી તપાસ કરી તેની બરાબર તેહકીક કરવી ઘટે છે. તે ઉપરથી શેઠ બેહરાંમગોરે જણાવ્યું કે, જુદીદીન સવાલને લગતી ખાખતમાં જે Expert Committee નેમાઈ હતી, તેના આગલ ડૉ. વેસ્ત, હામિસ્તેતે, સ્પીગલ, એવંદ કાવસજી કાંગા, વિગેરેના તજ્જુમાઓ રજુ થયા હતા, તે વખતે મહૂમ શેઠ કામાજીએ જણાવ્યું હતું કે, જે તજ્જુમાના ગ્રંથો રજુ થયા છે તે ઉપર આધાર રાખી એ તપાસનું પરિણામ બરાબર લાવી શકશે નહિ; એને માટે તો Expert Committee ના દરેક સાહેબે યોતે જોતે દરેક ફકરાની બારીક તપાસ લેઈ છેવટના નિણય ઉપર આવવું જોઈએ, અને ત્યારેજ તે પુરતું વજન મેલવી શકશે; તો પણ તે કમિટિમાંખી ઉપલાજ તજ્જુમાઓના આધાર લેવામાં આવ્યો હતો. એવંદ નાદેરશાહે કહ્યું કે, હા ૪૫, ૧ માંના તજ્જુમામાં ‘આવીને’ તેમજ ‘દીનની ખાખત જાણવાને’ માટેનાં અસલમાં કાંઈ શબ્દો નથી. જે () વહલાયામાં લીધેલા એ અને એવાજ ખીજા શબ્દો કાઢી નાખ્યે તો એ ફકરાની કાંઈ મતલબ નિકલે નહિ. તેવણે એ ફકરાનો તજ્જુમા આ રીતે કર્યો હતો :—

“I intend to announce it, now you give your ears, now you hear those who from near and those who from distant request (خواست= to desire—request), now it (is) open to all, because you have been very intelligent (دانا= wise). Ill-advised will not again hurt, injure life. The Dregvāṃ (is) stopped by his ill-sorted tongue (بزدلی= to check—stop).”

શેઠ બેહરાંમગોરે કહ્યું કે જરથોસ્ત સુધારક હતો કે દીન લાવનાર (યેગામ્બર) હતો તે તપાસવા માટે આપણને યસન હા ૪૫, વંદીલાદ પર્ગર્હ ૧૯, જેમાં *دانا* *بزدلی* *خواست* *بزدلی* *خواست* વાકય આવે છે, તેમજ યસન હા ૧૯ તથા

દીનકર્ત વગેરે જોતાં તો તે “દીન લાવનાર” હોતો એમ જણાય છે. જરથોશ્તના મગજમાં દાદાર અદુરમજદે Faith, hope and charity મુકયાં તેથી તેને revelation કહે છે અને અહુનવરના ૨૧ કલામો ઉપરથી તેણે દુન્યાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેલવ્યું હોય તેથી તેનાં તે જ્ઞાનને દીન અથવા ધર્મ કહે છે.

મી. મેહરજીભાઈ માદને એવો વિચાર જણાવ્યો કે, ખીજાઓએ જે તજુમા કીધા હોય તેનો આધાર લઈ તકરાર ન કરતાં અસલ લખાણમાં શું છે તે ઉપરની તપાસથીજ વાદવિવાદ ચલાવવો યોગ્ય થઈ પડે.

અને પ્રમુખ સાહેબે જણાવ્યું કે Expert Committee નો જે એહવાલ છપાવેલો છે, તેમાંના ફકરાઓ લેઈ, મી. હોડીવાલા પોતાની તરફના જે વિચારો દર્શાવે છે તેમ કરવામાં તેવણ સદંતર કાયદાસર છે, પણ તે વિચારો અધાને કાંઈ બંધન કરતા નથી, તેમજ તે વિચારો તે આ મંડલીના વિચારો છે એમ ગણાયખી નહિ. આપણી મંડલીની મુખ્ય નેમ તો દરેક ખાખતની ખારીકીથી જોસ્તેજોઈ કરી, દરેક સલાસદે પોતાનાં અભ્યાસ તથા વિચારનું પરિણામ શું છે તે જોવાનું છે અને તેમ કરતાં દરેક અભ્યાસીનાં વિચાર અને મત તે તેનાં એકલાનાં છે એમ લેવાનું છે.

બેઠક ૧૨ મી, તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭.

શેઠ જમશેદજી દાદાભાઈ નાદરશાહે યજ્ઞન હા ૫૩, ફા. ૨ નો પોતાની તરફનો તજુમા રજુ કરતા જણાવ્યું કે, એ હામાં પેગામ્બર સાહેબ જરથોશ્ત બે ખાહેશ રાખે છે; તેમાં એક તો લોકો તેમનો ધર્મ કબુલ કરી તે મુજબ ચાલે અને ખીજી પોતાની નહાની બેતાને પરણાવવાની છે. જો એ હાનાં ૧ લા, ૨ જા અને ૩ જા ફકરાને છુટા છુટા લેઈ તપાસે તો તેની મતલબ જુદીજ થઈ જાય છે, તેથી કરીને એ ત્રણે ફકરાને સાથે લેઈ તપાસવા જોઈએ, અને એ અધાનો આધાર તેવણે વ્યાકરણ ઉપર રાખ્યો છે. પેહલા ફકરામાં આવેલા *...would be heard* એલનો અર્થ ધાતુ *...* નો aorist લેઈને “would be heard” નો કરવો અને *...desire* નો desire=ખાહેશ લેવો. *...injure* નો; *...and nevertheless learn* ધાતુ *...* શિખ્ to learn જેમાં *...* અને *...* જગા બદલે છે તે. (comp. *...*) એ શબ્દમાંના *...* નો અર્થ ‘nevertheless’ લેવા સિવાય ખીજી રીતે બરાબર સમજ શકાતું નથી. *...* નો અર્થ એક phrase તરીકે “during the whole life” નો લેવો અને તે *...*=Lat. *ævum* એટલે eternity, an age, the life of man, times,” એ ઉપરથી લેવો. *...* (વેસ્તર્ગાઈ) નો “for the thought=Sans. *...* જ્ઞાન thought, meditation, reflection, especially profound and abstract religious contemplation ;

ચરનાસ્થા આ કૃઓરેત્. [or. મનઃકુહા ઉપધાઈશ્ચ ધ્યઓથનાઈશ્ચા કનૂમ્ ચરનાસ્થા આ કૃઓરેત્ મજ્ઞાઓ. વલ્લાઈ (અસ્તી.)]

અર્થ :—અને તેથી કરીને રાસ્તીના માર્ગો (યાને) સઓધ્યન્તની દીન જે અહુરમજ્ઞદે યજ્ઞશી છે (અથવા દીન જે અહુરમજ્ઞદે સઓધ્યન્તોને યજ્ઞશી છે) તે જરથોશ્ત સ્પિતમાનના ચેલા કચે વીરતાસ્પ તથા દાનાવ કસઓશ્ત તે (શખ્સ) ને શિખવે કે જે નેક મનશ્ની, ગવશ્ની અને કુનશ્નીથી અહુરમજ્ઞદની કીર્તિ ગાવાને માટે દીનના એલમ તથા ક્રિયા સાથની આરાધનાઓ ઉપર એતેકાઠ રાખે (અથવા, જે શખ્સ મનશ્ની, ગવશ્ની તથા કુનશ્નીથી દીનના એલમ તથા ક્રિયા સાથની આરાધનાઓ ઉપર એતેકાઠ રાખીને મજ્ઞદની કીર્તિ ગાવાને માટે [છે યાને તત્પર છે])

૫૩૩-૫૩૬ કૃઓર્ ત્-ક્રિયાપદ Imperfect, Paramai, 3rd person singular of ૫૩૩-૫૩૬=કૃવર્ 3rd Class; અથવા Present participle indeclinable. એની ઉપર એવર્દ નાદેરશાહે નીચલા વાંધાઓ રજુ કર્યા હતા:—‘દએનાંમ=શનાઈનીદારીહ’ એક વચનમાં છે અને તે noun in apposition to ૫૩૩-૫૩૬=‘પથો’ છે કે જે અહુ-વચનમાં છે. પણ એનો જવાબ એ છે કે, idea તો એકવચનનો જ છે. ૫૩૩-૫૩૬=‘ખનૂમ્’ નો અર્થ ‘ખુશાલી’ જોઈએ, પેહલવીમાં તેનો અર્થ ૫૩૩-૫૩૬=‘શનાઈનીદારીહ છે’ એના જવાબમાં મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે, નેયેસિંધે ‘જાનાતિ’ નો અર્થ કર્યો છે, તે વિદ્યા અથવા એલમનો અર્થ સૂચવે છે. એવર્દ નાદેરશાહે ૫૩૩-૫૩૬=કૃઓર્ ત્ ને ક્રિયાપદ લેવા ના પાડી હતી અને તેને indeclinable જણાવ્યો હતો, તે ઉપરથી મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે, Present participle ગણવાને તેવણને કાંઈ અડચણ નથી.

એવર્દ નાદેરશાહે વધુ જણાવ્યું કે ૫૩૩-૫૩૬ ની પછી ૫૩૩-૫૩૬ આવે તો ૫૩૩-૫૩૬ થાય છે અને ૫૩૩-૫૩૬=ચચ-તૂ તે ૫૩૩-૫૩૬ નો ખીજો આકાર છે; બે અક્ષરો એક વર્ગના કે જીહા વર્ગના મલે તોખી ફેરફાર થાય છે. શેઠ બેહરામજોરે કહ્યું કે ૫૩૩-૫૩૬=‘હચ’ ઉપરથી નિકલેલા બે શબ્દો મલે છે, તે વંદીદાદની ૧૮ મી પર્ગનામાં ૫૩૩-૫૩૬=‘હિષ્પાનિ’ અને યજ્ઞશ હા ૧૧ માં, ૫૩૩-૫૩૬=‘હિષ્પએશ’ છે. એવર્દ નાદેરશાહે જણાવ્યું કે ૫૩૩-૫૩૬=‘અનિ’ મત્યથ Imperative, form desiderative અને future ને અર્થ પશુ આવે છે અને તેનો અર્થ ‘let me’ નો થાય છે.—

મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે, ગાથામાં જે પદ તરીકે આવે છે તેને ગદ્યમાં અઢલી કરતાં ઘણા ફેરફાર કરવો જોઈએ નહિં. સર્નાશીન સાહેબે જણાવ્યું કે મી. હોડીવાલાનાં એવર્દ નાદેરશાહનાં ૧ લા ફકરાના તબ્દીમાંની મતલબમાં એમ જીહા લેતાં કાંઈ જાણે ફેર પડતો નથી. એવર્દ નાદેરશાહે જણાવ્યું કે, ૫૩૩-૫૩૬=‘ખનૂમ્’ ને માટે પેહલવીમાં ૫૩૩-૫૩૬=‘શનાઈનીદારીહ’=

ચોપનમાં વર્ષમાં ચાલેલી બાબતો.

—:—

ચોપનમાં વર્ષમાં બધી મળી ૧૫ બેઠકો મળી હતી.

—:—

બેઠક ૧ દી તા. ૧૪ મી એપ્રિલ ૧૯૧૭.

હાજર થયલા સાહેબોનાં “બેલત”થી મત લેતાં નીચલા સાહેબોની ચાલુ સાલ માટેના સન’શીન, ખજાનચી તથા બેંક-ઑનરરિ-સેક્રેટરિઓ તરીકેની નેમણુક થઇ હતી:—

શેઠ મનચેરજી પેસ્તનજી ખરેઘાત, I.C.S. (Retired)—સરનશીન.

એર્વહ રૂસ્તમજી કેઆસજી મોદી, F.A A.—ખજાનચી.

એર્વહ નોશિરવાન બજોજી દેશાધ

શેઠ રતનજી ફરેહુન ગોરવાલા, M.A. } બેંક-ઑનરરિ સેક્રેટરિઓ.

મંડલીના મહંમદીશ મોખદ લાઇ ફરામરોજ ડાસાલાઇ ઉનવાલાનું તા. ૨૮ માર્ચ ૧૯૧૭ નું પત્ર જેમાં તે લાઇએ મંડલીનું કામ બજાવી નહિ શકવા માટે આવતી તા. ૧ દી મે ૧૯૧૭ થી ચોતાનું રાજનામું લખી મોકલ્યું હતું તે ઑનરરિ મુનશીએ રજુ કરતાં, એ રાજનામું બહાલ રાખવાનો ઠરાવ થયો હતો.

લાઇ ફરામરોજ ડાસાલાઇ ઉનવાલાને બહલ મંડલીનાં કામ માટેના મહંમદીશ તરીકે મોખદ ડાસાલાઇ હોરમજી પાવડીની રૂ. ૧૦૦) અંકે રૂપ્યા એકસોનાં વર્ષાણુ નેમણુક કરવામા આવી હતી.

ઑનરરિ મુનશીએ ગુજરતેહ સાલની બેઠકોના દુક ઇન્ટેબાબ રજુ કરવા બાદ, શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ હરખાસ્ત કીધી અને તેને શેઠ મેહુરજીલાઇ નોશિરવાનજી કુકાએ ટેકો આપ્યો કે, “ગુજરતેહ સાલનો મંડલીનો વહિવટ માનવંત સન’શીન સાહેબ, ખજાનચી સાહેબ, તથા બેંક-ઑનરરિ સેક્રેટરિઓએ તરફી લેઇ ખંત અને ઉલટથી ચલાવ્યો તે માટે તથા ગુજરતેહ સાલનો એહવાલ રજુ કરવા માટે મંડલી તે સાહેબોનું મ્હોટું એહસાન માને છે.

ઑનરરિ મુનશીએ હરખાસ્ત કીધી અને તેને શેઠ અર્હેશર ખુર્શેદજી વેસાવે-વાલાએ ટેકો આપ્યો કે, ગુજરતેહ સાલનો મંડલીની પુજીનો આવક-જાવકનો અહેસાબ, ખજાનચી સાહેબે તરફી લેઇ ત્યાર કર્યો છે તે તપાસી તે ઉપર ચોતાના વિચારો જણાવી સહી કરી મોકળવા માટે એર્વહ સાહેબો રૂસ્તમજી

મેહરનોશ્લ મસાની તથા પાહુલનળ દોરાબળ પાવરી, B.A. ની ઓનરરિ ઓડીટરો તરીકે નેમણુંક કરવી. એ હરખાસ્ત સર્વાનુમતે અહાલ રહી હતી.

મંડલીનાં એક સ્થાનિક સભાસદ શેઠ અન્નેશ્લ ફરામરોજ્ જોશી, B.A. એ મંડલીના life-member નું લવાનુમ ૩. ૫૦) ભરી તેમાં પોતાનું નામ દાખલ કરવા જણાવ્યું છે, તે રકમ ઓનરરિ મુનશીએ રજુ કરતાં, શેઠ અર્દે-શર ખુશીશ્લ વેસાવેવાલાની હરખાસ્તને શેઠ ખોદાખજ એદલશ્લ પુનેગરે ટેકા આપવાથી શેઠ અન્નેશ્લ ફરામરોજ્ જોશીનું નામ life-member ની ટીપમાં દાખલ કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

મંડલીની આશરે ૩. ૧૮૦૦) ની પુલ જે પોસ્ટ ઓફીસ સેવીન્સ બેંકમાં માનવંત પ્રમુખ સાહેબ તથા એર્વદ જમશેદશ્લ દાદાભાઈ નાદરશાહના જોડયાં ત્રસ્તી તરીકેનાં નામ ઉપર છે, તેને 'બાર-લોન'માં કેવી પ્રકારે રોકવી તે ઉપર લખાણથી વાદવિવાદ ચાલવા ખાદ, શેઠ મેહુરજીભાઈ નોશરવાનશ્લ કુકાએ હરખાસ્ત કીધી અને તેને શેઠ શાપુરજી હોડીવાલાએ ટેકા આપવાથી સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો કે, ઉપલી ૧૮૦૦ ની રકમમાંથી ૩. ૧૫૦૦)ની રકમ સાહુરા પાંચ ટકાની બાર-લોનનાં બોન્ડમાં રોકવાને મંડલીના ઉપલા ત્રસ્તી સાહેબોની સહી સાથનાં ફોર્મો ભરી, પોસ્ટ ઓફીસ સેવીન્સ બેંકનાં સત્તાવાલાઓને ફરમાશ કરવી અને તેનું દર વર્ષે ઇન્કમ-ટેક્સ-થી મેકડું જે વ્યાજ ઉપજે તે મંડલીના ખાતામાં જમે આપતા જવું.

બેંક ૨ જી, તા. ૨૧ મી એપ્રિલ ૧૯૧૭.

એર્વદ જમશેદશ્લ દાદાભાઈ નાદરશાહે પોતાની ખાખત ચલાવવા આગમ્ય ચોક્કસ શબ્દોનાં વ્યાકરણ વગેરેનાં સંબંધમાં નીચે મુજબ જણાવ્યું હતું:—

અવસ્તા ભાષામાં આજ્ઞાર્થનાં પ્રત્યયો લલિખ્યને માટે વપરાય છે તેના કેટલોક ખોલાસો મેં આગલ કીધો છે; તેમ છતાં જેઓને એ વિષે વધુ તેહકીક કરવી હોય તો મહૂંમ એર્વદ કાવસજી એદલશ્લ કાંગાનું વ્યાકરણ વાંચવાની તેમને એલતેમાશ કરું છું, જેમાં એ વિષે સંપૂર્ણ ખોલાસો કરવામાં આવ્યો છે.

Imperative, 1st & 3rd person કોઈ વખતે Optative (Potential) ને અહલે જેમ અવસ્તામાં તેમજ સંસ્કૃતમાંથી વપરાય છે—જુઓ મેક્ષમ્યુલરનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ સદે ૧૩૮. જાણ્યું તથા નક્કર એ બે શબ્દોને છુટા પાડવા માટે વાંધો લેવામાં આવે છે, તો જો કે એ બે શબ્દોની વચ્ચે ખીજા ખાર શબ્દો આવેલા છે. તેમજ ગાથા-યજ્ઞન હા ૪૫, ૮ માં નક્કર અને તેનાં relative નાની વચ્ચે પંદર ખોલનો તફાવત છે, અને એવી રીતે ગાથામાં ઘણું લાગે જોવામાં

આવે છે, પણ જે જોવાતું છે તે દૂર નથી પણ તેનાં વ્યાકરણનો સંખંધ થું તે છે.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે, મહૂમ એવંદ કાવસજી કાંગાએ પોતાનાં વ્યાકરણનાં ૩૦૯ માં સફા ઉપર, ૬૪૫ માં ફકરામાં કહ્યું છે કે: In some rare instances, the imperative third person expresses the future time near at hand. અને તેનો ફકત એકજ દાખલો વંદીદાદ (૨-૨૨) નો છે, જેમાં *જાહાંગીર-સાહેબ* શબ્દો આવે છે. તેવણે કહ્યું કે, સંસ્કૃતમાં મને એવા અર્થનો કશો દાખલો મળ્યો નથી, માટે Imperative વાંચન હસ્ત લાગતું નથી, એમ હું ધારતો હતો, પણ હમણાં હું Geldner ઉપરથી જોઉં છું કે *જાહાંગીર-સાહેબ* વાચન પણ મલે છે, કે જે present tense માં છે. અને તે ભવિષ્યમાં વપરાય છે એ તો ઘણું જ જાણીતું છે.

ત્યારપછી એવંદ નાદરશાહે પોતાની ખાખત યજ્ઞ. હા ૫૩, ૩ નો તજુમી તથા તે ઉપરનું વિવેચન નીચે મુજબ રજુ કર્યું હતું:—

Yasna LIII—1. The best wish of Zarathushtra Spitama would be heard, if Ahura Mazda gave him through righteousness, by way of reward, blessed life for ever, and those, who hurt him, nevertheless learnt the words and actions of the good religion.

2. And that the Kava Vishtâspa and Frashaostra, followers of Zarathushtra Spitama, approving the adorations and celebrations of Mazda, which are the true ways of wisdom, would follow through thought, words and deeds, seek after his joy which (is) the religion that Ahura Mazda has given to the Saoshyants (those whose deeds would benefit the world).

3. And that true believer of Vohuman, Asha and Mazda he might make thy lord, O thou Pouruchishti Haechataspāna Spitami! the mighty amongst the daughters of Zarathushtra. Confer therefore with thy brightest talent to make (thyself) bounteous of obedience.

4. I will, certainly, emulate him in loving, whom (my) father would appoint as the master from amongst the men fit to be husband and as a pious relation from amongst the pious. May there be unto me the brilliant property (thing owned) of Vohuman (which) Ahura Mazda gave for ever to the good religion.

5. I, the instructress, speak to the girls who are being married, and to you, O bridegroom ! give your attention to learn these my divine intuitions (religious teachings) and practise the life of Vohuman. Righteously let each one of you intensely love the other, because, it would be his happiness (or a good touch-stone or test).

6. Verily, O followers of Druj ! men as well as women, you bind the curbs of custom on (i. e. obstruct) progress. O invokers of Druj ! you increase much the hostile bodies to beg through them in the spiritual life happiness-destroying bad-food from (or for) the air-borne Dravands, living according to fixed law.

7. And, further, O female devotees ! your reward would be of that extent to which the most heart-felt greed (is) going out and down from the root : whereas also your last word will be woeful to that extent (to which) you cool by forming (i. e. appease) the spiritual Darvands (i. e. evil passions) that-are-not-destroying-the-enemies,

NOTES :—53, 1. $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ ind. nevertheless learn. \checkmark शिक्ष to learn; comp. $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ —53, 2. $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ = दास = a knowing man.

$\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ = for the thought, Sans. ध्यान = thought, meditation, reflection; especially profound and abstract religious contemplation, divine intuition or discernment ; comp. Ar. دين conscience and دين faith, religion.

53, 3. $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ = $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ + $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ = one who believes properly $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ = पश्य, proper, fit, wholesome, agreeing with. $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ आस्तिक (from अस्ति 3/1 of अस् to be), believing, faithful, pious ; one who believes in God and another world.

$\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ = यन्त्र m. यन्त्री fem. Ved. great, mighty, powerful, &c. $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ = सदानु. Ved. bounteous, giving well or liberally. $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ from शुन white pure, bright Ved. $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ = सम्प्रच्छ. Cl. 6. to consult about, to greet. $\text{अथर्वनाट्यशास्त्रं}$ = अरमति Ved. obedience, devotion; a goddess, described in the Vedas as protecting the worshippers of gods and pious works in general.

53, 4. વિ. certainly.

વિસ્પર્ધ Cl. 1, to emulate, vie with.

વિધા Cl. 3, to enjoin, settle, fix.

વિપ્રબંધુસાસ out of the class of men able to protect; i.e. men fit to practise husbandry, from વિપ્રબંધુ =Eng. pasture; a guardian, comp. Eng. husband = A.S. hūsbōnd, house-master, husband, husbandman, the master of a family (obs.); Av. વિપ્રબંધુ , વિપ્રબંધુ = Sans. વિપ્ર master; husband.

53, 4. વિપ્રબંધુસાસ = during the whole life. વિપ્રબંધુસાસ = Lat. ævum, eternity, an age, the life of man, times.

53, 5. વિપ્રબંધુસાસ = Sans. વિપ્રબંધુસાસ , pass. pres. part., being carried or borne, from Sans. વિપ્ર to carry away; to take in marriage [choose a husband or wife] to marry a wife.

વિપ્રબંધુસાસ = Sans. વિપ્ર Cl. 6. to take in marriage, choose a husband or wife, marry, bridegroom, voc. sing.

વિપ્રબંધુસાસ = Sans. વિપ્ર Cl. 4, to practise, repeat.

વિપ્રબંધુસાસ = Ved. વિપ્રબંધુસાસ an instructress.

વિપ્રબંધુસાસ = શાન a touchstone or વિપ્રબંધુસાસ to rejoice.

વિપ્રબંધુસાસ = Ved. વિપ્રબંધુસાસ a girl. Sans. વિપ્રબંધુસાસ a girl, a maiden. વિપ્ર from acc, plu. qualifying.

વિપ્રબંધુસાસ = See Y. 65, 8.

વિપ્રબંધુસાસ = Let hostilities go forth to him who has given *them* (water). hostile wishes (i.e. curses).

વિપ્રબંધુસાસ imp. 2/3, Sans. વિપ્ર Cl. 2, to be over; to excel; Cl. 4, to practise, exercise.

વિપ્રબંધુસાસ int. imp. 3/1=let him love well; વિપ્ર to love. વિપ્ર represents વિપ્ર .

53, 6. વિપ્રબંધુસાસ Acc. pl. curbs of custom. વિપ્રબંધુસાસ custom, Pers. વિપ્ર = Eng. road, route. Sans. વિપ્ર a road for carriage, a high-road (comp. Av. વિપ્ર and વિપ્ર = Eng. path & foot.) Ar. વિપ્ર seems to be derived from it.

વિપ્રબંધુસાસ Ved. વિપ્ર , a curb, rein, bridle,

•સર,જી-સસ pres. 2/3. cl. Sans. સ્થ to bind, to obstruct.

•સર,જી-સસ int. pres. 2/3 Sans. સ્થ to swell, increase inst.

શેરિવયતે.

•સર,જી Acc. pl. Sans. પર inimical, hostile. ર = ફૈ ind. an interjection of pain, anger, consciousness or perceptions, consideration, compassion.

•સર,જી રેસુ વો. pl. those who follow the wicked રેસુ = Sans. દુહ, ઇફ = one who hurts or injures, an evil or hostile being or spirit (in the olden language).

•સર,જી-સસ seems to be another form of •સર,જી-સસ in Vd. 5,4. In the same way. •સર,જી-સસ occurring in the next line appears to be another form of •સર,જી-સસ occurring in the same passage of Vendidad. (Comp. •સર,જી-સસ and •સર,જી-સસ) •સર,જી-સસ = living according to settled rule. •સર,જી = Sans. ઋત્, n. fixed or settled order, law, rule (especially in religion).

•સર,જી-સસ = Sans. સ્થ to desire or request or beg anything (acc.) from another (abl., gen. or with સકાશાત્).

53, 7. •સર,જી pres. part. active, nom. sing. going, from મજ Cl. 1, to go, move.

•સર,જી-સસ from વીજ્ Cl. 1, to go. pres. 1, 2nd pres. pl. Atma.-Cl. 10, to fan, cool by fanning or blowing upon.

•સર,જી Acc. pl. of •સર,જી fem. of •સર,જી = Sans. સક્ addicted or devoted to.

•સર,જી-સસ = Sans. મન્યુ pride; fury; rage, sorrow, distress.

•સર,જી = Sans. યત્ર when, since, because •સર,જી = Sans. પર m. an enemy.

શેઠ બેહરાંમગોરે એ ઉપર વિવેચન કરતાં જણાવ્યું કે, વહીશતા ધ્રિસ્ત ગાથાના ફકરામાં જે કૃષ્ણાશત્ર આવે છે તે મારા ધારવા પ્રમાણે હવર્ષોગ્વ ખાન્દાનને કૃષ્ણાશત્ર નથી, એ એક બીજે કૃષ્ણાશત્ર છે. એ કૃષ્ણાશત્રને 'સ્પિતામે કૃષ્ણાશત્રે' કહેલો હોવાથી તે સ્પિતમાન ખાન્દાનને હોય. હંતકથાની રૂએ અશો જરતોશ્તનાં ધણિયાંણીના પિતા કૃષ્ણાશત્ર અને તેવણીની બેતી પોઉચીસ્તાનાં ધણી જામારપ બને બાધઓ હતા. બનવાનેગ છે કે, હંતકથાએ કૃષ્ણાશત્ર અને જામારપ નામના એકથી વધુ પુરૂષો અશો જરતો-

શતના વખતમાં થઈ ગયલા હોવાથી, કૃષ્ણોશ્વ અને જામારપ નામના હુવર્ચોગ્વ ખાનદાનના બે ભાઈઓને આ સગાઇ લાગુ પાડી હોય.

ખેઠક ૩ જી, તા. ૫ મી મે, ૧૯૧૭.

શેઠ બેહરામગોરે પોતાની ખાખત, "A passage of Bundahish Ch. XIX, containing a reference to the spiritual effect of the fat and flesh of the pig," રજુ કરવા આગમજ પેહલવી લખાણ તથા શબ્દોનાં વાંચણની મુશ્કેલી વગેરેના સંબંધમાં લખાણથી ખોલાસો કરતાં જણાવ્યું કે અત્યારસુધીમાં પેહલવીને લગતા જે તજ્જીમાંઓ ખહાર પડ્યા છે તે કાંઈ સત્તાધારી તરજુમાં કહેવાય નહિ, અને તેને લગતી કોઈ સત્તાધારી ફરહંગ કે શરેહ નહિ હોવાથી ગુચવાડામાં વધારો થાય છે, જેને લગતાં ઘણાંક દાખલાઓ વિસ્તારીને જણાવ્યા હતા, તેમજ મજકુર ફકરોનો પોતા તરફનો તરજુમાં તથા નોંધો રજુ કરી, તેની વીન્ડીશમેન, હાઉગ, વેસ્ત, આકેટીલ, ફસ્તુર એદલ દારાખ જામારપઆશા વગેરેના તજ્જીમાંઓ સાથે સરખામણી કરી હતી, તેમજ એ વિષય પુરો થવા પછી સેવટે તેનો તજ્જીમાં તથા નોટસ વગેરે સામદું લેવાનું ઠરાવ્યું હતું.

ખેઠક ૪ થી, તા. ૧૯ મી મે, ૧૯૧૭.

એર્વાંદ જમશેદજી દાદાભાઈ નાદેરશાહે જણાવ્યું કે ધરાનમાં અસલ જુનહ-હિશન ઉપરથી જે ધણીએ નકલ કીધી છે, અને જે નકલ હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી હિંદુસ્તાનની નકલો થઈ હતી, તેમાં તેણે ભુલ કીધેલી લાગે છે કે તેરમાં પ્રકરણ પછી ૨૦, ૨૧ અને ૨૨ માં પ્રકરણ આવવાં જોઈતાં હતાં, અને તેની પછી ૧૪ થી ૧૬ સુધીનાં પ્રકરણ આવવાં જોઈતાં હતાં, પણ તેમ થયલું લાગતું નથી, અને એવી ભુલભરેલી નકલ ઉપરથીજ હિંદુસ્તાનની સઘળી નકલોમાં એકસરખી રીતે એ ભુલ રહેવા પામી છે. ધરાનથી એર્વાંદ તેહમુરસને મલેલી નકલોમાં એ ભુલ નથી. એર્વાંદ માણેકજી ફસ્તમજી ઉનવાલાની લીધેલી કીધેલી નકલમાં સફે તેત્રીસમાંની ત્રિજ સેતરથી છઠ્ઠી સેતરમાં આવતો જુનહ સુધીનો ભાગ શ. ઓ. એર્વાંદ ડૉ. જીવનજી જમશેદજી મોદીએ પોતાની જુનહહિશનમાં મુકી લીધો છે, પણ તેવણ તેને માટે કાંઈખી નોટ આપતા નથી, જ્યારે એ ભાગ વેસ્તગાર્ડની જુનહહિશનમાં રહેલો છે. એર્વાંદ તેહમુરસવાલી ટેક્ટમાં એ ખાખ દસમો છે.

તે પછી શેઠ બેહરામગોરે ગદ્ય ખેઠકથી અધુરી રહેલી ખાખત ઉપર આગળ વિવેચન કરતાં, તેમાં આવતા કેટલાંક શબ્દો ભુલભરી રીતે વાંચવાથી, તેના અર્થ કેટલા ઉલટાઈ ગયલા છે તેના દાખલાઓ આપ્યા હતા,

૩૫ જાગ્યો— શબ્દોને માટે તેવણું કહ્યું કે એ શબ્દોમાંના પહેલા અક્ષર — ને ફાસી' । અલેફ સમજી તેનો અર્થ નકાર દેખાડનારો કીધો છે, પણ એ શબ્દોમાંનો પહેલો જાગ્યો = “નસા” અથવા “નજસાત”નો અર્થ ધરાવે છે. પછીનો શબ્દ ૩૫ ‘ખુર’ = “hog” = “હુકર” તરીકે નહિ સમજવાથી, તે શબ્દને તેની આગમજના શબ્દ સાથે લેઈ તબુ'મે કરનારાઓએ એક બોલ ‘અનુસ્તાનક’ બનાવ્યો છે. પણ એટલે દારાબ જામાસ્પ આશાનાના તબુ'મા ઉપરથી જણાય છે કે તેવણું એ બોલ બરાબર સમજીને તેનો “શુવર” અર્થ કીધો છે. એ વગેરે બીજા ઘણા શબ્દોનાં જુદાં જુદાં વાંચણો કેવાં ભૂલભરેલાં થયાં છે તે દાખલા દલીલાથી વિસ્તારીને જણાવ્યું હતું, અને તે પછી ચોતા તરફનો તબુ'મે કહી સંભલાવી જણાવ્યું કે વીન્દીરમેને જે શબ્દસઃ તબુ'મે કીધો છે તે ઘણા વાજબી છે, કારણ જ્યાં તેને શુ'ચવાડો લાગ્યો છે ત્યાં તેણું તે બાબત છાડી દીધી છે.

બેઠક ૫ મી, તા. ૨૬ મી મે, ૧૯૧૭.

શેઠ બેહરામગોર તે. અંકલેસરીઆએ ગઈ વેળાથી અધુરી રહેલી ચોતાની બાબત ઉપરનું વિવેચન આગલ રજુ કરતાં જણાવ્યું કે, ૧૮૮૦ માં છપાયેલાં ‘સેક્ટેડ બુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ’નાં પાંચમાં વોલ્યુમના પહેલા ભાગનાં તેરમાં પ્રકરણમાં ડૉ. વેસ્તે જુનઠહિશનના બાબોમાં જે ફેરફાર થયો છે તે વિષે નોટ આપી સમજાવ્યું છે. પહેલવહેલી જુનઠહિશનની નકલ હિંદુસ્તાનમાં લાવનાર એવર્ડ રૂસ્તમ મેહેરવાન હતા અને કેટલાક મોબેદ ખાનદાનનાઓ તેમના શિષ્યો થયા હતા. આંકેટીલનો પહેલો ઉસ્તાદ હસ્તુર દારાબ હતા, જેનું ‘પેહલવીનું’ જ્ઞાન સારું હતું. જામાસ્પ વિલાયતી, જેને જામાસ્પ હકીમ તરીકે લોકો ઓળખે છે, તે તો ઘણો પાછળથી યજ્ઞદેગદી' સને ૧૦૯૦ માં હિંદુસ્તાન આવ્યો હતો. અને અધે ફેરતાં તેને ધરાનમાં અને હિંદુસ્તાનમાં વપરાતા રોજ-માહના સંબંધમાં તફાવત લાગ્યો તે ઉપરથી તેણે હસ્તુર દારાબને કેટલીક રીતે સમજાવી ચોતાની પક્ષમાં લીધો હતો, અને એ સુચવેલા ફેરફાર સુજબ પહેલો અમલ કરનાર હસ્તુર દારાબ એકલોજ હતો. એ જામાસ્પના બાપનું નામ હકીમ હતું. જેમ બીજા ઘણાઓ સમજે છે તેમ તે એક વેદ કે તખીબ હતો નહિ, અને તે ઉપરથી તેને હકીમ તરીકે ઓલખતા હતા નહિ. એ જામાસ્પ હકીમ પેહલવી બરાબર જાણતો હતો નહિ. આંકેટીલ પછી હસ્તુર એટલે દારાબ જામાસ્પ આશાનો તબુ'મે શુદ્ધપણમાં સારો છે. તેવણું એ જુનઠહિશનનો તબુ'મે કરતાં ‘મીનો ખેરદ’ વગેરે કેતાબોમાં આવેલી બાબતોનો આધાર લેઈ, ચોતા તરફની કેટલીક શરેહો સાથે તબુ'મે આપ્યો છે, અને તે ઘણી રીતે લેતાં શુદ્ધ જણાય છે. આંકેટીલે જુનઠહિશનના પાછલા ભાગના વાક્યો અને ફકરાઓ ઉલટા સુલટી કીધા છે, પણ હસ્તુર એટલેના તબુ'મા ઉપરથી જણાય છે કે તેવણું પાછળનો ભાગ બરાબર ગોઠવીને તબુ'મે કર્યો છે.

ખલ- 110 = 'પવન અએતીહુ' ના સંખંધમાં શેઠ બેહરામગોરે જણાવ્યું કે ગોપતશા રૂસ્તમ બુનદાર અને ફરેહુન વહુરોમ મજ્બાન રૂસ્તમ બુનદાર વાલી નકલોમાંની પહેલીમાં એ શબ્દોને બદલે 'પાયકાન્' અથવા 'પાયશન' અને બીજીમાં 'પાગાન્' લખ્યો છે. વળી મી. ગોરવાલાએ સુચવ્યું કે જ્ઞાણ શબ્દ ગ્જાળ = "paw" = "પાને" નહિં સમજવાથી લખાએલો છે અને એ જ્ઞાળ ને છુટો પાડ્યે તે 10 + 106 = ૧ = ૫ (=પાજ્ઞંદ - ૫૫૫-૧૦) વંચાઈ શકે છે. જ્ઞાળ નો પાજ્ઞંદ પુનચી લખાય અને તેનું અપભ્રંશ ગ્જાળ બન્યું હોય. બીજું, લાશની સગદીફને માટે કહે છે કે જો આંધળો કુત્રો પોતાનો પંજે લાશ ઉપર મુકે તો તે સગદીફ કીધા બરાબર છે.

એકક ૬ ઠી, તા. ૨ જી જુન, ૧૯૧૭.

શેઠ બેહરામગોરે, ગદ્ય વેળાથી અધુરી રહેલી પોતાની બાબત આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું કે વીન્દીશમેને બુનદહિશનનો પોતાની તરફનો તબ્બુમો પુરો કર્યો હતો નહિં તેટલાં તેનું કમનસીબે મરણ નિપજ્યું હતું; તેથી તે તબ્બુમાનો અધુરો રહેલો ભાગ તેના શિષ્ય ડોક્ટર સ્પીગલે પછવાડેથી પુરો કર્યો હતો. એ વેળા ડૉ. સ્પીગલે ઘણો જવાન હતો, અને તે બુનદહિશનનો ગુચવણુભરેલો ભાગ બરાબર સહુમજી ન શકવાથી તે ભાગ ખામીવાલો રહી ગયો છે. અગરજે વીન્દીશમેને જીવ્યો હોત તો જરોતોસ્તી ધર્મ સાહિત્યની બાબતમાં તેણે ઘણી સારી સેવા બજાવી હોત. વીન્દીશમેને વ્યાકરણનું ઘણું ચુનંદું જ્ઞાન ધરાવતો હોવાથી, તેણે આ ભાગ ગુચવણુભરેલો લાગવાથી તેનો તબ્બુમો કર્યો નથી. વીન્દીશમેને માંસવાલો તબ્બુમો શબ્દસઃ કર્યો છે, પણ સ્પીગલે પાછળથી વંદીલા-દની સાતમી પર્ગદના આધાર લેઈ એનો તબ્બુમો કર્યો છે. વીન્દીશમેને પોતાનો તબ્બુમો ૧૮૬૩ માં અને દસ્તુર એદલ દારાબ જમાસ્પયાશાનાએ ૧૮૧૬ માં બાહિર પાડ્યો છે. યુસ્તીએ બુનદહિશનનો શબ્દસઃ તબ્બુમો ન કરતાં કાંઈક વધારા અને શરેહ સાથે કર્યો છે. શેઠ બેહરામગોરે પેહલવી શબ્દો બરમહુલ ન વાંચવાથી કેવા ખોટા અર્થો થાય છે તેના દાખલા આપતાં જણાવ્યું કે 𐭠𐭣𐭥𐭥 "ખજેરા" બોલ બરાબર ન સમજવાથી તેને 'આજ્જરી' વાંચી તેનો અર્થ "wicked lust" કીધો છે, તેમજ 𐭠𐭣𐭥𐭥 = 'આફ્રીદ' ને 𐭠𐭣𐭥𐭥 = 'આવેરીદ' વાંચી "do you bring" નો અર્થ કીધો છે. 'મંગ-ઇ બેશજ'માં ૩૯ 'મંગ' શબ્દ "ભાગ"ને અર્થે છે તે ડૉ. વેસ્ત જેવા ચુનંદા વિદ્વાન બરાબર નહિં સમજવાથી તેને ખોટી રીતે 𐭠𐭣𐭥 'મીવે' વાંચી તેનો અર્થ "મેવો" કર્યો છે. એ વગેરે બીજા દાખલાઓ આપી તેઓએ જણાવ્યું કે, પેહલવીનો તબ્બુમો કરવાનું કામ એક જણને ન સોંપતાં જુદા જુદા અભ્યાસીઓની કમિટિને સોંપવું જોઈએ કે જેથી અને તેમ વિચારોનો આવજે-ભાવજે થતાં શુદ્ધ તબ્બુમા થઈ શકે. શેઠ બેહરામગોરે નીચે મુજબ પોતાના વિચારો જણાવ્યા.

In order to illustrate the difficulties of decipherment and translation of Pahlavi texts, I have taken up a small and comparatively easy text of the Bundahišn, §§ 33-36 as marked by Dr. West, of the chapter marked nineteenth by Anquetil and other translators, consisting of about fourteen lines of the well known MS. K₂₀, perhaps the oldest MS. existing, written six centuries ago, in A. Y. 690-720 (= A. C. 1321-1351).

The so-called Būndahišn is a work, written in the Pahlavi language, mainly based upon the original Avestan scriptural texts, many of which are unfortunately not extant. The value of the work is thus mainly due to the views, taken by the compiler, of the Avestan religious tenets, in his own time, as an orthodox expositor of an old and rational religion, the views being very often superposed on the ideals of orthodoxy existing in the age when the author lived, in the third and fourth centuries after Yazdakart.

A Pāzand transcription of the Pahlavi text of the Bundahišn was prepared in India, just like that of the 'Škaud-gōmāni Vijār', 'Dānā u Mīnōē-i Khrat', 'Zand-i Vohuman Yasn', and 'Artā Virāf'. The oldest MS. of the Pāzand Bundahišn is dated A. Y. 936 (= A. C. 1567). Some of the learned translators of the Pahlavi Bundahišn had, no doubt, this Pāzand transcription before them whilst preparing their versions.

I assign the following reasons for the difficulties of the decipherment of Pahlavi :—

- 1) We rarely find texts correctly punctuated.
- 2) The scribes have got a peculiar habit of writing out some Pahlavi words in Pāzand, using the Avestan or Neo-Persian alphabet.
- 3) The present existing MSS. seem to be copied from old dilapidated MSS., the scribes having had often to use their judgment in order to ascertain the reading of worm-eaten parts of the text, and the scribes have very often hit at the wrong words.

given rise to a confusion of these words, and even now learned lexicographers differ as to the value and the meaning to be assigned to these words.

- 7) Owing to the texts not having been critically edited with punctuations, the absence of a good grammar and as good a lexicon, the ignorance of Neo-Persian and other Iranian dialects, which were used in the home of the Iranis who had preserved the existing copies of the MSS. and had freely made use of the words of these dialects in the MSS., the translators have made and are making even to-day a curious mess.
- 8) Last but not the least, preconceptions of translators, and the lights with which they look into the texts, trying to find support for their preconceived views and opinions, have been the chief sources of blunders found in the existing translations, to say the least of the crochets and whims of translators who have taken or are taking an interested part in public controversies, and who keenly desire to find out *shibboleths* for their cherished doctrines.

I will quote in this case the translations prepared by Anquetil du Perron, Ervad Edal Dastur Dārāb Jāmāsp-Āsā, Windischmann, Justi, West and Ervad Jivanji Jamshedji Modi. I will give here the text as is found in K₂₀, collating the same with the text as found in MH₆ and in the Iranian MSS. TD₁ and TD₂ of the Bundahišn belonging to my revered father, the late Ervad 'Tahmuras Dinshaji Anklesaria, the facsimile of one of which is already published':—

1. See N. L. Westergaard's *Bundeshesh* (1851), p. 48, l. 14, w. 5 — p. 49, l. 9, w. 0; Ferdinand Justi, *Der Bundeshesh* (1868), p. 48, l. 14, w. 5 — p. 49, l. 9, w. 0 (copied from K₂₀); Ervad Tahmuras's Facsimile of Frētōn Marzpan's MS. of the *Iranian Bundahišn*, fol. 80a, l. 15, w. 4 — 80b, l. 11; in Dastur Hoshang's MS. written by Marzpan Frētōn the passage is missing owing to the loss of folios 202-209. Ervad Tahmuras' oldest MS. of the *Bundahišn* written by Gōpātā Rōstam Bundār, fol. 65a, l. 8, w. 2 — fol. 65b, l. 3, w. 1.

⁵ભુ ઉ ⁴કાગાભુ ⁵ભુભુભુ ⁶ભુભુભુભુ ॥ ⁷ભુભુ ⁸ભુભુભુભુ
⁹ભુભુભુભુ ¹⁰ભુભુભુભુ ¹¹ભુભુભુભુ ¹²ભુભુભુભુ

॥ ¹³ભુભુ ¹⁴કાગાભુ ¹⁵ભુભુભુભુ ¹⁶ભુભુભુભુ ¹⁷ભુભુભુભુ ¹⁸ભુભુભુભુ ¹⁹ભુભુભુભુ ²⁰ભુભુભુભુ
²¹ભુભુભુભુ ²²ભુભુભુભુ ²³ભુભુભુભુ ²⁴ભુભુભુભુ ²⁵ભુભુભુભુ ²⁶ભુભુભુભુ ²⁷ભુભુભુભુ ²⁸ભુભુભુભુ

²⁹ભુભુભુભુ ³⁰ભુભુભુભુ ³¹ભુભુભુભુ ³²ભુભુભુભુ ³³ભુભુભુભુ ³⁴ભુભુભુભુ ³⁵ભુભુભુભુ ³⁶ભુભુભુભુ ³⁷ભુભુભુભુ ³⁸ભુભુભુભુ ³⁹ભુભુભુભુ

॥ ⁴⁰ભુભુભુભુ ⁴¹ભુભુભુભુ ⁴²ભુભુભુભુ ⁴³ભુભુભુભુ ⁴⁴ભુભુભુભુ ⁴⁵ભુભુભુભુ ⁴⁶ભુભુભુભુ ⁴⁷ભુભુભુભુ ⁴⁸ભુભુભુભુ ⁴⁹ભુભુભુભુ ⁵⁰ભુભુભુભુ

⁵¹ભુભુભુભુ ⁵²ભુભુભુભુ ⁵³ભુભુભુભુ ⁵⁴ભુભુભુભુ ⁵⁵ભુભુભુભુ ⁵⁶ભુભુભુભુ ⁵⁷ભુભુભુભુ ⁵⁸ભુભુભુભુ ⁵⁹ભુભુભુભુ ⁶⁰ભુભુભુભુ

1. TD₂ મહુભુ. 2. TD_{1,2} મહુભુભુભુ. 3. MH₆ મહુભુભુ; TD_{1,2} મહુભુભુ.
4. TD₁ મહુભુભુ; TD₂ મહુભુભુભુ. 5. TD₂ મહુભુભુ; TD₁ મહુભુભુ. 6. MH₆,
TD_{1,2} om. 7. MH₆ મહુભુ. 8. MH₆ મહુભુ; TD₂ મહુભુભુ; TD₁ મહુભુ. 9. TD_{1,2} om.
10. TD_{1,2} મહુભુ. 11. MH₆, TD_{1,2} add મહુભુ. 12. TD_{1,2} મહુભુભુ. 13. TD₂
મહુભુ. 14** TD₁ મહુભુભુ; TD₂ મહુભુભુ. 15. TD₂ prefixes મહુભુ;
TD₁ prefixes મહુભુ. 16. TD₂ મહુભુભુ; TD₁ મહુભુભુ. 17. MH₆, TD_{1,2} add મહુભુ. 18.
TD₁ મહુભુ. 19. TD_{1,2} મહુભુભુ. 20. TD_{1,2} મહુભુ. 21. TD_{1,2} મહુભુભુ.
22. TD_{1,2} મહુભુ. 23. TD₂ મહુભુભુ; TD₁ મહુભુભુ. 24** TD_{1,2} om. 25. MH₆
મહુભુભુ. 26** TD_{1,2} om. 27. K₂₀ (torn) મહુભુ. 28** TD₂ મહુભુભુભુભુ;
TD₁ મહુભુભુભુ. 29** TD_{1,2} om. 30. K₂₀ (torn) મહુભુ; MH₆ મહુભુ;
TD_{1,2} મહુભુ. 31. TD₂ મહુભુ; TD₁ મહુભુભુ. 32. TD₂ મહુભુભુ. 33. MH₆ મહુભુભુ;
TD_{1,2} મહુભુ. 34. TD₂ prefixes મહુભુભુ, મહુભુભુ, મહુભુભુ; TD₁ prefixes
મહુભુભુ, મહુભુભુ, મહુભુભુ. 35. TD_{1,2} મહુભુ. 36** TD₁ મહુભુભુ, મહુભુભુ, મહુભુભુ; TD₂
...મહુભુ... 37. TD_{1,2} મહુભુ. 38. TD₂ મહુભુ; TD₁ મહુભુ. 39. TD_{1,2} મહુભુ.

(sur le Monde), [6] comme si je n'avois pas donné le chien (des troupeaux, le) Pesoschoroun, ou, le chien des maisons, le Veschoroun. Il est dit dans la Loi : si le chien est (agit) avec cet (oiseau), le Daroudj qui frappe l'homme & les bestiaux sera sans forces. C'est de lui (du chien & du coq) qu'il est dit : par lui on détruira tous les ennemis du bien : il fait entendre sa voix & détruit aussitôt le mal. [1] Il (le chien) ne demande aux hommes que de la viande & de la graisse; lui en jctter, c'est (la source) de la santé (donnée) d'Ormud. Il ne faut rien lui présenter de gâté. Quiconque lui donnera quelque chose de pourri, même sans le sçavoir, il faut qu'il soit puni par les Destours, qui ont les cinq[2] qualités (requisies). Qu'on lui porte (donc de la nourriture) telle qu'elle vient d'être ordonnée, & tous les Dews seront brisés."¹

"[5] Darab rend le mot *Halka*, par *tehoghâ*, *espece de Chat-huant* : cette traduction a rapport au troisième sens du passage expliqué dans la note 1. de la pag. 388. Peut-être ci-d. p. 374 faut-il lire *Halka*, au lieu d'*Arda*."

"[6] *Hamatom la dad houmenâ* : ou, *ra dad houmenâ*; j'ai donné (le chien) *Pesoschoroun* &c. Si ce chien est dans le Monde &c."

"[1] *Pavan seyard men mardoman bena zadan* : ou, *que des hommes, tels qu'il convient (purs & saints) lui jettent* &c."

"[2] *Pendjao koe*, les cinquante qualités. Je lis, *panđj*, cinq."

1. The English translation is as follows :—

The [5] *Halka* (the cock) has been created as enemy of the Dêvs and the magicians. It assists the dog, as it is said in the Scripture : of the creatures of the world which smite the Daruj, the *Halka* and the dog (are those which) work together. It is said that it watches (over the world), [6] since if I had not created the dog (of the animals, the) *Pasuschorun*, or, the dog of the dwellings, the *Vîchorun*. It is said in the Scripture : if the dog is (working) with this (bird), the Daruj which smites man and beasts will be without force. It is of it (of the dog and of the cock) that it is said : by it shall man destroy all the enemies of the good : it makes its voice heard and destroys evil as well. [1] It (the dog) only wants from men meat and fat; to throw these to it is (the source) of health (created) by Ohrmazd. We ought not to offer to it anything soiled. Whoever shall give it anything rotten, even without knowing it, ought to be punished by the Dasturs, who have the five [2] (requisite) qualities. Let man bring it (then nourishment) such as has just been enjoined, and all the Dêvs will be smitten.

[5] Darab translates the word *Halka* by *choghâ*, a kind of screech-owl : this translation is connected with the third meaning of the passage explained on p. 388, n. 1.

[6] *Hamatom la dad houmenâ* : or, *ra dad houmenâ*; I have created (the dog) *Pasuschorun* etc. If this dog is in the world etc.)

[1] *Pavan seyard men mardoman bena zadan* : or, *let men, so far as possible (pure and saintly) throw to it* etc.

[2] *Panjao koe*, the fifty qualities. I read *panj*, five.

2.—ERVAD EDAL DASTUR DARAB JAMASP ASA IN HIS GUJARATI
TRANSLATION, PP. 209-211. (1819 A.C.)

“તે ઘોડાને કેવો તા. જાહુગરોની મોકાબેલ હુમેશતાર કીધો છે. તે ઘોડા શગની સાથે હુમકાર છે. જ શગને વાશતે દીન માંહાં કેહે છે કે, અગર શગનું કાલબુદ નહીં પેઢા કરતેતો દુનીઆની પેઢાશની પાશખાંની કોણુ કરતે. ઈટલા વાશતે શગ પેઢા કીધાં છે. કે પશોશહોરૂં નાંમનો શગ તેહેને ગોશપ-ઢોની પાશખાંની કરવાને વાશતે પેઢા કીધાં છે. મને વેશહોરૂં નાંમનો શગને મોહોલાની પાશખાંની કરનારાં પેઢા કીધાં છે. તથા વેહુનજગ નાંમનો શગને વેહેરની પાશખાંની કરવાને વાશતે પેઢા કીધાં છે. જ રવેશ દીન માંહાં કેહેછે કે શગછેતે આહમીઓ તથા ગો(શ)પઢોની પાશખાંની કરે છે. તથા આખાં-ઢાંની માંહાં દરૂજને મારવું કરે છે. ગમેતેહેવો શગ જોર વગોરો હોઈ. તોહોભી દરૂજને મારેચ. અને નાફરખાંની સાથે તમામ શુઅરને મારેચ અને જેહેવારે પોકાર કરેચ. તેહેવારે દરૂજને મારેચ અને ખશુશાંન જેહેવારે જેહાંન માંહાં ગેખથી, અહેરેમન કાંધ આફત કરનારો હોઈચ. તેહેવારે (૧૪) દાહાડા આગ-લથી હેને આઘાહી માલુમ પડેચ. તેથી જ પોકાર કરેચ. વાશતે ખશુશ દીનનું ફરમાન છે. કે હેને મારે નહી. અને હેને માલુ ગોશત અને મેઢાની રોટીને ખોરાક મુકે તો આહમીઓને હરફક દરૂજ થાઇઉ હોઈ તે કપાઈ. અને આશાંન થાઈ. દાહાર હોરમજદે જે કંઈ ચીજ પેઢા કીધીચ. તે ફાઈદાને વાશતે પેઢા કીધીચ. હરફક ચીજ ફાઈદેમંદ ફાઈદાને વાશતે પેઢા કીધીછે. શુઅરનું મોહોડું ફરવેશી લાંચું કીધુંચ. ઈટલાવાશતે કે તમામ દરૂજને મારવાને વાશતે પેઢાકીધું છે. જ ગોશપઢ નીચી જનશ માંહાં છે.”

1. The English translation :

The horse is made an opponent of the devs and the sorcerers. The horse is a co-worker with the dog. As regards this dog they say in the Scripture : “If I had not created the dog's material body, who would have guarded the creations of the world? For this reason the dogs are created that the dogs named Pasu-horun are created for the protection of the animals : and the dogs named Ve-horun are created as the protectors of the street ; and the dogs named Vohunazg are created for the protection of the house.” They say thus in the Scripture : “It is the dog that protects men and animals, and smites the daruj in fertile places.” The dog smites the daruj, howsoever powerless it may be, and smites all the pigs full of disobedience, and when it barks, it smites disease ; and particularly when Ahriman is to produce some calamity in the world from the unseen, it receives the prediction fourteen days beforehand, and therefore it continues barking. It is, therefore, the particular enjoinder of religion not to smite it. And if they lay before it fat meat and wheat bread, any disease which men have will be removed and cured. Whatever the creator Ohrmasd has created is created for use. Every beneficial thing is created for use. The mouth of the hog is thus made long, for this reason that it is created in order to smite all the daruja. This animal is of the inferior species.

3.—WINDISCHMANN IN HIS ZOROASTRIC STUDIES, DER BUNDEHESCH,
CHAPTER XIX, 13. p. 95. (1863 A.C.)

"13. Der Hahn ist zur Vertilgung der Dev's und Zauberer geschaffen; mit dem Hund sind sie Gehülften, wie gesagt ist in der Din: von den irdischen Geschöpfen sind diese zum Schlagen der Druk's zusammen Gehülften, Hahn und Hund, und das ist gesagt:¹⁾, wenn ich nicht geschaffen hätte den Hund, çva paçushaurva, den Hund Hausbeschützer, den vishaurva; denn es ist gesagt in der Din: (49) der Hund ist zum Schutz der Menschen und der Thiere, ein Schläger der Drukhs, wie gesagt ist: wann schlägt er alle Ungehorsamen? wenn er seine Stimme erhebt; dann schlägt er²⁾."

"1) [Der Text, wie er im Bundehesch steht, ist durchaus unverständlich, wie er lauten sollte, sieht man aus der Huzv. Uebers. von Vd. XIII, 164, 165 m. A. Es müssen vor **רִינָאֲרַת הַנְּמָנָא** p. 48, 18, noch die Worte **דָּא צְבוּרָא מָא** supplirt werden, also: nicht würden meine Wohnungen bestehen können, wenn ich nicht etc. Sp.]"

"2) [Der schwierige Schluss des Capitels fehlt bei Windischmann, auch ich übersetze nur zweifelnd von p. 49, 2 an: denn es heisst: womit schlägt er? alle Ungehorsamen schlägt er, wenn er die Stimme erhebt, das Leiden tödtet er. Daher (bringet) Fleisch und Fett—wegen des Schlagens des Vergänglichen und den Leidens von den Menschen hinweg—und Arznei (cf. Vd. XIII, 78, 99 m. A.), aber bringet nichts Unnützes, weil (sonst) alledrei Dinge in Unachtsamkeit gegeben sind. Wenn man etwas nicht weiss, so soll man die Dēsturs fragen, denn er (der Hund) ist von fünf Arten; jener Art bringt, welche die Drukhs schlägt. Sp.]"

13. The cock is created for the extermination of the devas and magicians; they are co-helpmates with the dog, as is said in the Din: of the earthly creatures, these are the joint helpers to strike the druj, the cock and the dog, and it is said:1), if I had not created the dog, çva paçushaurva, the house-protecting dog, the vishaurva; for it is said in the Din: (p. 49) the dog is for the protection of men and animals, a smiter of the druj, as is said: when does it smite all the disobedient? when it raises its voice; then it smites2).

1) The text, as it is in the Bundehesch, is thoroughly unintelligible, as it should sound, one sees from the Auzvārīn Translation of Vandidāt XIII, 164, 165 m. A. The words *ra sk i r man* must be supplied before *vinart hmnat*, p. 48, 18, thus: my dwellings could not have remained firm if I had not etc. Spiegel.

2) I translate as doubtful the difficult final part of the chapter omitted by Windischmann from p. 49, 2: then it is stated: wherewith does it smite? all the disobedient it smites, when it raises the voice, it exterminates the suffering. Therefore (bringing) flesh and fat,—for the sake of driving away the blows of the perishable and the sufferings of men—and medicine (cf. Vandidāt XIII. 78, 99 m. A.), however bring nothing useless, while (otherwise) all the three things are given with inadvertence. When one is not somewhat wise, then shall he ask the Dasturs, then it (the dog) is of five kinds; bring each kind, which smites the druj. Spiegel.

4.—FERDINAND JUSTI IN HIS DER BUNDEHESCH, p. 27. (1868 A.C.)

“Der Hahn ist zur Bekämpfung der Daevas und Zauberer geschaffen ; mit dem Hunde ist er ein Gefährte (des Craosha), wie gesagt ist in der heiligen Schrift : von weltlichen Geschöpfen sind zur Tödtung der Drujas als Gefährten bei Craosha diese : der Hahn und der Hund ; und dies ist gesagt : es wäre nicht (irgend etwas) bewirkt worden, wenn ich nicht den Herdenhund Paçushaurva und den Haus bewachenden Hund Vishaurva geschaffen hätte, denn es heisst in der heiligen Schrift : der Hund—durch ihn, durch das Dasein des Menschen und des Viehes (kommt) so der Untergang der Drujas, nemlich der bösen Begierde ; denn es ist gesagt : deshalb schlägt er alle Ungehorsamen (welche den Vorschriften der Religion nicht nachkommen) ; wenn er die Stimme erhebt, vertilgt er den Schmerz. Bringet ihm Fleisch und Fett, die zur Vertreibung des angreifenden Schmerzes von den Menschen heilsamen Kräuter des Ahura Mazda, aber nicht unnütze Dinge (welche dem Hund unnütz oder schädlich sind), denn die drei sind zum Nutzen geschaffen ; wenn etwas nicht bekannt ist (in Betreff der dem Hund zu gebenden Speisen), so muss man die Priester fragen. Er hat ferner fünf Fähigkeiten ; bringet ihm in der Weise (Futter), dass er die Drujas tödten kann.”¹

1. The cook is created for the subjugation of the daevas and magicians ; with the dog it is a comrade (of Sraosha), as is said in the holy Scripture : of the creatures of the world for the destruction of the druj as comrades of Sraosha are these : the cook and the dog ; and this is said : nothing (whatever) would have been effected, if I had not created the shepherd-dog Pasushaurva and the house-watching dog Vishaurva, for it is stated in the holy Scripture : the dog owing to it, owing to the presence of men and cattle so (attains to) the downfall of the druj, namely, of evil desire ; for, it is said : therefore it strikes all the disobedient (who do not obey the precepts of religion) ; when it raises the voice, it exterminates the pain. Bring him flesh and fat, which are the healing herbs of Ahura Mazda for the cure of the existing diseases of men, but no useless things (which are useless or unwholesome to the dog), then the three are created for use ; when something is not known (with regard to giving food to the dog), then one must ask the priest. It has further five faculties ; bring it (food) in this manner, that it can kill the druj.

5.—DR. E. W. WEST IN S. B. E., VOL. V. PP. 73-74. (1880 A.C.)

“33. The cock is created in opposition to demons *and* wizards, co-operating with the dog; as it says in revelation, that, of the creatures of the world, those which are co-operating with Srōsh, in destroying the fiends, are the cock and the dog. 34. This, too, it says, that it would not have *been* managed if I had not created the shepherd's dog, which is the Pasus-haurva, *and* the house watch-dog, the Vis-haurva; for it says in revelation, that the dog is a destroyer of such a fiend as covetousness, among those which are in the nature (aitih) of man and of animals. 35. Moreover it says, that, inasmuch as it will destroy all the disobedient, when it barks it will destroy pain¹; and its flesh and fat are remedies for driving away decay and pain from men².

“36. Aûharmazd created nothing useless whatever, for all these (kolā aê) are created for advantage; when one does not understand the reason of them, it is necessary to ask the Dastûr (‘high-priest’), for his five dispositions (khûk) are created in this way that he may continually destroy the fiend (or deceit).”

“1. Or it may be thus: ‘For it says thus: Wherewith will it destroy? When it barks it will destroy the assembly (gird) of all the disobedient’.”

“2. This is the most obvious meaning, but Spiegel (in a note to Windischmann's *Zoroastrianische Studien*, p. 95) translates both this sentence and the next very differently, so as to harmonize with Vend. XIII, 78, 99.”

6.—JIVANJI JAMSHEDJI MODI, B.A.'S GUJARATI TRANSLATION,
PP. 87, 89. (1901 A.C.)

“મરધાને દેવેા અને જાદુગરોની સામે થવા માટે પેદા કર્યો છે. તે કુતરાની સાથે કામ કરનારો છે, કારણ કે દીનમાં કહેછે કે આ દુનિયાની પેદાયશમાં દેવેાને મારવા માટે જે સરોશની સાથે કામ કરનારાં છે તે મરધો અને કુતરો છે. વળી એમ પણ કહેછે કે અગરજે મેં બસવાડોનો કુતરો પસુશહુઊર્વ અને ધરતુ રક્ષણ કરનાર કુતરો જે વીશહુઊર્વ તે નહીં પેદા કર્યો હતે તેા (જનદાર પેદાયશના રક્ષણ માટે) અરાખર ગોઠવણ થઈ શકતે નહીં. વળી દીનમાં કહેછે કુતરો માણસ જાતની પેદાયશ અને ગોસપંદોની (પેદાયશ અએતી Lit. હરતી) માં જે કાંઈ છે તેમાં દેવેાને એમમાણે

મારનાર (જહાર) છે કે તે વગર જોરનો (અજુરીઅ) (થઈ જાયછે) (એટલે જાનહાર પેઢાયશમાં તે દરજને નાચાર કરેછે.)

“(૩. ઉવેસ્ટ પ્રમાણે કુતરો લોભ (આજુરીઅ ફા. آژور) જેવા દેવનો નાશ કરનાર છે. યુસ્તી પ્રમાણે “કુતરાની પોતાની મારફતે અને માણસો અને ગોસપંદોની હેયાતી મારફતે લોભ જેવા દરજનો નાશ થાયછે.”)

“વળી કહેછે કે તેટલા માટે (પવન મેમન) તે સઘળા નાફરમાનોને મારેછે. જ્યારે તે આંગ મારેછે (એટલે લસેછે) ત્યારે ઢઢને નાબુદ કરે છે. તેનું માસ અને ચરબી માણસોમાંથી નાશ અને દરજને મારી કાઢાડવાને માટે ઇલાજ તરીકે છે.

“ઓહરમજ્દે કાંઈપણ ચીજ ફાયદા વિનાની પેઢા કીધી નથી, કારણ કે આ દરેક (પેઢાયશ) ફાયદાને માટે પેઢા કીધી છે. જ્યારે કોઈ તેનો સખખ નહીં જાણે ત્યારે તેણે દસ્તુરોથી પૂછવું જોઈએ. કારણ કે તે (દસ્તુર) ની પાંચ ખાસિયતો આ રીતને માટે પેઢા કીધી છે કે તે દરજને મારે. (એટલે દસ્તુરોમાં પાંચ સદ્ગુણો મેલ્યા છે તે એટલા માટે છે કે અજ્ઞાનોને સમજ આપી દરજનું જોર તોડે.”

1. The cock is created in order to oppose the dēvs and the sorcerers. It is a co-worker with the dog. For it is said in the religion: “Among the creatures of this world, those that are co-operating with Sarōs in order to smite the darōj are the cock and the dog”. Again it is also said thus: “If I had not created the dog of the shepherds, the Pnu-haŋrva, and the house protecting dog, the Viŋhaŋrva, proper arrangement could not have been made (for the protection of the creatures having life)”. Again it is said in the religion: “The dog is the smiter (zadār) of the darōj among whatever are in the creation of mankind and (the creation, ‘aēth’, lit. existence) of animals in this way that it (becomes) without strength (‘azūria’), (that is, it makes the darōj helpless among creatures having life.)”

(According to Dr. West, the dog destroys the dēvs such as avarice (‘Āzurīa’, Pers. آژور). According to Justi: “Through the dog itself, and through the existence of men and animals, there is the destruction of such a darōj as avarice.”)

Again they say: “Therefore (pavan menman) it smites all the disobedient. When it raises the cry (that is, barks) it annihilates disease. Its flesh and fat are remedies in order to smite destruction and disease from men.”

Ohrmazd has not created anything without utility, because each of these (creations) is created for use. When one does not know the reason of it, he ought to ask of the Dastura. Because the five qualities of his (the Dastur) are created for this purpose that he may smite the darōj. (That is, the five qualities with which the Dastura are endowed are for this that they may break the strength of the darōj by giving explanation to the ignorant).

It is interesting to note that the Gujarati version of the Bundahišn, prepared by Ervad Edal bin Dastūr Dārāb bin Dastūr Jamšéd bin Dastūr Jāmāsp-rāšā of Naosari, during the years 1185 to 1188 A. Y. and published on the first day of the first month (Rasmi) of the year 1189 A. Y., corresponding to the 5th October 1819 A. C., was prepared as he says from 1) a copy in his possession of a MS. of Mobad Rōstam Mihir-āwān Marzpan Sahriyār written in Irān in 776 A. Y. and 2) the Pahlavī MS. of the distinguished Dastur Jamšéd Jāmāsp, his grandfather, written in 1139 A. Y. If this Mobad Rōstam Mihir-āwān be the same as the one who had come over to India with his grand-nephew Mihir-āwān Kuākhusrū some time before A. Y. 638 to teach the Zarathuštrian āthravans of India to read and write the old Iranian languages of the Zarathuštrian scripture, the same who wrote the Vīspērāt in Anklesar in A. Y. 638, the date 776 A. Y. seems to be very improbable, unless we take the MS. in the possession of Ervad Edal to have been a copy of Mobad Rōstam Mihir-āwān's original MS. I feel quite certain that the original, from which Rōstam Mihir-āwān must have prepared his copy, had come to India long before Rōstam Mihir-āwān came, and that it was in a very dilapidated condition when he copied it. If we are unable to trace the original in any public or private library of the Parsis in India, the existence of the MSS. K₂₀ and MH₆ is proof positive that there was an original MS. from which Rōstam Mihir-āwān had prepared his copy.

Finally, I give my own transcription and translation of this passage, the text of which is prepared from the MSS. K₂₀ MH₆, TD₁ and TD₂.

TRANSCRIPTION

'Kharūs pa hamēstārīh-i dēvān ū yāṭūān dāt ēstēt, awā sag ham-kār.

'Chūn gōyēt pa Dīn, ku : "Ez gētā dāman, ān ī pa drūj zaṭārīh, awā Srōš ham-kār, hend kharūs ū sag."

'In-icha gôyêt, ku : "Nê-vînart-haț măn ka-m né-dât-haé sag-î šapān, î 'pasuš-havar', u sag-i măn-pān, ān î viš-hôrv".

'Chi, gôyêt pa Dîn, ku : "Sag pa pâyakān-i gêtāh martôm, avin drûj u dart zațar chûn khûk pa pâyakān-i gêtā stôrān."

'Chi, gôyêt, ku : "Pa chašm, hama nistrûst bé-zanêt khûk ; ka vāng kûnêt, dart bé-zanêt ; vaš gôst û pih pa sij û dart-icha ez martômān bé-zațan bēšaz."

'Pas, Aûhr-mazd chiš-icha awé-sût né-âfrîta ; chi, har chiš-é, pa sût-é, dât éstêt ; ka-š chēm né-dāniț, ez dastôbarān āwayêt pōrsîtan ; chi, š panja-i khûk, pa-cha in ānina, âfrîț éstêt ku drûj hamaa zanêt.'

TRANSLATION

"*The* cock is created a co-worker with *the* dog, in opposition to *the* 'dēvs' and *the* sorcerers.

"As *one*-says in *the* Scripture : 'Of *the* material creatures, those that *are* co-workers with Srōš for *the* destruction of *the* 'druj' are the cock and *the* dog'.

"This, too, *one*-says : '*The* house would-not-have-been-furnished if-I had-not-created *the* shepherd's dog, the 'Pasuš-haurva', and *the* house-protecting dog, the 'Viš-haurva'."

"For, *one*-says in *the* Scripture : '*The* dog, with *the* status of *the* men of *the* world, is as smiting *the* 'druj' and disease as *the* pig with *the* status of *the* cattle of *the* world'.

"For, *one*-says : '*The* pig smites all contamination at a glance ; when *it*-grunts, *it*-smites disease ; its flesh and fat *are* remedies for dispelling pestilence and disease, too, from mankind'.

"Then, Ôhrmazd *has* created nothing whatever without-utility ; for, everything is created for some use ; when *you*-do-not-understand *the* reason of-it, *you* ought to-ask *the* Dasturs ; for,- He has created *the* paw of *the* pig, even-in this manner, that *it* may ever smite *the* 'druj'."

બેઠક ૭ મી, તા. ૯ મી જુન ૧૯૧૭.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ પોતાની ખાખત “The Parsis of Ancient India. Excavations at Patliputra. Dr. Spooner’s arguments criticised” શરૂ કરતાં જણાવ્યું કે, આ લખાણ ખાખતન ત્રણ ભાગમાં વેંડીયી છે:—પહેલામાં, ડા. સ્પુનરની દલીલોની તપાસ; બીજામાં, સંસ્કૃત પુસ્તકો તથા તખ્તીઓમાં આવેલા સાસાન્યન રાજ્યની પડતી આગમજના હિંદુસ્તાનના પારસીઓ માટેના ફકરાઓ, તથા ત્રીજામાં, ભવિષ્ય પુરાણનાં સંસ્કૃત પુસ્તકમાં ‘મઘ’ નામના કહેવાતા જરથોશ્તીઓની ખાખતમાં આવેલાં અનેક પ્રકરણોનો તજુમો.

પાટલીપુત્રનું ખોદકામ.

પાટલીપુત્રમાં કરવામાં આવેલા ખોદકામ વિષે ડોક્ટર સ્પુનરે એક અગત્યનો વિષય જેનું નામ તેવણે “Zoroastrian Period of Indian History” (“હિંદી ઇતિહાસનો જરથોશ્તી જમાનો”) આપ્યું હતું તે પ્રગટ કર્યો હતો. ઠારા-યસની તખ્તીઓ ઉપરથી આપણે જાણ્યે છીએ કે હુખામન્યન પાદશાહે કંદહાર, પંજાબ વિગેરે દેશે ઉપર હુકુમત કરી ગયા હતા, અને ગ્રીક તવારીખનવેશા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ઇરાની સરદારોની આગેવાની નીચે હિંદુ લશ્કરો પોતાના ઇરાની રાજ્યકર્તાઓ માટે મેદાને પડયા હતા. ડા. સ્પુનરની દલીલો પુરવાર થાય તો તે આપણને માટે ઘણું મગરૂરીભરેલું અને હુખાવનારું લેખાય, છતાં આપણે જરથોશ્તીઓ તે વિદ્વાનનાં લેખથી ઘણા આભારી થયા છે; તેમાં ઘણી અગત્યની ખાખતો આવેલી છે.

પાટલીપુત્ર શહેર.

પાટલીપુત્ર નામનું પુરાતન શહેર પગધ અથવા દક્ષિણ બિહારની રાજ્ય-ધાની હતું. ઐર્યન ચંદ્રગુપ્ત (૩૨૦-૨૯૦ ઇ. પૂ.) ની તે રાજ્યધાની હતું. તે શહેર ગંગા તથા શોન નદીઓનાં સંગમપર હતું. તેનાં બીજાં નામો કુસુમ-પુર, કુસુમધ્વજ તથા પુષ્પપુર હતાં. ગ્રીક લેખકો તેને ‘પાલી બોધર’ તરીકે ઓળખતા હતા. મંગસ્થનીસ નામનો ગ્રીક લેખક ચંદ્રગુપ્તની ફરખારમાં એલચી તરીકે ગયો હતો, અને તેણે હિંદુસ્તાન બાબે એક અગત્યનું પુસ્તક લખ્યું હતું, જે નાશ પામ્યું છે; પણ તેમાંના ઘણાક ફકરાઓ બીજા લેખકોનાં લખાણોમાં જળવાઈ રહેલા છે. આ શહેર નવ માઇલ લાંબું તથા પોણાબે માઇલ પોહણું હતું; તેની આસપાસ મોટી ખાડીઓ હતી, તેમાં ૫૭૦ મીનારા (Towers) તથા ૬૪ મોટા ફરવાજા હતા. ચંદ્રગુપ્તના પૌત્ર અશોકે (૨૬૦-૨૨૨ ઇ. પૂ.) આ શહેરમાં સુદર સુકામો બાંધ્યાં હતાં. આ શહેર હાલમાં ઢટાયલું છે અને તેનું ખોદકામ થાય છે. એ ખોદકામ કરતાં ડા. સ્પુનરને કેટલીક એવી ચીજો મળી હતી કે જેનાં ઉપરથી તેને મત બાંધવાનું કારણ મળ્યું હતું કે આ શહેરમાં એક મોટો (‘હોલ’) દિવાનખાનું ઠારાયસના

પર્સી'ગોલીસના મેહલવાળા 'હોલ'ની હળ ઉપરથી બનાવેલા હોવો બેઠાએ. આ માન્યતા વિરુદ્ધ જુડું ઉચિત નથી. અશોકના મેહલો પારસી સિલ્પશાસ્ત્રીઓએ બાંધ્યા હોય એ બનવા યોગ્ય છે; પણ ડૉ. સ્પુનરે લેખીત શાહકોતો રજૂ કરી છે, તેની તપાસ લેવી અગત્યની છે.

મહાભારત તથા અસુરમય.

મહાભારતનાં સંસ્કૃત પુસ્તકમાંના થોડાક ફકરાઓને આધારે ડૉ. સ્પુનરે માની લીધું કે, તેમાં પાટલીપુત્રનાં ઉપલા મેહલ વિષેનું લખાણ છે. આ ફકરામાં કહ્યું છે કે, અસુરમય નામના દેવે આ મેહલ બાંધ્યો હતો. હવે આ અસુરમય કોણ હશે તે વિષે ડૉ. સ્પુનર તર્ક રજૂ કરે છે કે તે 'અહુરમઝ્દ' માટે છે. મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે સંસ્કૃતમાં કેટલેક (વેદો તેમજ પાછલા પુસ્તકોમાં) 'અહુરમઝ્દ' માટેનો શબ્દ નથી. કેટલાક વિદ્વાનો તેને અશુરમેઘ્ ની મુકાબેલ ગણે છે, પણ તે સઘળી માત્ર કલ્પનાઓ છે. મહાભારતના જે ફકરામાં અસુરમયની ખીના છે તેનો તજ્જુબી કરતાં ડૉ. સ્પુનર જણાવે છે કે, ત્યાં અસુરમય બોલે છે કે 'હું' જ્ઞાનવોનો મોટો ખોદા છું, હું સઘળું કરનાર છું, મેં પુરાતન જમાનામાં મેહલો બાંધ્યા છે."

મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે, 'જ્ઞાનવો'નો અર્થ 'અસુરો' યાને "અહુરમઝ્દને માનનારા લોકો" કરેલા છે તે ભલભરેલા છે. ઘણાંક 'જ્ઞાનવો'ની ખીના આપણને મળે છે તે ઉપરથી દિસે છે કે, તે લોકો અસલી હિંદુઓના શત્રુઓ હતા. આ બાબતમાં ઘણાંક લખાણો આપણને અથર્વવેદ, મહાભારત વિગેરેમાંથી મળે છે. ખીજા હાથ ઉપર ફર્વિદિન ચરત ઉપરથી જણાય છે કે આ 'જ્ઞાન' અથવા 'જ્ઞાનવ' લોકો જરથોશ્ત્રીઓનાં શત્રુઓ હતા, માટે ડૉ. સ્પુનરની ફલીલ ઉપરથી આ સાર નિકળે છે કે, અસુરમય યાને અહુરમઝ્દ જરથોશ્ત્રીઓનાં શત્રુઓનો ખોદા હતો, જે વાજખી દિસ્તું નથી.

અસુરમય વિષે મહાભારતનાં તથા ખીજાં લખાણો.

ડૉ. સ્પુનરે મહાભારતના જે થોડાક ફકરાઓ ટાંક્યા છે તે વિષે બરાબર તેહકીક કરી અનુમાન ઉપર આવવા મી. હોડીવાલાએ એજ મહાભારતનાં ખીજાં પુસ્તક (સભા પર્વ) નાં ઘણાંક ફકરાની તપાસ અસલ સંસ્કૃત લખાણ ઉપરથી લેવાની જરૂર જણાવી હતી. તેવણે જણાવ્યું કે અસુરમયને જ્ઞાનવોમાં ઐષ્ઠ તથા સિલ્પશાસ્ત્રીઓમાં સરસ જણાવ્યો છે. તેણે યુધિષ્ઠિર તથા પાંડવોને માટે મેહલ બાંધ્યો હતો અને તેમ કરતાં ચૌદ માસની મુદત લાગી હતી. તેણે પ્રાણજીવને જમાડીને તથા પુરકંઠ દક્ષણ આપીને બાંધવાનું શુભ કામ શરૂ કર્યું હતું. "કથા સરીત સાગર" ઉપરથી દિસે છે કે, તે શિવ નામના દેવની ભક્તિ કરનારો હતા. તેણે શિવના માનમાં યજ્ઞની ક્રિયા કરી હતી. વળી આ પુસ્તક મમાણે પણ તેણે યુધિષ્ઠિરનો મેહલ બાંધ્યો હતો. તેને અંદ્રાક્ષવિષે દોઆ દીધી હતી કે તે જીદાપા તથા કુઃખ-દર્દથી દુર રહે ! તેને પુત્રીઓ હતી,

અને તે માયા (જાદુ) જાણતો હતો. આ સઘળા લખાણો ઉપરથી તેણે જણાવ્યું કે અસુરમય કેઈ શખ્સ હતો, જેને માટે કંઈ શક રહેતો નથી. મહાન સંસ્કૃત વ્યાકરણકાર ‘પાણીની,’ જેનો સને સર રામકૃષ્ણ લાંઠાકર ઇ. સ. પૂ. ૮ મી સદી ઉપર મેલે છે, જ્યારે પ્રોફેસર મક્ષમૂલર ઇ. સ. પૂ. ૪ થી સદી ઉપર મેલે છે, તેણે મહાભારતના પુરૂષો જેવા કે યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, ભીમ, દુર્યોધન વગેરેનાં નામો આપેલાં છે; ત્યારે યુધિષ્ઠિર, અર્જુન વગેરે ઇ. સ. પૂ. ૪ થી સદીની આગમજ થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ. હવે મહાભારત તથા કથા સરીત સાગરમાં કહ્યું છે કે, અસુરમયે તેઓનો મેહલ ખાંધેલો હતો, તે જો ખરું હોય તો દેખાઈતું છે કે તે મેહલ તેણે ઇ. સ. પૂ. ૪ થી સદી આગમજ ખાંધેલો હોવા જોઈએ. પરંતુ માર્ચ રાજવંશીઓનો સમય તો ખડખડ પાછળનો છે; માટે મહાભારતનો મેહલ પાટલીપુત્રના મેહલથી જુદો હોવા જોઈએ. ડૉ. સ્પુનર ભાર મુકી જણાવે છે કે પાટલીપુત્ર શેહરને માટે કહ્યું છે કે તે માયા યાને જાદુથી ખાંધવામાં આવ્યું હતું અને જાદુ (magio) તો મેજાઈ લોકો જાણતા હતા. આ દલીલ આપણે કબુલ રાખી શકતા નથી. હિંદુઓ પણ જાદુની વિદ્યા જાણતા હતા; તેજ પ્રમાણે ખીજી ઘણીક પ્રજાઓ જાણતી હતી. મહાભારત ઉપરથી દિસે છે કે, દાનવ લોકો પણ જાદુ જાણતા હતા. હવે સંસ્કૃતમાં દાનવ નો ખીજો અર્થ દેવ (demon) થાય છે, માટે જાદુ જાણનારા દેવોએ પાટલીપુત્ર ખાંધ્યું હતું આમ જે લોકો કહેતાં હતાં તે કાંઈક દરજ્જે ખરું હતું.

યૂરોપીયન વિદ્વાનો પ્રમાણે અસુરમય.

યૂરોપીયન વિદ્વાનો ડૉ. વેબર તથા બર્જેસના મત પ્રમાણે આ અસુરમય એક ગ્રીક શખ્સ હતો. અશોક રાજાની પાટ્ટી લાપામાં જે તખ્તીઓ જડે છે તેમાંની ચોથીમાં કેટલાક રાજાઓનાં નામો છે, તેમાં એકનું નામ “તુરમય” છે, કે જે ઇજિપ્તનો Ptolemy (ટોલેમી) Philadelphus (ફીલેહેલ્ફસ) ઇ. સ. પૂ. ૨૮૫-૨૪૭ માં થઈ ગયો હતો. આ “તુરમય” નામ સંસ્કૃત અસુરમય નો ખીગટલો આકાર છે, માટે અસુરમય વિષે ડૉ. વેબર કહે છે કે, તે ગ્રીક Ptolemy (ટોલેમી) હોવા જોઈએ. ડૉ. બર્જેસ આ તર્કને ટેકો આપે છે; પણ આ Ptolemy (ટોલેમી) કેણુ હશે તે માલુમ પડતું નથી. હિંદુસ્તાનનાં ખાંધકામોમાં જેમ ઇરાની સિદ્ધશાસ્ત્રીઓનો હાથ હતો તેમ ગ્રીકોનો પણ હાથ હતો; પણ તે ખાખતસર વિદ્વાનોમાં ભારે મતફેર છે, માટે મહાભારતમાં જે અસુરમયની વાત છે તે કંઈ જાતનો હતો તે નક્કીપણે કહી શકાતું નથી.

એની ઉપર સર્નાશીન શેઠ મનચેરજી ખરેઘાતે પોતાનાં વિચારો દર્શાવતાં જણાવ્યું કે, મી. હોડીવાલાએ અગત્યની ખાખત હાથ ધરી છે. ‘અસુરમય’ કેઈ શખ્સ હતો તે વિષે કશો શક નથી. તેનું નામ વરાહમીર (જે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ ને સુમારે થઈ ગયો છે તે)નાં પુસ્તકમાં મળે છે, કે જ્યાં તેની સાથે ખીજા પુરૂષો-

નાંખી નામ આવેલાં છે. અસુરમય Ptolemy હોય એમ દિસે છે, જે ઇ. સ. ની બીજી સદીમાં એક ખગોળશાસ્ત્રી તથા ભૂગોળશાસ્ત્રી હતો. મહાભારતનો કેટલોક ભાગ પાછલા જમાનાનો છે, તે ઇ. સ. ની બીજી ત્રીજી સદી પછીનો પણ હોય, અને તેમાં જે મેહુક્ષાની વાત છે તે પાછલા વખતનાં લેખકે તે વેળાની મેહુક્ષા વિગેરેની રચના ધ્યાનમાં લઈ લખેલી દિસે છે. અસુરમયને અહુરમઝ઼ કહેવો ભુલભરેલું છે, તેમજ માર્યાઓને જરથોશ્તી કહેવુંબી ભૂલભરેલું છે.

“વેબરે (Weber) અટકળ કીધી છે કે, હિન્દુઓનો “અસુરમય” તે યુનાનીઓનો “તોલમાયોસ” (Ptolemaios) હોય. તેના ટકામાં તે દેખડાવે છે કે અશોકના શીલાલેખોમાં “તોલેમી”નું નામ “તુરમય” કરીને લખવામાં આવ્યું છે; તેમજ તેજ નામને પછવાડેથી “અસુરમય” પણ કીધું હોય. પણ વેબરનું કહેવું એમ નથી કે અશોકના લેખવાલોજ તોલેમી અસુરમય હતો. તે લેખમાં જણાવેલાં તે ક્રાઈસ્ટની પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં મીસર દેશનો એક રાજા હતો, પણ જે તોલેમીની “અસુરમય” સાથે એક્યતા કહેવામાં આવે છે તે તો ક્રાઈસ્ટ પછીની બીજી સદીમાં એક નામાંકિત ખગોળશાસ્ત્રી (astronomer) હતો. વેબરની અટકળ ખરી હોઈ શકે, કારણ સૂર્ય સીદ્ધાંત વિગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં “અસુરમય”ને એક મ્હોટા ખગોળશાસ્ત્રી તરીકે જણાવ્યો છે, અને હિન્દુઓના ખગોળશાસ્ત્રનો એક મ્હોટો ભાગ યૂનાની ખગોળશાસ્ત્રપરથી લીધેલો દિસે છે ખગોળમાં ગણીત તથા ભૂમીતી (geometry) નું કામ ઘણું પડે છે, માટે તે વિદ્યામાં પણ અસુરમય કાબેલ ગણાય એ સ્વભાવિક છે. તે પરથી તેને એક શીલ્પશાસ્ત્રી (architect) પણ ધારવામાં આવ્યો હોય તો ખની શકે, કારણ શીલ્પશાસ્ત્રમાં ભૂમીતી તથા ગણીતની જરૂર પડે છે. મય એક જ્યોતીશ વિદ્યા ઉપર લખનાર હતો અને તેના નામનું એક પુસ્તક હતું તે તો વરાહ મીહીરનાં લખાણ ઉપરથી દિસે છે. તેનાં ખૂદતજાતકમાં એક ઠેકાણે તેને મય, પવન, ભૂલીતથા વિગેરે લેખકોનાં નામ સાથે લખ્યાં છે. અલખતાં જે મયના નામ વિષેની ઉપલી અટકળ ખરી હોય તો મહાભારતનાં જે ભાગોમાં એનું નામ આવ્યું છે તે ઇ. સ. ની બીજી સદી પછી નેહાચલાં હોવા નેહએ, પણ તેમાં કંઈ અસંભવીત નથી. મ્હોટે ભાગે હાલ વિદ્વાનેનું મત છે કે મહાભારતની લડાઈ અને તેમાંના મૂખ્ય પુરૂષો યુધિષ્ઠિર વિગેરે ઘણા અસલનાં વખતમાં થઈ ગયા હશે, અને તેઓની લડાઈ વિષેની કાંઈક કવિતા પણ ઘણાં અસલનાં વખતની હોય, પણ તેમાં પાછળથી ઘણા મ્હોટા વધારો થયો છે.

બીજું, એ પણ સંભવીત છે કે મહાભારતમાં જે પત્થરનાં ખાંધકામોનું વર્ણન છે, તે પાટલીપુત્રનાં ખાંધકામોપરથી કરવામાં આવ્યું હોય. કવિઓની સાધારણ રૂઠી છે કે આગલા જમાનાનું વર્ણન કરતાં પોતાના જમાનાની ચીજો ચીતારે; કે જે પ્રમાણે પ્રીક્ષીતી અને શેક્ષપીયરે પણ કીધું છે. તેમજ અનવા

યોગ્ય છે કે પાટલીપુત્રમાં મૈથિલવંશના પત્થરનાં આંધકામો ધરાનના પર્સી-પોલીસનાં આંધકામોની નકલ હોય અને તે આંધવામાં ધરાની કારીગરો પણ કામે લાગ્યા હોય. પણ તે ઉપરથી અનુમાનો કરવાં કે મૈથિલ વંશવાલા ધરાની તોખમના હતા, અથવા “અસુરમય” તે “અહુરમજ્દ” છે, એ તો મને તદ્દન નામનાસેખ લાગે છે. વિદ્યા, એલમ, કારીગીરી એક દેશથી બીજા દેશોમાં જાય છે, પણ તેથી કાંઈ બીજા દેશવાલાઓનાં તોખમ વિષે અનુમાન નિકળી શકે નહિં. વળી મી. હોડીવાલાએ દેખાડ્યું છે તેમ “અસુરમય”ને હિંદુઓએ કેથે પણ ખુદા તરીકે માન્યો નથી, અને તેનાં કામો એક હુસ્થાર માણસનાં જેવાં છે, કાંઈ ખુદાના જેવાં નથી. માટે તેનું નામ અહુરમજ્દનાં નામ ઉપરથી ઉપજ્યું હોય એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી. અલબત્તે, ઘણાં અસલનાં વખતમાં, જ્યારે વેદના સૌથી જુના ભાગો રચાયા ત્યારે, ‘અહુર’ અને ‘અસુર’નો અર્થ એકજ હતો, પણ હિંદુસ્તાનમાં તો ‘અસુર’ શબ્દનો અર્થ પાછળથી તદ્દન ફેરવાઈ ગયો છે, અને હું જાણું છું ત્યાંસુધી તો “અસુરમય”નું નામ વેદના કોઈપણ ભાગમાં, પ્રાક્ષિણી વટીકમાં, પણ નથી, પણ ઘણા પાછલા જમાનાનું છે. એ નામ જ્યારે હિંદુઓ વાપરવા લાગ્યા ત્યારે અસુર શબ્દ ધરાની “અહુર”ને અર્થ સુતલક વપરાતો નહિ હતો; તેથી ધરાની “અહુરમજ્દ”ને ખદ્દે હિંદુઓએ “અસુરમય” નામ વાપર્યું હોય એ ઘણું અસંભવીત છે.”

એવંદ મેહરજીભાઈ પાહલનજી માદને પોતાનાં વિચાર દર્શાવતાં જણાવ્યું કે મી. હોડીવાલાની દલીલો “begging the question” જેવી છે. એઓ જણાવે છે કે, ઇદ્રમસ્થમાં અને બીજે ઠેકાણે આંધવામાં આવેલા મેહલોનું જે વર્ણન મહાભારત વગેરેમાં મળે છે, તે સાથે પાટલીપુત્રમાંના મેહલોનું વર્ણન કેટલીક ખાખતમાં મળતું આવતું જણાય છે, અને તેથી એમ કહી શકાય કે એવા મેહલ આંધનારા કારીગરો જુના વખતથી હિંદુસ્તાનમાં પણ હતા. આ તેમની તકરારની સામે બે હકીકત જાય છે. એક એ કે, સરનશીન સાહેબે હમણાજ જણાવ્યું તેમ, પાટલીપુત્રમાંના મેહલ આંધવામાં પેહલીવાર આવ્યો તે વખતને શુમારેજ પત્થરની આંધણી ઉપયોગમાં લેવામાં આવી હતી, અને ડોક્ટર સ્પુનર જણાવે છે તેમ હિંદમાં પાટલીપુત્રવાલા મેહલની આગમજ “સિમેન્ટ”નો ઉપયોગ કોઈને ખબર નહિ હતો અને પેહલી વાર તેના ઉપયોગ પાટલીપુત્રવાલા મેહલ માટેજ કરવામાં આવેલા નિશ્ચિત છે.

અસુરમયનાં સંખંધમાં મી. હોડીવાલા જણાવે છે, કે તેને અહુરમજ્દના સંસ્કૃત equivalent તરીકે વાપડવામાં આવવાની ડોક્ટર સ્પુનરની દલીલ અસ્તકીમ નથી; કેમ કે “મય” કાંઈ “મજ્દ”નું સંસ્કૃત રૂપ નથી. પણ આપણે જાણ્યે છીએ કે, “અસુર” શબ્દ પ્રથમમાં “અહુર”નાં ઉચ્ચ અર્થજ વેદોમાં વપરાતો હતો, પણ પાછળથી ચોથા વેદ વખતે તેને “રાક્ષસ”ના નઠારા અર્થે ઉતારી પાડવામાં આવ્યો હતો. એ વખતે “મજ્દ” એટલે મહાજ્ઞાની જેવો એલકાખ તેની સાથે નહિ ખેડતાં તેનું રૂપ ખગાડીને “મય” એટલે Masion

ખાદી બ્રમણ અથવા જાદુગર એવી ઉપમા તેને આપવામાં આવેલી હાજે છે. કેમ કે અસુરમયયું જે વર્ણન મી. હોડીવાલાજી આપે છે તેમાં તેને જાદુગર અને જાદુઈ વિદ્યાથી કામ કરનારોજ જણાવ્યો છે. અસુરમયને મહાભારત વગેરેમાં દેવોના શત્રુ હાનવોના સરહાર કહ્યો છે, તે માટે મી. હોડીવાલા કહે છે કે અવસ્તામાં પણ દુરાની હાનવોને તો વખોડયા છે, માટે અસુરમય જરથોસ્તી હોઈ નહિ શકે. પણ એ વિચારની સામે બે તકરાર લાવી શકાય. અવસ્તામાં જે હાનવોને વખોડયા છે તેમને “દુરાની” એવું વિશેષણ લગાડયું છે, એટલે દુરાની વંશના હાનવો વખોડવા સરખા હોય, પણ ખીજા વંશના હાનવો પણ તેથી નહારા હતા એવું ઠરવું નથી. ખીજી તકરાર એમ લઈ શકાય કે, હાનવો શબ્દ સંસ્કૃતની સુઆક્રેક અવસ્તામાં દીન દુશ્મનને અર્થે વપરાયો હોય અને જરથોસ્તીએ અને હિંદુએ એક ખીજાને દીન દુશ્મન તરીકે ઓળખાવવાને ખીજાને હાનવો કહેતા હોય, અને અસુરમય જરથોસ્તી હાવાથી તેને દીન દુશ્મન હિંદુઓ તરફથી હાનવોના સરહાર ગણવામાં આવ્યો હોય. કોઈપણ રીતે આટલું તો ચોક્કસ છે કે, અસુરમયને દેવોના શત્રુ ગણ્યો છે એટલે તે હિંદુ તો હોઈ શકે નહિ. વળી અસુરમય શબ્દની વ્યુત્પત્તિને ધ્યાનમાં લેતાં તે જરથોસ્તીજી જણાઈ આવે છે. આ ઉપરાંત મગધ પ્રાંત જેમાં પાટલીપુત્ર આવ્યું છે તેની તથા ત્યાંના માઉર્યન લોકોનાં નામની ઉત્પત્તિ અવસ્તાના શબ્દો = “મગ” અને “પાટ” = “મોઉડ” સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તે પણ ચાહ રાખવાનું છે. તે પણ પાટલીપુત્ર સાથે જરથોસ્તીઓના સંબંધ હાવાની તકરારને ટકે આવે છે.

એક ૮ મી તા. ૧૬ મી જુન ૧૯૧૭.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ ઠરખાસ્ત કીધી અને તેને શેઠ પાહુલનજી ખર્જેજી હેશાઈએ ટકે આપ્યો અને તે સર્વેની ખુશહાલી વચ્ચે એકમતે પસાર થઈ કે,—

ઠરાવ.

“જરથોસ્તી દીનની ખેલ કરનારી મંડળીના એક ઉત્સાહિ, સ્થાનિક સભાસદ, “અને જરથોસ્તી ધર્મ”, તવારીખ અને સાહિત્યના સેવક તથા અખ્યાસી શ્રમ્સ-ઉલ-આલમા, ડૉ. એવંદ જીવનજી જમશેદજી મોદી, B.A., Ph.D., J.P. ને નામદાર “ધિટિશ સરકારે, નામદાર શાહનશાહ બ્યોજ” ૫ માની છેલ્લી સાલગીરેહ પસંજે “C.I.E. ના ખેતાખથી નવાજી કદરસનાથી કીધી છે તે માટે આ મંડળી ખેતાનો “હુધ” અને મગરૂરી જાહેર કરે છે. મંડળી આ માનવંત ખેતાખને એટલા માટે વિશેષ “અગત્યતા આપે છે કે મહંમ સરદાર, ડૉક્ટર, શ્રમ્સ-ઉલ-આલમા, ખાન ખહાદુર “દસ્તુર હોશંગજી જામરાપજી જામરાપઆશા પછી ૧૧ વર્ષે આ ખીજા ભાગ્યશાળી “અથોર્નાન ઉપર તેની નવાજેશ થઈ છે. એવંદ જીવનજી જમશેદજી મોદીએ આ

“મંડળીમાં બધા ઉપયોગી નિબંધો રહ્યા ક્યાં છે અને તેનાં કામોમાં બધી દેલસોજી
“અને ખંતથી ચાલુ ભાગ લેતા રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ પુસ્તકદારો, તેમજ
“ભાષાણો, વચ્ચો અને શાહનામાનાં કથનો મારફતે કોમની સેવા બળવે છે. વળી
“શૂરાપનાં નામકિત *Shurapana* ને પણ એવો જાણીતા છે. એવી રીતની અનેક
“દિશાઓમાંની તેમની અનેક સેવા માટે મળેલા મજકુર ખેતાબ માટે મંડળી એમને
“ખુબારકખાદી આપે છે.”

આ ઠરાવની એક નકલ શમ્શ-ઉલ-એલમ ખેર્દે ડૉ. જીવનજી
જમશેજી મોદી ઉપર મોકલી આપવાને મંડળી પોતાના જોઈન્ટ ઓનરરિ
સેક્રેટરીએને એલેટેમસ કરે છે.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ પોતાની અધુરી રહેલી ખાબત
“Parsis of Ancient India. Excavations at Patliputra. Dr. Spooner's
arguments criticised” આગળ ચલાવવા આગમજી જલુવ્યુ* કે : અસુરમય
વિષેના શેઠ ખરેઘાતના વિચારો આપણે જોઈશું.

In reply to my letter, Mr. Khareghat writes his views as
under:—“The passage of the Brihata Jātaka alluded to by me at
last Saturday's meeting is the 1st verse of the seventh Adhyāya,
which deals with Ayurdāya or length of life. It runs:—

મય યવન માણિત્ય શક્તિ પૂર્વે દિવસ કરાદિષુ વતરા પ્રદિશઃ ।

નવતિથિવિષયાશ્ચ મૃતસ્રૈ દેશ સહિતા દશમિઃ સ્વતુંગ મેષુ ॥

“The years assigned by Maya Yavana, Manittha and Sakti-
purva (i.e. Parāśāsa) to the sun and others (the moon and five
planets), when they are all in their exaltations are (respectively)
ten accompanied by nine, fifteen, five, two, five, eleven, and ten
(i.e. 19, 25, 15, 12, 15, 21 and 20). Bhattopala in his commentary
on this passage says:—

મયનામા દાનવઃ સૂર્યલબ્ધ વરપ્રસાદઃ । “The person* named Maya was a
Dānava, who had obtained the favour of a gift from the Sun.”
This commentary is of Shaka 888 (976 A.D.). You will find
references to Maya—

(a) in Weber's Sanskrit Literature, pp. 253, 254, 260, 274
and 275, 3rd edition of 1892.

(b) in S. B. Dikshit's (Marathi) History of Indian Astro-
nomy, pp. 178, 468, 482, 486 and 513.

* Lit. The Dānava named Maya obtained the favour, etc,

(c) Whitney's and Burjess' *Surya Siddhānta*—comments on the opening 8 verses.

(d) Dawson's *Dictionary of Hindu Mythology*.

In the present *Surya Siddhānta*, Maya is said to propitiate the Sun (Surya) by great penance and to obtain knowledge of astronomy from him through a representative of the Sun, and to communicate it later on to some Rishis. In the second verse Maya is described as मयनामा महासुरः। Ranganātha in his commentary on the *Surya Siddhānta* (Shaka 1525 = A. D. 1603) says:—
मयेति नाम यस्य मयाख्यो महादैत्यः कश्चित् ।

Weber (p. 253) says, that "according to later tradition (that of Jnāna Bhāskara for instance), this Maya is distinctly assigned to Romaka-pura in the West." I have not got the Jnāna Bhāskara, which appears to be a work on medicine but we find the same tradition in some copies of the *Surya Siddhānta*. In some of them (one of which copies was seen by Dikshit and two by Burjess) the 7th Sloka of the 1st Adhyāya is:—

तस्मात् त्वं स्वो पुरी गच्छ तत्र ज्ञानं ददामि ते । रोमके नगरे ब्रह्मशापात् म्लेच्छावतार
धृक् ॥ (The Sun says to Maya after his penance): "Thereafter do you go to your native city; I will give you the knowledge there in the Romaka city, while I am (or perhaps, you are) holding the Avatāra of a Mlechha owing to the curse of Brahmā".

Dikshit thinks the Sloka to be a late interpolation, and Whitney thinks, it is a part of the original book. However that may be, it seems, that the Hindus themselves had the traditions of Maya being a Greek long before the time of the modern European scholars.

The tradition is also supported by a statement of Al-Biruni in his work on India (chap. XIV, p. 157, of Sachau's translation Vol. I), that one of the authors of a Jātaka work was Man, the Greek; this seems to be a transcription of मय यवन। He is mentioned in connection with Parāsāra, Satya and Manittha, so that there can be little doubt, that he is the same as the Maya of the Hindu writers; and thus the tradition seems to be at least as old as 1030 A.D.

That Maya's name became known to the Hindus at a late stage may also be inferred from the fact, that it does not occur in the old Vedic literature or even in the Brahmanas, or even in Pāṇini (so far as I know). This name is not quoted by Macdonell in his Vedic Mythology or Index. He is therefore not an ancient Asura, but a foreigner, who had been, according to the custom of the Hindus, called a Daitya, Dānava or Asura.

It may be noted, that Maya's name is also quoted in connection with the building of houses (Vāstu Adhyāya and Vajralepa Adhyāya) in Varāha's Brihat-Saṃhitā, and four times his work is also quoted by the commentator Utpala. This work may have been a special one on architecture, or a general one like Varāha's Saṃhitā. One can easily understand, how to such a writer came to be ascribed the building of the Sabhā Mandapa in the Mahābhārata.

Of course, as I said at the meeting, the fact that Maya was a foreigner does not by any means justify his identification with Mazda. Neither the position ascribed to him, nor the acts done by him, as was pointed out by you, bear any resemblance to those of Ahura Mazda; his position as well as his acts are those of a man, cleverer than ordinary but still a man. At the time the epithet Maya came to be applied to him, the Hindus did not certainly use the word to mean a god but just the reverse.

I may remark, that the Hindus may have pillared halls long before the Maurya dynasty, as pointed out by you, but it seems probable that those pillars were of wood. Of course one cannot be sure in the matter. But the absence of the remains of any stone structures of times preceding the Mauryas, as well as the testimony of Megasthenes about the wooden architecture of Pataliputra seem to point to this conclusion."

With reference to Mr. Khareghat's remark in the last para, I take the liberty to point out, that Major General Cunningham holds a different opinion. He says :—" I have long held the opinion, that the Hindus knew and practised the art of stone-cutting at least two centuries before the time of Asoka. Indeed

the very name Taxila or Takushashila Nagar 'the city of cut-stone-buildings' proves, that the art was known and used long before the time of Alexander." (Cunningham's Archaeological Reports, XXII, Intro. p. IV.)

સરનશીન સાહેબે અસુરમયની આખતમા એક ફકરો ટાંક્યો હતો, તે વિષે તેવણને એક પત્ર લખતા તેનાં જવાબમાં એક લખાણ ખોલાસાવાર પત્ર, જે એક ન્હાનો પણ અતિ વિદ્વાવાલો રેસાલો હતો તે, વાંચવા તથા મારાં લખાણમાં આમેજ કરવાની મેં રજા મેળવી છે. મી. ખરેઘાતે વરાહમીરીનાં પુસ્તકમાંથી એક ફકરો ટાંક્યો હતો, જેમાં મયનુ' નામ ખીજા પુરૂષોની સાથે ખુલ્લી રીતે આવેલું છે. મય અસુર વિષે, વેખરે, દીક્ષીતે, અર્જુને તથા ડોસને લખાણો કરેલાં છે. સૂર્ય સિદ્ધાંત નામના પુસ્તકની કેટલીક નકલોમાં એક ફકરો મળે છે, તેમાં કહે છે કે, “ઓ મય અસુર! તું તારા પોતાના રોમક દેશમાં (ગ્રીસમાં) જા.” આ ફકરાને દિક્ષીત પાછળથી ઘુસાડેલો ગણે છે, જ્યારે વ્હીટની તેમ ગણતો નથી. અલખીરની (ઇ. સ. ૧૦૩૦)ના હિંદુસ્તાન ખામિનાં પુસ્તકમાં આપણે જોઈએ છીએ કે, જાતક નામના પુસ્તકો ઘણાંક લેખકોએ લખ્યાં છે તેમાં એક નામ મય અસુરનું છે. આ ઉપરથી દિસે છે કે, ઘણાં વર્ષો આગમચ હિંદુઓમાં એવી જાતકથાઓ હતી કે આ અસુરમય એક ગ્રીક શબ્દ હતો. વળી વરાહ મીહીરનાં જૈન સંહિતા નામના પુસ્તકમાં મયને ઘરના ખાંધકામ સંખાંધી યાદ કરેલો છે, માટે મહાભારતમાં તેનો સલા યાને રાજાનો મેહલ ખાંધનાર કાં ગણ્યો છે તે સેહજ સમજી શકામ છે. અલખતે તેને અહુરમઝદ તરીકે ગણવું ભુલભરેલું છે. તેની હાલત તથા તેનાં કામો માણસોના જેવાં છે. હિંદુઓએ ઘણાં પુરાતન કાળમાં મ્હોટાં થાંભલાવાલા મેહલો ખાંધ્યા હોય એ સંભવિત દિસે છે; પણ તે થાંભલાઓ પત્થરનાં નહિં પણ લાકડાંના હોય એમ દિસે છે, અને આ અનુમાનને મેગે-સથેનાસથી ટકો મળે છે. છેલ્લી આખત વિષે મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે જનરલ કનીંગહામના મત પ્રમાણે હિંદુઓ સિંકંદના વખત અગાઉ પત્થરનો ઉપયોગ ઘરોમાં કરતા હતા અને ટકશિલા જે પંજાબમાં એક જાણીતું શેહર હતું તેનું નામજ કહી આપે છે કે પત્થરનાં ઘરોનું તે શેહર હતું. અલખતાં આજસુધી એ આખતની સુસ્તકીમ શાહજત જડી નથી.

ડોક્ટર સ્પુનરની દલીલ પ્રમાણે મૈથિ વંશનો રાજા ચંદ્રગુપ્ત તેમજ તેનો પ્રધાન પ્રાક્ષણ ચાણક્ય જરથોશ્તી હતા એટલુંજ નહીં પણ ગૌતમ બુદ્ધ પણ જરથોશ્તી હતા.

મૈથિ નામ કેમ પડ્યું ?

મૈથિ નામને માટે એક જાતકથા આવે છે કે, મગધ દેશના નંદ રાજાઓ-માંના છેલ્લા રાજા ધનનંદને મુરા નામની એક સુદર સ્ત્રી સાથે નેકા કીધા હતા

અને તેણીને પેટ ચંદ્રગુપ્ત જનમ્યો હતો. આ કથા ડૉ. સ્પુનર માનતા નથી, પણ જસ્ટીન નામનો 'કલાસીકલ' લેખક તેને હલકી ઓલાઈથી ઉતરી આવેલી તરીકે ઓળખે છે, કે જે મજૂર ડૉક્ટરની માન્યતા વિરુદ્ધ જાય છે. ખીજા એક હંતકથા એવી છે (અને તે સ્પુનરે આપી નથી) કે ચંદ્રગુપ્તમે આપ હિમાલય પર્વતની એક ખીણમાં નહાતા રાજ્યનો રાજા હતો, અને ત્યાં ધણાંક 'મયુર' (યાને મોરો) હેવાથી તેનું નામ માઉર્ય પડ્યું હતું. દુરમનોએ તેને મારી નાખ્યો ત્યારે તેની રાણી પાટલીપુત્ર તરફ નહાસી ગઈ, કે જ્યાં તેણીએ ચંદ્રગુપ્તને જન્મ આપ્યો. તેણીએ તેને જાનવરનાં તબેલા આગળ નાખી દીધો. ચંદ્ર નામના એક ગોધાએ તેનો અચાવ કીધો, તેથી તેનું નામ ચંદ્રગુપ્ત પડ્યું. તે વખતે ચાલુક્ય નામનો કીનાબોર પ્રાંતી ધનનંદનથી છુટો પડ્યો અને કીનો લેવા તેણે ચંદ્રગુપ્તને મ્હોટો કરી તેને પાટલીપુત્રમાં ગાદીએ બેસાડ્યો. આ ચાલુક્યને કેટલાંક પુસ્તકોમાં ખોલે ખોલ્લી રીતે પ્રાંતી કહ્યો છે. તેણે માથે ઓટલી રાખી હતી. તે ખીના પણ નોંધાયેલી છે. ડૉ. સ્પુનર માઉર્યને હાલના મર્વ (યાને ઇરાનમાનાં મર્વહરત) તરીકે ગણે છે. એક ડગલું આગળ વધી તે મર્વને હિંદુઓના "મેરૂ" પર્વત સાથે સરખાવે છે. પણ રામાયણ, મહાભારત, વિષ્ણુ પુરાણ વિગેરે પુસ્તકો ઉપરથી દિસે છે કે, આ પર્વત હિમાલયની ઉત્તરે હતો, ઇરાનમાં નહિ. આ "મેરૂ" પર્વતને માટે કહે છે કે ત્યાં ૩૩ દેવો રહેતા હતા. આ આંકડા ઉપરથી સ્પુનર કહે છે કે તે જરથોસ્તીઓમાં ખાસ જાણીતો આંકડો હતો. પણ આપણને કહેવું પડે છે કે તે આંકડો હિંદુઓમાંથી ધણાજ જાણીતો હતો. ડૉ. સ્પુનર કહે છે કે આ મેરૂ પહાડની ઉચાઈ ૮૪૦૦૦ યોજન હતી. હવે ૮૪ નાં અંક ૭ ને ૧૨ થી ગુણવાથી આવે છે. અને આ બન્ને આંક ખાસ જરથોસ્તીઓના છે. મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે આ ફલીલ પણ આપણ કપૂલ રાખી શકતાં નથી. ખુદ ઋગ્વેદમાં ૭ સૂર્યના ઘોડા, ૭ પ્રાંતો, ૭ દીપો, ૭ ઋષિઓ, ૭ નદીઓ તથા ખીજા ઘણાં ૭ ચીજો છે. તેજ પ્રમાણે ૧૨ ઠહાડા, ૧૨ ચંદ્ર, ૧૨ દીપો વિગેરે છે.

માઉર્યવંશી રાજ્યો જરથોસ્તી હતા તેની કહેવાતી શહાદતો.

માઉર્યઓ જરથોસ્તી હતા તેની ચાર શહાદતો ડૉ. સ્પુનરે ટાંકી છે. (૧) સીક્રાઓની શહાદત (૨) પતંજલી નામના લખનારનું લખાણ (૩) માઉર્યવંશને માટે ધિક્કાર તથા (૪) ઇરાની લર્કરની મદદ. આ સઘળી ફલીલો ઉપર લખાણથી વિવેચન કરી મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે, કેાઈ પણ શહાદત ઉપરથી એવો સાર નિકળતો નથી કે માઉર્યઓ જરથોસ્તી હતા. "પંચ" કીધેલા સીક્રાઓ ઘણા પુરાતન ગણવામાં આવેલા છે. તેઓની ઉપર સૂર્ય, જાડ, બળદ તથા "ઐત્ય"ની નીશાનીઓ છે. ડૉ. સ્પુનર જાડને હોમ સમજે છે. બળદને મિત્રીક બળદ ગણે છે તથા ઐત્યને ઇરાનનો "મેરૂ"

પર્વત કહે છે. મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે, આ ઠલીસાનો જવાબ મી. ડ. તોમસના પુરાતન સીક્રાઓ નામના પુસ્તક ઉપરથી મળી આવે છે. સૂર્યની ભક્તિ વેદીક હિંદુઓ પણ કરતા હતા. તુલસી જાડની પુજા આજે પણ હિંદુઓમાં થાય છે. આ સીક્રાઓ ઉપર બળદની તસ્વીરજ નહિ પણ બીજાં પ્રાણીઓની સખી પણ મળે છે. “ચૈત્ય” નામવાદી નીશાની સાધારણ રીતે બે અર્ધાં વર્તુળ (Circle)ની ઉપર એક વર્તુળ મુકીને બતાવેલી છે. શુદ્ધની પણ આગમજની આ નીશાની છે.

પતંજલી નામના લખનારના સંસ્કૃત ફકરા વિષે તેવણે કહ્યું કે, એ ફકરો ઘણાજ અધરો છે. ગોલ્ડસ્ટ્રોકર, પીટર્સન, નાગોજી ભટ, સર બંડારકર વિગેરે વિદ્વાનોએ તે સમજાવવાની કોશિશ કરી છે. ડૉ. સ્પુનર પ્રમાણે તે ફકરા ઉપરથી આ સાર નિકળે છે કે માઉર્ય લોકો દેવોની મુર્તિઓ બનાવતા નહિ હતા, પણ ફક્ત પુતળાંઓ બનાવતા હતા. આ ખુલાસો વાજપી હિંસે છે. પણ જ્યારે ડૉ. સ્પુનર કહે છે કે, જરથોસ્તીઓ મુર્તિપુજક હતા નહિ, અને માઉર્યો પણ હતા નહિ, માટે માઉર્યો જરથોસ્તી હતા. ત્યારે આ ઠલીલ સ્વીકારી શકાતી નથી. ઋગ્વેદનાં વળતમાં હિંદુઓ મુર્તિપુજક હતા નહિ પણ ગૌતમશુદ્ધના વળતમાં મુર્તિપુજા શરૂ થઈ હતી, તેના શહાદત પાલી પુસ્તકો ઉપરથી મળે છે. લલીત વીસ્તર નામના પુસ્તક ઉપરથી હિંસે છે કે, ગૌતમના બાપે શીવ વગેરે દેવતાઓની મુર્તિપુજા કરી હતી. મનુસ્મૃતિના લખનારના વળત ઉપર આવતાં માલૂમ પડે છે કે, તેણે એ પુજા ધિક્કારી કહાડી છે. આ લખાણનો વળત માઉર્યોનાં વળતને લગભગ મળી રહે છે; માટે તે વળતે કેટલાક હિંદુઓ મુર્તિપુજક હતા નહિ એવો સાર નિકળે છે, અને માઉર્યો મુર્તિપુજક હતા નહિ માટે તેઓ જરથોસ્તીજ હતા, એમ કહેવું વાજપી નથી. તેવણે કહ્યું કે, મી. આર. ચંદાના મત મુજબ અશોકની ચોથી તખ્તી પ્રમાણે તે વળતે દેવોની મુર્તિઓનું સરઘસ કહાડવામાં આવતું હતું એમ હિંસે છે, પણ તે મત શકમંદ લાગે છે. ત્યારબાદ, ત્રીજી બાબત ઉપર આવતાં તેવણે કહ્યું કે, માઉર્યોને ધિક્કારવામાં કાં આવતા હતા, તે સમજી શકાય તેવું છે. ચંદ્રગુપ્તે ખરા રાજાઓનું રાજ્ય છીણવી લીધું હતું અને તેમાં તેના પ્રાણીજ વજીર ચાણક્યનો હાથ હતો. બીજું કારણ આ હતું કે, અશોક શુદ્ધિસ્ત ધર્મ પાળનારો હતો. તેના બપાવા ચંદ્રગુપ્તને શુદ્ધિસ્ત પુસ્તકોમાં ખુબ વખાણેલો છે. હવે શુદ્ધિસ્તો હિંદુ ધર્મમાંથી વીખુટા પડ્યા હતા,—જેની શહાદત હવે પછી આવશે,—માટે હિંદુઓ તેઓને ધિક્કારતા હતા. ચોથી બાબત આ છે કે, ચંદ્રગુપ્તને પાર્સીઓએ લડવામાં મદદ કરી હતી. આ બીનાની સચ્ચાઈ મુદ્રા રાક્ષસ નામના સંસ્કૃત પુસ્તકમાંથી મળે છે. પણ પાર્સીઓએ ચંદ્રગુપ્તને મદદ કરી હતી, તેથી એવું અનુમાન નિકળતું નથી કે તે પોતે પણ પાર્સી યા જરથોસ્તી હતા. એમ તો તેને યુનાનીઓ, હીરાતો વગેરે લોકોએ પણ મદદ કરી હતી.

શું નંદ રાજાઓ જરથોસ્તી હતા ?

ડૉ. સ્પુનર કહે છે કે, ચંદ્રશુક્તનો સંખંધ “નવ” નંદાઓ સાથે હતો. યાને ૯ નહિ પણ નવા અથવા છેલ્લા નંદાની સાથે હતો. આ નંદ રાજાઓએ ક્ષત્રી લોકોનો નાશ કરીધો હતો, માટે તેઓ પોતે ક્ષત્રીઓ હોય એ ખીના ધ્યાનમાં ઉતારતી નથી, પણ જો જરથોસ્તીઓ હોય તો તે સેહુજ સમજ પડે છે. વિષ્ણુપુરાણ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, નંદાઓનો વડો એક સુઠર સ્ત્રીને પેટે જન્મ્યો હતો. એને ભવિષ્યપુરાણથીખી કાંધક ટેકો મળે છે. માટે શુદ્ર રાજાઓ ક્ષત્રીઓનો નાશ કરે એ સમજી શકાય એવું છે.

શું ચાણક્ય જરથોસ્તી હતા ?

ડૉ. સ્પુનર કહે છે કે, ચાણક્ય અસલી વિચારવાલો પ્રાક્રણ હતો નહિ. તે મેળાઈ પ્રધાન હતો. તે એક વૈદ તથા જ્યોતિષ હતો, અને વૈદ હિંદુઓમાં માનને લાયક ગણાયું નથી. તેમજ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ધરાનીઓ પ્રવીણ હતા. મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે આ વાત ખરી છે કે પ્રાક્રણાએ વૈદોયું કામ કરવું નહિ એવાં લખાણ મળે છે, પણ પ્રોફેસર જલુમર્સીદ વાજખી રીતે કહે છે કે, જ્યારે વેદીક લોકો વૈદાં વિષે શાન્ત મને વિચાર કરતા હતા ત્યારે તેની કીંમત સંપૂર્ણ રીતે સમજતા હતા. ખુદ પ્રાક્રણા એવી તો હવા ખનાવતા હતા કે જેથી જાહંગી ખચી જવા પામતી હતી, એટલુંજ નહિ પણ લોકો સો વર્ષની હયાતી ભાગવે એવાં અમૃતો તેઓ ખનાવી શકતા હતા. ઋગ્વેદમાં ફરકા મળે છે કે જેમાં લખનાર ઋષિ વડાઈ લખને કહે છે કે મારો આપ વૈદ છે. વૈદાંની ઉપર મવક્રલ ચોક્કસ દેવતાઓ હતા. આ તો ઇતિહાસીક ખીના છે કે, સિકંદરે હિંદુ ડાકટરોને બોલાવ્યા હતા, કે જેઓ ગ્રીક વૈદોથી ચઢયાતા હતા. આ દેખાડે છે કે હિંદુઓ વૈદાંને પ્રિયતા ન હતા.

જ્યોતિષશાસ્ત્રને કેટલાક હિંદુ પુસ્તકોમાં માનની નજરે જોવામાં આવ્યું નથી, તેવું કારણ આ છે કે, તેને અથર્વવેદ સાથે સંખંધ હતો. અથર્વવેદને ચાણક્ય પ્રાક્રણે વૈદોની ઉપર સરસાઈ આપી છે, તે ઉપરથી ડૉ. સ્પુનર કહે છે કે કોઈ પણ પુરાતન વિચારવાલો હિંદુ આ પ્રમાણે કરે નહિ. આ હદીસ વાજખી છે; પણ તેથી તે મેળાઈ હતો એમ કહેવું ધરાધર નથી ચાણક્યનાં પુસ્તકમાં યોગશાસ્ત્રની ખીના છે. યોગીઓને ભવિષ્યની જાહંગીમાંથી મુક્તિ મેળવવા સમાધી, ધ્યાન વિગેરે કરવું પડતું હઈ, પણ જરથોસ્તી ધર્મમાં તેવું કશું નથી.

અથર્વવેદ.

આ વેદને માટે ખુદ કેટલાંક પુરાણોમાં કહ્યું છે કે તે મગ (યાને મથુ, મેળાઈ) લોકોનું વેદ છે. આ વેદમાં જાહુનાં ઘણાંક મંત્રો છે તેથી ડૉ. સ્પુનર

ધારે છે કે, તેમાં મધુ લોકોના વિચારો આમેજ થયલા છે. મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે આ દલીલ કબૂલ રાખી શકાતી નથી. અથર્વવેદના બે ભાગ છે. એકને “અથર્વન” કહે છે, કે જેમાં સારી ખાખતો છે. બીજાને “અંગીરસ” કહ્યો છે, કે જેમાં જાદુની ખાખતો છે. આ ખાખતમાં પ્રોફેસર બ્રુન્ઝીલ્ડે ઘણું સરસ વિવેચન કર્યું છે અને તેનાં મત મુજબ પેદુલા ભાગને સર્વે હિંદુ લેખકોએ વખાણ્યો છે. બીજા ભાગને જાદુની સાથે સંબંધ હોવાથી કેટલાકોએ ધિક્કારેલો છે, પણ ઘણાંક લખાણો ઉપરથી દિસે છે કે, અસલના જમાનામાં જાદુનાં મંત્રો ધર્મક્રિયાઓ સાથે મેળાયલાં હતાં, છતાં પાછલા વખતમાં કેટલાક હિંદુઓએ જાદુને ધિક્કારી કહાડ્યું છે; પણ તેથી આ અનુમાન નિકળતું નથી કે આ વેદ ઉપર મેળાઈ લોકોએ અસર કરી હોય. કુટુંબી પ્રાંતો અથર્વવેદ જાણનારા હતા, અને ચાણક્યએ પોતાનાં પુસ્તકમાં આવા પ્રાંતોના તાખામાં રાજાઓએ રહેવું એમ કહ્યું છે, તેનું કારણ મેક્ષમ્યુલરે ખરાખર જણાવ્યું છે કે આવા પ્રાંતો ત્રણે વેદો સારી રીતે જાણતા હતા અને ક્રિયાની ભુલભાલ સુધારતા હતા.

લાશને ખુલ્લી મેલવાનો રવાજ.

અથર્વવેદના એક ફકરા ઉપરથી દિસે છે કે, તેમાં લાશને ખુલ્લી મેલવાના રવાજની વાત છે. તે ઉપરથી ડૉ. સ્પુનર આ રવાજને પાર્સીઓનો રવાજ ગણે છે; પણ મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે, અલ્ખીડનીએ ખુલ્લું કહ્યું છે કે અસલનાં વખતમાં હિંદુઓ લાશને ખુલ્લી મુકતા હતા અને પાછળથી ખાળી નાખવાનો રવાજ નિકળ્યો હતો. મહાભારતમાં પણ એવી ચાલનો ઇશારો છે. મી. વીન્સન્ટ સ્મીથ કહે છે કે પટના પાસે લીલાવી લોકોમાં એ ચાલ હતો, તથા જાવાના હિંદુઓમાં પણ હતાં. પાર્સીઓ તથા હિંદુઓ અસલનાં વખતમાં એકજ હતા, માટે તેઓના કયા કયા રવાજો સાધારણ હતા તે શોધી કહાડવાની અભ્યાસીઓની ફર્જ છે, જન કે તે ઘણુંજ સુરહેલ કામ છે. તેવણે જણાવ્યું કે આજની ખાખત બહુજ technical તથા કઠણ હતી, પણ આવતી વેળા કાંઈ રસીલી ખાખતો આવશે. શક લોકો, માગ્યા લોકો તથા ચવન લોકો કોણ હતા, તે ખાખત, તદન નજીકીનાં ખેરીઓ સાથે પાર્સીઓમાં તથા ખ્રિસ્તોમાં લગ્નો થતાં હતાં તેમ હિંદુઓમાં પણ હવે તે ખાખત તથા ખ્રિસ્ત ધર્મ ઉપર હિંદુ ધર્મે તેમજ જરથોસ્તી ધર્મે કેટલે દરજ્જે અસર કરી હતી તે રજુ કરવામાં આવશે.

સરનશીન સાહેબે એ ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવતાં જણાવ્યું કે, ચંદ્રચુતનાં પ્રધાન ચાણક્યએ વૈદ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીધેલો જણાય છે, અને કેટલાંક હિંદુ પુસ્તકોમાં પ્રાંતોએ એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહિ કરવો એમ લખ્યું છે; પણ તે ઉપરથી એમ અનુમાન કહાડવું કે, ચાણક્ય એક પ્રાંતજી નહિ હોતો એ મને વ્યાજબી લાગતું નથી, અગત્ય કરીને બ્યારે સર્વ

હિંદુ લખનારાઓ સાફ લખી ગયા છે કે, તે એક પ્રાચીન હતો. જેમ બીજા પ્રજાઓમાં તેમજ હિંદુઓમાં પણ ઘણી બાબતોમાં મતફેર હતો અને છે. એક વેદવાદી બીજા વેદવાદી વિષે હલકા વિચારો દર્શાવે છે. મનુએ લખ્યું છે કે, અભ્યાસીએ ઇતિહાસ (એટલે કે મહાભારત રામાયણ વિગેરે) તથા પુરાણ વાંચવાં નહિ. અને આજે તો પુરાણો તથા મહાભારત અને રામાયણ પણ ધર્મના પુસ્તકો તરીકે ગણાય છે. ધારો કે ચાણક્યના વખતમાં સર્વે હિંદુઓનું મત એમ હતું કે, પ્રાચીણોએ વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો નહિ (જે વિષે કાંઈ પણ પાકકો પુરાવો નથી), તે છતાં તેને કીધા તો તેથી કાંઈ તે પ્રાચીણ નહિ હતો એમ કેમ કહેવાય; ઘણી ચીજો જે કરવી નહિ જોઈએ તે લોકો કરે છે, અને ચાણક્ય તો સર્વ વર્ણન પ્રમાણે તેવો આપમતીજ માણસ હતો કે તેમ કરે. વળી કોઈ પણ લખનાર હિંદુ કે યુનાનીએ જણાવ્યું નથી કે ચંદ્રગુપ્ત કે ચાણક્ય ઇરાની તોખમના હતા, પણ ઉલટું સાફ એમ જણાવેલું છે કે, ચાણક્ય પ્રાચીણ હતો અને ચંદ્રગુપ્ત શૂદ્ર (એટલે હલકી વર્ણનો પણ હિંદુ) હતો. જો તેઓ ઇરાની તોખમનાં હોતે તો ખચીત તે વાત જાણીતી હોતે. હિંદુ નહિ હોતે યુનાની ગ્રંથકારોએ તો તેની નોંધ લીધીજ હતે. અલખતે તેઓએ યુનાની તેમજ ઇરાનીઓની મદદ લીધી હોય, અને ક'ઈક અંશે એ બે પ્રજાઓનાં હુન્નર, કલા તથા આચાર વિચારોએ તેઓ પર અસર કીધી હોય, પણ તેથી તેઓ ઇરાની તોખમના હતા એમ માનવાને તો કાંઈપણ કારણ દીસતું નથી.

ખેડક ૯ મી, તા. ૨૩ મી જુન ૧૯૧૭.

શેઠ શાપરજી કાવસજી હોડીવાલાએ ગઈ વેળાથી અધુરી રહેલી પોતાની બાબત "Parsis of Ancient India. Excavations at Patliputra. Dr. Spooner's arguments criticised" આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું કે, ડૉ. સ્પુનરે માગધ લોકોને મગધ દેશના પારસી લડવૈયાઓ તરીકે જણાવ્યા છે, જો કે માગધ શબ્દનો 'મીજે અર્થ' "half cast" પણ થાય છે. ખરું છે કે, મનુ-સ્મૃતિ તથા બીજાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે મગધ લોકો વૈષ્ય બાપ તથા ક્ષત્રી માતાના છોકરાઓ તરીકે ઓળખાયલા છે, 'ઇંડયન ગેનેટીચર'ના લખનાર પ્રમાણે તથા હિંદુ લખનારાઓ પ્રમાણે આ માગધ લોકોનું પુરાતન નામ કીકેટ હતું, કે જેઓ વિષે ઋગ્વેદમાં પણ લખાણ આવેલું છે. આ લોકો અનઆર્યા હતા તે બીના પ્રોફેસર ગ્રીપીથે જણાવી છે તથા તેને ચાસક નામના પુરાતન સંસ્કૃત લેખકનો ટેકો છે. માગધ લોકોને મગ (કહેવાતા મચ્છ) સાથે ભેળી નાખવું હરૂસ્ત નથી. વિષ્ણુપુરાણમાં મગની સાથે માગધોની બીના છે. પણ મહાભારતમાં તો મશકોની વાત છે, માટે વિષ્ણુપુરાણની ભૂલ છે; છતાં એક વખતે પારસી લોકો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વસતા હતા તે બીનાની

સમ્યાઈ ના પાડી શકાય એમ નથી. તે ખાખતની કેટલીક હલીલા સંસ્કૃત પુસ્તકો વિગેરે ઉપરથી હવે પછી જોઈશું.

શાકદ્વીપ.

ભવિષ્યપુરાણમાં કહ્યું છે કે, શાકદ્વીપમાંથી મગ લોકોને લાવવામાં આવ્યા હતા. આ શાકદ્વીપને ડૉ. સ્પુનર ઇરાનનો કોઈ ભાગ ગણે છે. વર્ણી મગ લોકોને ગરૂડ ઉપર બેસાડીને લાવવામાં આવ્યા હતા એમ કહેલું છે, તે ઉપરથી ડૉ. સ્પુનર અનુમાન કરે છે કે, આ ગરૂડને 'ગરોનમાન' સાથે સંબંધ છે. મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે, તેવો કશો સંબંધ નથી; છતાં મગ લોકો હિંદુઓ સાથે ભેળાયલા મેજાઈ હતા તે ખીના ખરી છે. પુરાણોનો જમાનો ઇ. સ. ચોથી સદીની પછીનો છે, માટે મગ અથવા મેજાઈ લોકોનો જમાનો ઘણો પાછળનો હિસે છે.

યવન શબ્દનો અર્થ.

યવન લોકો જરથોશ્તી હતા અને ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૮-૩૦૦ સુધીમાં બે વાર જે યવનોએ ઓરીસા ઉપર હુમલો કર્યો હતો તે આ જરથોશ્તીઓ હતા, એમ ડૉ. સ્પુનર માને છે. મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે, અશોકની એક તખ્તી ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, યવન શબ્દ ગ્રીકને માટે વાપડેલો છે તથા રૂદ્ર-દામાન નામના શાહાનશાહ (ઇ. સ. ૧૫૦) ની તખ્તી ઉપરથી જણાય છે કે તેમાં વ્રુશાસ્પ નામના એક જરથોશ્તીને યવન કહ્યો છે. આ ઉપરથી હિસે છે કે અશોકના જમાનાની ચાર સદીઓ પછી યવનનો અર્થ 'પરદેશી'ઓ થતો હતો; અને તેથી તે શબ્દ જરથોશ્તી ગૃહસ્થને માટે પણ વપરાયેલો છે; પણ અશોકની આગળ યવન શબ્દ જરથોશ્તી માટે વપરાતો ન હતો. આ હલીલના ટેકામાં ડૉ. સ્પુનર ભગવત નામના યવન રાજાની હતકથા રજૂ કરે છે. પણ આ રાજાને માટે મહાભારતમાં કહ્યું છે કે તે ઇંદ્રનો મિત્ર હતો. જરથોશ્તીઓ ઇંદ્રને ધિક્કારતા હતા, માટે આ રાજા જરથોશ્તી હોઈ શકે નહિ.

શક લોકો કોણ હતા ?

હીરોડોટસ, ફ્લીટ, મેક્સ્મ્યુલર વિગેરે શક લોકોને સીધીઅન કહે છે. શક એક જંગલી ટાળો હતો, કે જે મધ્ય એશિયામાં જુકજીતીસ નદીની પાસે રહેતો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૦ માં તેઓ નીચે ઉતરી આવ્યા અને ઇરાનમાં સીસ્તાન (શકસ્તાન) માં વસવાટ કરી, પછી તેઓ પંજાબ ગયા અને ઇરાની રાજ્યના આશ્રીત તરીકે રહ્યા. પાછળથી તેઓએ રાજ્ય સ્થાપ્યું, કે જે રાજ્ય ઇ. સ. ૩૯૫ માં ખતમ થયું. આ શક લોકોની ઉપરથી શક નામનો સને ચાલુ થયો છે, એમ મહૂંમ આ. મી. જસ્તીસ કાશીનાથ ત્રીમખક તેલંગ જણાવે છે. બેશક હિંદુસ્તાનમાં આવેલા શક લોકોની ઉપર જરથોશ્તી ધર્મે અસર કરી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેઓ ઇરાનના પહેલવી (અથવા પાર્થી-

અન) રાજાઓની સાથે ઘણા સંબંધથી જોડાયા હતા; પણ આ શક જીવના જમાનામાં જરથોસ્તી હતા નહીં, એ ખીના જાણવાની જરૂર છે. આ શક લોકોની સાથે શાક્ય (અથવા ગૌતમ જીવના વડવાઓ) ને સંબંધ હતો એમ ડૉ. સ્પુનર જણાવે છે તે માનવા યોગ્ય નથી, ખાસ કરીને એટલા માટે કે પુરાતન શક લોકો મધ્ય એશિયામાં જન્મીને નદીની પાસે રહેતા હતા, જ્યારે શાક્યાઓનો મુલક તો નેપાલની તળેટીમાં હતો.

નજદીકનાં સગાંઓમાં લગ્ન.

ઉપલા શાક્યાઓ જરથોસ્તી હતા તે ખજલના પુરાવા તરીકે ડૉક્ટર સ્પુનર પુરાણની ઠંતકથાને ઉપયોગમાં લે છે. તેમાં કહ્યું છે કે એક અખંડ નામના રાજાએ પોતાના છોકરાઓને હાંકી કહાડયા ત્યારે આ છોકરાઓ પોતાની બહેનોને પણ લેતા ગયા, ત્યાં પેલા ભાઈઓ પોતાની બહેનો સાથે પરણ્યા. આથી રાજા ખુશી થઈ બાલ્યો કે “શકીયાવત્ત મો : રાજકુમારા :” (વાહ! આ રાજકુમારો તો ઘણા હુર્યાર છે!) આ સંસ્કૃત ફકરામાં ‘શક્ય’ શબ્દ છે તેનાં બે અર્થો થાય છે, માટે અત્રે શાક્યાઓનો ઇશારો છે. હવે આ રસમ મેળાઈઓમાં હતી. માટે તેઓ મેળાઈ હતા એમ ડૉ. સ્પુનરે માની લીધું છે, અને તેથી જીવ પણ જરથોસ્તી હતો એમ અનુમાન કહાડયું છે. મી. હોડી-વાલાએ કહ્યું કે, આપણા તેમજ હિંદુ પુસ્તકોમાં ઠંતકથાઓ જેવી વાર્તાઓ મળે છે કે જેમાં લગ્ન છે કે ભાઈ-બહેનો તથા નજદીકનાં સગાં પરણતા હતાં; દાખલા તરીકે, દીનકર્ષમાં કહ્યું છે કે, અહુરમજ્દે સ્પેન્દાર્મર્દ જમીનને પેદા કીધી, માટે તે તેની પુત્રી થઈ. અહુરમજ્દે સ્પેન્દાર્મર્દ સાથે ખેરકારી કીધી અને તેથી ગયોમર્દ જન્મ્યો. ગયોમર્દે સ્પેન્દાર્મર્દ સાથે ખેરકારી કીધી અને મશી અને મશ્યાની જન્મ્યાં અને તેઓથી કુલ આદમ જાત પેદા થઈ. અત્રે માણસ જાતની પેદાયશનું અલંકારિક ખયાન છે અને તેનો સાર આ છે કે, માણસ ત્રીટીનું બનેલું છે અને તેમાં ખોદાઈ અંશ આમેજ થયો છે. આ અલંકારિક વાર્તાને કેટલાક ઇરાની શાહાનશાહોએ પોતાના ખરાબ કાર્યો સાડું ઉપયોગમાં લીધી છે, એમ દિસે છે, અને તેઓને પગલે ખીજા કેટલાક ચાલ્યા પણ હોય. હિંદુઓમાં પણ એવી કથાઓ મળે છે. દાખલા તરીકે, પ્રજાપતી નામના દેવને પોતાની પુત્રીની સાથે લગ્ન કરતો જણાવ્યો છે. હવે આ પ્રજાપતી તે દોષજ નહિ પણ સૂર્યદેવતા છે અને તેની બેટી તે સહવાર=dawn અથવા પરીદીયું છે; માટે જ્યારે પ્રજાપતીને પોતાની પુત્રીની પુઠે દોડતો જણાવ્યો છે ત્યારે તેનો અર્થ આ થાય છે કે સૂર્યને સહવાર સાથે ઘાટો સંબંધ છે. એજ પ્રમાણે પુશન (યાને સૂર્યને) પોતાની બહેન સહવાર તથા પોતાની માતા સૂર્યા (યાને સૂર્ય પ્રકાશ) સાથે નેકા કરતો જણાવ્યો છે. આ સર્વે અલંકારિક વાર્તાઓ છે. જુદા હિંદુઓમાં ઉત્તર કુરૂ લોકો તથા ગાન્ધારો માંદોમર્દ લગ્ન કરતા હતા તેની શહાદતોનું વિવેચન હવે પછીની બેઠકમાં હાથ ધરવાનું

તેવણે જણાવ્યું હતું. જરથોસ્તી અથવા મેન્દાકો એવા પ્રકારના લગ્ન કરતા હતા તે ખીના ગ્રાક લેખકો લખી ગયા છે; પણ તેવણે કહ્યું કે તેવું કશું ધાર્મિક ફર્માન હતું નહિ.

શેઠ મેહરજીભાઈ નોશરવાનજી કુકાએ ખચેત્વદ્વયના સંખંધમાં જણાવ્યું કે આપણાં પેહલવી સાહિત્યમાં “Next of Kin Marriage”ની ભલામણ કીધી છે એમ ડૉ. વેસ્તનાં S. B. E. Series માંનાં Pahlavi Text ઉપરથી માહુમ પડે છે. હુખામન્યન શાહાનશાહતનાં જમાનામાં એવાં લગ્નો થયલા એમ ગ્રીક લખનારાઓ જણાવી જાય છે; પણ પેહલવી લખાણો સાસાન્યાંન જમાનાનાં છે, અને સાસાની જમાનામાંખી એવાં લગ્નો થતાં હશે. કેન્દાકસીસે પણ તેમ કયું હતું. તે આપણને એક ચીના ગ્રંથકારનાં લખાણ ઉપરથી મળી આવે છે; જે લખાણનો તજુમો જેપાનીસ Dr. Kentok Hori એ Spiegel Memorial Volume માં કર્યો છે.

શેઠ મેહરામગોર તેહમુરસ અંકલેસર્યાએ જણાવ્યું કે પેહલવી ભાષાના નામાંકિત વિદ્વાન ડૉ. વેસ્તે “S. B. E. Vol. XVIII, Pahlavi Text, Part II, (Dadistān) નાં તજુમાના એક Appendix રૂપે ‘ખચેત્વદ્વય’ને લગતા ફકરાઓનો તજુમો અને શરેહ આપી છે. એ જગે ‘ખચેત્વદ્વય’ શબ્દનો અર્થ “Next of Kin Marriage” કરી કીધો છે જે ગેરવાજબી છે. ‘ખચેત્વદ્વય’ શબ્દ અવસ્તા ભાષામાં જ્યાં આવ્યો છે ત્યાં તે શબ્દ “Next of Kin Marriage” ને અર્થે લઈ શકાતો નથી, અને જ્યાં પેહલવી સાહિત્યમાં એ શબ્દ મળે છે ત્યાં એ શબ્દનો અર્થ ‘લગ્ન’ થાય છે અને નહિ કે “નજદીકનાં ખેશીઓમાં લગ્ન.” દીનકર્દ કેતાખના ખીજાં વાલ્યુમમાં જે ‘ખચેત્વદ્વય’ની ખાખત આવી છે ત્યાં એક ચાહુદીએ પુછેલા સવાલના જવાબમાં એક અચેર્પત પરકેમ સાથે પરણવાનું ગેરવાજબીપણું અને પોતાના પિત્રાઈઓમાં તથા પોતાની કોમમાં પરણવાના ફાયદા વિષે વિવેચન કરે છે. તે વિવેચન કરતાં સાથી પેહલ્લે ‘ખચેત્વદ્વય’ કોણે કયું હતું તેનું વર્ણન આપતાં અહુરમજ્દ પિતા અને સ્પેન્દાર્મત કુખ્તર, સ્પેન્દાર્મત માહર અને ગયોમર્દ પેસર, તેમજ મશ્યા મશ્યોઈ ભાઈ બહેન વચ્ચે થયલાં ‘ખચેત્વદ્વય’નું વર્ણન કરે છે. તે ઉપરથી ‘ખચેત્વદ્વય’ શબ્દનો ખાસ અર્થ “ખાપ-દીકરી, મા-દીકરા, ભાઈ-બહેન, જેવાં નજદીકનાં ખેશીઓ વચ્ચેનો લગ્નનો સંખંધ” એવો લેવાની ઉતાવળ કરવામાં આવે છે. દીનકર્દ કેતાખનાં નવમાં વાલ્યુમમાં ‘ખચેત્વદ્વય’નું એક પ્રકરણ છે ત્યાં અને ઉપલા ફકરામાં એ શબ્દનો અર્થ માત્ર ‘લગ્ન’થી વધુ થતો નથી. ફતકથાઓ ઉપરથી ધર્મનાં ફર્માનોનાં અનુમાન કહાડવાં, તેમજ એકાદ અપવાદ ઉપરથી ધર્મનું ફર્માન પુરવાર થતું નથી. સાસાન્યાંન તવારીખમાં અને ઍકીમિન્યન તવારીખમાં જે એકેક હાખલો મળ્યો છે, તે ઉપરથી પુરવાર થતું નથી કે, જરથોસ્તી દીન કે દીની સાહિત્યમાં નજદીકના ખેશીઓ સાથે લગ્નનો સંખંધ કરવાનું ફર્માન મળે છે.

મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે, આવતી વખતે હિંદુઓની કેટલીક જાતો એવાં લગ્નો કરતી હતી તેના બે દાખલા રજુ થશે. ત્યાર પછી બુદ્ધિસ્ત ધર્મ ઉપર હિંદુ ધર્મે અસર કરી છે કે જરથોસ્તી ધર્મે, તેની જે ઘણીક શહાદતો રજુ કરવામાં આવી છે તેની તપાસ લેવામાં આવશે; તથા ડૉ. સ્પુનરે ‘અંગાદી’ વર્તમાન પત્રમાં એક કાગળ લખી પોતાની ફલીલાને જે નરમ રૂપ આપ્યું છે તેની ઉપરનું વિવેચન રજુ કરવામાં આવશે.

એક ૧૦ મી, તા. ૩૦ મી જુન ૧૯૧૭.

થેક શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ ગદ્ય વેળાથી અધુરી રહેલી પોતાની આખત “Parsis of Ancient India. Excavations at Patliputra. Dr. Spooner's arguments criticised” આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું કે, આપણે હિંદુઓ તેમજ જરથોસ્તીઓની મહોમાંહેની લગ્નોની ફતકથાઓ અથવા અલંકારિક વાર્તાઓ ગદ્ય વેળા જોઈ ગયા હતા. મેજાઇઓમાં આ રેવાજ હતો તે ખામે ગ્રીક લેખકો લખી ગયા છે, તેમજ બુદ્ધિસ્તોમાં આ રેવાજ આજેખી જાયજ છે તે ઉપરથી ડૉ. સ્પુનરે અનુમાન કીધું છે કે, આ રેવાજ બુદ્ધિસ્તોએ મેજાઇ કનેથી લીધો હતો. એવો ખોટો રેવાજ આપણા ધર્મે શિખાડયો નથી. જો કોઇક પાદશાહે તેમ કીધું હોય તો તેણે ખુરી નિષ્ટાથી કીધું હશે. ખીજા હાથ ઉપર હલકા હિંદુ વર્ગમાં આ રેવાજ હતો તેની શહાદતો આપણને મળે છે.

હિંદુઓમાં માંહોમાંહેનાં લગ્નનો રેવાજ.

“રાજતરંગીણી” નામના પુસ્તક ઉપરથી દિસે છે કે, ગાંધાર નામના લોકો જેઓ હિંદની પશ્ચિમે રહેતા હતા તેઓમાં એવાં લગ્નનો ચાલ હતા. આ ગાંધાર લોકો હિંદુઓ હતા તેની કેટલીક શહાદતો તેવણે રજુ કરી હતી. આ લોકો માગધો હતા એમ “ખોઝમે ગેઝેટીયર” નો લખનાર સમજે છે તે વિષે તેવણે કહ્યું કે, તે તેની ભૂલ દિસે છે, સખખ કે “અથર્વ” વેદમાં એક ફકરો મળે છે, જે ઉપરથી ખુલ્લું દિસે છે કે માગધો પૂર્વે વસતા હતા, જ્યારે ગાંધારો તો પશ્ચિમે રહેતા હતા. ગાંધાર (કધાર) પંજાબની પશ્ચિમે તથા મગધ ખીહારમાં આવેલું હતું. આપણને ખીજે દાખલો મળે છે તે ઉત્તર કુર્ગના લોકોનો છે અને તેની ખીના મહાભારતમાં આવેલી છે. આ દેશ હિમાલયની ઉત્તરે હતો. તે લોકો માંહોમાંહેનાં લગ્નો કરતાં હતાં એટલુંજ નહિં પણ મુવેલાંની લાશોને ખોદતી મેલતા હતા. આ ઉપરથી કદાચ તેઓને જરથોસ્તી ગણવાની કોશિશ થાય એ ખનવા યોગ્ય છે; પણ આ લોકો હિંદુઓની એક જાત છે તેની શહાદત “એતર્થ પ્રાક્ષણ” નામના પુસ્તક ઉપરથી મળે છે, વળી આ લોકોની સ્ત્રીઓમાં સતી થવાનો ચાલ હતો, એમ માલૂમ પડે છે. તેઓને ખહુજ માનની નજરથી જોવામાં આવ્યા છે. હિંદુઓના

એવા ચાલથી આપણને અજ્ઞયબી લાગતી નથી. ખાહીક નામના લોકોની સ્ત્રીઓમાં ઘણાંક ધિક્કારવાળેજ ચાલે હતા.

બીજી પ્રજાઓમાં માંહેનાંહેનાં લગ્નનો ચાલ.

બીજી પ્રજાઓમાં પણ એવી કુટુંબ રીત હતી. ઇલખયનોમાં સગા ભાઈઓ સગી બહેનોને પરણતા હતા, અને વળી તે લોકો આ ચાલની હીમાયત કરતા હતા; તેનું કારણ આ હિંસે છે કે, અસલના વખતમાં કુટુંબી મીલકત સ્ત્રીઓને મળતી હતી. એવી મીલકત પારકા પુરૂષોનાં હાથમાં ન જાય માટે બહેનો સાથે પરણવાનું દરૂસ્ત ગણાતું હતું. સ્પાર્ટનોમાં એક ભાઈ પોતાની માતાથી અવતરેલી બહેન સાથે પરણતો હતો, પણ આપથી અવતરેલી બહેન સાથે પરણાતું હતું નહિં. અંથન્સમાં સ્પાર્ટનોથી ઉલટો રેવાજ હતો. જ્યુ લોકોમાં પણ લગભગ એવોજ રેવાજ હતો તેની શહાદત ખાઈખલમાં “જેનીસીસ” ૧૧-૨૬ તથા ૨૦-૧૨, તથા “ઇકસોડસ” ૬-૨૦ ઉપરથી મળે છે. એપ્રાહામે પોતાના આપથી અવતરેલી બહેન સાથે નેકા કીધા હતા, નેહોરે ભત્રીજા સાથે લગ્ન કીધાં હતાં. તથા મોજિજનો ખાપ કુઈ સાથે પરણ્યો હતો. આ ઉપરથી હિંસે છે કે, બુદ્ધિસ્તોએ કંઠાય આ રેવાજ હિંકુઓ પાસેથી લીધો હોય.

બુદ્ધનું પવિત્ર શેહર ગાયા.

બુદ્ધનું પવિત્ર શેહર ‘ગાયા’ હતું. ફાસીઈ હ્યેસ્તાન હેતાખનો લખનાર કહે છે કે ત્યાં પાસીઈઓનું આતશકહેહ હતું. આ ઉપરથી ડૉ. સ્પુનર ધારે છે કે, ત્યાં બુદ્ધ પોતાના જરથોશ્ટી ભાઈઓને મળવા ગયો હતો. મી. હોડીવાલાએ આ દલીલને વળુદ વિનાની ગણી હતી. “ગાયા” માં આતશકહેહ હતું, તે ઉપરથી બુદ્ધનાં જરથોશ્ટી હોવાનું કાંઈપણ અનુમાન કહાડવું વાજબી નથી.

બુદ્ધિસ્ત તથા જરથોશ્ટી ધર્મની સરખામણી.

ડૉ. સ્પુનરે બુદ્ધિસ્ત તથા આપણા ધર્મની સરખામણી નીચે પ્રમાણે કરી છે. એવીજ કેટલીક સરખામણી ડૉ. સ્પુનરની અગાઉ આપણા વિદ્વાન મિત્ર મી. જી. કે. નરીમાને પોતાનાં પુસ્તકમાં કરી હતી તે આદ્ય રાખવું જોઈએ.—૧, આપણા પુરુહોનો વિચાર બુદ્ધિસ્ત ચક્રવર્તી વિચારને મળતો છે. ૨, જરથોશ્ટનાં જન્મની ઘણા વખત આગમજ તેવણની ક્વથીને ‘ગેઉશુઉર્વને’ જોઈ હતી, તેમજ ગાતમનો આત્મા તેના જન્મની આગમચ બહેશ્તમાં હતો. ૩, બન્ને ધર્મોમાં બહેશ્તને સહાકાલની રોશનીના મુલકનું નામ આપેલું છે. ૪, બન્નેમાં ભવિષ્યનાં પેગામ્બરોની ખીના છે. ૫, બન્નેમાં ૩૩ ફરેસ્તાઓ અથવા દેવોની ખીના છે. ૬, જ્યારે જરથોશ્ટ જન્મ્યા ત્યારે તેવણની ક્વથાને તેવણનાં માતાનાં પેટમાં બહુમન તથા અર્દિબહેશ્ત અમેશાસ્પંદે લઈ ગયા હતા. એજ પ્રમાણે ગાતમનાં બાળમાં બ્રહ્મા તથા ઇંદ્રએ કીધું હતું.

૭, અન્ને પેગાઝઅરોનાં જન્મ વખતે કુલ કુદરતે ખુશાલી જાહેર કરી હતી. ૮, અન્નેને પાપી દુન્નેએ ફસાવવાની તજવીજ કરી હતી વગેરે. આ સઘળી ઢલીલા ઉપરથી ડા. સ્પુનરે મત આપ્યું હતું કે, બુદ્ધિસ્ત ધર્મ જરથોસ્તી ધર્મ ઉપરથી નિકળ્યો હતો.

બુદ્ધિસ્ત ધર્મ હિંદુ ધર્મમાંથી નિકળ્યો છે.

મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે ઘણાંક વિદ્વાનોએ સાબિત કર્યું છે કે બુદ્ધિસ્ત ધર્મ હિંદુ ધર્મમાંથી જન્મ પામ્યો છે, તે વિષે મેક્સમ્યુલર, ગંગાપસાદ, ઠત, રાઇસ હેવીટ, ચંદા વગેરે ગૃહસ્થોએ પુશ્કળ ઢલીલા રજુ કરી છે. એ બાબતનું સાહિત્ય વાંચ્યે એટલું થાડું. બુદ્ધિસ્ત ધર્મનાં ચાર મૂખ્ય સિદ્ધાંતો તથા પાંચ ફર્માનો હિંદુ ધર્મમાં ઘણાંક ઠેકાણે મળે છે. અનેક પાત્રી પુસ્તકો ઉપરથી માલમ પડે છે કે, બુદ્ધ હિંદુ તરીકે જન્મ્યો હતો. તેનો આપ હિંદુ હતો. તેણે શીવની તથા ખીન્ન ઘણાં હિંદુ દેવતાઓની ભક્તિ કરી હતી.

સરખામણીની તપાસ.

તેવણે કહ્યું કે જરથોસ્તી ધર્મે બુદ્ધના ધર્મ ઉપર અસર કરી હોય એ બનવા યોગ્ય છે. હાખલા તરીકે જરથોસ્તને દુન્નેએ ફસાવવાની કોશિશ કરી હતી, તે ખીના કદાચ બુદ્ધિસ્તોએ પોતાનાં પુસ્તકોમાં આમેજ કરી હોય એમ ડા. સ્પીગલ માને છે તે વાજખી હોય. તેજ પ્રમાણે મરણ બાદ માણસોનાં કામે કેદાર રૂપે સામે મળવા આવે છે, એ બાબત પણ કદાચ બુદ્ધિસ્તોએ હાખલ કરી હોય. એવો કોઇપણ ધર્મ નથી કે જેણે પોતાની પાછળનાં ખીન્ન ધર્મો ઉપર અસર કરી નથી, પણ તેથી પાછલા ધર્મ આગલા ધર્મ ઉપરથી નિકળ્યો એમ કહેવું વાજખી નથી. “ખોરેહ”ના વિચાર માટે કહીશું કે, તે હિંદુઓનાં “શ્રી”ના અથવા “લક્ષ્મી”ના વિચારને મળતો છે. હિંદુઓમાં ૩૩ દેવોની ખીના ઋગ્વેદમાંજ નહિ પણ પાછળના સઘળા વેદોમાં તથા ખીન્ન ઘણાંક લખાણોમાં આવે છે. ભવિષ્યમાં જન્મ પામનાર પેગાઝઅરની ખીના વિષ્ણુના “કલકી” નામના અવતાર ઉપરથી મળી આવે છે. જેમ જરથોસ્તના તથા બુદ્ધના જન્મ વખતે કુલ પેઢાયશે ખુશહાલી જાહેર કરી હતી, તેમ રામના જન્મ વખતે પણ બન્યું હતું. અન્ને વસંત ઋતુની શરૂઆતમાં જન્મ પામ્યા હતા. છઠ્ઠી સરખામણી વિષે તેવણે કહ્યું કે, બહુમત તથા અર્ધિજેહુસ્તને પ્રજ્ઞા તથા ઇંદ્ર સાથે સરખાવી શકાય નહિ. અત્રે તો સરખામણી ખોટી થઈ પડે છે. જેમ જરથોસ્તનાં ફરોહરનાં સંખધમાં હંતકથા છે કે તેવણનાં જન્મ આગમય તેવણનું ફરોહર બહેશ્તમાં જોવામાં આવ્યું હતું તેને કાંઈક હરજો મળતી આવતી હંતકથા રામનાં બાબમાં મળે છે.

જોતમ જરથોસ્તી હતો એ ઢલીલ બહુજ ચોંકાવનારી છે. કેટલાકો એમ ધારે છે કે (જે કે તે આપણે કબ્જલ રાખીશું નહિ) ફર્વદીન ચરતમાં

ગોતમની જે હકીકત છે તે બુદ્ધની ખીના છે. અગર જે તેમ હોય તે અબુ-માન નિકળે છે કે જરથોસ્તી હોવા છતાં તે ધર્મ તણ કંઈ તેણે નવો ધર્મ શોધી કહાડયો હતો, અને તે ખીના આપણાં પુસ્તકોમાં સ્પષ્ટ રીતે નોંધાયેલ રહેવી જોઈતી હતી. વગી બુદ્ધે પૂર્ણજન્મ અથવા કર્મના કાયદાઓની ખીના રજૂ કરી છે તે જરથોસ્તી ધર્મમાં ખીલકુલ નથી. ફક્ત તેને લગતો ઋગ્વેદમાં એક ઇશારો છે, પણ તે લખાણ પાછલા વખતનું છે. ‘પ્રાન્નિણી’ નામના પુસ્તકોમાં આ કાયદાઓની ખીના આવે છે તે ઉપરથી બુદ્ધિસ્તોએ તે લીધી હોય એ યનવા યોગ્ય છે. મી. નરીમાને જણાવ્યું કે હુમત, હૂખત, હવર્શતના કાયદાઓની યાબત તથા ઝેરી અને વહેરી પ્રાણીઓની નાશ કરવાની યાબત આપણાં ધર્મપુસ્તકોમાં આવી છે, તે ઉપરથી બુદ્ધિસ્તોએ એવીજ યાબતો ગ્રહણ કરી છે. તેવણે કહ્યું કે એ યન્ને યાબતો હિંદુ ધર્મ પુસ્તકોમાં પણ આવેલી છે, માટે મી. નરીમાનની માન્યતા ટકી શકતી નથી.

ઉપકારનાં શબ્દો.

મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે ડૉ. સ્પૂનરે ચોતાની ઠલીલાને નરમ રૂપ આપીને જે લખાણ કીધું છે તેનું વિવેચન મુલતવી રાખી કેહવું જોઈએ છે કે ડૉ. સ્પૂનરના આપણુ જરથોસ્તીઓ મહોટા આભારી થયા છેએ. ચંદ્રશુભ, ચાણક્ય, નંદીઓ, મહિયોઓ, ગોતમબુદ્ધ વિગેરે જરથોસ્તી હતા, એ ઠલીલ પડતી મેલ્યે તથા ખીજ કેટલીક ન્હાની ઠલીલા પડતી મેલ્યે તેા પણ આપણે કબુલ કરીશું કે ડૉ. સ્પૂનરનાં લખાણથી આપણને ઘણુંક જાણવાનું બન્યું છે. હાખલા તરીકે, સફો, ચવનો, મગ લોકો વિગેરેની યાબતો જે અધિકારમાં પડી લગલગ વીસ-રાઇ ગઇ હતી તે, એ વિદ્વાન રોશનીમાં લાવ્યા છે, તેથી આપણે તેનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે. પાટલીપુત્રનો મેહલ એ પર્સિયોલીસના મેહલની નકલ હતી અને તે ઇરાનીઓને હાથે બંધાયેલો હતો, તે નવી ખીના એ વિદ્વાન ડૉક્ટરે જાહેર કરી તે એક મહોટી શોધ ગણાવી જોઈએ છે. ત્યારબાદ તેવણે જણાવ્યું કે આ યાબતની તપાસ સંપૂર્ણ રીતે હાથ ધરવામાં મી. રૂસ્તમજ નોશેરવાનજી મુનશી, મી. જમશેદજી એદલજી સકલાતવાલા તથા મી. એરચશા અહેશીર પારેએ ઘણુંક પુસ્તકો વિગેરે મેળવી આપી, મને સવળતા કરી આપી તે માટે તેમિત્રોને આભાર માનવો ઘટે છે. આવતી વેળા સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં હિંદના પુરાતન પારસીઓને માટે શું ફકરાઓ મળે છે તથા તખ્તીઓ વિગેરે ઉપરથી શું રોશની મળે છે તે યાબત રજૂ કરવામા આવશે.

સરનશીન સાહેબનું વિવેચન.

સરનશીન સાહેબ શેઠ મનચેરજી પેશતનજી ખરેઘાતે મી. હોડીવાલાનો ઉપકાર માનતાં જણાવ્યું કે, સાધારણ બે શબ્દો ગમે તેવા જુદા પ્રકારનાં હોવા છતાં તેઓમાં ઘણીક કીસમની સરખામણી તુરત કેખાઈ આવે છે. પેગામ્બરોની

ખાખતમાં તો સરખામણી બહુ ઘાડી હોવી જોઈએ, એ સહેજ સમજી શકાય એમ છે. દરેક ધર્મમાં ચોરી નહિ કરવા વિષે, જીકું નહિ બોલવા વિષે, દયા-માયા-રેહમથી વર્તવા વિષે તથા ખીજ ઘણીએક ખાખતો વિષે ધર્મોના મળે છે, પણ તેવાં ધર્મોનાની સરખામણી ઉપરથી એમ કહેવું કે એક ધર્મ ખીજ ઉપરથી લીધું તો તે વાજખી ગણાય નહિ. દેવદરૂને પેગામ્બરોને આઠે માર્ગે દોરવવામાં આવે છે, એવી દંતકથાઓ તો દરેક ધર્મમાં મળે છે. આ દુન્યામાં જેવી કરણી કરીશું તેવું તેનું ફળ હવે પછી મળશે, એ સિદ્ધાંત પણ સઘળા ધર્મોમાં છે, પણ તેથી એમ ઠરવું નથી કે એક ધર્મ ખીજને આભારી છે. માણસનાં મરણ પછી તેનાં સારા-નરસાં કામો, તેને સામે લેવા આવે એ વિચાર એટલો તો સાધારણ છે કે તે ઘણાંક ધર્મોમાં હોય તેથી એક ધર્મે ખીજ ઉપર અસર કરી એમ કહેવું ખોટું છે. દંતકથાઓની ખાખત વિષે વિદ્વાન પ્રમુખ સાહેબે જણાવ્યું કે, ઘણાંક પેગામ્બરોની ખાખતમાં દંતકથાઓ આપણે વાંચે છે. આ દંતકથાઓ તે પેગામ્બરોની હયાતી ખાદ સદીઓનાં અંતરે દાખલ થયલી હોય છે. એવી કેટલીક કથાઓ ખુદિસ્ત ધર્મવાલાઓએ જરથોસ્તી ધર્મ ઉપરથી લીધી હોય એ ખનવા યોગ્ય છે, તે વિષે કાંઈપણ નક્કી અનુમાન કહાડવું દરૂસ્ત નથી. ડૉ. સ્પુનરે આપણી કેટલીક સારી સેવા બજાવી છે તે આપણે ઉપકાર સાથે કબુલ કરીશું, પણ તેવણે જે 'rash theories' (ઉતાવળાં સિદ્ધાંતો) રજૂ કર્યાં છે તેની અસર લાંબો વખત સુધી નાશક થવાની નથી, એ દલગીરીભર્યું છે. લેખકોએ અને અવશ્યે અભ્યાસીઓએ પોતાનાં મતો બહુ કાળજીથી રજૂ કરવાં જોઈએ છે; કારણ કે ગેર-વાજખી દરૂસો આમવર્ગને ખોટો રસ્તો દોરવે છે. ચંદ્રગુપ્ત, આણકય અથવા જૌતમ જરથોસ્તી હતા નહિ તે ખાખતની મી. હોડીવાલાની દલીલ સાથે સરન-શીન સાહેબે પોતાનું મળતાપણું બતાવ્યું હતું.

સરનશીન સાહેબે વધુમાં જણાવ્યું કે જરથોસ્ત અને જુદનાં કેટલાંક મતો મળતા આવે તે પરથી એક ખીજની નકલ કીધી હશે એવું અનુમાન કહાડવા આગમજ બહુ સાવચેત રેહવું જોઈએ. જેમ માણસજાત એકખીજને શરીર અને તેના લાગોમાં હજારો રીતે મળતા આવે છે, તેમજ લાગણીમાં અને વિચારોમાં મળતા આવે છે. સાચું બોલવું, પ્રમાણીકપણે વર્તવું, ફેકટ ખીજને ઇજ નહિ કરવી, વડાંઓને માન આપવું વિગેરે સદગુણોને સર્વ પ્રજાઓમાં માન્ય રાખવામાં આવે છે અને તે એક પેગામ્બરે અથવા પ્રજાએ ખીજ પ્રજા પાસેથી શિખ્યાં છે એમ માનવાને કારણ નથી. તેમજ દુન્યાની લાલચોથી લલચાવું નહિ, અને ખુરાધથી ડરવું નહિ, એ તો દરેક માણસ જે નીતિના માર્ગમાં આગળ વધવા માંગે છે તેનું કર્તવ્ય છે અને તેમ તે કરે છે, તેથી જરથોસ્ત અને અહેરેમનની વાત, અને જુદ અને ખારની વાત એકખીજમાંથી નકલ થઈ છે એમ માનવાને કારણ નથી; તે સ્વભાવીક અનુભવને લીધે ખજે ઠેકાણે જુદી જુદી ઉત્પત્તિ થઈ હોય એમ ખનવા યોગ્ય છે.

અલખતે પેગાઝખરો વિષે ફેટલીક ફતકથાઓ એવી હોય છે, જે સ્વ-ભાવીક રીતે ઉત્પન્ન નહિં થાય, અને તે એક ખીજા ઉપરથી નકલ થઈ હાય, પણ તેવી જરથોશ્ત અને યુઝને લગતી સામાન્ય ફતકથાઓ તેઓની ધણી વખત પછી પાછળ આવનારાઓએ કીધી છે. તે પાછળ આવનારાઓએ એક ખીજાની નકલ કીધી હોય એ સંભવીત છે; પણ તે પરથી તે પેગાઝખરોએ એક ખીજાની નકલ કીધી એમ અનુમાન કહાડી શકાય નહિ.

અલ્યાસીઓની ફજ્ છે કે નવા અનુમાનો કહાડે તે તપાસ લધને ખરાખર પાયા પરથી કહાડે. જે ખાખતમાં ફકત એક અટકળજ હોય, તો તે રજુ કરતી વખતે સાફ કહેવું જોઈએ કે તે અટકળ છે, અને નહિં કે તે ખાતરીલાયક અનુમાન છે.

એક ૧૧ મી, તા. ૭ મી જુલાઈ ૧૯૧૭.

શેઠ શાપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ ગઈ પેળાથી અધુરી રહેલી પોતાની ખાખત “Parsis of Ancient India—Sanskrit passages, Inscriptions etc.” આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું કે ડૉ. સ્પુનરે પોતાની ફટીલાને પાછળથી નરમ રૂપ આપ્યું છે. તેણે જણાવ્યું છે કે ચંદ્રયુગ તથા યુઝને હું પારસી તરીકે ઓળખું છું; પણ આ પારસી શબ્દ હાલનાં અર્થે લેવાનો નથી. વેદીક હિંદુઓ તથા ઇરાનીઓમાં ધર્મ સંબંધી મતફેર પડ્યા પછી પેહલવેહલાં જે આર્યનો હિંદમાં આવ્યા તેઓ મધેનાં આ સાહેબો હતા. આગળ ચાલતાં ડૉ. સ્પુનર કહે છે કે હાલમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આર્યન ભાષા બે વર્ગની છે તે ઉપરથી, તથા પાટલીપુત્રમાં પર્સી-પોટીસનાં જેવોજ મેહલ હતો તે ઉપરથી, તથા મગધ દેશમાં પરદેશીઓ વસતા હતા તે ઉપરથી, તથા બહારમાં શાકદીપીન બ્રાહ્મણો છે તે ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે ઇતિહાસીક જમાના આગમ્ય આ દેશમાં ઇરાનીઓ વસતા હતા.

મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે ડૉ. સ્પુનરે ઉપલું જે અનુમાન કહાડ્યું છે તે વિષે આપણને કશો વાંધો નથી; પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આર્યન ભાષા બે વર્ગની છે, તેના ઉપરથી બે ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપરની ખાખત વિષે અનુમાન કહાડવું એ, ડૉ. કીથ કહે છે તેમ, બહુ વિચિત્ર છે. પાટલીપુત્રમાં ઇરાની કડયાઓએ તથા મીસીઓએ મેહલ બાંધ્યો હતો, માટે તે વખતે તેઓ ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા, એ ફટીલ ટકી શકે એવી નથી. ખીજા ફટીલા તદ્દન હમ વિનાની છે, પણ આટલું તો ખરું છે કે પુરાતન જમાનાથી પારસીઓ હિંદમાં વસતા હતા. ડૉ. સ્પુનરે માત્ર તેટલું જ કહ્યું હતું તો આપણને વાંધો રહેતો નહિં. પ્રોફેસર સ્પીગલ કહે છે કે, ઇરાનીઓ પોતાના હિંદુ ભાઈઓ સાથે મધ્ય એશિયામાંથી પંજાબમાં આવી વસ્યા હતા. મેક્ષચુલરના મત પ્રમાણે, ઇરાનીઓ ઇરાનમાં ગયા તેની આગમજ હિંદમાં વસ્યા હતા. પ્રોફેસરો ભાગવત

તથા આખેનાં મત પ્રમાણે, ઋગ્વેદમાં પારસીઓની ખીના આવેલી છે. મી. હોડી-વાલાએ કહ્યું કે ઋગ્વેદમાં ‘દસ્યુ’ લોકોની વાત કેટલેક ઠેકાણે મળે છે. હવે આ ‘દસ્યુ’ લોકોમાં કેટલાકો ‘પહેલવો’ યાને પહેલવી અથવા પાઠ્યર્ન લોકો હતા, માટે પાઠ્યર્ન લોકો ઋગ્વેદનાં વખતમાં હિંદમાં હોય એ ખનવા યોગ્ય છે.

સંસ્કૃત પુસ્તકોના લખાણ.

પુરાતન હિંદના પારસીઓ માટેનાં સંસ્કૃત લખાણોના ફકરા તે પછી તેવણે રજુ કીધા હતા. ‘મહાભારત’ના ‘શાંતિપર્વ’ તથા ‘ભિષ્મપર્વ’માં પારસીઓ તથા પહલવોની ખીના આવે છે, અને હિંદુસ્તાનમાં વસતી જીદી જીદી પ્રજાઓનાં નામોમાં આ નામો પણ આવેલાં છે. ‘વિષ્ણુ પુરાણ’માં પારસીઓને હિંદમાં વસતા જણાવ્યા છે. ‘મુદ્રા રાક્ષસ’ નામના ગ્રંથની શકા-હત વધુ સુસ્તકીમ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે ચંદ્રગુપ્તને મદદ કરવાને શકો, ચવનો, કીરાતો, પારસીઓ ત્રિગેરેનું લશ્કર ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું. એજ પુસ્તક પ્રમાણે ‘મેઘનાદ’ અથવા ‘મેઘ’ નામનો પારસી રાજા હતો, તેણે ચંદ્રગુપ્તને મદદ કરી હતી. હેખધતી રીતે આ ‘મેઘ’ (મગ) હિંદમાં કોઈ નહાના દેશનો રાજા અથવા હાકમ હતો. ‘મનુસ્મૃતિ’ નામનું પુસ્તક, કે જે ઇ. સ. પૂર્વે ખીજ સદીને સુમારેનું છે, તેમાં પણ પહલવોની ખીના આવેલી છે. ‘કાલીદાસ’ નામનો મશહૂર લખનાર અને કવી (ઈ. સ. છઠી સદી) ચોતાના પુસ્તક ‘રઘુવંશ’માં રામના અપાવાના ખાવા વિષે લખતાં કહે છે કે તેણે પંજાબમાં પારસી લોકો ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. “કથા સરીત સાગર” પ્રમાણે ‘ઉદયન’ નામના રાજાએ પારસીઓના એક ખરાબ રાજાનું ડોકું કાપી નાખ્યું હતું. આ પારસી રાજા કોણ હશે તે માલુમ પડતું નથી. અલખીડની ‘વાયુ પુરાણ’ તથા વરાહમીહીરનાં ‘સંહિતા’ નામના પુસ્તકોને આધારે હિંદુસ્તાનમાં વસતા પારસીઓ માટેની હકીકત રજુ કરે છે. ‘હરીવંશ’ નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે ઋગ્વેદવાલા ‘વિશ્વામિત્ર’ નામનો રાજાનો અપાવો પહલવોની સાથે મ્હોટા થયો હતો. આ એક હંતકથા છે અને તેની ઉપરથી દિસે છે કે ઘણા પુરા-તન જમાનામાં પહલવો હિંદમાં વસતા હોવા જોઈએ. પેહલવી લોકો માટે એક ખીજ કથા મહાભારતમાં છે, તે ઉપરથી દિસે છે કે એક દિવસે વિશ્વા-મિત્ર ચોતાના હરીફ વશિષ્ઠ ઋષિને ત્યાં ગયો. વશિષ્ઠે દુરમનાઇ ભુલી જઈ તેનો આદરસત્કાર કર્યો, અને ચોતાની હેરતભરી એક ગાય હતી તેણીએ આપેલાં એક અતી કીમતી ઘરેણું વિશ્વામિત્રને આપ્યા. આ ઉપરથી આ પેરાણની કથાનત ખીગડી, તેણે પેલી ગાય માંગી. તે જ્યારે તેને આપવામાં આવી નહીં ત્યારે તેણે ચોતાના ખળનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. આ ઉપરથી પેલી ગાય ગુસ્સે થઈ વિશ્વામિત્રને તથા તેને લશ્કરને હંફાવવા શકો, ચવનો, કીરાતો, પહલવો ત્રિગેરે પ્રજાઓને ચોતાનાં શરીરમાંથી પેલા કીધા. આ હંતકથાને સાર એ છે કે પ્રાણજીએ જ્ઞાતીઓનો જીલ્લમાટ તોડવા પરદેશી પ્રજાઓને

મહં સાડુ બોલાવી હતી. પહલવો તે કોઇજ નહિં પણ પેહલવી ઇરાની લોકો છે, તે વિષે વિદ્વાનો એકમત છે.

તખ્તીઓની શહાદતો.

ત્યારબાદ તેવણે કેટલીક તખ્તીઓની શહાદતો રજૂ કરી હતી. તેવણે કહ્યું કે સર જ. માર્શલને ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ ની અરમાઇક લાપાની એક તખ્તી મળી છે, તેમાં તેવણે 'વોહુવહ' નામના કોઇક ઇરાની હાકેમનું નામ વાચ્યું છે. કાઠીયાવાડમાં ગીર્નાર પાસે 'રૂદ્રહામન' નામના રાજાનો પુલ છે તેની એક તખ્તીમાં 'નુશાસ્પ' નામના ઇરાની રાજા અથવા સરદારનું નામ છે. આ હાકેમને 'યવન રાજા' કહ્યો છે, પણ અત્રે 'યવન'નો અર્થ 'યુનાની' નહિ પણ પરદેશી થાય છે. ગીર્નાર નજદીક એક સરોવર છે, તેનું આંધકામ કરનાર 'સુવીશાખ' નામનો ઇરાની હતો એમ ડૉ. લાઉ દાજી કહે છે. આ 'સુવીશાખ' કદાચ 'શ્યાવશ્વ'નું બગડેલું રૂપ હોય. કાઠીના ગોફામાં એક ઠેકાણે 'હરફારન' નામ છે. આ નામ તદ્દન ઇરાની છે. 'હર' તે 'અરાસ્પીસ' નામનો પેહલો શબ્દ છે. તથા 'ફારન' એ 'ફારનહાતીસ' નામનો પેહલો શબ્દ છે. રાવલ-પીડી નજદીકનાં "માનીકીઆલા"માં એક તખ્તી મળી છે તે ઘણી અગત્યની છે. તેમાં લખ્યું છે કે 'પુરુઅસ્પ' નામના પાસીએ એક બુદ્ધિસ્ત સાથે મળી લોકોને વખત બાણવા એક યંત્ર ઉભું કર્યું હતું. આ તખ્તીમાં 'કરપ', 'ફર્પન્ટ' વિગેરે અવસ્તા શબ્દોળી છે. ઉપલા 'પુરુઅસ્પ'ને કુશાન વંશનો વંશજ જણાવ્યો છે.

આવતી વેળા હિંદી (પાર્થન) રાજાઓની હકીકત, કુશાન વંશના રાજાઓના સીક્રા ઉપરથી મળતી તેઓનાં ધર્મ સંબંધી શહાદતો તથા સાસા-ન્યાન પાદશાહોના હિંદની સાથનાં સંબંધ વિષે જણાવવામાં આવશે અને ત્યાર પછી "ભવિષ્ય પુરાણ" માં 'મગ' અથવા 'મગુ' યાને મેજાઇઓ વિષે આવેલી જે બાબતનો તબ્લુમો થયો નથી તેની લખાણ હકીકત આપવામાં આવશે.

સરનશીનનાં ટીકા.

એ ઉપર સરનશીન સાહેબે ટીકા કરતાં જણાવ્યું કે, સંસ્કૃત પુસ્તકોના કેટલાક ફકરાઓ મી. હોડીવાલાએ ટાંક્યા છે તે પાછલા જમાનામાં (ઇ. સ. ની આઠમી સદીમાં) યા તે પછી) ઘુસાડી દીધેલા હોય, તોપણ કાલીદાસના રઘુવંશનો દાખલો અગત્યનો છે. આ કવી ઇ. સ. ૬ ઠી સદીનો છે. તખ્તીના દાખલાઓ વધારે મુસ્તકીમ છે અને તે ઉપર આધાર રાખવા યોગ્ય છે. ઇ. સ. ની પૂર્વેની પહેલી અથવા બીજી સદીથી તે ઇ. સ. પાછળની ચોથી અથવા પાંચમી સદી સુધીમાં, ઘણી પરદેશી પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં આવી હતી અને તે વખતે મિથીક ધર્મની અસર થઇ હતી. આ ધર્મવાલાઓ મિથ્ર યાને સૂર્યની પૂજા કરતા હતા.

ખેડક ૧૨ મી, તા. ૨૮ મી જુલાઈ ૧૯૧૭.

અર્વંદ મેહુરજીભાઈ પાહુલનજી માહને ફરખાસ્ત કીધી તેને અર્વંદ જમ-
શેઠજી દાદાભાઈ નાદેરશાહે ટેકે આપ્યો કે: —

કરાવ.

“જરથોસ્તી દીનની ખેલ કરનારી મંડળી, “હિંદના મહાન દાદા” શેઠ દાદાભાઈ
“નવરોજજી, LL. D. નાં મરણની ખબરની નોંધ ભારે દલગીરી સાથે લે છે.
“મહંમ શેઠે જેમ ખીજી આખતોમાં તેમ ધર્મને લગતા સવાલોમાં પણ આગેવાની-
“ભર્યો ભાગ લીધો હતો; અને જરથોસ્તી ધર્મ અને સાહિત્યને લગતી તપાસ કરાવવા-
“માં તેઓએ મોટો હિસ્સો આપ્યો હતો; તેનું એક અગત્યનું પરિણામ જરથોસ્તી
“દીનની ખેલ કરનારી મંડળીની સ્થાપનામાં આવ્યું હતું.”

હસમી ખેડકમાં, મી. હોડીવાલાની ખાખત ઉપર પ્રમુખ સાહેબે પોતાના
જે વિચાર દર્શાવ્યા હતા તેના સંખંધમાં અર્વંદ મેહુરજીભાઈ પાહુલનજી માહને
પોતાના નીચલા વિચારો જણાવ્યા હતા:—“આ ખીના જાણીતી છે કે, ખ્રિસ્તિ
અને ઇસ્લામીઓ યાહુદીઓનાં પેગામ્બરોને અને ઇસ્લામીઓ ખ્રિસ્તિઓનાં
પેગામ્બરને પોતાનાજ તરીકે લેખે છે, અને તેઓએ આપેલા મજબુબને
પોતાના મજબુબના મૂળ પાયા તરીકે ગણે છે. હવે આ ખીના જાણીતી છે કે,
યાહુદીઓના ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદી આગમજ સુધીનાં ધાર્મિક સાહિત્યોમાં
જે ધાર્મિક ફરમાનો મળે છે તે ઇ. સ. પૂર્વે ની છઠ્ઠી સદી પછીનાં તેમાં મળતાં
ફર્માનોથી ખડુ જુદાં પડે છે. દાખલા તરીકે પ્રથમ ફર્માનોમાં અનેક ખોદાની
માન્યતા અને માણસ મીટ્ટી છે તે સેવટે મીટ્ટીમાં મળી જશે એવું શીક્ષણ
જેવામાં આવે છે. પણ ઇ. સ. પૂર્વેની છઠ્ઠી સદીમાં ઇરાનીઓએ બેખીલાન
ખાતેના ખંદીખાનામાંથી યાહુદીઓનો છુટકો કર્યો અને તે યાહુદીઓ ઇરાની-
ઓના સમાગમમાં આવ્યા તે પછી તેમના ધાર્મિક વિચારોમાં બોહળો ફક
પડી ગયો હતો. તેઓનાં “સાલ્ટર” નામનાં ભજનોમાં પેહુડીજવાર એકજ
ખોદાની માન્યતા અને રવાનની અમર્ગી તથા ભવિષ્યની જાહગીની ખ્યાલ
આપવામાં આવ્યો છે. ઇરાનીઓ સાથેના સમાગમ તેમને ધાર્મિક શીક્ષણમાં
એટલા તો લાભકારી થયો હતો કે તેઓએ ખાસ કરીને હુખામની વંશના
પાદશાહ કુરુસને ખોદા તરફના પએગામ્બર “એનોઈ-તેહ આફ ધી લોડ”
તરીકે પોતાનાં ભજનમાં બોળખાવ્યો છે, અને તેને તથા પાદશાહ દારયકુશને
તેઓ પોતાનાં ભજનમાં ખાસ આરાધે છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના નારીયા વિદાનો,
અને વિદ્વાન ખ્રિસ્તિ ધર્મશુદ્ધો તે ખીનાનો સ્વિકાર કરે છે અને તેઓ જણાવે
છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ-સાહિત્ય વધારે સારી રીતે સમજવા માટે ખ્રિસ્તિઓએ
જરથોસ્તી સાહિત્યોનો અને ખાસ કરીને તેમના પવિત્ર ગાથાનો અભ્યાસ
કરવો ઘટે છે, કેમકે એક ખોદા અને રવાનની અમર્ગી તથા ભવિષ્યની

છ'હગી જેવા ધર્મના પાયા સમાન મોતેખર ફર્માનોના ખ્યાલ જરથોશ્તીઓ-
નોજ પેહલવેહલો હતો, અને તેમની સાથના સહવાસમાં જતાં ચાહુદીઓએ
તેમની પાસેથી તે મેળવ્યો હતો, અને તેઓએ મેળવેલું તે નવું શીક્ષણ
ખ્રિસ્તિ ધર્મે પણ સ્વિકાર્યું તેમજ ખીલવ્યું હતું.”

મી. શાપુરજ કાવસજી હોડીવાલાએ ગદ્ય વેળાથી અધુરી રહેલી પોતાની
ખાખત “Parsis of Ancient India, Sanskrit passages, Inscriptions etc.”
આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું કે, હિંદી-પાર્થન વંશના શાહુનશાહો વિષે
મિથિદાતીસ પહેલાના (ધ. સ. પૂ. ૧૩૬) મરણ પછી એક પાર્થન સરદાર
જેનું નામ મોઅ (= માહ) હતું તે પંજાબમાં તક્ષીલામાં રાજા થયો હતો,
તેના સીક્રાઓ હાથ લાગ્યા છે. આ મોઅની પછી આજસ (અચ) ગાદીએ
આવ્યો હતો. આજસની પછી અઘલીસ તથા તેની પછી અઘલીસ ખીજે,
અને પછી ધ. સ. ૨૦ માં ગોન્દો ફાર્નિસ (ગદફર્સ) અથવા ગદ્મન હવર્સન
ગાદીએ આવ્યો હતો. આ છેલ્લા પાઠશાહનું નામ ધરાની તરીકે સેહલાધથી
ઓળખાઈ આવે છે. તે પાર્થન વોલોનીસનો નજ્દીકનો સગો થતો હતો.
વોલોનીસ સીસ્તાનના કંઠહાર તથા બલુચીસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હતો, તથા
મોઅ પંજાબ અને સીંધમાં રાજ્ય કરતો હતો. આ બન્ને રાજ્યો ઉપર
પાઠશાહ ગોન્દો ફાર્નિસે હકુમત મોગવી હતી અને ત્યારબાદ હિંદ મધેની
આ ધરાની શાહુનશાહત પડી લાંગી હતી. અંધર વંશનો એક પ્રખ્યાત રાજા
ગોતમી પુત્ર (ધ. સ. ૧૨૦) થઈ ગયો છે. તેણે માલવા, ગુજરાત, કંચ
વિગેરે જીતી લીધાં હતાં અને તે દેશોની ઉપર હાકમ તરીકે પાર્થન વંશના
એક સરદાર નામે ‘ફરહતીસ’ ને નેમ્યો હતો. આ ખાખતમાં ડા. લાઉ ફાલએ
રેસાલો રજુ કરીધો હતો તે અગત્યનો છે.

સીક્રાઓ મારફતે રજુ થતી જરથોશ્તી ધર્મની અસર.

ધ. સ. ૧૨૦ માં કનીશક નામે રાજા, જે પરદેશી હતો, તેણે કાણ્ધ,
ગુજરાત, આગ્રા વિગેરે જીતી લીધાં હતાં. પાછળથી તેણે શુદ્ધિસ્ત ધર્મ અપ્ત્યાર
કર્યો હતો. તેની પછી હુવીશક રાજા થયો હતો. દણ્ડક સીક્રાઓ આ રાજાના
મળ્યા છે તે ઉપર જુદાની છબી ઉપરાંત, મેહર, માહ, આતશ, વાત,
શેહરેવર, વૈરઘન, ફરહ, અનાહિત, વિગેરે આપણા ચર્જદાના નામ તથા છબીઓ
છે. આ ઉપરથી ખુલ્લું માલુમ પડે છે કે જો કે તેઓ શુદ્ધિસ્ત હતા, છતાં
આપણા ધર્મે પણ તેઓ ઉપર કેટલીક અસર દીધી હતી.

કનીશકની પાછળ ગાદીએ આવનાર હુવીશકનું નામ ધરાની છે અને તેને
ખરો આકાર “હુવખ્ષ” છે. તેઓ જરથોશ્તી હતા નહિ તે એટલા ઉપરથી
જણાશે કે તેઓ સીક્રાઓ મધે પોતાને “દેવપુત્ર” તરીકે જણાવે છે. કોષ-
પણ જરથોશ્તી પોતાને દેવના છોકરા તરીકે ઓળખાવે નહિ. હુવીશકની પછી
વસુદેવ ગાદીએ આવ્યો તેનું નામ હિંદુ છે.

સાસાન્યનોનો હિંદ સાથનો સંબંધ.

ઇતિહાસિક ખાખતો ઉપર આવતાં, તેવણે જણાવ્યું કે ખુસ્રો ખીજાએ પુત્રીકેસીન ખીજાને ત્યાં ઇ. સ. ૬૨૫ માં એલચીઓ મોકલ્યા હતા. તે ખાખ-તની એક છખી ઝોરંગાખાદ પાસેના એજનતાના ગોઠામાં જોવામાં આવે છે. બેહરામશુર શાહાનશાહ (ઇ. સ. ૪૩૬ માં) કનોજના રાજા પાસ કનહન લોકો સાથે લડવા મદદ માગવા આવ્યો હતો, અને ત્યાં તે હિંદુ રાજાની છોકરી સાથે પરણ્યો હતો. જ્યારે તે આ રાણી, કે જેનું નામ સપીનુદ હતું, તેને છુપી રીતે લેઇ નહાસી જતો હતો, ત્યારે તેને કેટલાક પારસી ધરાની વેપારીઓ માર્ગમાં મળ્યા હતા, કે જેઓ ઠર્થાને માર્ગે તથા જમીનને માર્ગે વેપાર કરતા હતા એમ પ્રીક્ટીસી જણાવે છે. આ વેપારીઓને જોઇ બેહરામગોર લગાર ગભરાયો હતો. નોશેરવાન આદેલ તથા પર્વીજને દખણ તથા સીંધના રાજાઓ સાથે વ્યવહાર હતો. ઇ. સ. ૭ મી સદીની શરૂઆતમાં ઘણાક ધરાની-ઓ સાથે પર્વીજનો એક છોકરો હિંદમાં ગયો હતો, અને તેનેથી ઉદ્દેપુરનો વંશ નીકળેલો કહેવાય છે. મેજર જનરલ કનીંગહામ પ્રમાણે ઇ. સ. ૭૨૦ માં એક પહલવ રાજા કાઠ્યાવાડમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે અગત્યની ખીના યાદ રાખવી જોઇએ છે.

હાલ કોંકણમાં 'દરમમાં' (યાને દીરહમ) સીકાઓ મળે છે, કે જેને 'ગધ્યા પૈસા' કહે છે. તે સાસાની સીકા જેવા છે. આ સીકાઓ ઉપર જે છખી હોય છે તથા આતશયું પાત્રું મળે છે, તે ઉપરથી તે સાસાની સીકાઓ વિષે શક રહેતો નથી. મી. જસ્તીસ ન્યુતનના મત પ્રમાણે ધરાન તથા પશ્ચિમ હિંદ વચ્ચે ઘાટો સંબંધ હતો, તે ઉપલા 'ગધ્યા પૈસા' ઉપરથી સાબિત થાય છે. આ પૈસા શુજરાતની ટંકશાળમાં પાડવામાં આવતા હતા. વલ્લભી શાહાનશાહતના પડી લાંગવા પછી આશરે ઇ. સ. ૫૨૪ ને શુમારે સાસાન્યનો શુજરાતમાં દાખલ થયા અને ત્યાં એક નહાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. 'ગધ્યા પૈસા' એટલા બધા મળી આવ્યા છે કે તેનાં ઉપરથી જસ્તીસ ન્યુતન અનુમાન કરે છે કે આ સાસાની રાજ્ય એક યા બે સદી સુધી લંબાયલું હોયું જોઇએ. આપણુ પારસીઓ માટે આ ઘણીજ અગત્યની ખાખત છે, પણ તેના ઉપર વધુ રોશની પડવાની જરૂર છે.

પુરાતન પારસીઓ, પહલવીઓ, શકાઓ તથા જઘવોનો ધર્મ.

કેટલાક લેખકોના મત પ્રમાણે હિંદના પુરાતન પારસીઓ પોતાના અસલી રેવાળે તણ હિંદુ ધર્મ તરફ ઢલ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૫૦ માં, શ્રી વસકદં નામનો પહલવી સરદાર, જે કાંચીપુર યાને મદ્રાસ પાસેના કંજીવરમમાં હકુમત ભોગવતો હતો, તે હિંદુ ધર્મમાં વટલ્યો હતો; અને તેણે ઘણાએક પહલવોને હિંદુ બનાવ્યા હતા. વિષ્ણુ પુરાણમાં સગર નામના રાજાની વંતકથા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેણે શક, યવન તથા પહલવ લોકોને પોતાનો ધર્મ તજવાની

ફર્જ પાડી હતી, એટલુંજ નહિ પણ પહેરવેશ વટીકે બદલાવ્યો હતો. પંડીત ભગવાનલાલનાં મત પ્રમાણે કાઠ્યાવાડમાં ‘પારજ’ નામના લોકો છે તેઓ નામે, દેખાવે તથા પહેરવેશે અને રેવાજમાં પારસીઓ જેવા લાગે છે. દખણમાં જે ‘પલ્લવ’ નામના લોકો રાજ્ય કરી ગયા હતા, તેઓ અસલમાં પહલવો હતા અને પાછળથી તેઓએ હિંદુ ધર્મ અપ્પત્યાર કર્યો હતો.

ભવિષ્ય પુરાણમાં ‘મગવો’ની બાબત આવી છે તેનો સાર ડૉ. વીલ્સને આપ્યો છે. તેનાં અનેક પ્રકરણોનો બોલે બોલેનો તર્જુમો હજી થયો નથી. તે પોતા તરફથી હવે પછીની બેઠકમાં રજી કરવા જણાવ્યું. આ ‘મગવો’ ‘મધા’ યાને ‘કાઠી માતા’ને આરાધતા હતા. આ ‘મગવો’ જમતી વખતે બાલતા હતા નહિ, તથા સૂર્યની બંદગી દિવસમાં ત્રણ વખત કરતા હતા તથા દાઢી રાખતા હતા અને લાશને અડકતા હતા નહીં, તેટલા ઉપરથીજ તેઓને જરથોશ્તી મેળાઈ કેહવું હરસ્ત નથી, સખખ કે આ સઘળા રેવાજે હિંદુઓ પણ પાળતા હતા. મગાઓ ‘અધવ્યહ્’ યાને કુશ્તી બાંધતા હતા, તથા ‘વરશમ’ યાને બરસમનો ઉપયોગ કરતા હતા, તેના ઉપરથી તેઓ જરથોશ્તી હતા એવું અનુમાન ડૉ. વીલ્સને કહાડ્યું છે; પણ ‘મગવો’ની સંપૂર્ણ હકીકત, જે ભવિષ્ય પુરાણમાં મળે છે, તે ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે તેઓ જરથોશ્તી તથા હિંદુ ધર્મોની ભેલમભેલનો ધર્મ પાળતા હતા. ‘મુ’બઈ ગેઝેટીયર’ના લખનારના મત પ્રમાણે તેઓ મેહરની પરસ્તેશ કરનારા ટોળાના હતા, અને ઇ. સ.ની પાંચમી તથા છઠ્ઠી સદીમાં હિંદમાં દાખલ થયા હતા. તેઓ પાછળથી હિંદુ પ્રાણીય તરીકે વટલ્યા હતા; અને આજે પણ દક્ષિણ મારવાડમાં ‘મધ પ્રાણીય’ નામનો ટોળો છે, તે ઉપરાંત મગાઓનાજ વંશજો છે. તેઓ સૂર્ય તથા શીવ દેવતાઓની ભીશ્રતાથી બનેલા ‘મીહીરેશ્વર’ દેવતાને આરાધતા હતા. આ મત ઘણુંજ માનવા યોગ્ય દિસે છે. ડૉ. વેબરે પણ ‘પાતાનુ’ મત રોચક એશ્યાટિક સોસાયટીની અગ્રેની શાખાનાં ચોપાન્યામાં જણાવ્યું છે. તે વિદ્વાન મગાઓને મિથ્ર ટોળાના ભીશનરીઓ તરીકે ગણે છે અને કહે છે કે બીજા ધરાનીઓ પેઠે તેઓ પ્રાણીય તરીકે વટલ્યા હતા, અને આજે શાકદ્વીપી પ્રાણીય તરીકે જાણીતા છે. વળી બીજા કેટલાક મગાઓને તે હાલના પારસીઓના વડવા તરીકે ગણે છે, પણ આ વિચાર તેણે ડૉ. વીલ્સન ઉપરથી લીધો હોય એમ દિસે છે, અને તે માનવા યોગ્ય નથી.

શક લોકો પણ હિંદુઓ સાથે મેળાઈ ગયા હતા. તેઓની એક વિભાષાને ‘સકારી’ અથવા ‘ચાંદાલીકા’ કહે છે. તે દેખાડે છે કે તેઓને ચંડાળો યાને હલકી પંક્તિવાલા હિંદુઓ તરીકે ગણવામાં આવ્યા હતા. પુરાતન પારસીઓ હિંદુઓ સાથે મેળાઈ આજે નાણુદ થઈ ગયા છે તેના અનેક દાખલાઓ મળે છે. શક અથવા પહલવી રાજા નહુપાનનો જમાઈ એક હિંદુ નામે ઉશવહાત હતા. શક રાજા ચરતનનો છાંકરો જયદામન હિંદુ હતો વિગેરે. હિંદુઓમાં

પરદેશીઓ એટલા તો ભેળાઈ ગયા હતા કે ખુદ હિંદુ રાજાઓ ગભરાટમાં પડી અટકાવના ઇલાજ શોધવા લાગ્યા હતા. દખ્ખણમાં ગોતમી પુત્રે ઇ. સ. ૧૫૦ માં, માળવામાં સગરે ઇ. સ. ૪૦૦ ને સુમારે, ચંદ્રગુપ્ત ખીજાએ ઉત્તર હિંદમાં તેજ અરસામાં, પંજાબમાં અશોક ધર્મને ઇ. સ. ૫૩૦ માં તથા હરસ રાજાએ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૬૦૦ ને સુમારે પહલવો, શકો, યવનો, હુનો વિગેરે પરદેશીઓને હિંદુઓ સાથે ભેળાતા અટકાવવાની ફેરોશ કરી હતી.

હાલના પારસીઓ અને કીરસે સંજ્ઞા.

ત્યારે હાલના પારસીઓ કયાંથી આવ્યા આ સવાલ ઉભો થાય છે, અને તેનો જવાબ “કીરસે સંજ્ઞા”માં મળે છે. ખરું છે કે આ પાછલું પુસ્તક છે અને ફક્ત પેલા સોળ શ્લોક સિવાય તેની આગમજની શહાદતો જળવાઈ રહી નથી. પારસીઓ હિંદમાં દર્યા માર્ગે તથા જમીન માર્ગે આવતા તે આપણે જોયું છે. “કીરસે સંજ્ઞા” પ્રમાણે તેઓ દર્યા માર્ગે આવ્યા હતા. મી. જી. કે. નરીમાને પોતાનાં એક લાખણમાં અરબી પુસ્તક “કુચ-ઉલ-બુલદાન” ઉપરથી જણાવ્યું હતું કે, “કીરસે સંજ્ઞા”માં જણાવેલા વખતેજ સુમારે કેટલાક પારસીઓ દર્યા માર્ગે હિંદમાં આવ્યા હતા. આ ફતીલ સામે એક વાંધો આ છે કે તે વખતે ચાંચ્યા લુટારાઓ દર્યામાં ત્રાસ વર્તાવતા હતા. પણ આપણે જાણવું જોઈએ છે કે તેઓને શિક્ષા કરવાના ઇલાજે પણ વનરાજ આવડા તથા ખીજા રાજાઓએ લીધા હતા. વળી ધરાન તથા હિંદનો વેપાર કાંઈ ખંધ પડયો હતો નહિ. દર વર્ષે દસ હજાર ઘોડાઓ ધરાનથી હિંદમાં આવતા હતા, અને ખીજે પ્રશ્નને વેપાર ચાલતો હતો.

ખીજા વિરુદ્ધ ફતીલ આ છે કે, અરબ લોકો સિંધ તથા ગુજરાતમાં ચાલુ હુમલા કરતા હતા, પણ તેથી કંઈ એમ પુરવાર થતું નથી કે નહાના મ્હોટા હિંદુ રાજાઓની હકુમત ખંધ પડી હતી. આપણે જોયું કે કનીંગ-હામના કહેવા પ્રમાણે ઇ. સ. ૭૨૦ માં કાઠ્યાવાડમાં એક પહલવ યાને પાર્થન અથવા પારસી રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તથા ન્યુતનના કહેવા પ્રમાણે તેજ અરસામાં ગુજરાતમાં સાસાન્યનો એક નહાનું રાજ્ય હતું, તે તે અરસામાં અથવા સેહજ પછી રાજપાટ ખોલી બેઠેલા નહાસ ભાગમાં પડેલા ધરાનીઓ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તરફ નજર દોડાવી ત્યાં વસવાટ કરવા આવે એ તો ઘણુંજ સંભવિક દિસે છે. પોતાના મિત્રો તથા જાતભાઈઓને મળવા અગાઉ માયાણ હિંદુઓ તેઓને આશ્રો આપે એ પણ ખનવા યોગ્ય છે.

ઉપલા આપણા વડવાઓ પાકા જૂરથાશ્તી હતા. પેલા જાણીતા સોળ સંસ્કૃત શ્લોક પ્રમાણે તેઓ ધાર્મિક પુરૂષો હતા. તેઓની યાદગીરી એક યા ખીજા રીતે જાળવી રાખવાની આપણા ફર્જ છે. સંજ્ઞા સ્થાનની હીલચાલ આવકારણીય છે, પણ સ્તંભનો લેખ ખડુજ સંજ્ઞાથી લખાવો જોઈએ છે, કારણ કે ભવિષ્યમાં તે ઇતિહાસિક શહાદત તરીકે લેખાશે.

બેઠક ૧૩ મી, તા. ૧૦ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭.

પારસી પંચાયતના નામદાર ટ્રસ્ટી સાહેબો તરફથી તેમનાં સેક્રેટરિ તરફનો સને ૧૯૧૭ નાં નંબર ૧૭૩૮ નો પત્ર, જે મહાટી બ્રુન્હેલ્સનનાં અંગ્રેજી તર્જુમા તથા ઉચ્ચાર સાથે કરવાનાં કામમાં ઑનરેચેમનાં રૂ. ૫૦૦) આપવાની જાહેર ખબર સાથેના આવ્યો હતો, તે મંડળીના સભાસદોની વાકેફી માટે જણાવવાને બેરુથા સેક્રેટરિઓને ફરમાશ થઈ હતી.

મંડળીની બેઠકે હાલ શનીવારે મળે છે તે ઘણા સાહેબોને અનુકુળ ન થતા તેઓથી હાજર થઈ શકાવું ન હોવાથી કોઈ બીજો દિવસ ઠરાવવા માટે સૂચિપત્ર ઉપર એ બાબત લાવવા માટે ઠરાવ થયો હતો.

ભવિષ્ય પુરાણમાં જણાવેલા મઘ લોકો.

શેઠ શાહપુરજી કાવસજી હોડીવાલાએ મઘ વેળાથી અધુરી રહેલી પોતાની બાબત “Parsis of Ancient India-Bhavishya Pūrana & the Magas” આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું કે, સંસ્કૃત પુરાણો મધે એક ભવિષ્ય પુરાણને નામે જાણીવું છે. આ પુરાણમાં ‘મગ’ લોકોની બાબત આવેલી છે જેનો ખુબજ ઢુંક સાર ડૉ. વીલ્સને આપેલો છે અને તેનાં ઉપરથી કહે છે કે આ ‘મગ’ લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવેલા મગ્યો યાને મોખદો અથવા પારસીઓ હતા. આ ભવિષ્ય પુરાણનો તર્જુમા આજસુધી કોઈએ કર્યો નથી. એ પુરાણનાં પ્રાક્ષરપર્વનાં પ્રકરણ ૬૬ થી ૧૫૧ સુધીમાં આ ‘મગ’ લોકોની બીના આવેલી છે, તે મધેનાં કેટલાંક લાગુ પડતાં પ્રકરણોનો તર્જુમા પોતા તરફથી તેવજી રજી કર્યો હતો, કે જેથી પારસીઓ જાણી શકે કે તેમાં શું છે.

સાંબને કોહોડ થયો તે બીના.

એક વખતે કુંજીનો છોકરો ‘સાંબ’ લગાર ગફલતીથી ‘કુર્વાસહ’ નામના ઋષિને બેઠને હસ્યો, તેથી તે ઋષિએ તેને શ્રાપ દીધો, જેથી તેને કોહોડ કુટી નીકળ્યો. જ્યારે ‘સાંબ’ અતિશય કુંખી થવા લાગ્યો ત્યારે તેના બાપે દીલાસો આપી દેવોની આરાધના કરવા કહ્યું. એ પ્રમાણે ‘સાંબે’ સૂર્ય દેવતાની આરાધના કરવા માંડી કે જેથી તે દેવ ખુશી થયો અને તેની ખશેશથી ‘સાંબ’નો કોહોડ સાફ થયો. ‘સાંબે’ ઉપકારની લાગણીથી ચંદ્રલાગા નદી (હાલની પંજાબની ચીનાબ નદી) ઉપર એક દેહરૂં બાંધ્યું અને ત્યાં સૂર્યની મૂર્તિને મેલી. તેની હરેરોજ આરાધના થાય એવી મકસદથી તેણે પ્રાણજીને ચાકરીએ રાખવા માંડ્યા, પણ દેવની ભક્તિ પૈસા ખાતર કરવી એ હિંદુ ધર્મ વિરૂદ્ધ છે એમ તેને કેહવામાં આવ્યું, માટે શાકદીપ જમને ત્યાંથી પ્રાણજીને લાવવા એવી તેને સલાહ મળી. આ ઉપરથી તે ત્યાં ગયો અને ત્યાંથી ‘મગ’ લોકોને લાગ્યો કે જોઓએ સૂર્યની મૂર્તિની આરાધના કરવા માંડી.

જરથોશ્તનો જન્મ કેમ થયો?

આ ‘મગ’ લોકો કેમ પેઢા થયા તે વિષેનું ખ્યાન કરતાં કવી કહે છે કે તે શબ્દ જેને ‘મગ’ કરી કહ્યો છે તે એક ખુદાઈ ગુણવાલો સરસ પ્રાણી છે. તે ‘નીશુમા’ નામના આતશનો બેટો થાય છે. આપને લીધે તે દેવીએ માણસનો આકાર લીધો; તેણીનાં કુટુંબને ‘મેહર’ કહ્યું છે. આ કુટુંબમાં ‘સુલ્લુ’ નામનો શબ્દ પેઢા થયો, કે જેની છોકરી ‘નીશુમા’ હતી; તેણી બહુજ સુંદર હતી. તેણીના આપની આજ્ઞાથી તેણીને આતશમાં ફેંકવામાં આવી તે વખતે તેણીને સૂર્ય દેવતાએ જોઈ અને તુરત તે તેણી ઉપર મોહિત પડ્યો અને તેણી સાથે લગ્ન કરીધાં. તેણીથી ‘જરથોશ્ત’ (અથવા ‘જરસસ્ત’) પેઢા થયો. આ છોકરો બહુજ ભણેલો નિકળ્યો. તેનાં વંશજો-સૂર્યની આરાધના કરનારા થયા, તેઓ ઠાઠી તથા માથે જટા રાખતા હતા, તેઓ પાંચ વખત બંધગી કરતા હતા. એક હાથમાં ‘પુરાણક’ તથા બીજા હાથમાં ‘વરસમ’* (બરસમ) પકડીને તથા ‘પતિદાન’ (પદાન) ખાંધીને મોઢું ઢાંકતા હતા. તેઓ બોલ્યા વગર ખાતા હતા. તેઓમાં ‘મગ’, ‘મગગા’, ‘માનસ’ તથા ‘મંદગ’ એવી ચાર જાતો હતી.

ઉપલા ‘જરસસ્ત’ વિષે ડૉ. સર રામકૃષ્ણ બંડારકરે પોતાના એક પુસ્તકમાં લાંબી નોટ આપી છે અને તેવણ તેને ‘જરથોશ્ત’ ગણે છે. ગાયા રીક્ષાકટમાં ગોળાંદપુર મધે એક સંસ્કૃત લેખ જડેલો છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, ‘સાંખ’ની વાર્તા ઇ. સ. ૧૧૩૭-૩૮ માં હિંદુઓમાં જાણ્ય હતી, માટે ‘મગ’ લોકોની હકીકત એ સાલની અગાઉની હોવી જોઈએ એ નક્કી છે. ચીનાખ નદીની ઉપર સૂર્યની મૂર્તિનું દેહરૂં બનાવવામાં આવ્યું હતું, તે પંજાબમાંનાં સુલ્તાન શેહરનાં દેહરાંની વાત છે, કે જે દેહરૂં ચીનાઈ મુસાફર ‘હુવાનસાંગે’ જોયું હતું. તેમજ ચાર સદી બાદ અલખીરૂનીએ પણ જોયું હતું અને તે છેક ઔરંગજેખનાં વખત સુધી હતું. આ સૂર્યની મૂર્તિ વિષે વરાહમિહિર નામના હિંદુ લખનારે પોતાના પુસ્તક બૃહત સંહિતામાં લખાણ કરેલું છે, તે ઉપરથી દિસે છે કે તે મૂર્તિને છુટ પેહરાવતા હતા તથા કમરે પટો (કુસ્તી) હોતો.

જરથોશ્ત વિષે દીનકર્દની હકીકત.

મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે ભવિષ્ય પુરાણમાં જરથોશ્ત વિષે જે વાર્તા છે તે દીનકર્દનાં સાતમાં પુસ્તકમાં બીજા પ્રકરણમાંની વાર્તાને મળતી આવે છે. દીનકર્દમાં કહ્યું છે કે ખોરેહ સૂર્યને, પછી ચંદ્રમાહને અને પછી તારાઓને જઈ મળ્યું; ત્યારબાદ તે ‘જેઈશ’નાં ઘર મધેનાં આતશને જઈ મળ્યું, અને પછી તે “ફાહીમવા-જેઈશ”ની ઘણીયાણીને જઈ મળ્યું. આ ખાંધે

* નોંધ :—‘વરસમ’ ને બદલે ‘વરમ’ શબ્દ મળે છે, કે જેનો અર્થ બખ્તર અથવા હથોટી થાય છે.

જરથોશ્તની માતા ‘કુઠુધા’ને જન્મ આપ્યો. તેણી એટલી તો ગુરમંદ હતી કે જ્યાં તેણી જતી ત્યાં અંધકાર હોય તો પ્રકાશ પડતો; તેણી કારણ આ હુલ્લું કે તેણીમાં ખોરેહ હુલ્લું. ભવિષ્ય પુરાણ મુજબ “નીશ્ચુલા-અગ્ની” જરથોશ્તની માએ હતી, કે જેની સાથે સૂર્યે (યાને ખોરેહે) લગન કીધાં હતાં. અગરબે ‘ફાહી-પ્રવા’ને ‘ફાહુપ્રવા’નો ખીગડેલો આકાર ગણ્યે તો તેનો અર્થ ‘સાફ’ બોલનારો થાય છે અને તેજ પ્રમાણે ‘સુજિહ્વ’નો અર્થ પણ સાફ બોલનાર થાય છે. માટે સંસ્કૃત લખનારે જરથોશ્તની વાર્તા દીનકર્દ જેવાં લખાણો ઉપરથી લીધી હોય એ ખનવા યોગ્ય દિસે છે. શું દીનકર્દ ઉપરથીજ આ લખાણ થયું હશે? નહિં ખનવા યોગ્ય નથી.

મુલ્તાન વિષે કનીંગહેમનો એહવાલ.

પંજાબનાં શેહર મુલ્તાન વિષે જનરલ કનીંગહેમે ખડખડ રસીલો એહવાલ રજૂ કીધેલો છે. આ શેહર પેહલવેહલાં રાવી નદીને કીનારે હુલ્લું. તેનાં ઘણાંક નામે હતાં. જેમકે કશ્યપપુર, હંસપુર, ભાગપુર, સાખપુર, મહલ્લાહપુર તથા આદીયસ્થાન. આ મધેનું પહેલું નામ અસલનાં વખતમાં હુલ્લું. ગ્રીક ગ્રંથકાર હીરોડોટસ તેને કર્પકુરોસ તરીકે ઓળખી ગયો છે. ઇ. સ. ની ખીજ સદીમાં નામાંકિત બુગોળશાસ્ત્રી ટાલેમી તેને કર્પીસ તરીકે જણાવી ગયો છે, અને તે શેહરને રૂહાદીઅસ યાને રાવી નદીની ઉપર મેલે છે. સાતમી સદીમાં આ શેહરનું નામ ‘મુલ્તાન’ પડ્યું છે. આ શહેરનું ખરૂં સંસ્કૃત નામ ‘મૂલસ્થાન’ છે, જેમાંનો ‘મૂલ’ શબ્દ ‘મુરો,’ જે ખાધામાં આવે છે તે છે. સૂર્યનાં કીરણનો આકાર મુરના જેવો યાને એક ખાબુથી જાડો હોય છે અને પછી પતલો થતાં થતાં અણ્યાલો થાય છે. ત્યારે મૂલસ્થાનનો અર્થ ‘સૂર્યનું શેહર’ થાય છે, સખખ કે ત્યાં સૂર્યની મૂર્તિનું દેહરૂં ખાંધવામાં આવ્યું હુલ્લું; આ ઉપરથી તે ‘આદીયસ્થાન’ (અથવા ખરી રીતે ‘આદીત્યસ્થાન’ એટલે સૂર્યનું સ્થાન) એવું નામ આપવામાં આવ્યું હુલ્લું, અને ‘સાંખ’ તે મૂર્તિ ઉણી કરી હતી, માટે શહેરનું નામ ‘સાંખપુર’ પડ્યું હુલ્લું. હવે ભવિષ્ય પુરાણ પ્રમાણે આ શહેર ચીનાખ નદી ઉપર હુલ્લું, તે ઉપરથી કનીંગહેમ કહે છે કે, આ શહેરનું નામ ‘સાંખપુર’ તે વખતે પડેલું હોવું જોઈએ, કે જ્યારે રાવી નદીએ પોતાનાં માર્ગ ખદલ્યો હતો, કે જે ખનાવ ઇ. સ. ની સાતમી સદીમાંજ ખન્યો હતો, માટે આ ‘સાંખ’ શેહરની વાર્તા સાતમી સદીની પછીની પણ આઠમી સદીની આગળની હોવી જોઈએ એમ કનીંગહેમનું કેહવું છે.

મગ લોકો વિષેની વધુ હકીકત.

મગ લોકોની ધ્યાન ખેંચાય એવી હકીકત ભવિષ્ય પુરાણમાં જુદે જુદે ઠેકાણે છે તે વિષે મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે મગ લોકોને માટે કહ્યું છે કે તેઓ હાથમાં ‘કુરચ’ ધરે છે, સૂર્યની ભક્તિ કરે છે તથા તેઓને ‘વાચક’ કહે છે. આ ‘કુરચ’ શબ્દ ‘ગુરજ’ને માટે વપરાયલો દિસે છે. તેઓને ‘વાચક’

કહ્યા છે, સખખ કે કદાચ આ શબ્દને ‘ખાજ’ સાથે સંબંધ હોય. એક ફકરામાં સદરાને માટે ‘કચુક’ શબ્દ આવેલો છે, તથા ઠેકાણે ઠેકાણે ‘કુસ્તી’ને માટે ‘અવયંગ’ અથવા ‘આમયંગ’ બોલે છે. એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે આકાશમાં સૂર્યને ‘અવયંગ’ (કુસ્તી) બાંધેલી છે, કે જે સાંપના મ્હોટા રાજાના શરીરમાંથી ખનાવી હતી. આ કદાચ હોમ યશ્તનાં ૨૬ મા ફકરાનો ઇશારો હોય. કુસ્તીની લંબાઈ ત્રણ પ્રકારની જણાવી છે. મ્હોટામાં મ્હોટી ૨૦૦) આંગળીની લંબાઈની, એટલે આશરે સાત ગજની, મધ્યમ કદની ૧૨૦) આંગળીની, યાને ચાર ગજની તથા ન્હાનામાં ન્હાની ૧૦૮) આંગળીની યાને આશરે સાડાત્રણ ગજની. ‘અવયંગ’ની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃત હવે જણાવી છે અને તે એ કે ‘અહી’ યાને સાંપના આંગમાંથી નિકળેલી ચીજ છે. અવસ્તા પ્રમાણે આ ખરાખર નથી. જેમ હિંદુઓના ચાર વેદો છે તેમ મગ લોકોનાં પણ ચાર વેદો છે. અને તેનાં નામો વેદ, વીશ્વમદ, વીદત તથા વહુનીરસ છે. તેવણે કહ્યું કે આ શું હશે તે વિષે ફક્ત કલ્પના કરી શકાય છે. ‘વેદ’ તે ‘અવસ્તા’ને માટે હોય. ‘વીશ્વમદ’ શબ્દ ‘વીશ્વરદ’નો ખીગેલો આકાર હોય, તે વીશ્વરદ ગણાય. ‘વીદવત’ શબ્દ ‘વીદએવોદાત’ અથવા ‘જવીતદાત’ યાને વંદીદાદ માટે હોય, અને ‘વહુનીરસ’ કદાચ ‘વહુનીનસ’ યાને આતશ ન્યાયશ માટે હોય-પણ આ સઘળી અટકજો છે. તેના ઉપર ધણો મદાર બાંધવો નહિં એમ મી. હોડીવાલાએ ખુલ્લે ખુલ્લું જણાવ્યું હતું. એક ઠેકાણે મગ લોકોની ક્રિયાનું નામ ‘અછ’ છે. આ શું છે તે જણાવું નથી; પણ તેનો અર્થ સ્વચ્છ પવિત્રાઈવાલી ક્રિયા થાય છે.

મગ લોકોનાં ધર્મ તથા આચારવિચાર.

આ મગ લોકો સૂર્યની મૂર્તિ ખનાવી પુજતા હતા તે ખીના લાવિચ પુરાણમાં પુશ્કળ ઠેકાણે આવેલી છે; તેઓ માથે જટા રાખતા હતા, તથા અપવાસ પાળતા હતા. તેઓ મૂર્તિની પુજા હિંદુઓ માફકજ કરતા હતા તેનું વર્ણન અનેક ઠેકાણે છે. તેઓ આરાધના કરતા હતા તેમાં દેવો, દેત્યો, દાનવો તથા દોષખનાં ખીશાયોને પણ આરાધતા હતા; પણ અજબ જેવું છે કે વળી સાથે સાથે સરેશને પણ આરાધતા હતા એવું લખાણ એક ઠેકાણે મળે છે. હિંદુઓનો પવિત્ર ઝંડાર શબ્દ ઘડી ઘડીએ ઉચ્ચારતા હતા. તેઓ શકો (કોરો) કુકતા હતા. સાથે તેઓને હિંદુ ‘ભોજક’ કુટુંબની છોકરીઓ સાથે પરણ્યાવી આપતા હતા, તેથી મગ લોકોને ‘ભોજક’ પણ કહેલા છે. આ ઉપરથી દેખાય છે કે આ મગ લોકો શરૂઆતમાંજ હિંદુ સ્ત્રીઓ સાથે પરણ્યા હતા, અને ડા. લાડારકર પ્રમાણે તેઓ થોડા વખતમાં હિંદુઓમાં ભેળાઈ ગયા હતા. તેઓની ચાર જાતો હતી તેમાં પેહલી બે જાતોનાં નામો ‘મગ’ તથા ‘મગગ’ હતાં. આ ‘મગગ’ને વિષ્ણુ પુરાણમાં ‘મગધ’ કહ્યા છે, અને તેના ઉપર ડા. સ્પુનરે મ્હોટી થાપણ કરી છે. પણ બંગાળી વિદ્વાન આર્યદેવે કહેવું તદ્દન ખરું છે કે આ શબ્દ મહાભારતમાં તો ‘મશકા’ તરીકે મળે છે;

માટે વિશ્વ પુરાણે ભુલ કીધી છે. મગધ લોકો તદ્દનજ જુદા હતા. તેઓ શાક-દીપમાંથી આવ્યા હતાજ નહિ. મગધ લોકો કે જેઓ પાટલીપુત્રની નજદીકનાં રહેવાશીઓ હતા તેઓને ‘મગ’ લોકો સાથે કશો સંબંધ હતો નહી. ‘મગ’ લોકો હિંદમાં ક્યારે આવ્યા તે ડૉ. સર બ્રાંડરકર કહે છે તેમ કહેવું મુશ્કેલ છે. મુખ્ય ગેઝેટયરને લખનાર કહે છે કે ‘મગ’ લોકો હિંદમાં આવ્યા પછી સૂર્ય તથા ‘મિહિરેશ્વર’ નામ હેઠળની શીવની ભેગી બંદગી કરતા હતા. તેઓ મિહિર અથવા મીશ્ર ટોળાના હતા અને ઇ. સ. ની ૫ મી, ૬ ટી સદીમાં અત્રે આવ્યા હતા. પ્રોફેસર વેબરનાં મત પ્રમાણે તેઓ ઇ. સ. ની પેહલી બે સદીઓમાં આવ્યા હતા. તેઓ મીશ્ર તરીકાવાલા હતા અને બ્રાહ્મણોની સાથે ભેળાઈ ગયા હતા અને પાછળથી શાકદીપીય બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાતા હતા. મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે આ લોકો ૫ મી, ૬ ટી, સદીને સુમારે આવ્યા હોય. તેઓ એક એવો ધર્મ પાળતા હતા કે જે જરથોશ્ટ્રી અને હિંદુ ધર્મની ભેલમલાલનો ધર્મ હતો. ખચીતજ પેલા ૧૬ જાણીતા સંસ્કૃત શ્લોકોમાં જે નીખાલેશ જરથોશ્ટ્રી ધર્મની ખીના છે તે આ લોકો પાળતા ન હતા. લવિષ્ય પુરાણ ક્યારે લખાયું તે કહેવાઈ શકાતું નથી. કોઈ પણ પુરાણ ત્રીજી સદી આગમજનું નથી. પણ આટલું તો નક્કી છે કે, તેમાંનું કેટલુંક લખાણ બહુજ પાછળનું છે. તેમાં નોહા, કાઈસ્ત, મહમદ પેગામ્બર, તેમુરલંગ, નાનક તથા અકબર વટીકની વાતો છે. એક ઠેકાણે તો લખનાર પોતાનું ઇંગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન વટીક જણાવી દે છે. જેમકે રવીવારને ‘સનડે’ કહેવામાં આવે છે. ફાલગુણ (ફાગણ)ને ‘ફરવરી’ (ફેબ્રુઆરી) કહે છે. ‘ધર્મી’ને “સાકસ્તી” કહે છે. ફાર્સીનું જ્ઞાન પણ આ લખનારને છે. જેમકે ‘પીત્રુ’ને ‘પધતર’, તથા ‘અશ્વ’ને ‘અસ્પ’ કહે છે. આવા ફકરાઓ આજથી માત્ર એકાદ બે સદીઓ આગમજના છે એમ મી. હોડીવાલાનું મત હૃદ્ય. એવાં કારણને લીધે લવિષ્ય પુરાણમાં શું આગળનું છે તે કહેવું લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે.

બેઠક ૧૪ મી, તા. ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭.

મંડળીની બેઠકો દર શનીવારે થતી હોવાથી ઘણા સાહેબોને અનુકુળ ન થતાં, તે ફેરવી ખીજે દિવસ ઠરાવવા વિષે વિચાર ચલાવતાં, શેઠ અદેશર ખુર્શેદજી વેસાવેલાલાએ દરખાસ્ત કરવાની અને તેને શેઠ સોરાબજી નવરોજજી કાંગાએ ટેકો આપવાની ખબર આપી કે, “આ સભાનું એવું મત છે કે જરથોશ્ટ્રી દીનની બોળ કરનારી મંડળીની બેઠકો શનીવારને બદલે શુક્રવારે સાંજે ૬-૧૫ (સ્ટે. ટા.) મેળવવી.” એ બાબત ત્યાર પછીની ખીજ બેઠક વેળા સૂચીપત્ર ઉપર લાવવાને બેઠક સેક્રેટરિઓને ફરમાશ થઈ હતી.

દંતકથાવાલી તારીખ ખરી હોવા વિષે નવી શેશની.

શેઠ શાપુરજી ઠાવસજી હોડીવાલાએ પોતાની બાબત “The Parsis of

Ancient India: Kisseh-i Sanjan and Sanskrit Inscriptions” આગળ ચલાવતાં જણાવ્યું કે દંતકથા તેમજ ભરૂંસેદાર નોંધો ઉપરથી ‘ખુલ્લું’ જણાય છે કે સાસાન્યાન રાજ્યની આખેરી પછી આર્યોનાં જીલમટાને લીધે પાર્સીઓના છુટાં છુટાં ટાળાંઓ પોતાનો હેશ છોડી હિંદુસ્તાન આવ્યાં હતાં. ક્યારે તેઓ આવ્યાં તથા પહેલાં ક્યાં ઉતર્યાં તે વિષે હેરફેર વિગતો મળે છે. કીરસે સંજાણુ પ્રમાણે સાસાન્યાન રાજ્ય નાણુદ થવા પછી ૧૧૫ વર્ષ બાદ પાર્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને કાઠ્યાવાડના કીનારા પાસેના દીવ મધે ઉતર્યા હતા. ત્યાં ૧૯ વર્ષ થોભી તેઓ સંજાણુમાં ગયા. અગરજે નેહાવંદની લડાઈ (ધ. સ. ૬૪૧) થી સાસાન્યાન પાદશાહુતની આખેરી આવેલી ગણ્યે તો, સંજાણુમાં આવવાનો વખત ઇ. સ. ૭૭૫ થાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો યજ્ઞગર્દના મરણ પામવાનો સને (ધ. સ. ૬૫૧) ધ્યાનમાં લેઈ અત્રે આવવાનો સને ઇ. સ. ૭૮૫ ગણે છે; પણ સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસન કહે છે તેમ સંજાણુમાં ઉતરવાનો સને પાર્સીઓ દંતકથા પ્રમાણે ઇ. સ. ૭૧૬ (યજ્ઞગર્દ સને ૮૫) ગણે છે. અને તે વિષે દસ્તુર અસ્પંદ્યારણ કામદીનજીની શહાદત ટાંકે છે. એવંદ માનેકજી ઉનવાલા પાસે આસરે ૧૫૦ વર્ષનું જીનું પુસ્તક છે તેમાં આ રીતે નોંધ છે:—

“સંવત ૭૭૨ વરસે શ્રાવણ સુદી ૯ વાર સુકરે, રોજ, ૨, માહ ૪, સને ૮૫ ઇઅજ્ઞજરદી એવે દને શ્રી ખોરાસાનથી શ્રી વેહુદીનાન શ્રી સંજાણુ મધે માહા રાજ્ય શ્રી જાદીરાણાના વખતમાં આવ્યા.”

આ નોંધ ઉપરથી પાર્સીઓનો અત્રે આવવાનો સને ઇ. સ. ૭૧૬ છે. વળી તેમાં દીનની વાત નથી. એવી જીદી જીદી હકીકતોને લીધે મી. વીલફ્રેડે તર્ક કીધી છે કે કાંઈ નહિ તો યે જીહા જીહા ટાળાઓની હકીકત બેળાઈ ગઈ છે. એવી હેરફેર હકીકતને લીધે કેટલાક સાહેબો કીરસે સંજાણુની દરેક વિગતને જીલભરેલી ગણે છે; જ્યારે ખીજા કેટલાક સાહેબો તેની દરેક ખીનાને સાચી ગણે છે. વચલા માર્ગ અખત્યાર કર્યો નથી. તેવણે જણાવ્યું કે તેવણનાં મત પ્રમાણે કીરસે સંજાણુ ઇતિહાસ હોવાનો કાવો રજી કરવું નથી. તેમાં કેટલીક ખીનાઓ એવી છે કે તેનું ખરાખર તોલ કરી, શું કાંટણું છે અને શું માવે છે તે જાણવું જોઈએ છે. તોપણ તેમાં કેટલીક દંતકથાઓ છે કે જે નહિ માનવા યોગ્ય નથી. કાખલા તરીકે, જાદીરાણાની ખીના તથા તેને આપણો ધર્મ તથા રેવાજે સમજાવ્યા હતા, તે ખીના પાછલી ખનાવટ હોય એમ લાગવું નથી.

તારીખો વિષે વાંધો.

મહૂંમ વિદ્વાન શિક્ષાચુર શેઠ ખુર્શીદજી રૂ. કામાએ પહેલવહેલાં કેખાડી આખ્યું હવું કે હિંદુ તીથી આપણાં અત્રે આવવાના રોજ, માહ તથા વર્ષ સાથે મળતી આવતી નથી. તેવણે તથા પ્રોફેસર હોડીવાલાએ સૂચવ્યું હવું કે સંવત ૭૮૨ નો આંકડો છે તેને દ્વર વાંચવો જોઈએ. પુરાતન વખતમાં

સાત તથા નવનાં અંકો સરખાજ લખાતા હોવાથી પાછલું વર્ષ અસંભવીત નથી. પણ તે હિંદુ વર્ષ ચન્દ્રગર્દી સાલ સાથે મળતું નથી, તેનું કેમ ? તેવણું કહ્યું કે કંનેરીના ગોફાઓમાં જે ત્રણ પુરાતન પેહલવી લેખો છે તેમાં ફકટ રોજ, માહ તથા ચન્દ્રગર્દી સને છે. દીનપનાહ અએનપાત દીનપનાહે પેહલવી પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં, અલ્યાસીઓનાં મ્હોટા ભાગનાં મત પ્રમાણે, ચન્દ્રગર્દી સને ૩૨૪ તથા રોજ, માહ છે, વિક્રમ સંવત પહેલવેહલો સંસ્કૃત આશિર્વાદમાં આવેલો જણાય છે. મહૂમ હસ્તુર ડા. જામાસ્પજી મીનોચેહુરજીનાં કેતાખ-ખાનામાં એક બહુજ જીવું પુસ્તક છે, તેમાં સંવત ૧૪૦૦ આપેલો છે. પાર્સી સને ૬૯૨ માં મેહુરવાન કંએખુજોએ પહેલવી “કોલોફોન”માં રોજ, માહ તથા પાર્સી સને આપેલો છે. એજ હસ્તલેખમાં હિંદુ સને પણ છે, તે દેખાઈતી રીતે પાછળેના ઉમેરો છે. ચાલુક્ય રાજાઓનાં સને શક સંવતમાં છે. આ રાજાઓ ગુજરાત તથા કાંકણમાં રાજ્ય કરી ગયા છે. દમણથી માહી નદી સુધી કલ સુરી અથવા ચેદી સંવત, જે ઇ. સ. ૨૪૯ માં શરૂ થયે હોતો તે, વપરાયેલો છે. કાઠયાવાડ તથા ગુજરાતનાં રાજાઓની તખ્તીઓમાં વલ્લભી સંવત, જે ઇ. સ. ૩૧૯ માં શરૂ થયે હોતો તે, અથવા ચેદી સંવત અથવા શક સંવત છે. પ્રોફેસર હોડીવાલાને પણ આ મુશ્કેલી નડી છે, તેથી તેવણને ખોલાસો આપવાની ફર્જ પડી છે કે દીવ કાઠયાવાડમાં હવું અને ત્યાંથી પાર્સીઓ સંજાણુ આવ્યા હતા અને કાઠયાવાડમાં વિક્રમ સંવત હોતો. તેવણે એવા સનેના ૧૧ દાખલા ટાંક્યા છે, પણ કોઈખી દાખલો વિક્રમ સંવત ૭૭૨ ની આગમજનો નથી. મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે તેવણને ફકત એજ દાખલો મળેલો છે; કે જેમાંનો એક જાઈક દેવ નામના રાજાનો છે, અને જેનો સને વિક્રમ સંવત ૭૧૪ નો જણાવેલો છે, પણ આ લેખ ખનાવટી પુરવાર થયેલો છે. ખીજે દાખલો આવડા રાજાઓનાં વખતનો છે કે જ્યાં વિક્રમ સંવત ૭૫૨ મળે છે, પણ આ સને રત્ન પાલાનાં ગ્રંથકારે (ઈ. સ. ૧૨૩૦ માં) આપેલો છે, અને તે ગણતરી કરીને આપેલો હિસે છે. ગમે તેમ હોય પણ આટલું તો નક્કી છે કે પાર્સીઓ વિક્રમ સંવત ૯૯૨ માં (ઈ. સ. ૯૩૬ માં) આવ્યા એમ કહેવાથી તેઓની તારીખ બહુજ પાછળ હટાડવા જેવું થાય છે. એખન હૈકલ (ઈ. સ. ૯૦૨-૯૬૮) ની ભૂગોળ ઉપરથી હિસે છે કે ગખર લોકો હિંદ તથા સિંધના કેટલાક ભાગોમાં હતા, પણ આ ગખર લોક ફકત પાર્સીઓજ હતા નહિ તેની શકાહત મળે છે, માટે ઉપત્રી શકાહત શક વિનાની નથી. પણ મસુદી (ઈ. સ. ૯૧૬ માં) ખુલ્લું લખે છે કે તેના વખતમાં હિંદ તથા સિંધમાં આતશકહેલો હતા, અને તેથી પાર્સીઓ ઇ. સ. ૯૩૬ ની આગમજ આવેલા હોવા ભેધએ. કુમારીલ ભટ નામનો હિંદુ લખનાર, જે ઇ. સ. ની ૭ મી સદીની આખેરીએ થઈ ગયો છે, તેણે પાર્સીઓની ભાષા માટે લખ્યું છે. ચાલુક્ય રાજા વીનયાદીત્યનાં વખતના લેખો ઉપરથી પાર્સીઓની ખીના તકન પુરવાર થાય છે તે હવે પછી જણાશે.

પારસીઓ પહેલવહેલા કયાં ઉતર્યા ?

ઉપલા સવાલ વિષે કીસ્સે સંજ્ઞાણ ઉપરથી જણાય છે કે પારસીઓ પહેલા દીવમાં ઉતર્યા, પણ ગુજરાતી નોંધ ઉપરથી દિસે છે કે તેઓ સંજ્ઞાણમાં પહેલા ઉતર્યા હતા. ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં હંમી હોડે નામનો લખનાર સુરતમાં હતો. આ લખનારે એક અધ્યાયને પુછી કીસ્સે સંજ્ઞાણ પછી માત્ર ૨૧ વર્ષે કાંધક જુદાજ પ્રકારનો એહવાલ રજુ કરેલો છે. તેનાં કહેવા પ્રમાણે પારસીઓ સંજ્ઞાણ તરફ આવ્યા, ત્યાંથી કેટલાકે નવસારીના રાજા કને ગયા અને કર આપવાની બોલીએ તેઓને ઉતારો આપવામાં આવ્યો. કેટલાકે વર્ચાવ ગયા, કે જ્યાં તેવીજ કણલાતે ત્યાંના રાજાએ ઉતારો આપ્યો, પણ તેઓને શક ઉપરથી કાપી નાખવામાં આવ્યા. કેટલાકે ખંખાત ગયા અને ઉપત્રીજ શતે ત્યાં ઉતર્યા. આ એહવાલ અગત્યનો છે. તેમાં દીવનું નામ નથી. તેમાં જણાવ્યું છે કે પહેલવહેલા પારસીઓ સંજ્ઞાણમાં ઉતર્યા. વળી નવસારીના રાજાએ તેઓ સાથે કાલ કરાર કરી લેવાની શતે ઉતારો આપ્યો; પણ ફલગીરીભરેલું છે કે આ એહવાલમાં વર્ચાવની લડાઈની વાત ભેગી નાંખી છે; કેમકે એ લડાઈ તો બહુજ પાછળથી થઈ હતી. ખીજા બે એહવાલો સર ટી. હર્બર્ટ તથા નીકેલો મેનુસીના છે, કે જેમાં પણ દીવની વાત નથી. આટલું તો ખરું છે કે, કીસ્સે સંજ્ઞાણમાં કહ્યું છે તેમ, પારસીઓએ સંજ્ઞાણ પહેલવહેલું “વસાવ્યું” હતું. કારણકે ઇ. સ. ૧૮૮૧ ની સદી આગમજ કોઇ પણ આરમ્ભ કે હિંદુ લખનારે સંજ્ઞાણ વિષે જણાવેલું નથી.

હિંદના પશ્ચિમ કાસ્તાની સ્થિતિ.

ઇ. સ. ૭૧૬ ને સુમારે હિંદુસ્તાનનાં પશ્ચિમ કીનારાની રાજ્યદારી હાલત માટે સી. મેબલ ડફ નામની ખાનુએ ઘણાંક પુસ્તકો એકઠાં કરી કાલક્રમ પ્રમાણે કેટલીક ખીનાઓ ટાંકી છે, તે વિચારવા યોગ્ય છે. તે ખાનુના પુસ્તક પ્રમાણે ઇ. સ. ૬૩૬ માં પહેલવહેલો હલ્લો આરબોએ હિંદનાં પશ્ચિમ કીનારા ઉપર કીધો હતો અને ભરૂચ લશ્કર મોકલ્યું હતું. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૭૦૪ માં આરબોએ ગુજરાતમાં હુમલો કરી રાજા જયભટ્ટને કેદ પકડ્યો હતો અને તેઓ છેક નવસારી સુધી આવ્યા હતા. ત્યારબાદ ઇ. સ. ૭૧૧ તથા ૭૧૨ માં તેઓએ સિંધ ઉપર હુમલો કર્યો હતો. ઇ. સ. ૭૨૪ માં ભરૂચ, ઉજ્જન વિગેરે ઠેકાણે લશ્કર મોકલ્યું હતું. ઇ. સ. ૭૩૬ માં સિંધ, કર્ચ, કાઠયાવાડ તથા નવસારી સુધી તેઓ હુમલો લાવ્યા હતા; પણ આ વખતે હિંદુ રાજા પુલકેશીએ આરબોને સખત માર માર્યો હતો. ઉપલી વિગતો ઉપરથી દિસે છે કે પહેલી બે તારીખો વચ્ચે ૬૮ વર્ષનો ફેર છે; માટે તે વખતની અગાઉ પારસીઓ આવેલા હોય તોજ તેઓનો વખત અનુકુળ ગણાય, અને ખરેખર તેમજ હતું, કારણ કે વીનયાદીત્ય રાજા (ઇ. સ. ૬૮૦-૬૯૬)ના લેખ ઉપરથી દેખાય છે કે પારસીઓએ તેને કર આપ્યો હતો; પણ તેથી કાંઈ એમ કહેવું વાજબી

નથી કે ઇ. સ. ૭૦૪ ની પછી તેઓ આવેલા નહિં જ હોવા બેઠાં. ઇ. સ. ૭૦૪ પછી આરબોનો હોર જાણે હતો નહિં.

સંજાણમાં આવવાનો સને તથા જાદીરાણા માટે અટકવો.

કીસ્સે સંજાણ પ્રમાણે પાર્સીઓ પહેલવહેલા દીવમાં આવ્યા હતા અને ૧૯ વર્ષ ત્યાં રહી સંજાણમાં ગયા હતા, માટે દીવમાં આવવાનો સને ઇ. સ. ૬૯૭ ઠરે છે. પણ હુન્ની લોકોને ખબર આપનાર મોબેદનાં મત પ્રમાણે તથા ગુજરાતી નોંધ પ્રમાણે, દીવની વાત ખીલકુલ નથી. વળી હવે પછી જોવામાં આવશે કે દીવ મધ્યે વીનયાદીત્યનું રાજ્ય હતું નહિં, માટે એમ કહે છે કે સંજાણમાં બે ટાળાઓ જુદી જુદી વખતે આવ્યા હતા; એક ટાળો ઇ. સ. ૬૯૭ ને સુમારે તથા બીજો ઇ. સ. ૭૧૬ ને સુમારે આવ્યો હતો. આ વિષે તેવણે એવી તર્ક રજૂ કરી છે કે કદાચ બન્ને ટાળાના સનેનો આંકડો ૮૫ હોય. એક ટાળાનો ચન્દ્રગર્દિ સને હોય અને બીજાનો ઇરાની સને હોય, જે ઇ. સ. ૬૧૧ માં શરૂ થયો હતો, અને જેને માટે પ્રોફેસર રહેતજેકે રોયલ એશિયાટીક સોસાયટીની મુબઈની શાખાનાં ચોપાન્યામાં વિવેચન કર્યું હતું. પહેલા ટાળાનો સને ચન્દ્રગર્દિ ૮૫ (ઇ. સ. ૭૧૬) હોય, અને બીજાનો સને ઇરાની ૮૫ (ઇ. સ. ૬૯૭) હોય. આ કંઈકથાનો સને ધ્યાનમાં રાખીને ગુજરાત તથા કાઠ્યાવાડમાં કયા કયા રાજાઓ રાજ્ય કરી ગયા તે નક્કી કરી જાદી અથવા બેઠાં રાણા કોણ હતા તે જોવાનું છે. આ જાદી રાજા કોણ હશે તે વિષે તરેહવાર અટકળો જાહેર થઈ ચુકી છે. ડૉ. વીલ્સને તેને જ્યહેવ યાને વનરાજ ચાવડો, કે જેની રાજ્યધાની અણહિલવાડ-પાટણમાં હતી અને જે ઇ. સ. ૭૪૫-૮૦૬ માં રાજ્ય કરી ગયો છે, તેને ગણ્યો છે. સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસને તેને દક્ષિણ ગુજરાતનો કોઈ ચાહવ રાજા તરીકે ઓળખ્યો છે. ડૉ. જીવનજી મોદીએ તેને સંજાણનો કોઈ રાજા કહ્યો છે. પ્રોફેસર હોડીવાલાએ તેને શીલટારા વંશનો વજજડ દેવ રાજા (ઇ. સ. ૮૩૫) ગણ્યો છે. મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે તેવણે કંઈકથાની તારીખ કબુલ રાખીને શોધ કરવાની કોશિશ કરી છે અને ચોતાનું અનુમાન રજૂ કર્યો.

પાર્શ્વિમ આલુક્ય રાજાઓનો ઇતિહાસ.

કીર્તિવર્મ પહેલાને ત્રણ છોકરા હતા, તેમાંનો પહેલો છોકરો “પુલ-કેશી બીજો” હતો. તેણે વાતાપી યાને બીજાપુર પરગણામાંના આઠામી શહેરમાં રાજ્યધાની સ્થાપી હતી. આ રાજાએ ઇ. સ. ૬૧૦ થી ૬૪૪ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. આ તેજ રાજા હતો કે જેની હરખારમાં ખુબો બીજાએ ઇ. સ. ૬૨૬ માં એલચી મોકલ્યા હતા, અને તે બાબતની એકાદ છબી હાલપણ એજન્તાના ગુફામાં જોવામાં આવે છે. પુલકેશીનો છોકરો વિક્રમાદીત્ય પહેલો (ઇ. સ. ૬૫૫-૬૮૧) હતો, અને તેને તેનો છોકરો વીનયાદીત્ય (ઇ. સ. ૬૮૧-૬૯૬) હતો. કેટલાકે તેના મરણ પામવાનો સને ઇ. સ. ૬૯૭ ગણ્યો છે. આ

રાજાની સાત તખ્તીઓ મળી છે. તેનો છોકરો વીનયાદીત્ય (ધ. સ. ૬૯૬-૭૩૩) હતો. આ રાજાએ પોતાની તખ્તીમાં પોતાના આપ વીનયાદીત્યની કેટલીક હુકીકત લખી છે. તેમાં કહ્યું છે કે તેણે કેટલાક રાજાઓને તથા કાવેર લોકો તેમજ પાર્સી લોકોને “કર આપતા” કીધા હતા.

સંસ્કૃત તખ્તીનો ફકરો.

ઉપલી આખત વીનયાદીત્યની ત્રણ સંસ્કૃત તખ્તીઓમાં મળે છે, અને તે વિષે ડૉ. ફ્લીટ વિવેચન કરેલું છે. પણ તેણે મજકુર ફકરાનો અર્થ ખરાબર આપ્યો નથી. આ તખ્તીઓમાં કરદો કૃત કાવેર પારસીક સિંહલા દિદ્વિપાધિપસ્ય વાક્ષો અગત્યનો ફકરો છે. તે વિષે મી. હોડીવાલાએ વિવેચન કરતાં જણાવ્યું છે, તેનાં ત્રણ અર્થો થઈ શકે છે:

પ્રથમો અર્થ:—“તેણે (વીનયાદીત્યએ) કાવેર ટાપુ તથા પારસીક ટાપુ તથા સીલ્હાન ટાપુ તથા ખીજા ટાપુઓના રાજાઓને કર આપતા કીધા.” કાવેર તે કદાચ કાવેરી નદીની પાસેના લોકોનો હેશ હોય. હિંદુ લેખકો બે નદીઓ વચેના હેશ (હોઆખ) ને પણ ટાપુ કહેતા હતા, અથવા કાવેર કોઈ નહિં જણાયેલો ટાપુ હોય. સીહલ ટાપુ તે સીલ્હાન છે. હવે પારસીક ટાપુ (યાને પારસીઓનો ટાપુ) શું હોય? કીસ્સે સંજ્ઞાને આધારે કોઈ જવાબ આપશે કે તે દીવનો ટાપુ હોય. પણ ખીજે સવાલ આ છે કે શું તે ટાપુમાં વીનયાદીત્ય રાજાની હુકમત હતી?

આ સવાલનો જવાબ ઇતિહાસ પ્રમાણે આ છે કે તે વખતે કાઠયાવાડમાં તો વલ્લભીઓનું રાજ્ય હતું, માટે દીવનો ટાપુ “પારસી ટાપુ” હોઈ શકે નહિ. તેવણે કહ્યું કે દીવ ખામેની ઇતકથા ઉપલી જેવી અધુરી શહાદતને સમજે ખરપા થઈ હોય.

ઉપલા સંસ્કૃત ફકરાનો ખીજો અર્થ:— “તેણે (યાને વીનયાદીત્યએ) કાવેર લોકોના રાજા, પાર્સી લોકોના રાજા તથા સીલ્હાન અને ખીજા ટાપુઓના રાજાઓને કર આપતા કીધા.” આ પ્રમાણે ડૉ. ફ્લીટ તબ્તીએ કર્યો છે. પણ તે વખતે પાર્સીઓનો રાજા દક્ષિણ ગુજરાત અથવા કોંકણમાં કોણ હોય? અગરને “અધીપ”નો અર્થ “ઉપરી” અથવા “પ્રમુખ” લેખએ તો પાર્સીઓની આખતમાં અર્થ અંધ બેસી શકે છે; પણ ખીજાઓની આખતમાં અંધબેસતો નથી, માટે આ અર્થ પણ સ્વિકારી શકાતો નથી.

ત્રીજો અર્થ અને તે વ્યાકરણને કાયદેજ થાય છે—“તેણે (વીનયાદીત્યએ) કાવેર લોકોને પાર્સી લોકોને તથા સીલ્હાન અને ખીજા ટાપુઓનાં રાજાઓને કર આપતા કીધા.” આ અર્થ ઇરાનથી આવેલા પાર્સીઓને તદ્દન અંધ બેસે છે. હુમ્મી હોઈને ખબર આપનાર મોખમનાં કહેવા પ્રમાણે નવસારીના રાજાએ પોતે કર લેવાની થર્તે પાર્સીઓને ઉતારો આપ્યો હતો. આ ખીનાને ઉપલા સંસ્કૃત

ફકરાથી ખરાખર ટેકો મળે છે. અને હંતકથા પ્રમાણુની તારીખ પણ ઉપલા ફકરાની તારીખને ખરાખર મળતી આવે છે. જાધરાણા અથવા જાદીરાણા કોણ હશે, તે વિષેનું વિવેચન તેવણે હવે પછીની બેઠકમાં રજુ કરવા જણાવ્યું હતું, જેનો સાર જામે-જમશેદનાં એક આગલાં અંકમાં અંગ્રેજીમાં આવ્યો છે. તેવણે વધુ કહ્યું કે, ઉપલા એવણનાં મતને એવણના શિક્ષાગુરૂ, વિદ્વાન પ્રોફેસર સર રામકૃષ્ણ ભંડારકરનો ટેકો છે તે ખુશીભર્યું છે. આવતી વેળા સંજાણની કેહવાતી લડાઈ પાર્સીઓ લડયા હતા, તે કંઈ લડાઈ હતી તે વિષેનું સંસ્કૃત લખાણ મળ્યું છે તે ઉપર વધુ વિવેચન કરશે.

બેઠક ૧૫ મી, તા. ૨૪ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭.

મંડળીની બેઠકો શનીવારને બદલે કોઈ બીજા દિવસે મેળવવાની ખાખતમાં શમસુલ-ઓલમા ડૉ. એવર્હ જીવનજી જ. મોદીનો શ્રી માથેરાન-ઉમ્રીગર હોડજ-તા. ૧૪-૧૧-૧૭ ઇસ્વીનો પત્ર અત્રે મુનશીએ રજુ કરતાં, તેમાં જણાવ્યું હતું કે મંડળીની બેઠકો, “જે મંગલ, બુધ, શની અને રવીવાર શિવાય, કોઈ બીજો દિવસ મંડળીનાં ભાઈઓ મુકરર કરશે તો અવારનવાર આવવાને મને તક મળશે અને ખુશી ઉપજશે.” એ પત્રની નોંધ લેવામાં આવી હતી. તે પછી આગમજથી ખબર આપવા મુજબ, શેઠ અર્દેશર ખુશેદજી વેસાવેવાલાની દરખાસ્તને શેઠ સોરાબજી નવરોજી કાંગાએ ટેકો આપ્યો કે, “આ સભાનું એવું મત છે કે જરૂરથી દીનની ખોળ કરનારી મંડળીની બેઠકો શનીવારને બદલે શુક્રવારે, સાંજે ૬-૧૫ (સ્ટે. ટા.) મેળવવી.” એ દરખાસ્ત ઉપર મત લેતાં, તે વધુ મતે પસાર થઈ હતી.

ગઈ વેળાથી અધુરી રહેલી પોતાની ખાખત “The Parsis of Ancient India; Kisseh-Sanjan and the Sanskrit Inscriptions” રજુ કરતા મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે હુનરી હોડીને ખબર આપનાર અધ્યાયએ કહેલી હંતકથા પ્રમાણુ, કેટલાક પાર્સીઓ નવસારી ગયા અને ત્યાંના રાજાએ તેઓ કનેથી કર લેવાની શરતે તેઓને ઉતારો આપ્યો. ચાલુક્ય વંશના મહારાજા વીનયાદીત્યનાં લેખમાં આખાહ એજ બીના પાર્સીઓ માટે નોંધાયેલી છે, અને વળી આ લેખવાલી બીનાનો અને પાર્સીઓનાં હિંદમાં આવવાનાં સને સાથે બંધ થેસે છે. આથી આપણી હંતકથાની તારીખ ખરી ઠરે છે. જુનાગઢવાલા પ્રોફેસર હોડીવાલાએ થોડાંક વર્ષ ઉપર અત્રે કીસ્સે સંજાણનાં સંબંધમાં બહુજ ઉપયોગી વિવેચન કર્યું હતું. પણ તેવણે પાર્સીઓનાં અત્રે આવવાનો સને ઈ. સ. ૭૩૬ નો જણાવ્યો હતો. આ દલીલના ટેકામાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે, “પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ૮ મી, ૯ મી, તથા ૧૦ મી સદીઓમાં પાર્સીઓની કશી બીના મળતી નથી, જો કે હંતકથા પ્રમાણુ તેઓ ઈ. સ. ૭૧૬ માં આવેલા જણા-

વવામાં આવે છે.” આ હદીસ લગાર ઉતાવળી હતી, સખખ કે ધ. સ. ૭૦૦-૭૦૧ તથા ૭૦૫-૭૦૬ ની તખ્તીઓમાં પાર્સીઓની હકીકત ખચીતજ ખુલ્લી રીતે મળે છે. એક ત્રીજી પણ તખ્તી છે કે જ્નેનો સને જશુયો નથી પણ જે પાછલા વખતની દિસે છે તેમાં પણ પાર્સીઓની ખીના ખુલ્લી છે.

જાદીરાણા કોણ હશે ?

કીસ્સે સંજાણુ પ્રમાણે પાર્સીઓને ઉતારો આપનાર જાઘ અથવા જાદી રાણા હોતો. આ નામ જાળવી રાખવા માટે આપણને ખહુમનને ઉપકાર માનવો ઘટે છે. વીજ્યાદીત્ય પોતાના આપ વીનયાદીત્યનાંજ વખતમાં ધ. સ. ૬૯૨ માં યુવરાજ યાને રાજ્યનો વહીવટ કરનાર થયો હતો. પાર્સીઓની કર આપવાની ખીના ઇ. સ. ૬૯૪ ની આગમજ મળતી નથી, માટે તે ખીના ધ. સ. ૬૯૪ તથા ૬૯૬-૬૯૭ ની હોવી જોઈએ. કારણ કે તે ખીના વીજ્યાદીત્યનાં લેખોમાં પોતાનાં આપની સેફતમાં આવેલી છે વીજ્યાદીત્યએ ધ. સ. ૬૯૬ થી ૭૩૩ સુધી રાજ્ય કીધું હતું. હિંદુ રાજાઓનાં નામો વ્યવહારમાં ટુંકા આકારમાં વપરાતાં હતાં. જેમકે, વિક્રમાદીત્ય=વિક્રમ, સોમેશ્વર=સોમ, વીજ્યદેવ=જયદેવ, લોકાદીત્ય=લોકાદી=લોકડે. આ પ્રમાણે વીજ્યાદીત્યનો જ્યાદીત્ય અને પછી જ્યાદી (=જાદી) થઈ શકે. હવે આ વીજ્યાદીત્યને લેખોમાં મહારાજા કહ્યો છે. કીસ્સે સંજાણુમાં જાદીરાણાને એક ઠેકાણે “રાએ-રાયાંન” યાને મહારાજા તથા બે ઠેકાણે “શાહજાદા” કહ્યો છે; પણ વીજ્યાદીત્યની રાજધાની ખાઠામી હતું; જ્યારે જાદીરાણા તો નવસારીમાં હતો. આ ઉપરથી આ વીજ્યાદીત્ય આપણો જાદી હોય કે, તે ખાબે શકે ઉત્પન્ન થાય છે. મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે આ વીજ્યાદીત્ય તથા તેનાં આપનાં વખતમાં એક ન્હાનો રાજા નવસારીમાં તેઓનાં હાથ તળે રાજ્ય કરતો હતો અને તેનું નામ જ્યાશ્રય અથવા મંગલરાજ હતું. તેણે ધ. સ. ૬૯૮ થી ૭૩૧ સુધી રાજ્ય કીધું હતું. આ જ્યાશ્રયની આગળ તેનો આપ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ધ. સ. ૬૭૧ થી ૬૯૨ સુધી રાજ્ય કયું હતું. ધ. સ. ૬૯૨ થી ૬૯૮ સુધીની હકીકત જડતી નથી. ખનવાયોગ્ય દિસે છે કે તે વખતે જ્યાશ્રય રાજ્ય કરતો હોય, અથવા યુવરાજ રાજ્યનો વહીવટ કરનાર હોય. આ રાજા જ્યાશ્રય નામનો ટુંકો આકાર “જય” થઈ શકે છે, અને જય (=જાય) રાજાનું નામ કીસ્સે સંજાણુના કેટલાકે હસ્તલેખોમાં જાદી નામને ખહલે જાઘ પણ મળે છે. આ રાજાઓ પોતાનાં નામ પાછળ દેવ શબ્દ માનાર્થે લગાડતા હતા, માટે તેનું નામ જયદેવ ઉપરથી જયદે અથવા જાઘદી (જાદી) ખની શકે છે. સાધારણ લોકો અનેક રીતે નામોને મરડી નાંખે છે, તેનાં ઠાપલા આપણામાં અદેશરને ખહલે અદી તથા સાહુરાખજીને ખહલે સોલી વગેરે મોજીદ છે, માટે ઉપલો જ્યાશ્રય આપણો જયરાજા અથવા જાદીરાણા હોય એ ખનવાજોગ છે, અને તેને સર લાંડારકરના

મતથી ટેકા મળે છે. છતાં મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે, વીજયાદીત્ય તથા જયાશ્રય આ બેની વચ્ચે ચુંટણી કરવાનું કામ પુરતાં સાધનોની ગેરહાજરીમાં બહુજ મુશ્કેલ છે. ચાલુક્ય વંશના હાથ તળે ભરૂચ મધ્યે ચુર્જર વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેઓનું રાજ્ય ભરૂચની દક્ષિણે કાંઈપણ ન હતું, પણ આ વંશનો જયભટ ત્રીજો (ઈ. સ. ૭૦૪-૭૩૪) આપણો જાદી (અથવા જય) રાણા હોધ શકે નહિ, પણ સવાલ એ ઉઠે છે કે જે “પાર્સી” લોકોએ વીનયાદીત્યને કર આપવા કબુલ કીધું હતું તેઓ શું પાર્સીઓ હતા? મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે સંસ્કૃત લેખકોએ હમેશ કાંઈ પણ અપવાદ વિના “પારસીક” શબ્દ પાર્સીઓને માટેજ વાપર્યો છે. પણ જ્યારે તેવણે Bombay Gazetteer માં “The Early History of the Deccan”માં ડૉક્ટર સર રામકૃષ્ણ ભંડારકરનું મત વાંચ્યું કે આ “પારસીક” લોકો કદાચ સીર્યનો હોય, ત્યારે ભારે અજાણખી લાગી; તેથી મી. હોડીવાલાએ ડૉક્ટર ભંડારકરને કાળજી લખ્યાં, કે જેના જવાબ અગાઉ “જામે જમશેદ”ની ઇંગ્રેજી કાલમેમાં પ્રગટ થઈ ચુકેલા છે. આ વિદ્વાન નાઈટ સાહેબે ખુલ્લું જણાવ્યું છે કે તેવણે માત્ર તર્ક રજુ કીધી હતી; તેવણે “કદાચ” શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યો હતો. વળી તેવણે મી. હોડીવાલાનાં મત સાથે મળતા થયા હતા કે વીનયાદીત્યને કર આપનારા પાર્સીઓ આપણા પુરાતન વડવાઓ હતા, એ નહિં અનવાજ્ઞેન નથી. તેવણનાં મત પ્રમાણે જાદી અથવા જયરાણા જયાશ્રય હતાં, એ અનવાજ્ઞેન કહે છે, સખળ કે તેની રાજ્યધાનાં નવસારીમાં હતી. યાદ રાખવું કે આ રાજાના વખતમાં આપણા ઇરાનશાહવાલા આતશબેહરામને પરચાવવામાં આવેલા હતા અને હવે થોડા વખતમાં તે ખીનાને ૧૨૦૦) વર્ષ પુરાં થશે. મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે, પાર્સીઓની કર આપવાની ખીના વીનયાદીત્યની સેફતમાં લખાઈ છે, તેનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ નથી. મહારાજાનાં હાથ નીચેનાં રાજાનું કામ મહારાજાને નામે નોંધાયું છે. આજે પણ પ્રધાનોનાં કામે તેઓને નામે નહિં પણ શાહાનશાહને નામે નોંધાય છે, તે ખીના જાણીતી છે. આ ઉપરથી ત્યારે નક્કી થાય છે પાર્સીઓનાં અત્રે આવવાની દંતકથાવાલી તારીખ ખીલકુલ ખરી છે.

પાર્સી લડાઇ કોણ સાથે અને ક્યાં લડવામાં આવી હતી?

કીસે સંજાણમાં ખીલ એક અગત્યની ખીના પાર્સી લડાઇ ખાબેની છે. આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે પાર્સીઓનાં હિંદમાં આવ્યા પછી સાતસો વર્ષે તેઓ ઉપર એક મ્હોટી આફત આવી પડી. સુલતાન મહમુદનાં હોકમથી તેના સેનાપતી અલફખાને સંજાણના હિંદુ રાજાના રાજ્ય ઉપર હુમલો કીધો. રાજાએ પાર્સીઓને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. અઈશીર નામના સરદારની સરદારી નીચે ઐહસો પાર્સીઓ લડાઇમાં લડવા બાહેર પડ્યા અને મોહમ્મદન લશ્કરને હરાવ્યું. અલફખાન ખીલ વખત વધુ લશ્કર લાવ્યો, તેનાં પરિણામે

સઘળા પાર્સીઓ તથા હિંદુ રાજા કપાધ સુવા. આ મહાસુદ્ર સુલતાન કોણ હશે તે વિષે પ્રશ્ન થયો વર્ષો થયાં ચાલુ રહી છે. દસ્તુરજી ફરામજી રખાડી, ડાક્ટર વીલ્સન તથા મી. ડાસાલાલ કરાકા તેને મહમદ બેગડો (ધ. સ. ૧૪૫૯-૧૫૧૧) ગણતા હતા. આ દલીલને ડા. જીવનજી મોદી, પ્રોફેસર હોડીવાલા વિગેરેએ ટેકો આપ્યો હતો. ખીજા હાથ ઉપર Bombay Gazetteer નો રચનાર સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસન આ સુલતાનને અલાઉદ્દીન ખીલજી ગણ્યો છે. તેનો સને ૧૨૯૩ થી ૧૩૧૭ છે. આ દલીલને મી. ડાસાલાલ કરાકાએ (આગ્રહ મત ફેરવી), મી. પાહલનજી દેશાઈ તથા ખીજાઓએ ટેકો આપ્યો હતો. અલ્યાસીઓએ મહમદ બેગડાના તથા અલાઉદ્દીનનાં ઇતિહાસ ઉપર ઘણું અજવાળું નાખ્યું છે. મહમદ બેગડો વસાઈ, માહીમ તથા તેની પશુ દક્ષિણ સુધી હુમલો લાવ્યો હતો, પણ અલ્યાસીઓને એકપણ શહાદત મળી નથી કે જે ઉપરથી ખુલ્લું માલુમ પડે કે પાર્સીઓ સંજ્ઞામાં મોહમદનો સાથે લડ્યા હતા. મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે એક સંસ્કૃત લેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, પાર્સીઓ ચીતોડ મધે એક હિંદુ રાજાની તરફથી અલાઉદ્દીન સામે લડ્યા હતા. અગરને કીસ્સે સંજ્ઞાનાં લખનારનાં મનમાં આ લડાઈ હોય તો તેણે લડાઈનાં રણ ખાતે ગુચવાડો કર્યો છે. પણ અગરને આ લડાઈ જુદીજ હોય તો પાર્સી ઇતિહાસનાં એક અગત્યના સફા વિષે બહુમન અજ્ઞાન કરે છે. લાવનગર સ્ટેટનાં આશિરા તળે કેટલાક મહાત્મ સંસ્કૃત લેખો છપાયલા છે, તેમાંનો એક લેખ ઉદેપુર મધે ધ. સ. ૧૪૮૯ માં પથર ઉપર કાતરી એક દેહરામાં મેલવામાં આવ્યો છે. આ લેખમાં રાજા અરિસીંહને માટે ત્રણ શ્લોક છે, જે અગત્યનાં છે. આ શ્લોકનો જે તર્જુમો કરેલો છે તે સ્પષ્ટ નથી. તેની ઉપરથી એવો પણ અર્થ નિકળી શકે છે કે અરિસીંહ રાણાએ ચીતોડ મધે પાર્સીઓ સાથે લડાઈ કીધી અને ઘણાંક દુશ્મનોને કાપી નાંખ્યા. પણ કનૈલ ટાડનાં રાજસ્થાન (યાને રજપુતાના) ના ઇતિહાસ ઉપરથી ખુલ્લું માલુમ પડે છે કે આ અરિસીંહ, કે જેનું નામ દુકામાં અસીં આપેલું છે, તેણે અલાઉદ્દીન સાથે ચીતોડમાં લડાઈ કીધી અને ત્યાં પોતે કપાધ સુવો હતો. તેવણે કહ્યું કે આપણે ફક્ત એકજ લડાઈની વાત જાણ્યે છીએ, કે જેમાં પાર્સીઓ હિંદુઓ સાથે લડ્યા હતા અને તે વર્ચાવની લડાઈ હતી. ધ. સ. ની ૧૧ મી સદીની આખેરીમાં પાર્સીઓ ખજાતમાં વેપાર અર્થે રહેતા હતા, તે વખતે રતનપુરના રાજાએ તેઓ કને કર માંગ્યો, તે તેઓએ આપવા ના પાડી, અને તેથી તેણે લશ્કર લડવા મોકલ્યું. પાર્સી ગૃહસ્થો તે વખતે એક મેજાની સાડ વર્ચાવની ખાહેર પાઠે ગયા હતા. તેઓની ખાનુઓએ લશ્કરને આવડું જોઈ પોતાના મદોનો પોશાક પેહરી લીધો અને હુથાર લેઈ ઘણીક ખાનુઓ લડવા ખાહેર પડી. તેઓ લગભગ જીતમાં હતી તેટલામાં એક ખાનુની કોલાહ પડી ગઈ તેથી તેણીનાં લાંબા ખાલ જણાઈ આવ્યા. આ ઉપરથી હિંદુઓએ જાણ્યું કે આ તો સઘળી

ખાનુઓ છે, માટે જોરમાં ધસારો લેઈ આવ્યા. ખાનુઓ અંતે હીંમત હારી ગઈ અને પોતાની લાજ સાચવવા ખડાકુરીથી નદીમાં પડી કુખી મુકી.

આ વર્ષાવની હકીકતવાલી લડાઈમાં હિંદુ રાજા માર્યો ગયો હતો નહિ, અને તેટલા માટે સંસ્કૃત લેખવાલી લડાઈ આ લડાઈ નથી એ ખુદ્દલું છે. વળી વર્ષાવની લડાઈનો હોકમ આપનાર રાજા એક ઘાતકી રાજા પુરવાર થાય છે, જ્યારે ચીતોડનો રાજા તો ખડુજ ભલો, માયાળુ, ગુણવંતો, પ્રમાણીક અને અદ્વલ ધનસાપ્રી હતો. આ કારણથી પણ આ લડાઈ વર્ષાવની લડાઈ નથી, એમ પુરવાર થાય છે.

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-તેની રસીલી વાર્તાઓ.

હવે રાજસ્થાનના ઇતિહાસ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે અરસીંહ (અરસી) રાણા અલાઉદ્દીન ખીલજી સાથે ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં લડ્યો હતો, માટે ચીતોડની લડાઈ પારસીઓ સામે થઈ ન હતી. પારસીઓ પોતાના માયાળુ હિંદુ રાજાઓ તરફ બેવફા થયા હોય એ ખનવા યોગ્ય નથી. કદાચ એમ કેહેવામાં આવે કે પારસીઓએ મુસલમાનોને મદદ કરી; પણ અલાઉદ્દીન કને પુરકળ લશ્કર હતું તે ચાહ રાખવાનું છે અને તેને મદદની કાંઈ પણ જરૂરી ન હતી. તેના જેવા કુર, ઘાતકી, હવસી રાજાને પારસીઓ મદદ આપે એ અશક્ય દિસે છે. વળી અમીર ખુશો નામનો કવી અલાઉદ્દીનની દરબારમાં હતો. તેણે અલાઉદ્દીનની ફતેહોનું બ્યાન લખેલું છે. આ ફતેહોનું વર્ણન લખતાં, એ કવી વડાઈથી લખે છે કે હિંદુઓ, ખ્રિસ્તીઓ, ચાહુદીઓ, તથા મધ (પારસી) લોકોને મળી ખનાવવામાં આવી હતી. આ સઘળી મળીઓ માટે તે ધિક્કારની લાગણીથી લખે છે. તે પોતે ચીતોડની લડાઈમાં હાજર હતો. અગરજો પારસીઓએ અલાઉદ્દીનને મદદ કરી હોય તો તેઓ માટે તે ખરાબ શબ્દો વાપરે એમ માનવામાં આવતું નથી. તે મધ લોકોને “આતશ પરસ્ત” કહે છે; પણ લખે છે કે આતશ ગોયા પોતાની સેંકડો જીભોથી તેઓને માટે કડવી ફ્યાંદ ઉઠાવે છે. આવું લખાણ પોતાના મદદગારો માટે શોભાભયું ગણાય નહિ. પણ કદાચ કહેવામાં આવશે કે સંસ્કૃતમાં “પારસીક” શબ્દ લખાયો છે તે કાંઈ નહિં મોહમેદનો માટે વપરાયો હોય? પણ આ શબ્દ પારસીઓ સિવાય ખીલજી કોઈપણ મળ માટે સંસ્કૃત લેખકોએ લખ્યો નથી. પેલા ૧૬ સંસ્કૃત શ્લોકોમાં “પારસીક” શબ્દ પારસીઓ માટેજ છે. ઇ. સ. ૧૪૩૦ માં અધ્યાઈ અદેશીરને માટે એક પુસ્તક લખાયલું છે, તેને “પારસીક” તરીકેજ જણાવેલો છે. મહૂમ શિશ્નાગુરુ એવંદ શંહ્યારજી ભર્યાએ પારસીઓનાં લખેલાં સંસ્કૃત લખાણો માટે “પારસીક ધર્મ-પુસ્તક” એવા શબ્દો વાપર્યા છે. મુસલમાનો માટે “પારસીક” શબ્દ કેથે વપરાયલો નથી, યા આપણા સિવાય ખીલજી કોઈ પણ મળ માટે નથી. વધુ એ કે મુસલમાનો માટે ઉપલાં ભાવનગર સ્ટેટનાં પુસ્તકમાં “હુરુશક” શબ્દ મળે છે. તપાસવાલા સંસ્કૃત ફકરામાં દુશ્મનો કોણ

હતા તેણું નામ લખેલું નથી, પણ એટલું કહેલું છે કે, (કુશ્મનોનાં) જાનો લેખ રાણાએ પોતાના દેવતાને આરાધ્યો હતો. આ લેખ લખાતી વખતે ગુજરાતમાં મહામહા બેગડાનો દોર હતો, માટે એમ ધારવામાં આવે છે કે સંભાળ રાખવાની મક્કસદથી લખનારે કુશ્મનોનું નામ લખ્યું નથી; પણ ઇતિહાસની રેશનીથી તે ખીના તો ખુલ્લી છે.

ત્યારપછી રાજસ્થાનનાં કર્નલ ટાડના ઇતિહાસ ઉપર આવતાં, તેવણે જણાવ્યું કે ઇ. સ. ૧૨૭૫ માં ચીતોડમાં લખમસી રાજ્ય કરતો હતો. રાજા ન્હાનો હતો માટે ભીમસીંહે રાજ્ય વહીવટ ચલાવ્યો હતો. ભીમસીંહની સુદર સ્ત્રી પદ્મની નામે હતી. તેણીને મેળવવાની નેમથી અલાઉદ્દીને ચીતોડ ઉપર હુમલો કીધો અને ત્યાંના કીલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. જ્યારે કાંઈ વળ્યું નહિં ત્યારે તેણે એટલીજ માગણી કીધી કે આસીંઓ મારફતે તેને તેણીને ચેહુરો જોવા દેવો. ભીમસીંહે આ માન્ય કર્યું. અલાઉદ્દીન એપેલો કીલ્લામાં આવ્યો અને પદ્મનીને ચેહુરો જોઈ બહાર નિકળ્યો. રાણા ભીમસીંહ માન આપવા ખાતર કાંઈ પણ હથયાર વિના અલાઉદ્દીન સાથે કેટલેક સુધી ગયો; પણ ઠગાખાજ અલાઉદ્દીને ગોઠવણ કરી મુકી હતી તેમ તેણે રાણાને કેદ પકડ્યો. આ વાત પદ્મની તથા રજપુત સરદારોને માલૂમ પડી, ત્યારે તેઓને બહુજી ગુસ્સો આવ્યો; અને તેઓએ પણ સામી બાજુ રચી અલાઉદ્દીનને કહેવડાવ્યું કે અગરજો પદ્મનીને પોતાને સ્વાધીન કરવામાં આવે તો તે ભીમસીંહને છોડી દેશે. પદ્મનીએ હા કહેવડાવી, અને તેણી રાણીને છાજતી રીતે દાસીઓની સાથે આવશે એમ અલાઉદ્દીનને કહેવડાવ્યું. અલાઉદ્દીન આ બાજુ સમજી શક્યો નહિં. ૭૦૦ પાલખીઓમાં બહાદુર રજપુતો હથયારખંધ સજ્જ થઈ ભરાઈ બેઠા. એકમાં પદ્મની પણ ભરાઈ બેઠી. જેવી પાલખીઓ અલાઉદ્દીનનાં લશ્કર પાસે આવી કે બહાદુર રજપુતો કુદી પડ્યા, અને અલાઉદ્દીનના લશ્કરને મારી હઠાવી, ભીમસીંહ તથા પદ્મનીને લેઈને પોતાનો રસ્તો કાપી ચીતોડનાં કીલ્લામાં જઈ ભરાયા. આ પ્રમાણે અલાઉદ્દીનને હાર મળી; પણ તે ખીલ વખતે વધુ લશ્કર લઈ આવ્યો. ચીતોડના રાણાના ૧૨ છોકરાઓ લડવા બહાર પડ્યા. લડાઈની થોડા દિવસ આગમજ રાણાને એવો ખ્યાલ આવ્યો કે પોતાના છોકરાઓને એક પછી એકને ગાદીએ બેસાડવો અને ત્રીજે દિવસે અલાઉદ્દીન સામે લડવા મોકલવો. આ પ્રમાણે ૧૧ છોકરાઓ કપાઈ મરશે તો ખારમો અચી જશે અને તેઓને વંશવેલો કાયમ રહેશે. બહાદુર રાણાએ પોતાના બહાદુર બેટાઓને આ વાત કહી. અરિસીંહ (અરસી) જે સર્વેથી વડો હતો તે પહેલાં લડવા બહાર પડ્યો. તેનાં માથા ઉપર તાજ મેલવામાં આવ્યું. થોથે દિવસે તે લડાઈમાં ઉતર્યો અને માર્યો ગયો. ત્યારપછી અબ્બેસિંહ બહાર પડ્યો પણ તે આપનો ઘણો લાડકવાયો હતો માટે આપની અર્જ ઉપરથી તેના બાકી રહેલા ભાઈઓ લડાઈમાં ઉતર્યા અને માર્યા ગયા. છેલ્લાં

રાણા અને અજેસિંહ વચ્ચે તકરાર ઉઠી કે હવે લડાઈમાં ફાળુ ઉતરે ? આખરે રાણા પોતે ફાળ્યો. અજેસિંહ થોડાક સાથીઓને લઈ દુશ્મનોનાં હાથ-માંથી છટકી નાહસી ગયો. પછી રાણી પદ્મની તથા રજપુત રાજકુંવરીઓ તથા સ્ત્રીઓ બહાદુરીથી એક મ્હોટી બળતી ચીતામાં પડી બળી મુક. એવટે રાણા લશ્કર સાથે કીલ્લાનાં ખારણા ખોદી બાહર આવ્યો અને ઠરેક બધુ કપાઈ મુવા ત્યાંમુધી લડયા.

લાવનગર સ્ટેટમાંનાં પુસ્તકમાંના બીજો લેખ.

લાવનગર સ્ટેટવાલાં પુસ્તકમાં ૬. સ. ૧૪૪૦ નો એક બીજો સંસ્કૃત લેખ છે, તેમાં મેવાડના રાજાઓની વંશાવત્તી આપી છે. તેમાં ૪૧ રાણાઓનાં નામો છે, જેમાં ૩૧ માં રાણાનું નામ સમરસિંહ છે, ૩૨ માંનું જીવનસિંહ, ૩૩ માંનું જયસિંહ, ૩૪ માંનું લક્ષ્મસિંહ, ૩૫ માંનું અજયસિંહ, ૩૬ માંનું અરિસિંહ, તથા ૩૭ માંનું હમીર છે. જીવનસિંહ તે રાજસ્થાનના ઇતિહાસનો જીમસિંહ (બીમસી) છે. તેને માટે એજ લેખમાં લખ્યું છે કે તેણે અલાઉદ્દીનની ઉપર ફતેહ મેળવી હતી; અને ખરેખર અલાઉદ્દીન સાથે પહેલી લડાઈમાં તેણે જીત મેળવી હતી. ૩૨ મો રાણા અરિસિંહ તે અરસી છે, કે જેને લેખમાં અજેસિંહનો લાઈ કહ્યો છે; અને જેનો પુત્ર હમીર હતો. આ હમીરે રાજપાટ પાછું મેળવ્યું હવું, એમ સંસ્કૃત લેખ ઉપરથી તથા રાજસ્થાનના ઇતિહાસ ઉપરથી ખુલ્લું માલમ પડે છે. ઉપરો અરિસિંહ (અરસી) તે હતો કે જે અલાઉદ્દીન સાથે લડવા પહેલાં બાહર પડ્યો હતો અને કપાઈ મુવો હતો. સંસ્કૃત લેખ પ્રમાણે પણ તે લડતા તુરત કપાઈ ગયો; લડતાં તેણે જીવ ખોલ્યો, પણ બહાદુર લોકો જે કીર્તિ મેળવે છે તે ખોલી નહિં.

સર જેમ્સ કૉમ્પઝેલનું મત.

સર જેમ્સ કૉમ્પઝેલ, જેને “Bombay Gazettier” પ્રગટ કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હવું, અને જેણે મુંબાઈ ઇલાકાના ઇતિહાસની બાબત ચોતરફથી ભેગી કરી હતી, તેણે પહેલવહેલાં જણાવ્યું કે કીર્ત્તિ સંજ્ઞાવાલો મહુમ્મદ સુલતાન તે મહુમ્મદ બેગડો નહિ, પણ મહુમ્મદ અલાઉદ્દીન ખીલજી હોવો જોઈએ અને તેનું એક મુસ્તકીમ કારણ તેણે આ આખું હવું કે પાસીઓ અનેક હાડમારી ભોગવી, ઇરાનશાહ આતશબહેરામને ૬. સ. ૧૪૧૯ માં (ખરી રીતે ૧૪૧૬ માં) નવસારીમાં લાવ્યા હતા, એમ સઘળી શહાહતો ઉપરથી નક્કી થાય છે, માટે આ બનાવની આગળ પાસીઓએ લડાઈ વિગેરેની હાડમારી ભોગવી હોવી જોઈએ એમ તેનું કહેવું હવું. વળી તેણે વધુ જણાવ્યું હવું કે અમીર ખુસ્રોએ એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે શુજરાતનો ઈર્ષા ગપ્ત લોકોનાં લોહીથી લાલ બની ગયો હતો, તે ગપ્ત લોકો પારસીઓ હતા. આ અમીર ખુસ્રોએ “ગખર” શબ્દ હિંદુઓને માટે પણ વાપરેલો છે, પણ તેણે શુજરાત શબ્દ શું અર્થે વાપર્યો છે તે જાણવાની જરૂર છે. અત્રે કહેવામાં આવ્યું કે

ડા. જીવનજી મોદીએ પોતાનાં કીસ્સે સંજ્ઞાણુ ખાખતનાં છેલ્લાં પુસ્તકમાં અમીર ખુસોનાં થોડાંક બેતોનો તજીમો કર્યો છે, પણ તેટલા ઉપરથી અનુમાન કંહાડી શકાવું નથી. ગુજરાત શબ્દ બોહજે અર્થે પણ વપરાતો હતો અને તેમાં ચીતોડ સમાઈ જવું હવું, તેની ખુસ્તકીમ શહાહતો મોજીદ છે. વળી ચીતોડની પાસે નદી છે તેને સંસ્કૃત લેખમાં સમુદ્ર કહેલી છે.

મહમદ બેગડાનો ઇતિહાસ.

મહોમદન ઇતિહાસો, જેવા કે તારીખે પ્રીરેસ્તે, તખ્ખમકાતે અકખરી, તારીખે અલપ્રી તથા મીશતે સેંકહરી તેઓ ઉપરથી જીનાગઢવાલા પ્રોફેસર હોડીવાલાએ અગાઉ પોતાના રેસાલામાં જણાવ્યું હવું કે મહમદ બેગડાએ ઇ. સ. ૧૪૬૫ માં ખારઢ અથવા ખારોટના પહાડ ઉપર હિંદુ રાજ સાથે લડાઈ કરી હતી. આ પહાડ સંજ્ઞાણુથી ફકત ૧૪ માઈલને છેટે છે. તેવજી વધુ કેખાડધું હવું કે આ લડાઈ ઇ. સ. ૧૪૭૮ ની પછી થયતી હોવી જોઈએ નહિ; સખખકે આ વર્ષમાં નરીમાન હોશંગની પહેલી રેવાયત લખાઈ હતી. અગરજો તે વખતે સંજ્ઞાણુમાં પાર્સીઓની સારી વસ્તી હતે તો, ત્યાંના પાર્સીઓનાં નામ એ રેવાયતમાં આવતે. સંજ્ઞાણુની લડાઈમાં ૧૪૦૦ પાર્સીઓ ઉતર્યા હતા, માટે ત્યાં ઘણી મ્હોટી વસ્તી હોવી જોઈએ અને તેથી તે લડાઈ ઇ. સ. ૧૪૭૮ ની આગમજ થયતી હોવી જોઈએ. પ્રોફેસર હોડીવાલાનું આ મત ખુસ્તકીમ દિસે છે અને તે ડા. જીવનજી મોદીનાં મતની વિરુદ્ધ જાય છે, સખખકે ડા. મોદી સંજ્ઞાણુની લડાઈને ઇ. સ. ૧૪૯૦ માં થયતી ગજી છે. મી. હોડીવાલાએ જણાવ્યું કે ઉપડી ખાહરોટની લડાઈ કીસ્સે સંજ્ઞાણુમાં જણાવેલી પાર્સી લડાઈ હોઈ શકે નહિ, કારણકે તે લડાઈમાં તો અહમનના લખવા પ્રમાણે હિંદુ રાજ માર્યો ગયો હતો, જ્યારે ખાહરોટની લડાઈમાં તો તે જીવતો રહ્યો હતો, અને મહમદ બેગડાએ ખંડણી લઈ તેને પાછું રાખપાટ આપ્યું હવું. આ ખુશકેલી પ્રોફેસર હોડીવાલાને પણ નડી હતી તેથી તેઓએ તક કીધી હતો કે સંજ્ઞાણુનો રાજ જીતો હશે, તે પણ ખાહરોટમાં લડયો હશે, અને ત્યાં માર્યો ગયો હશે. મી. હોડીવાલાએ કહ્યું કે ત્યારે આ અગત્યના ખનાવ માટે આખરે અટકળ ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે. વળી આ અટકળ કાંઈપણ શહાહત વિનાનીજ છે. પાર્સીઓની લડાઈના સંખધમાં બે ચીજ મૂખ્ય છે, એક આ કે હિંદુ રાજ લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો; ખીજી આ કે પાર્સીઓ લડયા હતા એમ ખુલ્લે ખુલ્લું લખાણ મળવું જોઈએ. તેવજી કહ્યું કે જે કોઈ ઇતિહાસીક લખાણમાં આ ખન્ને ચીજો સ્પષ્ટ નહિ હાય તે લખાણ નકામું ગણાવું જોઈએ.

જીવટનો સાર.

કીસ્સે સંજ્ઞાણુમાં લખ્યું છે કે સુલતાન મહમદે લડાઈ કરવા પોતાના સેનાપતી અલફખાનને મોકલ્યો હતો. હવે સુલતાન મહમદ બેગડા તથા

સુલતાન અલાઉદ્દીન ખજેના સરહારોનાં નામ અલ્લખાન હતા. પણ આહુરોઠ કે ચીતોડની લડાઈમાં આ સરહારનું નામ મળતું નથી. કીસ્સે સંજ્ઞાવાલાએ જુદી જુદી બાબતોને ભેળી નાંખેલી દિસે છે. જ્યારે તે કહે છે કે પાર્સીઓ હિંદુ રાજા તરફથી સુલતાન મહમદ (અથવા મહમુદ) સામે લડ્યા હતા અને આ લડાઈમાં હિંદુ રાજા માર્યો ગયો હતો ત્યારે તેનું લખાણ ખરું ઠરે છે, પણ જ્યારે તે લડાઈને સંજ્ઞામાં થયેલી તે જણાવે છે, જ્યારે તે મહમદ સુલતાનને ચાંપાનેરનાં જીતનાર તરીકે સૂચવે છે, જ્યારે તે જણાવે છે કે તે અલ્લખાનની વાત છે, ત્યારે હકીકતોની ભેળસેળ કરી મુકે છે. પ્રોફેસર હોડીવાલાએ વાજબી રીતે કહ્યું છે કે ખહુમનને એક મહાન કવી કહેવો, અથવા એક ગદ્યકર ઇતિહાસકાર કહેવો, અથવા અચુક વિદ્વાવાલો શબ્દ ગણવો ભુલભરેલું છે. તો પણ તે એક સાધારણ માણસ ન હતો, પણ તે એક વિદ્વાન કુટુંબને લગતો હતો; તેનું બધું લખાણ માનવા યોગ્ય નથી એમ કહેવું મૂર્ખાઈભરેલું ગણાય.

હાવન ગેહની શરૂઆત મુકરર કરનારી કમીટી.

મેક્ક ૧ લી, તા. ૨૯ મી ઑગસ્ટ, ૧૯૧૩.

એવંદ જીવનજી જમશેદજી મોદીએ શરૂઆતમાં જણાવ્યું કે તેવણ જરથોસ્તી દીનની ખેલ કરનારી મંડળી હજુર તેની તા. ૨૪ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૨ ની મેક્કમાં આ સવાલ લાવ્યા હતા કે કોઈનું મરણ બામદાદને વખતે થાય ત્યારે તે મરનારનો પહેલો દહાડો ગણવો કે બીજો ગણવો, તે બાબે મતફેર ઉઠે છે, કારણ હાવન ગેહ બરાબર કયારે શરૂ કરવી તે ચોક્કસ નથી. એ ઉપરથી તેવણની દરખાસ્ત, જેને ડા. માનેકજી બમનજી દાવરે ટેકો આપ્યો હતો, તે ઉપરથી એ બાબે નીચલો ટેડાવ પસાર થયો હતો:—

“શેઠ મંચેરજી પે. ખરેગાત, ડા. માનેકજી બ. દાવર, શ. ઓ. એ. જીવનજી જ. મોદી, (સેક્રેટરી), એવંદ જમશેદજી દા. નાદરશાહ, એ. માનેકજી ર. ઉનવાલા, મી. મેહેરજી-જાધ નોશેરવાનજી કુકા, મી. શાપુરજી કા. હોડીવાલા તથા મી. ધનજીભાઈ ન. કુલેવાલાની એક કમીટી ઉશ્ચિત ગેહનો કયારે છેડો આવે છે અને હાવન ગેહ કયારે શરૂ થાય છે, તેનો વખત મુકરર કરવા તથા તેની ઉપરનાં સધળાં લખાણો એક્કાં કરવા અને તે ઉપરથી જે સાર નીકળે તે કાઢવા નેમવી અને તે પાસે રીપોર્ટ માંગવો”.

એ ટેરાવની રૂએ તેવણે આ સભા ખોલાવી હતી.

શેઠ મનચેરજી પેસતનજી ખરેગાતને કમીટીના સરનશીન નેમવામાં આવ્યા હતા.

સેક્રેટરી એવંદ જીવનજી જમશેદજી મોદીએ મીટીંગ ખોલાવવા માટે કહાડેલી મીટીંગમાં આ સવાલ બાબે વિચાર ચલાવવા શેઠ મનચેરજી પેસતનજી ખરેગાતની મશવર-તથી નીચલા ફકરાઓ ઉપર સલાસદોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું:—

૧. ધુનદેહશન બાબ ૨૫, ફ. ૯ અને ૧૦.
૨. શાયસ્ત લા શાયસ્ત બાબ ૭, ફ. ૧; બાબ ૧૪, ફ. ૪-૬; બાબ ૨૧ ફ. ૪-૮.
૩. નીરંગેસ્તાન પર્ગંદા બીજી (Zend Avesta par Darmestater Tome III pp. 107-113.

પેહેલે ધુનદેહશનનો ફકરો તપાસવામાં આવ્યો. આ ફકરો યુસ્તી મુજબ નિચે પ્રમાણે છે:—

“અઝેરપત વજરે નસાએ અવારીક મનદવમ પવન હામીન જમેસ્તાન મિન દેનમન હુસ્માર વાદુનેત. પવન જક હફત બીનાએ હામીન ગાસે યુમાન શપાન પન્જ, મેમન રપીતવીન વલ યજબહુનેત, ચેયુન બામદાદ ગાસ હાવન, નીમરજ ગાસ રપીતવીન, આઘવારે ગાસ ઓજુરેન, અમત સેતારે વલ આસમાન પએતાકીઅ મદ વદ નીમ શપ ગાસે અઘબિસ્તીમ, મિન નીમ શપ વદ સેતારે અપએતાક ચેહવુનેત ગાસ હુશાધન. પવન જમેસ્તાન ચેહાર ગાસ, મેમન બામદાદ વદ ઓજુરેન હમાક હાવન. અવારીક ચીમ ગોફત. અવશ ચીમ દેનમન આઘગ જમેસ્તાન એશારેહ પવન કેસ્તે અપાખ્તર આઘગ અપાખ્તર કેસ્વર વોરૂખરેસ્ત વોરૂજરેસ્ત. હમીનચ ધુન ધ કતે પવન નીમરજ આઘગ કેસ્વર ફદંદ્રશ વીદદ્રશ.”

એરવદ જીવનજી મોદીએ પોતાની છુનદેહરનમાં અપવારે બોલને 'સેપારે' વાંચ્યો છે. 'શપ' બોલ મહુમ તેહમુરસની છુનદેહરનમાં મળે છે.

ત્યાર પછી શાયસ્ત લા શાયસ્તના ૩ ફકરા (આખ ૧૪ ફ. ૪-૬) વાંચવામાં આવ્યા.

એ ફકરા ઉપર કેટલોક વિચાર કરવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી એવંદ જીવનજી ન. મોદીની દરખાસ્ત ઉપરથી એવંદ બમનજી નશરવાનજી ધાલરને કમીટીના એક સભાસદ નેમવામાં આવ્યા.

બેઠક ૨ જી, તા. ૨ જી ઓક્ટોબર, ૧૯૧૩.

ગેહની બાબતને લગતા નીચલા ફકરાઓ તપાસવામાં આવ્યા હતા:—

શાયસ્ત લા શાયસ્ત આખ ૨૧, ફકરા ૪-૮.

પારસી પંચાયતનાં ત્રસ્ટી સાહેબો તરફથી શાયસ્ત લા શાયસ્તનો જે ટેક્ટ ડા. માનેકજી બમનજી દાવર તૈયાર કરે છે તેનાં advanced proof તેવજે મેહરબાની કરી મોકલી આપ્યા હતા તેમાંથી એ ફકરાઓ તપાસવામાં આવ્યા હતા.

નીરંગેસ્તાન પારસી પંચાયત હસ્તકથી દસ્તુર દારાબજી પેશોતનજી સંગણાએ ફોટો ઝીકાથી તૈયાર કરાવેલી નકલનો ફોલીયો ૭૪ b નો ભાગ જે પ્રેફેસર દારમેસ્ટેટરના Zend Avesta Vol. III, pp. 107-113 માં આવ્યો છે તે.

પારસી પંચાયત તરફથી શેઠ સોરાબજી જમશેદજી બલસારાએ નીરંગેસ્તાનનો જે તરજુમો કીયો તેનાં advanced proof માંથી એનો તરજુમો તપાસવામાં આવ્યો હતો.

બેઠક ૩ જી, તા. ૧૦ મી ઓક્ટોબર, ૧૯૪૦.

હુશહિન ગેહ અને હાવન ગેહની બાબતનાં નીચલા ફકરાઓ તપાસવામાં આવ્યા:—

પારસી પંચાયત હસ્તકથી દસ્તુર દારાબજી પેશોતનજી સંગણાએ નીરંગેસ્તાનની ફોટો ઝીકાથી તૈયાર કરાવેલી નકલનો ફોલીયો ૭૫ અને ૮૨.

શેઠ સોરાબજી જમશેદજી બલસારાના નીરંગેસ્તાનના તરજુમાના advanced proof માંથી એનો તરજુમો તપાસવામાં આવ્યો હતો.

બેઠક ૪ થી, તા. ૧૬ મી ઓક્ટોબર, ૧૯૧૩.

ગેહની બાબતનાં નીચલા ફકરાઓ તપાસવામાં આવ્યા.

દસ્તુર દારાબજી પે. સંગણાએ નીરંગેસ્તાનની ફોટો ઝીકાથી તૈયાર કરાવેલી નકલનો ફોલીયો ૧૦૨ b અને ૧૦૩ b.

એવંદ માનેકજી રસ્તમજી ઉનવાલાએ જણાવ્યું કે “નવસારીમાં રીવાજ છે કે હાવન ગેહમાં મોડેથી ધનસ્તને શરૂ કીધી હોય તો ચાલે પશુ ૧૨ વાગા આગમજી અહુનવદ ગાથા પુરો કરવો જોઈએ.

એવણે ત્રણ જણાવ્યું કે રાતે ગમે તે વખતે વંદીદાદ કરવા એસે પણ આમદાદ આગમજ વંદીદાદની ૯ પગલું પુરી કરવી જોઈએ.

બેઠક ૫ મી, તા. ૬ ઠી નવેમ્બર, ૧૯૧૩.

ગેહની સંબંધનો જાદ પેહેલવી ગ્લોસરીમાનો ટેકટ પાનું ૪૨ મું તપાસી તેનો તરજુમો જે ૭૬ માં પાનાં ઉપર હતો તે તપાસવામાં આવ્યો હતો.

બેઠક ૬ થી, તા. ૨૫ મી નવેમ્બર, ૧૯૧૩.

એવંદ માનેકજી રૂસ્તમજી ઉનવાલાની રેવાયતની છાપેલી ચોપડીના પેહેલા ભાગના પાનાં ૩૧૫ માંની લીટી ૧૮ મી વાલા ભાગની (કામા વોહોરાની પુરશૈસમાંથી) ગેહની આખતની તપાસ કીધી હતી.

બેઠક ૭ મી, તા. ૧૧ મી ડીસેમ્બર, ૧૯૧૩.

શેઠ મનચેરજી પેસતનજી ખરેગાતે European Science પ્રમાણે twilight શાને કહે છે અને તે ક્યારે શરૂ થાય છે તે બાબેની ફટલીક વીગત આપી. ત્યાર પછી આગળ તપાસી જવામાં આવેલી બાબદો ઉપર વિચાર કરી થોડાક રીપોર્ટ* ઉપજાવ્યો હતો.

બેઠક ૮ મી, તા. ૫ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૨૨.

તૈયાર કરવામાં આવેલો રીપોર્ટ* વાંચવામાં આવ્યો અને તે ઉપર વિચારનો આવજોમાવજો કરવામાં આવ્યો.

ઠરાવ-તૈયાર કરવામાં આવેલો રીપોર્ટ* ઉપર શેઠ મનચેરજી પેસતનજી ખરેગાતે કમીટીના સરનશીન તરીકે સહી કરવી. તે રીપોર્ટ* ઓ. સેક્રટરીએ કવરીંગ લેટર સાથે જરથોસ્તી દીનની ખોલ કરનારી મંડળીના ઓ. સેક્રટરીઓ ઉપર મોકલવો.*

* ઉપલા રિપોર્ટની વિગત શ. ઉ. ડા. સર જીવનજી જમશેદજી મોદીએ ૧૯૩૨ ના સાલમાં છપાવી બાહર પાડેલી “જરથોસ્તી ધર્મ” સંબંધી ભાષાણો અને વાંચેલો, ભાગ ૭ માં ના સફા ૧૫૮ થી ૧૬૫ ઉપર “હોશન ગેહ ક્યારે શરૂ થયેલી ગણવી,” એ મથાલાં હેઠલે જાપવામાં આવી છે.

